

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED V NITRE

ŠTUDIJNÉ ZVESTI AÚSAV

č. 4

NITRA 1961

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED·V NITRE

ŠTUDIJNÉ ZVESTI AÚSAV

č. 4

NITRA 1961

O B S A H - I N H A L T

Konstantin Berňákovič

Hromadné nálezy z doby bronzovej z územia na pravom brehu hornej Tisy (Zakarpatská oblast USSR)	5

Karol Andel

Hromadný nález bronzov zo Žbiniec	109
Ein Bronzezeitlicher Hortfund aus Žbince	125

Piotr Sova-Gmitrov

Poklad barbarských minci z Veľkej Gorazdovky	127
Великогораздовский клад варварских монет	134
Ein Münzenhortfund der Barbarenzeit aus Velikaja Gorazdovka	137

Vlado Uhľák

Mních pri Ružomberku v praveku a včasnej dobe dejinnej	139
Der Berg Mnich bei Ružomberok in der Vor- und Frühgeschichte	177

Anton Petrovský - Šichamán

Osidenie severného Slovenska od doby laténskej po stredovek	181
Die Besiedlung der Nordslowakei seit der Latènezeit bis zum Mittelalter	205

Helena Malá

Morfologický charakter lidu X. - XI. století z pohrebišť pod Zoborem a z Mlynárcu u Nitry	207
Der morphologische Charakter des Volkes aus dem X. und XI. Jahrhundert aus den Gräberfeldern von Zobor und Mlynárce bei Nitra	275

HROMADNÉ NÁLEZY Z DOBY BRONZOVEJ Z ÚZEMIA NA PRAVOM BREHU HORNEJ TISY (ZAKARPATSKÁ OBLASŤ USSR)

KONSTANTIN BERŇAKOVIČ

Tento článok je venovaný stručnému prehľadu nateraz známych hromadných a jednotlivých nálezov bronzových výrobkov z územia na pravom brehu hornej Tisy. Tieto nálezy majú významné miesto medzi pamiatkami materiálnej kultúry strednej a osobitne neskorej doby bronzovej na spomenutom území.

Hromadné a jednotlivé nálezy bronzov predstavujú jednostranný materiál, a preto neposkytujú možnosť úplnej rekonštrukcie života spoločnosti svojej doby. Poskytujú však v nezmenenej mieri možnosť zistiť hlavné druhy pracovných nástrojov, zbraní a ozdôb, ich rozvoj a naznačiť cesty medzikmeňovej výmeny. Relativne nevelký rozsah článku nedovoľuje podrobne rozoberať všetky stránky v ňom nadhodených otázok, preto sa zastavíme iba pri hlavných problémoch. Niektoré tézy článku, osobitne otázky chronológie, sú diskutabilné; budú s konečnou platnosťou riešené postupne v tej mieri, v akej sa nakopia nové hromadné materiály, osobitne z výskumov sídlisk a pohrebišiek.

Územie na pravom brehu hornej Tisy¹ patrí podľa terajšieho administratívneho delenia k Zakarpatskej oblasti (Ukrajinská SSR) a čiastočne k župe Szabolcs-Szatmár (Maďarská ľudová republika).

Rieka Tisa (dlhá 1410 km) vzniká sútokom Čiernej a Bielej Tisy vo východnej časti Zakarpatskej Ukrajiny pri Rachove. K hornému Potisiu patrí asi 250 km dĺžky toku od miesta vzniku rieky po Čop, kde Tisa prudko zahýba na juh.²

Severovýchodná časť župy Szabolcs-Szatmár je rovina s veľkým počtom zákrut Tisy.

Povrch Zakarpatskej oblasti je členitý: 80 % jej územia padá na hory a 20 % na rovinu. Oblast zaberá južné svahy Východných Karpát, nazývaných Lesnatými alebo Ukrajinskými. Hornatá časť oblasti delí sa na tri skupiny horských chrbotov: v strede je pásmo Poloninských hôr, na sever od nich Gorgany, na juh Vihorlat-Hutinský chrábát; oddelené sú Stredokarpatskou a Vnútrokarpatskou nižinou. Južne od Vihorlat-Hutinského chrabta sa rozprestiera Zakarpatská nižina, ktorá je časťou Stredodunajskej roviny.

Horské chraby prechádzajú Zakarpatskou oblasťou zo severozápadu na juhovýchod. Lesnaté Karpaty sú pomerne nevysoké - pod 1000 m, iba v okrajovej východnej časti Zakarpatska dosahujú hory výšku nad 2000 m.

Cez Karpaty viedie päť priesmykov: Užocký (889 m), Verecký čiže Ruský (841 m), Volovecký (1014 m), Tarunský (941 m) a Jablunický čiže Tatarský (913 m). Najschodnejší je Verecký priesmyk.

Poznámka redakcie. Táto práca bola uverejnená v nemeckom znení v Slovenskej archeológii čís. 2/1960, str. 325 - 392.

Hory Zakarpatska pretína hustá sieť hlbokých riečnych údoli. Horná Tisa na svojej ceste na západ pribera tieto pravé prítoky: Teresvu, Tereblu, Riku a Boržavu. Rieky Latorice a Uh po sútoku na území Slovenska vytvárajú s Laborcom a Ondavou Bodrog, ktorý sa tiež vlieva do Tisy. Prítoky Tisy pretínajú Karpaty priečne, väčšina z nich pramení pri priesmykoch.

V časoch Rakúsko-uhorskej monarchie delilo sa územie na pravom brehu hornej Tisy na štyri župy: Unžskú (západná časť Zakarpatska), Berežskú (stredná časť), Máramarošskú (východná časť) a Ugočskú (južná časť). K Berežskej župe patrila tiež časť územia terajšej župy Szabolcs-Szatmár (Maďarská Ľudová republika), ktorá leží na pravom brehu Tisy.

Roku 1919 bolo Zakarpatsko pripojené k Československej republike ako autonómna územná jednotka - Podkarpatská Rus.

Po druhej svetovej vojne - 29. júna 1945 - vlády Československej republiky a SSSR podpísali zmluvu, podľa ktorej Zakarpatská Ukrajina bola pripojená k Sovietskemu sväzu a začlenená do Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky.

Dejiny bádania a zbierania pravekých bronzov v Zakarpatsku sú spojené s menom milovníka archeológie, historie a etnografie - T. Lehoczkého (1830 - 1915). Jeho pera patria početné monografie a články, v ktorých boli publikované archeologické pamiatky Zakarpatska.³ Archeologická zbierka T. Lehoczkého bola jednou z najväčších v Rakúsko-Uhorsku. V rokoch 1851 až 1912 zozbieral 51 hromadných a mnoho ojedinelých nálezov. Zbierka T. Lehoczkého sa stala základom pre zriadenie múzea v Mukačeve.

V rokoch 1920 - 1945 spravoval Mukačevské múzeum archeológ-amatér J. Jankovich. Za toto obdobie múzeum získalo 28 hromadných a niekoľko ojedinelých nálezov.

Roku 1950 boli fondy Mukačevského múzea, včítane archeologických, odovzdané zakarpatskému štátному múzeu v Užhorode. V rokoch 1946 - 1956 pribudlo do tohto múzea ešte šesť hromadných nálezov, z ktorých tri získal autor priamo na náleziskách.⁴

Prevažný počet hromadných nálezov (78 jednotiek) sa nachádza v Zakarpatskom múzeu. Okrem toho v Užhorodskej štátnej univerzite a v Kijevskom štátnom historickom múzeu sú uložené dva hromadné nálezy. V Československu sa opatruje šesť zakarpatských hromadných nálezov: v Národnom múzeu v Prahe tri a tri v múzeách v Poprade a Oravskom Podzámku. Osem hromadných nálezov sa dostalo do Maďarského národného múzea v Budapešti. Gróf Schönborn, ktorému patrila skoro všetka pôda v Berežskej župe, odovzdal dva hromadné nálezy Antropologickému a príroovednému múzeu vo Viedni. V Rumunsku v Sigetskom múzeu boli uložené dva zakarpatské hromadné nálezy. Kde sa nachádza 18 hromadných nálezov, nie je známe.

Väčšina hromadných nálezov nie je publikovaná. Iba 15 ich bolo publikovaných s vyobrazeniami. Niektoré hromadné nálezy opisujú a o niektorých predmetoch z nich sa zmieňujú vo svojich prácach T. Lehoczky, J. Hämpeľ, F. Pulszky, P. Reinecke, F. Lessék, A. Tallgren, V. Parvan, G. Childe, J. Jankovich, J. Eisner, N. Åberg, J. Nestor, J. a E. Zatlukál, J. Filip, J. Hrala, J. Pasternák, Wł. Szafranek, K. Żurowski, F. Potušňák, K. Berňákovič a iní autori.⁵

Hromadné nálezy a nálezy jednotlivých predmetov sa sústredujú v údolnej a predhornej časti Zakarpatska; hlboko v horách pri priesmykoch sa nálezy koncentrujú v údoliach Uhu, Latorice a jej prítoku Veče. Mimo priesmykov sa nálezy pra-

vekých bronzov v horách nevyskytujú. V juhozápadnej časti Zakarpatska sú hromadné nálezy rozložené dosť rovnomerne; v hornatej východnej polovici oblasti sú zriedkavé, vyskytujú sa hlavne pri Tise a dolných tokoch jej prítokov.

Také rozmiestenie nálezov nie je náhodné. Svedčí o tom, že v neskornej dobe bronzovej boli osídlené nielen nížiny, ale aj predhorie Karpát. Nížiny riečnych údolí v kotline Tisy mohli sa využívať na sezónne pasenie hovädzieho dobytka. Nálezy pravekých bronzov pri priesmykoch vyznačujú cesty osídľovania nových priestorov i cesty výmeny so susednými kmeňmi v kotlinе horného Podnestria na druhej strane Karpát.

Asi 20 % nálezov je prevažne zo sídlisk a pohrebísk. Sú známe prípady hromadných nálezov na samotných sídliskách. Zaujímavý je výskyt dvoch hromadných nálezov pri minerálnych prameňoch. Podstatná množstva nálezov pochádzajú z miest, ktoré v tom čase zrejme neboli osídlené.

Hromadné nálezy i jednotlivé predmety sa obyčajne našli náhodne pri oraní a záhradníckych práciach (prevažný počet nálezov), pri klčovaní lesa, stavbe ciest a násypov alebo tažbe hliny. Sedem hromadných nálezov vymyla voda.

Hromadné nálezy bývajú obyčajne uložené v jednej alebo dvoch nádobách, niekedy dosť veľkých rozmerov. Nádoba býva často prikrytá plochým kameňom alebo miskou. Hromadné nálezy bez nádob sú zriedkavé, čo poukazuje na ich pravdepodobné dočasné uloženie.

Podľa stavu z roku 1956 v Zakarpatsku je známych 116 hromadných nálezov zo 71 nálezisk (obsahujú 1836 predmetov) a 148 ojedineckých nálezov zo 42 nálezisk. Celkový počet nálezov dosahuje 1984 jednotiek; v tom je 85 zlatých predmetov. Tieto údaje nie sú absolútne presné, pretože asi 30 % hromadných nálezov prišlo do zbierok v dekompletovanom stave, časť bronzových predmetov bola v stredoveku pretavená a značná ich časť sa stratila bez stopy alebo bola pretavená v priebehu posledných bezmála troch tisícročí od času, kedy sa hromadné nálezy dostali do zeme. Okrem toho mnoho hromadných nálezov je ešte v zemi a stanú sa prístupnými archeológií až v budúcnosti.

Obsah hromadných nálezov čo do predmetov je nerovnaký. Na prvom mieste stojí hromadné nálezy obsahujúce 2 až 5 predmetov (32 % z celkového počtu). Hromadné nálezy pozostávajúce zo 6 až 10 predmetov tvoria 16 %, z 11 až 20 predmetov - 18%, z 21 až 35 predmetov - 10 % a zo 41 až 80 predmetov - 7 %. Vyskytujú sa tiež veľké hromadné nálezy, obsahujúce až 111 (Lazy I), 114 (Veľ. Begáň) i 148 predmetov (Boržavskoje). Treba však bráť do úvahy okolnosť, že tieto hromadné nálezy obsahujú veľký počet poškodených predmetov; v hromadnom náleze z Lazov I je ich 51 %, z Veľkej Begane 25 % a z Boržavského 70 %.

Hromadné nálezy obyčajne obsahujú súbor pracovných nástrojov, zbraní a ozdôb. Vyskytujú sa však aj hromadné nálezy pozostávajúce iba zo samotných náramkov (8 pokladov), mečov (5), sekeromlatov s kotúčovitým tylom (2), kotlov (1) a drôtu (1). Zlaté ozdoby patria alebo k hromadným nálezom bronzov (8 hromadných nálezov), alebo tvoria samostatné celky (9 nálezisk).

Podstatné množstvo výrobkov tvoria ozdoby, po nich podľa množstva nasledujú pracovné nástroje, úžitkové predmety a zlatinky, zbrane a zlaté predmety:

ozdoby	55 %
nástroje	24 %
úžitkové predmety	9 %
zbrane	8 %
zlaté predmety	4 % (spolu 100 %)

Nebude bez zaujímavosti spomenúť váhu bronzových nálezov. Váha všetkých predmetov v hromadných i ojedinelých nálezoch tvorí 155,33 kg. Váha takých veľkých hromadných nálezov ako sú z Boržavského, Lazov I a Veľkej Begane dosahuje 5,98, 6,14 a 14,12 kg. Váha zlatých výrobkov je 441,34 g. Tieto cifry však tiež nie sú presné, pretože údaje o váhe mnohých nálezov nie sú nám k dispozícii.

Otázka datovania hromadných nálezov je zložitá. V hromadných nálezoch publikovaných T. Lehoczkým sa datovanie neuvádzalo. J. Hamplel v svojom článku o chronológii doby bronzovej v Uhorsku^{5a} dotkol sa iba datovania zakarpatských mečov. Značne neúplná zpráva J. Pasternaka o hromadných nálezoch, medzi nimi i zakarpatských, obsahuje datovanie hromadných nálezov, ktoré sa nám však zdá nepresvedčivé. J. Pasternák mal k dispozícii iba literatúru, nie však vecné materiály. J. Jankovich nepublikoval ani jediný hromadný nález a vo svojej populárnej knižke datovanie pamiatok z doby bronzovej neuvádzal.^{5b}

Prvú argumentmi podložením chronológiu zakarpatských hromadných nálezov z doby bronzovej vypracoval J. Eisner r. 1933.^{5c} Táto chronológia v značnej miere platí pre Zakarpatsko až podnes, pretože hromadné výskumy pamiatok z doby bronzovej, ktoré by umožnili preveriť jeho chronologickú škálu, sa od tých čias nerobili.

Blízkosť archeologických kultúr východného Slovenska a Zakarpatska v neskornej dobe bronzovej dovoluje nám pridržiavať sa s nevelkými odchýlkami chronologickej schémy, vypracovanej pre Zakarpatsko svojho času J. Eisnerom a J. Bohom.^{5d}

Stredná doba bronzová zahrňuje tretiu štvrtinu druhého tisícročia pred n. l. (1500 - 1200). Neskôr doba bronzová delí sa na dve fázy: prvú - včasnú (1200 - 900) a druhú - neskôrú (900 - 650/600). Výskum pamiatok kuštanovického typu (včasná doba železná), uskutočnený autorom a G.I. Smirnovou v posledných rokoch, priviedol k záveru, že tieto pamiatky sa objavujú nie na rozhraní VIII. a VII. storočia, ale v druhej polovici VII. storočia pred n. l. Preto obdobie jestvovania kuštanovických pamiatok v Zakarpatsku, ktorým predchádzajú bronzové nálezy, určuje sa rozmedzím od r. 650/600 do r. 300 pred n. l. Chronologickú stupnicu pre zakarpatské hromadné nálezy z doby bronzovej možno vyjadriť takto:

stredná doba bronzová	1500 - 1200;
neskorá doba bronzová: I	1200 - 900;
II	900 - 650/600;
včasná doba železná I (pamiatky kuštanovického typu)	650/600 - 300.

Táto schéma má pracovný, dočasný ráz, bude sa meniť v tej miere, v akej sa nakopia nové materiály.

Spresneniu chronológie by v značnej miere pomohli údaje z výskumov sídlisk a pohrebišk z doby bronzovej. Materiály, ktoré sú toho času k dispozícii, sú príliš kusé. Získali sa z náhodilých nálezov alebo z výskumov T. Lehoczkého, J. Jankovicha a bratov Zatlukálovcov bez akejkoľvek dokumentácie, preto vystupujú izolované, mimo kultúrnych celkov, čo značne znižuje ich hodnotu.

Najvčasnejšie (z konca strednej doby bronzovej) sú hromadné nálezy z Kolodného (Tökés) a Podmonastyra; posledný z nich sa našiel r. 1943 a neboli nikde publikovaný. Tieto hromadné nálezy patria k nedávno zavedenému kosziderskému typu.^{5e} Jednou z ich zvláštností je prekvapujúca jednotvárnosť. Až na nepatrné

výnimku pozostávajú v podstate zo zbraní a ozdôb. Nástroje sú v nich zriedkavé, čo je úplne zákonité, pretože pomerne malé množstvo dobývaného kovu nemohlo úplne kryť dopyt.

Bez zábiehania do podrobnosti diskusie rozvinutej o hromadných nálezoch kosziderského typu medzi I. Bónom a A. Mozsolicsovou treba poznamenať, že včasné datovanie pokladu z Kolodného I. Bónom vzbudzuje pochybnosť.^{5f} Okolnosť, že v hromadnom náleze sa vyskytuje sekera s naznačeným vykrojením tulajky, ako aj ihlica s listovitými záveskami, ukazuje, že hromadný nález patrí ak nie do konca strednej doby bronzovej, tak k prechodnému obdobiu od strednej do neskorej doby bronzovej.

Malo presvedčivé je tiež autorovo dávanie príčin zakopávania hromadných nálezov do súvislosti s migračnými vlnami národov zo severného Pričiernomoria na západ.^{5g} Jednako však treba poznamenať, že okrem niekoľkých sporných téz článok I. Bónu má značný význam pre množstvo v ňom obsiahnutého materiálu a argumentáciu faktov.

Zatiaľ čo hromadné nálezy z konca strednej doby bronzovej možno výrazne odlišiť, chronologické zaradenie hromadných nálezov z neskorej doby bronzovej je omnoho obťažnejšie. Ako uvedieme nižšie, v podstate sa darí sledovanie vývoja pracovných nástrojov a zbraní a vysvetlenie príčin, ktoré vyvolali zavedenie nových druhov bronzových výrobkov. Starí bronzolejári hľadali nové, vhodnejšie a hospodárnejšie tvary nástrojov a zbraní pri čo najmenšej spotrebe euróviny. Vo väčšine prípadov sa im skvele darilo riešiť zložité technické problémy.

Najväčší počet hromadných nálezov zo Zakarpatska (95 jednotiek) je z prvej fázy neskorej doby bronzovej, t.j. z doby najväčšieho rozkvetu bronzovej metallurgie. Druhú fázu neskorej doby bronzovej reprezentuje len 9 hromadných nálezov. Jednako však treba poznamenať, že taká disproporcia sa stane menej ostrou v tej miere, v akej sa získajú nové údaje a spresnenia chronológie.

Nevelkú skupinu (10 jednotiek) tvoria hromadné nálezy, ktorých datovanie je stažené, pretože ich opis v literatúre neobsahuje presné údaje pre určenie chronológie.

Pri zostavovaní bibliografie k hromadným a jednotlivým nálezom boli použité nielen literárne pramene, ale aj rukopisný archív T. Lehoczkého (4 zväzky), ako aj katalóg J. Jankoviča, uložené v Zakarpatskom múzeu v Užgorode.

Pre pohodlné použitie mapy nálezov (pozri str. 91) zodpovedajú čísla nálezov v zozname hromadných nálezov číslam na mape.

Zoznam nálezov delí sa na štyri skupiny:

1. hromadné nálezy z konca strednej doby bronzovej (str. 35 a 36);
2. hromadné nálezy z prvej fázy neskorej doby bronzovej (str. 36 - 58);
3. hromadné nálezy z druhej fázy neskorej doby bronzovej (str. 59 - 63);
4. skupina hromadných nálezov, ktoré nemožno presne datovať (str. 63 a 64).

Potom nasleduje zoznam jediných nálezov, zostavený v abecednom poradí podľa názvov miest nálezov (str. 65 - 75). *)

*) Náleziská (lokality) sa na stranach 35 - 75 uvádzajú podľa ruského originálu článku v poradí ruskej abecedy. Prehľad nálezisk k textu a tabuľkám, zostavený v poradí latinskej abecedy, pozri na stranach 88 - 90.

Ukrajinské vlastné mená (hlavne názvy obcí) sa prepisujú do slovenčiny v ruskom znení (podľa ruského originálu článku).

I. PRACOVNÉ NÁSTROJE A ÚŽITKOVÉ PREDMETY

KOSÁKY

Prehľad nástrojov začneme kosákmi, pretože sú najcharakteristickejším nástrojom poľnohospodárstva, ktorá hralo hlavnú úlohu v ekonomike spoločnosti tej doby.

Medzi pracovnými nástrojmi kosáky tvoria 36 % (169 kusov), t.j. podľa množstva sú na druhom mieste po sekerkách s tulajkou. Kosáky boli v 30 hromadných nálezoch. Na území na pravom brehu hornnej Tisy sú zastúpené tri typy kosákov:

1. kosáky s kónickým trňom pri základni,
2. kosáky s plochou podlhovastou rukoväťou a
3. kosáky s hákovitou rukoväťou.

Kosáky s kónickým trňom pri základni (prvého typu) sa delia podľa tvaru ostria na tri skupiny.

K prvej skupine patrí čepelovitá forma ostria s nevelkým prehnutím v strednej časti (tab. I: 1, 3, 13). Také kosáky sú v hromadných nálezoch z Boržavského, Podmonastyra, Tákosa a Gelénesa.

Druhú skupinu tvoria kosáky s polkruhovitým chrbtom ostria (tab. I: 4, 6). Tento druh kosákov tiež nie je početný a známy je z nálezov z Užhorodu.⁶

Do tretej (najpočetnejšej) skupiny patria kosáky majúce miesto medzi prvou a druhou skupinou. Ich ostrie je v strede značne ohnuté, nie však v takej miere ako u kosákov ostatných skupín (tab. I: 2, 7). Tieto kosáky sú zastúpené v hromadných nálezoch z Boržavského,⁷ Lazov I,⁸ Zmejevky, Podmonastyra, Suskova,⁹ Botrade, Andrejevky, Obavy II, Užhorodu a Barabása.

Všetky kosáky majú chrbát zosilnený jedným alebo častejšie dvoma rebrami. Koniec ostria je slabo zaokruhlený alebo rovný (tab. I: 3, 13). Jeden exemplár má ostrý koniec (tab. I: 7).¹⁰

V niektorých prípadoch sú pri kónickom výčnelku dve až štyri priečne reliéfne rebrá (tab. I: 1 - 3). Opačná strana kosáka je hladká. Všetky kosáky sú na pravú ruku.

Kosáky prvej a tretej skupiny sa vyskytujú spoločne v tých istých hromadných nálezoch, napr. z Podmonastyra, Boržavského, Suskova, Zmejevky a ī.

Tvar kosákov prvého typu bol vypracovaný ako veľmi hospodárny čo do spotreby bronzu, v skutočnosti je to iba samotné ostrie. Upevnenie takého kosáka k rukoväti bolo zrejme jednoduché. Podľa analógie so stredovekým upevňovaním nožov s kónickým trňom v Maďarsku^{10a} predstavujeme si upevňovanie kosákov takto (tab. I: 11): Na jednom konci rukoväti sa pozdĺžne odrezala v dĺžke niekoľkých centimetrov polovica drevenej rukoväti; na spodku rúčky sa vyvŕtal otvor pre kónický trň a žliabky pre rebrá na chrbte kosáka. Spodná časť kosáka sa vložila do výbrania a potom sa priložila polovica odrezanej časti rukoväti; celá konštrukcia sa upevnila povrazom alebo smolou.

Rebrá pri kónickom trňi na kosákoch, ktoré sú podľa mienky W. Szafránskeho¹¹ okrasou, boli sotva výzdobou. Také kosáky, datované neskorším obdobím, sú príkladom ďalšieho ich zdokonalovania. Rebierka na výstupku zabráňovali uvoľňovaniu kosáka v rukoväti a spevňovali ostrie.

Kosáky prvého typu sa objavujú skôr ako sekery, medzi prvými pracovnými nástrojmi. Na Slovensku sú známe už vo včasnej fáze strednej doby bronzovej.¹² V Čechách takéto kosáky stretávame v juhočeskej a západočeskej mohylovej kultúre strednej doby bronzovej;¹³ v Maďarsku vystupujú na konci miestnej autochtónnej

doby bronzovej (koniec periódy B₂ podľa Reineckeho - Willvonseder a alebo koniec B III podľa Mozsolicsovej), t.j. na konci strednej doby bronzovej.¹⁴ Najvčasnejší druh kosákov s dosť slabým ohnutím ostria z Veľkopolška W. Szafrański tiež zaraduje do strednej doby bronzovej (B III podľa Montelija).¹⁵ Do toho istého obdobia datuje kosáky na hornom Podnestri K. Żurawskiego.¹⁶ Na strednom Podnestri kosáky s trňom vyskytujú sa v komplexe materiálnych pamiatok kultúry Noa (X. - XI. stor. pred n. l.).¹⁷ Na území Ukrajinskej SSR sú kosáky tohto typu známe v hromadných nálezoch stredoeurópskeho pôvodu na Južnom Bugu pri obci Štatkovo (stredná doba bronzová) a pri Nikolajeve (neskorá doba bronzová).¹⁸

Kosáky s trňom sa používali dlhú dobu. Napríklad v poklade z Niedzielišk (západná oblasť USSR) tieto kosáky boli súčasné s bronzovými kotlami, šálkami, sponou, železnou seknerou a kovadlinou. Tento poklad datuje T. Sulimirskej do včasnej doby železnej (900 - 700).¹⁹

Teda v Zakarpatsku sa kosáky prvého typu používali v priebehu 450 - 500 rokov, od strednej doby bronzovej do včasnej doby železnej.

Nasledujúci druh tvoria kosáky s obdĺžnikovou rukoväťou (tab. I: 5, 6, 8, 10). Ostriе bolo spevnené na tyle 2 - 3 vypuklými rebrami a ohnuté, vytváralo tak s rukoväťou skoro pravidelný polkruh. Ostriе je na 3/4 dĺžky rovnako široké ako rukoväť a ku koncu sa mierne zužuje. Na niektorých kosánoch je koniec ostria mierne von vyhnutý (tab. I: 8). Všetky rukoväti srpov majú 2 až 3, zriedkavejšie 5 pozdĺžnych rebier, niekedy s vykovanými šíkmými vrubmi. Tieto rebrá nemajú ráz výzdoby; dodávali pevnosť a pružnosť rukoväti. Na styku ostria s rukoväťou je z vonkajšej strany plochý výčnelok tvaru malého trojuholníka alebo obdĺžnika. Tieto výčnelky, ako ukázalo skúmanie smeru úderov, slúžili ako opora pri vbíjaní kosákov do rukoväti. Tomu napomáhal ostré rozdrobené alebo trojmo rozvidlené konce rukoväti. Výnimku tvorí kosák zo Suskova (tab. I: 12), ktorý má miesto výčnelku dlhý (16 cm) trň, ktorého účel nie je jasný.²⁰ Ide zrejme o unikátny exemplár; analógie nie sú známe.

Kosáky tohto typu nie sú také početné ako kosáky prvého typu; sú zastúpené v hromadných nálezoch z Obavy II, okresu Beregové,²¹ Lazov I, Užhorodu, Veľkej Begane a Boržavského.²²

Málo početnými variantmi kosákov druhého typu sú:

1. Kosáky s menej ohnutým ostrím, umiesteným pod tupým uhlom k pozdĺžnej osi rukoväti. Na styku rukoväti a čepele sú zreteľne viditeľné stopy úderov pri vbíjaní do drevenej rukoväti. Niekoľko na takých kosánoch chýba bočný výčnelok. Kosáky podobného druhu našli sa v hromadných nálezoch z Boržavského a Borodivky (tab. I: 5).

2. Kosáky s širokým ostrím; vyznačujú sa masívnošou. Šírka ostria je skoro dvojnásobná ako šírka rukoväti. Chrbát ostria vytvára s rukoväťou polkruh. Uprostred rukoväti je obyčajne štvorcový alebo okrúhly otvor, bočné výčnelky pri rukoväti často chýbajú (tab. I: 6). Kosáky, druhého variantu sú známe z pokladov z Veľkej Begane, Lazov I, Radvanký²³ a okresu Užhorod.

Kosáky druhého typu sa nie zriedka vyskytovali spolu s kosákmami prvého typu, napríklad v hromadných nálezoch zo Suskova, Veľkých Lučiek, Boržavského, Boržavy, Obavy II a Botrade. Jednako však najrozšírenejšie boli v neskorej dobe bronzovej.²⁴ Tento jav nie je náhodný. V neskorej dobe bronzovej s rastom dobývania kovu starí bronzolejári vypracovali vhodnejšiu formu kosáka čo do upevnenia rukoväti a dĺžky ostria.

Kosáky druhého typu používali sa v Zakarpatsku v priebehu celej neskorej doby bronzovej. V Čechách tieto kosáky patrili k hromadným nálezom z neskorej doby bronzovej²⁵ alebo včasnej doby halštatskej,²⁶ v Maďarsku sa datujú do včasnej doby halštatskej,²⁷ v Juhoslávii do HA-B (R e i n e c k e),²⁸ vo Veľkopolsku²⁹ a na hornom Podnestri³⁰ do neskorej doby bronzovej až včasnej doby železnej, na juhu Ukrajinskej SSR do neskorej doby bronzovej³¹ a v Rumunsku do doby predhalštatskej a halštatskej.³²

Posledný - tretí typ predstavuje h á k o v i t ý k o s á k. V Zakarpatsku je známy v jednom exemplári z pokladu nájdeného pri Malej Dobroni. Kosák má malé rozmery. Chrbát plochej čepele je spevnený dosť masívnym rebrom. Čepeľ je polkruhovitá, najširšia v strede. Rukoväť zastupuje hákovite zahnutý koniec (tab. I: 9).

Ľavým územím rozšírenia hákovitých kosákov tohto typu je Sedmohradsko a čiastočne Maďarsko, za ich hranicami sú zriedkavé. Na Slovensku je takýto kosák známy v jednom exemplári,³³ na hornom Podnestri v Čamich,³⁴ na strednom Podnestri zo sídliska kultúry Noa pri obci Magala vo dvoch exemplároch,³⁵ v Rumunsku z niekoľkých nálezisk³⁶ a v severnom Pričiernomorí.³⁷

V Zakarpatsku sa hákovité kosáky používali prevažne v druhej fáze neskorej doby bronzovej. V Sedmohradsku sa datujú III. periódou sedmohradskej doby bronzovej (XII. - XI. stor. pred n.l.) a používajú sa tiež vo IV. perióde.³⁸ M. Roska odvodil pričiernomorské hákovité kosáky zo Sedmohradská. Výskumy A.A. Ješesena presvedčivo dokázali, že vývoj hákovitých kosákov v Sedmohradsku a severnom Pričiernomorí postupoval paralelne. Vývoj kosákov na dolnom Podnestri bol miestnym javom a malo naň vliv severokavkazské ohnisko pravekej metalurgie.³⁹

S E K E R K Y

Podľa počtu sekeryk zaberajú prvé miesto medzi pracovnými nástrojmi - 49 % (227 kusov). Vyskytujú sa v 52 hromadných nálezoch a tvoria 24 ojedinelých nálezov. Na území horného Potisia sú sekeryky zastúpené tromi typmi:

1. sekeryky s tulajkou,
2. sekeryky s lalokmi a
3. ploché sekeryky.

S e k e r k y s t u l a j k o u

Táto skupina sekeriek je najpočetnejšia. Charakteristickou črtou sekeriek s tulajkou je kónická, v pôdoryse oválna tulajka, siahajúca do 2/3 dĺžky sekeryky, ďalej prstenec, idúci po okraji tulajky a k nemu priliehajúce okrúhle uško. Ostrie sa smerom k pracovnej hrane rozširuje. Na niektorých exemplároch vidno na ostrí stopy kovania, ktoré ostriu dodávalo pevnosť.

Sekeryky s tulajkou sa podľa tvaru tulajky delia na dve skupiny, pričom každá z nich má niekoľko variantov.

Prvú skupinu predstavujú sekeryky s rovným okrajom tulajky (tab. II: 1 - 13, III: 1 - 10). Po tomto okraji ide masívny okrúhly prstenec, ktorý bol potrebný na zaistenie tulajky pred zlomením pri údere. Sekeryky tejto skupiny sa vyznačujúladnosťou a harmóniou proporciami. Mierne sa zužujúce telo prechádza plynule v ostrí. Ostrie obyčajne neprevyšuje šírku tulajky. Jeho pracovná hrana býva mierne zaoblená alebo rovná (tab. II: 1, 2). Jeden exemplár má na bokoch v hornej treťine pod uškom dva priebežné otvory na lepšie pripomienanie k porisku (tab. II: 2). Sekeryky s tulajkou tohto typu sú najmasívnejšie spomedzi všetkých ostatných. Ich váha dosahuje 400 - 500 g.

Až na malé výnimky (tab. II: 5, 8, 10) všetky sekery s tulajkou majú na tulajke výzdobu z jemných reliéfnych linií. Obyčajne pod prstencom idú 2 až 3 horizontálne línie. Pod nimi je umiestený trojuholník, obrátený vrcholom dolu, od ktorého sa spúšťajú tri vertikálne línie (tab. II: 1, 2). Niekoľko je trojuholník nahradený polkruhom (tab. II: 4). Sekery s tulajkou takéhoto typu sú známe z hromadných nálezov z Veľkej Begane, Barbove, Suskova, Veľkého Berezného,⁴⁰ Ma- lej Dobrone, Mužijeva, Mukačeva, Zmejevky II, Zagatia, Obavy II, okresov Užhorod a Beregovo.

Nepočetnými variantmi prvej skupiny sekieriek s tulajkou sú:

1. Sekery, ktorých tulajky sú spevnené niekoľkými rebrami. Pracovná hrana ostrie je nie zriedka širšia než tulajka (tab. II: 5, 6, 8). Na jednej sekere sú po obidvoch stranach štyri malé vertikálne umiestené valcovité výčnelky. Okrem výzdbného účelu boli tieto výčnelky veľmi výhodné (okrem uška) pre ďalšie upevnenie sekery k porisku (tab. II: 7). Na druhom exemplári uško chýba. Pod okrajom tulajky na bokoch sú dva priebežné otvory (tab. II: 8).

2. Sekery charakteristické veľmi jemným ostrím v profile. Pracovná hrana ostrie je niekoľko dvakrát širšia než tulajka. Vyskytujú sa sekery zdobené i nedobené (tab. II: 8 - 11).⁴¹

3. Miniatúrne sekery. Pracovná hrana je širšia než tulajka. Ostrie je niekoľko zošikmené, čo dodávalo väčšiu efektívnosť pri rúbaní (tab. III: 1, 3 - 7). Na dvoch exemplároch je ostrie značne zosilnené a má klinovitú formu (tab. III: 2). Tulajky sú zdobené horizontálnymi rebrami, geometrickým ornamentom a nepravými lalokmi (tab. III: 2 - 6). K tejto skupine primkýna tenkostenná maličká sekera bez uška (tab. III: 8).

4. Sekery sedmohradského typu. Masívnejšie majú od okraja tulajky vertikálny úzky reliéfny pásik, rozširujúci sa k ostriu (tab. III: 9, 10). Miniatúrnejšie sekery majú na tulajke reliéfnu výzdobu (tab. III: 7).

Sekery s tulajkou sa na Slovensku objavujú v druhej polovici strednej doby bronzovej⁴² a pretrvávajú v priebehu celej neskorej doby bronzovej a halštatskej.⁴³ Sekery s rovným okrajom tulajky sú včasnejšie v porovnaní so sekermami druhej skupiny. Jednako i v prvej skupine sa vyskytujú chronologické odchýlky. Tak sekery 2. a 3. variantu sú neskoršie.⁴⁴ Starí bronzoľári hľadali vhodnejšie formy sekery s čo najmenšou spotrebou bronzu pri výrobe. Z masívnej tažkej sekery bolo možné odliat tri až päť malých sekieriek. Sekery 2. variantu s tenkým ostrím sa ukázali nevhodnými pre svoju krehkosť, a preto sa veľmi nerozšírili (v stredoeurópskych zbierkach sa vyskytujú iba ojedinele).

Sekery s rovnou tulajkou boli veľmi rozšírené osobitne v prvej fáze neskorej doby bronzovej okrem Zakarpatska na Slovensku,⁴⁵ Morave,⁴⁶ v Maďarsku,⁴⁷ Sedmohradsku,⁴⁸ Juhoslávii,⁴⁹ Poľsku,⁵⁰ na hornom Podnestri,⁵¹ v Ukrajinskej⁵² a Moldavskej SSR.⁵³

Sekery sedmohradského typu sú v Zakarpatsku zastúpené západným variantom. Východný variant, charakteristický pre Moldavsko (východné Rumunsko) a južnú časť Ukrajinskej SSR,⁵⁴ chýba. Sekery sedmohradského typu sa datujú do neskorej doby bronzovej⁵⁵ a doby halštatskej.⁵⁶

Druhú skupinu sekieriek s tulajkou tvoria sekery s výkrojne-
jenským tímom tulajky (tab. III: 11 - 16, IV: 1 - 5). Táto skupina je najpočetnejšia. Poloválné vykrojenie na tulajke je vpredu zakončené ostrým zobákovitým výčnelkom. Okraj tulajky je opatrený rebrovitým prstencom. Tulajka je obyčajne širšia než ostrie a má často oválny, zriedkavejšie obdĺžnikový alebo šestuholníkový prierez (tab. III: 12, IV: 1, 3). Tulajka sa v strednej čas-

ti mierne zužuje a plynule prechádza v ostrie, čo dodáva jej tvaru eleganciu. Ostrie je mierne zaoblené, zriedkavejšie rovné alebo dopredu naklonené. Väčšina sekieriek druhej skupiny je bez výzdoby. Výnimku tvorí 8 sekieriek, zdobených pod tulajkou reliéfnymi rebrami alebo geometrickým ornamentom (tab. IV: 3 - 5).

Zobákovitý výčnelok na tulajke je výsledkom dlhého, nie však neúspešného hľadania pevnejších konštrukcií sekieriek starými bronzovými jarmi. Analýza sekieriek zlomených pri práci vede k záveru, že jedným z najzraniteľnejších miest bol predný okraj sekery (smerom od uška). Pri údere práve na túto časť padalo najviac tlaku. Preto bola zostrojená taká konštrukcia, pri ktorej zobákovitý výčnelok mal úlohu osobitej protiopory, ktorá rovnomernejšie rozdeľovala silu tlaku pri údere.

Akúsi prechodnú formu sekieriek medzi prvou a druhou skupinou predstavujú sekery so sotva poznateľným m a l ý m v y k r o j e n í m . na tulajke; pochádzajú z Lazov I a Kolodného.

Na Slovensku objavenie sa sekieriek s vykrojeným ústím tulajky spojuje s neskorej fázou strednej doby bronzovej;⁵⁷ tieto sekery pretrvávajú cez dobu halštatskú a niekedy vystupujú spolu s laténskymi nálezmi.⁵⁸ Sekery podobného typu boli veľmi rozšírené okrem Československa v Maďarsku,⁵⁹ na hornom Podnestrií,⁶⁰ v Moldavsku,⁶¹ Rumunsku⁶² a Juhoslávii.⁶³ Obyčajne tieto sekery majú mimo rámca strednej Európy ograničený okruh rozšírenia. V Zakarpatsku sa používali hlavne v neskorej dobe bronzovej.

S e k e r k y s l a l o k m i .

Sekery s lalokmi a ich zlomky sú zastúpené desiatimi exemplármi ako v pokladoch (Dubrava, Zmejevka, Malá Dobroň, Fejérce, Čopovka a Čornýj Potok), tak aj v jednotlivých nálezoch (okres Beregov, Podgoriany, okres Užhorod a Šalanki).

Tieto sekery majú plochú základňu podlhovasto-pretiahnutého tvaru, na ktorej je na hornej alebo strednej časti z každej strany umiestený pári elipsovitych, dovnútra zahnutých lalokov. Medzi okrajmi lalokov je malý priestor. Horná časť základne je opatrená vybraním alebo oválnym výrezom na lepšie pripomienanie poriska. Vo väčšine prípadov je sekera v spodnej časti pri lalokoch rozšírená, v strednej časti zúžená a znova sa rozširuje k ostriu.⁶⁴ Na dvoch sekerkách sú pod lalokmi umiestené malé výčnelky (plecia),⁶⁵ ktoré oddelujú ostrie (tab. IV: 8, 9).

Všetky sekery okrem jednej (tab. IV: 9)⁶⁶ sú bez výzdoby. Sekera z pokladu zo Zmejevky III (halštatský typ sekery) skoro dvojnásobne prevyšuje šírku ostatných sekieriek⁶⁷ (tab. IV: 8).

Sekery s lalokmi vznikli pravdepodobne z únětických plochých sekieriek s malými pozdĺžnymi lištami na bokoch.⁶⁸ Za najväčšejší druh sa považujú sekery s lalokmi v strednej časti. Ich vznik spadá do druhej fázy strednej doby bronzovej.⁶⁹ V neskorej dobe bronzovej a dobe halštatskej⁷⁰ laloky sa primkýnajú bližšie k sebe a dokonca sa dotýkajú.⁷¹ Typ sekery s lalokmi v hornej časti sa vyskytuje spolu s mečmi liptovského typu a pretrváva do včasnej doby železnej.⁷² Napr. zo samotného pohrebiska v Hallstattte sú známe sekery s lalokmi, ktoré majú tulajku z bronzu a ostrie zo železa.⁷³ Sekery halštatského typu boli najviac rozšírené v druhej polovici zakarpatskej neskorej doby bronzovej.⁷⁴ Okrem Československa a Sedmohradská sekery s lalokmi boli rozšírené tiež v Maďarsku⁷⁵ a Poľsku.⁷⁶

Ploché (klinovité) sekery

Tieto sekery sú na pravom brehu hornej Tisy vzácné. Dva exempláre boli v pokladoch z Tákosa a Gelénesa, tretí sa dostal do zbierky T. Lehoczkého od užhorodského medikováča a nie je známe kde sa nachádza.⁷⁷

Ploché sekery majú malé rozmiary a tvar plochého pretiahnutého trojuholníka, sú pravdepodobne medené (tab. IV: 10). Exemplár z Gelénesa má na bokoch sotva poznateľné lišty. Ostrie je mierne zaoblené.

Ploché sekery sú prvými kovovými pracovnými nástrojmi v eneolite a včasnej (predúnetickej) dobe bronzovej.⁷⁸ Sekerka z Gelénesa je neskorším typom vzhľadom k sekere z Tákosa a bola pravdepodobne prototypom únestickej plochých sekieriek "italského" typu s lištami a širokým polkruhovitým ostrím.⁷⁹

Skutočnosť, že ploché sekery sa nachádzajú v pokladoch z neskorej doby bronzovej, je veľmi príznačná. Sotva možno pripustiť, že také sekery prechádzali z pokolenia na pokolenie v priebehu skoro tisíc rokov. Najpravdepodobnejšie je, že sa sekery do pokladov dostali náhodne a uchovávali sa ako kov.

Mlaty (KLADIVÁ)

Mlaty sú nálezmi dosť zriedkavými. Sú známe v piatich exemplároch z pokladov z Makarieva, Mužijeva I - II, Malej Begane a Podmonastyra. Sú zastúpené dvoma druhmi:

1. Mlaty s tužkou majú tužajku do 2/3 dĺžky tela, uško pri okraji tužajky, rovné alebo mierne sa rozširujúce k pracovnej časti steny tela; pracovná časť je plochá alebo mierne zaoblená (tab. IV: 11).

2. Plochý mlat skoro obdĺžnikového tvaru s okrúhlymi priebežnými otvormi uprostred. Na pracovných plochách sú stopy odpilúvania a zlomu. Mlat pochádza z hromadného nálezu z Veľkej Begane. Je vyrobený z červenej medi (tab. IV: 14).

Mlaty prvého variantu sú známe v Maďarsku,⁸⁰ Sedmohradsku⁸¹ a na hornom Podnestrí,⁸² kde sa vyskytujú v celkoch z neskorej doby bronzovej.

Mlat druhého variantu je vyhotovený zo sekery-motyky alebo sekeromlatu, ktoré sú charakteristické pre eneolit a včasné doby bronzové v strednej Európe.

Nože

Nálezy nožov v Zakarpatsku nie sú početné - 17 kusov z ôsmich hromadných nálezov (Barbovo, Beregov I,⁸³ Velikaja Begaň, Velikij Bereznyj,⁸⁴ Lazy I,⁸⁵ Medvežie, Mukačovo II, Tákos) a jeden ojedinelý nález (okres Beregov). Všetky nože sú odliate spolu s rukoväťou. Sú zastúpené štyrmi variantmi:

1. Nôž s obojstranným ostrím a symetrickou čepeľou, v priereze tvaru spoločného kosoštvorca. Črienka je plochá, okraje sú zahnuté von i dovnútra (tab. IV: 12).

2. Nôž s ostrím na jednej strane; ostrie je v strede prehnuté a zosilnené masívnym rebrom, koniec ostria je mierne zvýšený. Rukoväť je plochá, s rebrami na okrajoch a s 1 až 3 otvormi v strednej osi na upevnenie drevených alebo kostenných črienok. Výzdoba chýba (tab. IV: 13).

3. Chrbát ostria je prehnutý a opatený masívnym rebrom. Pracovná hrana ostria je skoro rovná. Rukoväť má tvar kónickej tužajky. Nože sú obyčajne zdobené.

4. Rovné ostrie je opatené na chrbte dosť masívnym rebrom. Črienka má okrúhly otvor na pripomienanie k rukoväti.

Za najväčšej treba považovať nože 1. variantu. Svojím tvarom pripomínajú dýky, ktoré boli vystriedané v neskorej fáze strednej doby bronzovej nožmi. Naj-

rozšírenejšie boli nožé 2. a 3. variantu. Používali sa v priebehu neskorej doby bronzovej a včasnej doby halštatskej.^{85a} 4. variant je veľmi zriedkavým typom a analógie nie sú nám známe.

PÍLKY

Pílkы sú v nálezoch tiež nepočetné. Poznáme 15 exemplárov (hlavne v zlomkoch) z hromadných nálezov z Beregová II, Boržavy, Boržavského, Zmejevky III, Kanory,⁸⁶ Lazov I,⁸⁷ Obavy I,⁸⁸ Suskova⁸⁹ a jeden náhodný nález z okresu Beregovo.⁹⁰

Pílkы sú vlastne podlhovasté úzke platničky tvaru stolného noža. Koniec ostria je zaoblený, rukoväť je malá a užšia než ostrie (tab. V: 4, 5). Na niektorých exemplároch možno pozorovať pozdižne vykúvanie v strednej časti ostria, ktoré mu dodávalo pevnosť. Zúbky sú veľmi drobné, vysekané sekáčkom kolmo na pozdižnu os ostria.

Pílkы boli rozšírené tiež v Maďarsku,⁹¹ Sedmohradsku,⁹² Moldavskej SSR,⁹³ kde sa vyskytujú v nálezových celkoch z neskorej doby bronzovej a doby halštatskej. Na iných územiac sú pílkы zriedkavé a majú inú podobu.⁹⁴

DLÁTA

Dláta sa našli v počte 15 exemplárov z 11 nálezisk. Podľa tvaru delia sa na tri skupiny:

1. Ploché dláta (bez tulajky) sú zastúpené v hromadných nálezoch z Lazov I,⁹⁵ Zmejevky III⁹⁶ a tiež z Užgorodu⁹⁷ (ojedinelý nález).

Ostria dlát sú dlhé a ploché. V hornej časti zreteľne vidno stopy úderov (tab. V: 3). Podstatne odlišné je dláto zo Zmejevky III. Ostrie má listovitý tvar a na bokoch je spevnené masívnymi rebrami. Pracovná hrana je úzka a rovná (tab. V: 1).

2. Dláta s tulajkou boli najrozšírenejšie. V Zakarpatsku sa našlo 8 exemplárov v hromadných nálezoch z Bodalova,⁹⁸ Boržavského,⁹⁹ Veľkého Berezného,¹⁰⁰ Malej Dobrone,¹⁰¹ Mukačeva,¹⁰² Lazov I¹⁰³ a Stanova.

Dláta s tulajkou majú rovnú alebo kužeľovitú tulajku, ktorá plynule prechádza v ostrie. Ostrie je najčastejšie dlhšie než tulajka. Na okraji tulajky je prstenec, pod ním sú často dva otvory na pripevnenie k rukoväti.

Dláta s tulajkou sú zastúpené niekoľkými variantmi:

a) Dláta s listovitým ostrím, ktoré má na bokoch, osobitne pri pracovnej hrane, rebrá (tab. V: 2). Treba poznamenať, že tento tvar ostria dláta (ako aj z hromadného nálezu zo Zmejevky III) bol najracionálnejší. Také dláta slúžili dlhý čas (obyčajne sa nachádzajú celé). Všetky spomenuté znaky ostria: listovitý tvar, rebrá na okraji a veľmi malá pracovná hrana, dodávali dlátu neobyčajnú pružnosť a pevnosť.

b) Dláta so žliabkovitým ostrím, obyčajne zdobené reliéfnym ornamentom podobne ako sekery. Nástroj sa lámal na najzraniteľnejšom mieste - na styku tulajky a ostria.

c) Malé dláta, ktorých tulajka je náhle ukončená malým ostrím (tab. V: 11).¹⁰⁴

3. Tretiu skupinu tvoria dláta vyhotovené z iných predmetov. K nim patrí dláto z hromadného nálezu z Lazov I, zhotovené z hrotu kopja s ulomeným koncom (tab. V: 13). Z hromadného nálezu zo Suskova¹⁰⁵ pochádzajú dve dlátky vyhotovené z vyrovnaných náramkov (tab. V: 12). Pracovná hrana je roztepána a zaostrená. Na drieku sa zachovala rebrovaná výzdoba.

Dláta všetkých týchto typov boli veľmi rozšírené v strednej Európe a na hornom Podnestrií,¹⁰⁶ ale čo do počtu vyskytujú sa menej často než kosáky alebo se-

kerky s tulajkou. K najvčasnejším patria ploché dláta, známe už v eneolitických a únětických nálezových celkoch.¹⁰⁷ Dláta s tulajkou vystupujú v strednej¹⁰⁸ a neskorej dobe bronzovej.¹⁰⁹

P R I E B O J N Ľ K Y

Tento druh nástroja je veľmi vzácny. Priebojníky majú tvar trňa ukončeného ostrím. Priebojník zo Suskova má osemhranný trň, na jeho hornej časti sú výrazné stopy úderov (tab. V: 8). Z Užhorodu pochádza plochý, v hornej časti okrúhly a v dolnej časti masívny priebojník (tab. V: 10). K tejto skupine primkýna kuželevitý liaty trň z Veľkej Begane, s priebežným otvorom v strednej časti (tab. V: 9). Jednako však jeho presné použitie ľahko určiť.

Priebojníky slúžili na nanášanie ozdob návne na bronzový plech. Podľa dátovania nálezových celkov, ku ktorým priebojníky patrili, možno ich datovať do neskorej doby bronzovej.

Š I D L Ā

Šidlá sú známe v troch exemplároch z Lazov I.¹¹⁰ Boli to nevelké tenké trny, zužujúce sa pozvolna ku koncu, v priereze štvorcové alebo obdĺžnikové (tab. V: 7).

Šidlá, ako vieme, udržujú sa od eneolitu do neskorej doby bronzovej vpočítane.

H A R P Ú N A

Harpúna pochádza z okolia Užhorodu a je zastúpená jedným exemplárom. Koniec jej ostria je trojuholníkovitý s dvoma spätnými hrotmi. Ostrie je pleché, v priereze elipsovité, ukončené malým, v priereze obdĺžnikovitým trňom na nasadenie na drevenú násadu (tab. V: 14). Analógie harpúny nie sú známe. Jej dátovanie je obťažné.

R Y B Á R S K Y H Á Č I K

Háčik je známy v jednom exemplári z hromadného nálezu z Lazov I.¹¹¹ Je z drôtu kruhového prierezu. Jeho tvar je esovitý - pretiahnutý. Uško je sluškovite zahnuté. Ostrie háčka je vykované, ku koncu sa zretelne zužuje (tab. V: 6), dĺžka 6,3 cm. Podľa nálezového celku, do ktorého patrí, datuje sa do druhej fázy neskorej doby bronzovej, hoci háčky sa objavujú veľmi včasne spolu so šidlami.

R A Ž E Į

Tento neobyčajne vzácny predmet patril k hromadn. nálezu z Lazov I a nie je nikde publikovaný. Ide o dlhú tyčku, zhotovenú z masívneho drôtu hrubého 0,8 cm, je dlhá 89,2 cm. Spodné dve tretiny dĺžky sú v priereze kosočtvorcové, horná tretina je okrúhla. Rukoväť tvorí okrúhla slučka, ktorej samý koniec je vykovaný a stočený v malú špirálku. Koniec ražna je zaostrený (tab. V: 15).

Domnievame sa, že tento predmet slúžil na opekanie pomerne malej divočiny na vatre alebo ohništi. Samozrejme, v prípade nebezpečia mohol sa použiť ako bodná zbraň, hoci rukoväť na to nebola upravená. Doba používania tohto exemplára sa určuje polovicou neskorej doby bronzovej. Analógie ražna nie sú známe.

K O T L Y

Medzi nálezmi zo Zakarpatska sú kotly vzácné. Zlomky kotla a ušká z kotlov sú známe z pokladu z Kučavy, z okresov Beregovu a Užhorod.

Kotly majú sférické dno, prechádzajúce plynulým prehnutím k obrube. Pri okraji ústia sú dva páry ušiek, pozostávajúcich z dvoch krúžkov na monolitnej základni tvaru dvojitého kríža. Ušká sú ku kotlu pripojené piatimi nitmi. Držadlá sú dve, zhotovené z hladkého masívneho drôtu kruhového prierezu, na kon-

coch zahnutého. Kotol je pod okrajom ústia zdobený troma horizontálnymi líniemi s dvoma radmi polkružkov (tab. VI: 1).

Kotol je liaty vočelku, stopy po kovani nevidno. Kotol sa dlho používal, o čom svedčí prepálené dno.

Uška druhého kotla z Kučavy mali na základni pod kružkami zosilnenia, chrániace pred odlomením (tab. VI: 2). Zlomok uška kotla z okresu Užhorod mal jeden kružok trojuholníkového prierezu a základňu v podobe písma T.

Bronzové kotly boli veľmi rozšírené v strednej Európe. J. N e s t o r publikoval mapu ich nálezisk.¹¹² Nálezy sa lokalizujú v severnej časti Maďarska, Sedmohradsku a na hornom Dnistrovi. K tomuto územiu treba teraz pridať i územie na pravom brehu hornej Tisy.

J. N e s t o r zaraďuje kotly analogické nálezu z Kučavy do I. fázy IV. periody maďarsko-rumunskej doby bronzovej (1100 - 900).¹¹³ N. Á b e r g,¹¹⁴ G. C h i l d e,¹¹⁵ T. S u l i m i r e s k i ,¹¹⁶ A. M o z s o l i c s o v á,¹¹⁷ G. C s a l l á n y¹¹⁸ a I. F o l t i n y¹¹⁹ datujú také kotly približne do toho istého obdobia.

G. C h i l d e zdôrazňuje, že kotly tohto typu súvisia so severomaďarským výrobným centrom, nie s Itáliou.¹²⁰ Tento názor sa nám zdá presvedčivý.

P R I S L U Š E N S T V O K O N S K E J U Z D Y

Nálezy týchto predmetov v Zakarpatsku sú dosť vzácne. Známy je pári bočnice zubadla (Velikaja Begaa), prievečka (Boržava) a 7 štítkov s uškami (Velikaja Begaa, Lazy I, Podmonastyr).

a) Bočnice zubadla (trenzy) majú v hornej časti kónickú tulajku, zosilnenú okrúhlym prstencom na okraji, pod ktorým sú dva priebežné otvory. Pod tulajkou je veľký priečny oválny otvor so zosilnením v hornej a dolnej časti. K otvoru primkýna dovnútra zahnutá platnička, vykrojená na dlhších stranach a s dvoma trojuholními výrezmi v spodnej časti. V hornej časti platničky je z vonkajšej strany vertikálne umiestené uško. Dĺžka bočnic zubadla je 14,9 cm¹²¹ (tab. VI: 4).

Uvedený druh bočnic zubadla sa vyskytuje veľmi zriedka. Poznáme iba jedinú analógiu zo Sedmohradská, vyznačujúcu sa širšou spodnou platničkou a uškom umiesteným bezprostredne pod oválnym otvorom.¹²² Jednako však schéma bočnic zubadla je tá istá.

A. M o z s o l i c s o v á dáva preniknutie chovu koní do Maďarska, vpočítane bočnic zubadla, ktoré sa uskutočnilo pred rokom 1000, t.j. do objavenia sa tzv. trácko-kimmerských vlivov, do súvisu s juhom Ruska.¹²³ V posledných rokoch sa objavilo niekoľko článkov, venovaných chronológii bočnic zubadla,¹²⁴ preto sa nebudeme podrobnejšie zaoberať touto otázkou. Bočnice zubadla z Veľkej Begane sú charakteristické oválnym otvorom v strednej časti, čo ich zблиžuje s kostenými a im podobnými bronzovými bočnicami zubadla z neskorej doby bronzovej v Európe.¹²⁵ Pre časť týchto bočnic zubadla je charakteristická tulajka s otvormi pre nity, umiestená v hornej časti.¹²⁶ Chýbajú im znaky, charakteristické pre neskoršie bočnice zubadla, dávané do súvisu s tzv. trácko-kimmerskými vlivmi, t.j. na rovnej tyčke - základni nachádzajúce sa 3 priečne otvory alebo kombinácia slučiek a rúrky s obvyklými ukončeniami tvaru gombičky.¹²⁷ Typ bočnic zubadla z Veľkej Begane, ktorý sa objavil na stredoeurópskom podklade na rozhraní strednej a neskorej doby bronzovej, značne sa rozšíril v neskorej dobe bronzovej, osobitne v jej druhej fáze.

b) P r i e v l e č k a z konskej uzdy má v hornej časti polguľovité ukončenie, pod ktorým je malý valček, rozdelený štyrmi štvorcovými otvormi pre upevnenie pozdižne a priečne idúcich remeňov (tab. VI: 3).

Spolu s prievečkami sa obyčajne vyskytujú aj iné časti uzdy,¹²⁸ sú datované tým istým obdobím ako bočnice zubadla (trenzy) a zubadlá.

c) O z d o b n é p l i e š k y s u š k o m delia sa na dva druhy:

1. Ploché pliešky, ktorých okraje sú dozadu prehnuté, z vnútorej strany majú obdĺžnikové uško, z vonkajšej sú hladké a bez výzdoby (tab. VI: 7).

2. Kónické pliešky, ktoré majú z vonkajšej strany uprostred vypuklinu, po okrajoch idú tri koncentrické kruhy, z vnútorej strany majú poloválne uško (tab. VI: 5).

Podobné pliešky obyčajne vystupujú s datujúcimi ich bočnicami zubadla a inými súčiastkami uzdy, napr. vo Veľkej Begani a iných hromadných náleزوach.¹²⁹

II. Z B R A N E

M E Č E

Celkom je známych 56 nále佐ov mečov (v tom sú započítané úlomky, z ktorých nemožno určiť typ) z 20 nálezisk. Meče sú zastúpené samostatnými hromadnými nále佐mi (Brestov - 6 ks, Vičkovica - 5 ks a 1 úlomok, Onokovcy - 3 ks, Podgoriany - 14 ks a Stanovo - 4 ks a 1 úlomok) i mečmi, patriacimi k hromadným nále佐om spolu s inými predmetmi (Boržava - 3 úlomky, Boržavskoje - 2 úlomky, Veľ. Begaň - 1 ks, Veľ. Bezeň - 1 ks, Kaliny - 1 ks, Malá Dobroň II - 1 ks, Nevickoje - 1 ks, Podmonastyr - 5 úlomkov). V ojedinelých nále佐och sú meče známe v 8 exemplároch: z Ardanova, Sopotvina (2 kusy), okresu Užhorod, Užoku, Frideševa, Ciganoviec a Šelestova.

Väčšina mečov (34 kusov) pochádza z hromadných nále佐ov samotných mečov. Možno, že tieto hromadné nále佐y sú pokladmi vojnových trofejí. V iných hromadných nále佐och sú meče obyčajne zastúpené jedným exemplárom.

V Zakarpatsku vystupujú tri typy mecov:

1. meče liptovského typu (9 kusov),
2. meče s plochou rukoväťou (15 kusov),
3. meče s čiaškovitou rukoväťou (13 kusov).

Typy ostatných 19 kusov sa nedali zistíť pre ich zlomkovitosť alebo nedostatok údajov.

V hromadných nále佐och, pozostávajúcich zo samotných mečov, sú v podstate zastúpené meče patriace k rôznym typom: v Vičkovici a Onokovciach meče 1. a 2. typu, v Podgorianoch všetkých troch typov a len v Stanove II meče 3. typu.^{129a}

M e č e l i p t o v s k é h o t y p u

Čepeľ mečov tohto typu má tvar vríbového listu, rozšíreného v spodnej treťine. Na styku čepele s rukoväťou sú obyčajne po bokoch malé - pozdižne vybrania so zatupenými rohmi. Čepeľ je v priereze elipsovítá, niekedy s malým pozdižným rebrom. Na bokoch čepele po celej dĺžke alebo pri jej ukončení je výzdoba, pozostávajúca z 3 až 4 pozdižných línií, idúcich paralelne s ostrými hranami.

Rukoväť je v priereze oválna. Jej stredná časť je rozdelená troma horizontálnymi plastickými pásikmi. Polia medzi pásikmi sú zdobené meandrom alebo geometrickým ornamentom. V hornej časti rukoväťi je okrúhly alebo elipsovítý kotúč s gombíkom uprostred. Kotúče sú zdobené šrafovanými trojuholníkmi, špirálami, koncentrickými kruhmi alebo bodkovaním. Niekedy výzdoba pokrýva obe strany kotúča (tab. VII: 6). Pri základni gombíka na kotúči je často priebežný otvor na ďalšie

pripevnenie na opasok alebo na ruku. Spodná časť rukoväti sa na styku s čepelou rozširuje. Tu je polkruhový alebo obdĺžnikový výrez; okolo ktorého je ornament. Rukoväť je vo väčšine prípadov odliata spolu s čepelou. Jednako sú známe prípady, že dutá rukoväť sa odlievala osobitne a potom sa dvoma bronzovými nitmi pripevňovala k čepeli (tab. VII: 7).

Treba poznamenať, že rukoväť meča liptovského typu sa obyčajne ľahko mestí do ruky. Tupé výstupky v hornej časti čepele chránili ruku pri používaní meča pred poranením. Meče tohto typu (ako ostatne aj iných typov) používali sa ako sečná i bodná zbraň. Najzraničnejšou časťou meča čo do možnosti zlomenia bola spodná časť čepele pod výstupkami.

Meč zo Solotvina, publikovaný F. Lessenko¹³⁰ svojim tvarom primkýna k mečom liptovského typu. Odlišuje sa iba tým, že nemá výzdobu a plastické pásičky na rukoväti.

Charakteristika, priestory rozšírenia a datovanie mečov liptovského typu sú podrobne vysvetlené v článku J. Hralu.¹³¹ Tam je uvedená aj literatúra, týkajúca sa danej otázky. V Zakarpatsku sa meče liptovského typu, súdiac podľa nálezových celkov ku ktorým patria, udržujú v neskorej dobe bronzovej, najmä v jej prvej fáze. Meč zo Solotvina je včasnejší.

Meče s plochou rukoväťou

Čepeľ mečov tohto typu sa zhoduje s čepelou liptovských mečov, iba s tou odchýlkou, že je niekedy spevnená plastickým zosilnením v strednej pozdižnej časti, ako napríklad na meči z Vilchovice.¹³² Rukoväť mečov je plochá, najčastejšie opatrená masívnymi rebrami na okraji. V hornej časti je rukoväť buď rozdvojená alebo ukončená polkruhom. Uprostred rukoväti sú 3 až 5 otvorov na pripevnenie kostenej alebo drevenej obloženia. Párne otvory sú na bokoch, v spodnej rozšírenej časti pri styku rukoväti s čepelou (tab. VII: 4).

Niekedy sú čepele mečov v hornej časti zdobené rytým štylizovaným ornamentom z kačacích hláv.¹³³ Bol to veľmi rozšírený výzdobný motív v halštatskej dobe.

Meče s plochou rukoväťou patria v podstate do začiatku neskorej doby bronzovej.¹³⁴ Meče s bohatou zdobenou čepelou sa veľmi rozšírili v druhej fáze neskorej doby bronzovej.¹³⁵

Meče s čiaškovitou rukoväťou

Stredná časť rukoväti mečov tohto typu má buď dvojkónický tvar s plastickým pásičkom v strede alebo pretiahnutý súdkovitý tvar. V hornej časti rukoväti je čiaškovité ukončenie, niekedy s vypuklinou uprostred a malým otvorom na boku. Spodok rukoväti na styku s čepelou je široký a uprostred má polkruhové vybranie. Rukoväť i čepeľ sú obyčajne odliate spolu; na niektorých exemplároch chýbajú dokonca aj nepravé hlavičky nitov. Rukoväti mečov sú spravidla nezdobené, v priezere elipsovité (tab. VII: 3).

Čepeľ má tvar vrbového listu, najužšia je v hornej tretine, širšia v spodnej tretine. Niekedy sú okraje čepele zdobené štyrmi paralelnými vertikálnymi líniemi. Čepele sú v priereze kosočtvorcovité.

Meče tohto typu boli zvlášť rozšírené v kotlinе horného Potisia.¹³⁶ Rukoväť meča s plastickým pásičkom v strednej časti je akýmsi prechodným typom od liptovských mečov k mečom tohto typu. Meče s čiaškovitou rukoväťou boli najrozšírenejšie v druhej fáze neskorej doby bronzovej.¹³⁷

DÝKY

Na území Zakarpatska sú dýky vzácné; je známych 7 exemplárov. Tri z nich sú súčasťou pokladov (Makarievo, Zmejevka II, Podmonastyr), ostatné pochádzajú z náhodilých nálezov (okres Užhorod - 3 kusy,¹³⁸ okres Beregovo - 1 kus¹³⁹).

Dýky sa delia podľa tvaru na dve skupiny.

K prvej skupine patria dýky bez rukoväti. Ich čepele majú tvar vrbového listu, napodobujú tvar čepele mečov. Horná časť je rozšírená, trojuholníkovitá, so štyrmi otvormi na pripomienanie k rukoväti. Na jednom exemplári po dĺžke čepele ide pozdĺžne rebro (tab. VII: 5).¹⁴⁰ Dýky tejto skupiny sú pokračovaním vývoja včasnejších únětických typov, ktoré mali čepeľ tvaru predĺženého trojuholníka. Dýky bez rukoväti vznikajú v druhej polovici strednej doby bronzovej,¹⁴¹ ale udržujú sa i neskorej v priebehu neskorej doby bronzovej.

Do druhej skupiny patria dýky s rukoväťou, odliatou spolu s čepeľou. Sú zastúpené niekoľkými variantmi. Dýka z okresu Beregovo¹⁴² má dlhú zaokruhlenú rukoväť, ukončenú v hornej časti elipsovitým kotúčom. Rukoväť je zdobená lomenými líniami a plynule prechádza v listovitú čepeľ, na ktorej sú tri pozdĺžne plastické rebrá.

Dýky z okolia Užhorodu napodobujú tvary mečov liptovského typu, sú však menšie (tab. VII: 2). Také dýky sa mohli používať tiež ako krátke meče.

Zaujímavý druh predstavuje dýka z Makarieva (tab. VII: 1).¹⁴³ Čepeľ dýky je široká, listovitá, v priereze kosočtvercová. Zdobená rukoväť je kruhového priezvu, s priebežným otvorom v prostriedku. Horná časť je ukončená mierne vypuklým elipsovitým kotúčom, spodná má trojuholníkovitý tvar s obdĺžnikovým výrezom na spodku.

Dýky tejto skupiny sú z rôznych období. Najvčasnejšia z nich (z okresu Beregovo) patrí do konca strednej doby bronzovej.¹⁴⁴ V neskorej dobe bronzovej dýky boli vytláčané nožmi.¹⁴⁵ Dýky z okresu Užhorod sú súčasné s mečmi liptovského typu. Najneskoršia je dýka z Makarieva. Oddílnikový výrez na spodku rukoväti je známy iba z neskorohalštatských dýk, ktoré majú bronzovú rukoväť (niekedy antropomorfnú) spojenú so železnou čepeľou.¹⁴⁶ Dýky tohto typu sa používali na konci neskorej doby bronzovej a pravdepodobne na začiatku kuštanovického obdobia.

HROTY KOPÍJÍ

Tento druh zbrane bol najrozšírenejší. Hroty kopijí sú zastúpené 57 exemplármi z 21 hromadných a 7 jednotlivých nálezov. Všetky majú tulajku s dvoma otvormi na pripomienanie k násade. Podľa tvaru listu kopije delia sa na niekoľko skupín.

Prvú (najpočetnejšiu) skupinu tvoria hroty kopijí s vavřinovitým zaokruhleným listom.¹⁴⁷ Jedny majú tulajku hladkú (tab. VIII: 1, X: 4), na iných je opatrená na liste 2 až 4 pozdĺžnymi rebrami kvôli väčšej pružnosti kopije (tab. VIII: 5, 6, X: 13).

Do druhej skupiny patria hroty kopijí s polkruhovými výstupkami v spodnej časti listu.¹⁴⁸ Majú obvykle 2 až 3 pozdĺžne rebrá na tulajke. Okrem toho list je pri tulajke zosilnený, čo kopiji dodáva väčšiu pevnosť (tab. X: 5).

Poslednú skupinu tvoria hroty kopijí s trojuholníkovitými výstupkami v spodnej časti listu.¹⁴⁹ Ostrié je pri tulajke zosilnené. Pozdĺžne rebrá chýbajú (tab. X: 12).

Zaujímavý druh predstavuje hrot kopije z okresu Beregovo. Na hladkej tulajke v strednej časti sú umiestené kratučké polelipsovité ostria.¹⁵⁰

Výnimku tvoria hroty kopijí z Makarieva. Vyznačujú sa veľkosťou (dĺžka 31 cm), harmóniou proporcii a ušľachtilou patinou. Analógie na území na pravom brehu hornej Tisy nemajú. Kopije takéhoto tvaru a rozmerov sú veľmi rozšírené v dobe laténskej.

Uvedené druhy kopijí možno ľahko chronologicky zaradiť, pretože rôzne typy sa vyskytujú spoločne v tých istých hromadných náleزوach. Najvčasnejšie kopije sa objavujú na začiatku strednej doby bronzovej¹⁵¹ a potom pretrvávajú v celom období doby bronzovej do obdobia kuštanovických pamiatok.¹⁵²

S E K E R O M L A T Y

Jedným z masových druhov zbrane spolu s mečmi a kopijami boli sekeromlaty. Z územia na pravom brehu hornej Tisy poznáme 45 exemplárov sekeromlatov. Vyskytujú sa v 19 hromadných a 12 ojedilených náleزوach. V hromadných náleزوach sú sekeromlaty obyčajne v jednom exemplári.

Sekeromlaty delia sa na dve skupiny: sekeromlaty s predĺženým tylom a s kotúčovitým tylom. Druhá skupina je najpočetnejšia.

Charakteristickým znakom sekieromlatov s predĺženým tylom (tab. VIII: 2, 4, 7) je priebežný okrúhly otvor na nasadenie na porisko v zadnej časti sekeromlatu. Obuch je masívny, polmesiačkovitý, niekedy s plastickými rebrami na okraji. Rovné ostrie bolo malé a ku koncu sa rozširovalo (tab. VIII: 4, 7).¹⁵³

O niečo odlišný je plochý sekieromlat z okolia Užhorodu.¹⁵⁴ Masívny obuch je značne predĺžený, na okrajoch zosilnený rebrami. Nevelké, v priereze oválne ostrie je ukončené širokým polkruhom (tab. VIII: 2).

Masívny obuch sekieromlatov dával im veľkú prieraznú silu pri údere. Sekeromlaty s predĺženým tylom sú najstaršie, svoj pôvod majú v medených sekerkách s otvorom pre porisko z obdobia eneolitu.¹⁵⁵ D. Popescu ich zaraďuje do svojej tretej skupiny sedmohradských sekier.¹⁵⁶ Tieto sekieromlaty pretrvávajú od strednej doby bronzovej po dobu halštatskú,¹⁵⁷ na území na pravom brehu hornej Tisy sa vyskytujú hlavne v neskorej dobe bronzovej a prikláňajú sa k sedmohradským vzorom. Typ ostria sekieromlatu z okolia Užhorodu je známy medzi únětickými sekierami s otvorom.¹⁵⁸

Sekeromlaty s kotúčovitým tylom majú valcovitý otvor pre porisko, niekedy s masívnym prstencom na okrajoch. Ostrie je dlhé, ku koncu sa rozširuje a na okrajoch je spevnené rebrami. V tyle ide od otvoru tyčka okrúhlho alebo štvorcového prierezu, ukončená okrúhlym kotúčom.¹⁵⁹ Na kotúči v strede je malý výčnelok (tab. IX: 2) alebo ostrý kónický trn (tab. IX: 1, 3, 4, 6). Na okraji kotúča sú niekedy bud malé polguľovité výstupky (tab. IX: 1), alebo koncentrické plastické kruhy (tab. IX: 3).

K tejto skupine primkýnajú sekieromlaty, odlišujúce sa od opísaných jednotlivými detailmi. Sekeromlat z okolia Beregová¹⁶⁰ má veľmi dlhé ostrie, ku koncu značne vejárovite rozšírené. Dva sekieromlaty (z okolia Beregová¹⁶¹ a zo Zakarpatskej oblasti) majú polmesiacovité ostrie miesto obucha (tab. IX: 5). Tretí sekieromlat z okolia Beregová¹⁶² má kotúč s plastickými rebrami, lúčovite sa vzdujuúcimi od trna.

Zaujímavým druhom je sekieromlat z Makarieva. Na masívnu podlhovastú základňu, v priereze štvorcovú, je navlečená malá sekierka s výrezom na tulajke a troma pozdižnými rebrami. Základňa má na zadnej strane priebežný okrúhly otvor, v hornej časti rozšírený. Základňa je zdobená geometrickým ornamentom. Tento typ sekieromlatu sa vyskytuje veľmi zriedkavo. Jeho analógie sú známe iba v Sedmohradsku.¹⁶³

Dvojramenný typ sekeromlatu (čakan) s trnovitými ostriami je známy v Zakarpatsku iba podľa úlomku hornej časti valcovitej tulajky.

Sekeromlaty boli veľmi účinným druhom zbrane pre svoju priezraznú silu a úspešne konkurovali mečom. G. Childe poukazuje na to, že sekeromlaty používali prevažne jazdci.¹⁶⁴ Jednako však toto tvrdenie vyžaduje ďalšie bádanie. Sekeromlaty boli osobitne rozšírené na území Maďarska a Sedmohradská. Jednotlivé exempláre dosiahli Horné Rakúsko, Bavorisko, Sliezsko,¹⁶⁵ Veľkopolsko,¹⁶⁶ Bukovinu,¹⁶⁷ ba dokonca severné Pričiernomorie.¹⁶⁸

Najvčasnejšie sú sekeromlaty s veľmi malým kónickým výčnelkom na kotiči (tab. IX: 2). Vystupujú v hromad. nálezoch tzv. kosziderského typu¹⁶⁹ a boli rozšírené v Maďarsku, na Slovensku, v Zakarpatsku a Sedmohradsku, kde sú datované do strednej doby bronzovej.¹⁷⁰ Sedmohradské sekeromlaty sa vyznačujú bohatou výzdobou. Podobné sekeromlaty sú v Zakarpatsku neznáme.

Sekeromlaty s ostrým hrotom na kotúči sú výrazom ďalšieho zdokonalenia s cieľom zvýšenia ich bojových kvalít. Vznikli na začiatku strednej doby bronzovej¹⁷¹ a veľmi sa rozšírili zvlášť v neskorej dobe bronzovej, o čom svedčia nálezové celky, do ktorých patria. Sekeromlaty s polmesiacovitým ostrím miesto obucha sú charakteristické pre strednú dobu bronzovú¹⁷² v kotlinе horného Potisia a Česko-slovensku.¹⁷³ Dvojramenné sekeromlaty patria do strednej doby bronzovej.¹⁷⁴

H L A V I C A P A L C Á T U

Tento druh zbrane je veľmi zriedkavý, pretože vyžadoval mnoho kovu a mohol byť s úspechom nahradený kameňom. Hlavicu palcátu poznáme v jednom exemplári z hromadného nálezu z Bodalova.¹⁷⁵ Uprostred má okrúhly priebežný otvor, od ktorého ide hviezdicovite 6 polmesiačkovitých výstupkov. Podľa datovania nálezového celku, do ktorého patrí, palcát možno zaradiť do neskorej doby bronzovej (tab. VIII: 8).

Všetky ostatné palcaty, na ktoré sa odvoláva J. Einer,¹⁷⁶ majú pyramidálne výstupky, čo ich zbližuje so stredovekými. Všetky sa našli ako ojedinele nálezy v Užgorode a Mukačeve. Okrem toho nie sú nám známe prípady, že by hlavice palcátov podobného druhu patrili k hromadným nálezom z doby bronzovej.

Treba poznamenať, že medzi zbraňami na území na pravom brehu hornej Tisy úplne chýbajú bronzové hroty striel. Medzi mnohými tisícami bronzových výrobkov v strednej Európe sa bronzové strely vyskytujú iba ojedinele. Zrejme sa pre veľkú hodnotu bronzu na bežnú potrebu používali hlavne kamenné alebo kostene hroty striel.

III. O Z D O B Y

Na ozdoby pripadá vyše polovica všetkých výrobkov z bronzu. Niektoré predmety, zaradené do kategórie ozdôb, napríklad pracky, mali okrem iného i úžitkové určenie. Ozdoby chýbajú iba v 29 hromadných nálezoch, čo tvorí 25 % z celkového počtu týchto nálezov.

N Á R A M K Y

Najpočetnejšie zo všetkých ozdôb boli náramky. Sú známe v počte 612 exemplárov; našli sa v 67 hromadných a 26 ojedinelých nálezoch. Náramky tvoria 56 % z celkového počtu ozdôb a 31 % zo všetkých bronzových výrobkov. Podľa tvaru delia sa na rad skupín s niekoľkými variantmi v každej z nich.

O k r ú h l e n á r a m k y

a) Náramky okrúhleho tvaru i prierezu. Stredná časť je zosilnená, ku koncom sa zužujú. Okrem malých výnimiek všetky náramky sú zomknuté, väčšina z nich má

konce mierne dovnútra zahnuté, priliehajúce k sebe skoro tesne. Priemer náramkov je 7,2 až 8,5 cm, hrúbka v strednej časti 0,5 až 1,1 cm. Náramky sú charakteristické svojou podivuhodnou jednotvárnosťou a štandardnosťou (tab. X: 1 - 3).

Väčšina náramkov je bohatá zdobená rytým geometrickým ornamentom. Najrozšírenejšou výzdobou boli vertikálne čiarky (tab. XII: 1, 3), ktoré oddelovali prázdne polia (tab. XII: 2), šrafované trojuholníky (tab. XII: 4, 8, 11), kosoštvorce (tab. XII: 7), jedličkové vetvičky (tab. XII: 6, 9) alebo iné kombinácie línii (tab. XII: 5, 10, 12, 13). Výzdoba pokryvala vonkajší povrch náramkov.

b) Náramky zomknuté alebo s prekrývajúcimi sa koncami, zhotovené z masívneho drôtu okrúhleho prierezu. Vyskytujú sa exempláre jak nezdobené, tak aj zdobené vertikálnymi líniami (tab. X: 9).

c) Náramky zomknuté alebo s prekrývajúcimi sa koncami, v priereze kosoštvorcové alebo trojuholníkové. Ku koncom sa zužujú, výzdoba chýba (tab. X: 14). Niektoré exempláre majú konce zlate.

d) Náramky s tepaným povrhom. Konce niektorých náramkov sú zomknuté alebo rozomknuté, ploché, ostré. Výzdoba chýba (tab. X: 10).

e) Náramky predchádzajúceho variantu, ale väčších rozmerov. Ich priemer dosahuje 12 až 13 cm. Hrubka v strednej časti 0,5 až 0,8 cm (tab. X: 7).

f) Drôtené náramky sú zastúpené hlavne v poklade nájdenom pri Užgorode. Vyskytujú sa náramky okrúhle (tab. X: 6), náramky 1,5 až dvojnásobne stočené, na koncoch ukončené malými špirálami. Okrem toho sú zastúpené aj náramky spletené z dvojitého drôtu, ukončené očkom a háčkom (tab. X: 15).

g) Otvorené náramky, z vnútornej strany ploché, z vonkajšej okrúhle. Konce majú useknuté, mierne von vyhnuté, sú zdobené vertikálnymi líniami (tab. X: 8).

h) Duté náramky sú vzácene. Známe sú iba 2 exempláre - z Obavy II¹⁷⁷ a okresu Užhorod. Sú zhotovené z bronzového plechu. Náramok z Obavy je otvorený a zvonku má malé rebro. Druhý náramok je v priereze okrúhly (tab. XI: 6).

Náramky najrozšírenejšieho typu (variant a) sa objavujú v druhej polovici strednej doby bronzovej, osobitne početné sú však v neskorej dobe bronzovej.¹⁷⁸ Hlavným priestorom ich rozšírenia je kotlina stredného Podunajska. Na príslahlých územiach sa vyskytujú zriedkavejšie. Náramky ostatných variantov sa používajú hlavne v neskorej dobe bronzovej.¹⁷⁹

E l i p s o v i t é n á r a m k y

Vyznačujú sa masívnosťou. Majú elipsovity tvar a v priereze sú okrúhle, zriedka osemhranné. V strednej časti sú náramky značne zosilnené, ku koncom sa zužujú. Obyčajne sú otvorené (tab. XI: 2, 3). Blízke k zomknutým exemplárom sú náramky okrúhlejšieho tvaru (tab. XI: 4). Medzi nimi sa vyskytujú miniatúrne formy, niekedy zdobené vrúbkami (tab. XI: 4, 7). Väčšina náramkov je nezdobená a vyznačuje sa štandardnosťou tvarov. Na nosenie boli tieto náramky veľmi nepohodlné.

Zaujímavý je náramok z Malej Dobrone I. Vyznačuje sa veľkou masívnosťou v strednej časti, ku koncom sa značne zužuje. Konce sú z vonkajšej strany zdobené malými rebierkami, v strednej časti vertikálnymi líniami a koncentrickými polkruhmi (tab. XI: 5).

Náramky tohto druhu sú častými nálezmi v strednej Európe. Ich vznik sa dáva do súvislosti s úněticou kultúrou a strednou dobou bronzovou.¹⁸⁰ Najviac boli rozšírené v neskorej dobe bronzovej, ako možno usudzovať podľa hromadných nálezov, do ktorých patria.¹⁸¹

K druhému variantu patria elipsovité náramky s plastickou výzdobou. Je ich málo, celkom 5 exemplárov; dva z nich sú duté, ostatné plnoliate. Na jednom ná-

ramku je ornament z piatich vertikálnych radov polguľovitých vypuklín, rozdeleňých čiarkovaným ornamentom.¹⁸² Náramok je ukončený zosilnením (tab. XI: 13). Na troch iných sú tiež tri vertikálne rady z troch polguľovitých vypuklín. Rady vypuklín sa striedajú s dvoma alebo štyrmi radmi vertikálnych rebierok (tab. XI: 8, 9). Polguľovité vypukliny sa vyskytujú okrem náramkov tiež na ihliciach, kde sú umiestené pod hlavicou (tab. XIV: 6). J. E i s n e r datuje náramky podobného druhu do neskorej doby bronzovej.¹⁸³

D r o b n é n á r a m k y

Tvarom a výzdobou sú drobné náramky podobné okrúhlym, líšia sa od nich menšími rozmermi (priemer 2,7 - 4,6 cm); všetky náramky sú zomknuté, v priereze okrúhle a ku koncom sa zužujú (tab. XI: 10, 11).¹⁸⁴ Zriedkavé sú náramky zdobené vertikálnymi líniami (tab. XI: 12). Konce niektorých exemplárov sa prekrývajú.¹⁸⁵ Tieto náramky sú nepočetné a vystupujú hlavne v hromadných náleزوchoch z neskorej doby bronzovej.

D o š t i č k o v i t é n á r a m k y

Náramky tohto druhu sú nepočetné. Poznáme 4 úlomky z Lazov I, okresu Užhorod, Beregovu a z Medvežia. Náramky sú liate, v strednej časti mierne rozšírené, ku koncom sa značne zužujú. Z vonkajšej strany sú zdobené pozdĺžnymi rebrami, niekedy s vertikálnymi vrubmi (tab. X: 11). Vyskytujú sa úzke náramky bez výzdoby. Náramok z okresu Užhorod sa vyznačuje malými rozmermi. Vnútorná strana je plochá, vonkajšia má v prostriedku rebro. Ku koncom sa náramok zužuje a končí zosilnenými výčnelkami.

Doštičkovité náramky sú charakteristické pre únětickú kultúru a strednú dobu bronzovú.¹⁸⁶ V ojedinelých prípadoch pretrvávajú do druhej fázy neskorej doby bronzovej, napr. v hromadnom náleze z Lazov I a z iných nálezisk.¹⁸⁷

Š P I R Á L O V É N Á R A M E N N É K R U H Y

Pomenovanie tohto druhu ozdoby je konvenčné. Špirálové naramenné kruhy sú známe v počte 29 exemplárov (započítané sú aj ich zlomky). V hornej časti majú veľký kruh, ukončený malou slučkou alebo špirálovým terčom. Od druhého konca kruhu vertikálne ide veľká, najčastejšie kónická špirála. Uprostred špirály je niekedy gombík s kónickou hlavičkou a dvoma fúzovitými výčnelkami (tab. XIII: 7). Špirály sa vyrábali z masívneho drôtu kruhového alebo kosoštvorcového prierezu. Na niektorých exemplároch špirála má na prvých závitoch výzdobu zo šrafovanych trojuholníkov.

Hlavným priestorom rozšírenia týchto špirálov bol severné Maďarsko, Slovensko, severozápadné Rumunsko¹⁸⁸ a Zakarpatsko. Jednotlivé nálezy sú známe na severných svahoch Karpát v Poľsku a hornom Podnestri.¹⁸⁹

Špirálové naramenné kruhy sa objavujú na začiatku strednej doby bronzovej,¹⁹⁰ používajú sa hlavne v neskorej dobe bronzovej.¹⁹¹ Najvčasnejšie z nich majú dolu pomerne malý špirálový terč (tab. XIII: 8).¹⁹²

V A L C O V I T É Š P I R Á L Y

Ozdobu tohto typu predstavuje drôt stočený do formy valca vo 12 - 14 závitoch. V niektorých prípadoch špirály boli ukončené malými špirálovými terčami.¹⁹³ Jednotlivé exempláre majú tordované konce a ryhovanú výzdobu tvaru jedličky. Špirály sú vyhotovené z masívneho drôtu kruhového alebo trojuholníkového prierezu (tab. XIII: 15).

Valcovité špirály vystupujú najvčasnejšie v únětických nálezových celkoch.¹⁹⁴ Najviac sa rozšírili v neskorej dobe bronzovej.¹⁹⁵ Neskoršie špirály sú zdobené,

P R S T E N E

Prstene sú v Zakarpatsku dosť vzácné, poznáme 11 exemplárov. Niektoré z nich sú vlastne malé valcovité špirály s 2 - 3 závitmi, zhotovené z dosť silného drôtu, s roztepanými koncami (tab. XI: 15). Iné sú zhotovené z úzkeho tenkého pásika (tab. XI: 17). Niekoľko sa prstene vyrábali zo zlomkov náramkov (tab. XI: 14). Osobitnú skupinu tvoria prstene ukončené malými špirálovými terčami.

Súdiac podľa nálezových celkov, do ktorých prstene patria, datujú sa do neskorej doby bronzovej. S. F o l t i n y dáva ich vznik do súvisu so začiatkom strednej doby bronzovej.¹⁹⁶

H R I V N Y

Hrívny sú zastúpené 11 exemplárm, hlavne z náhodilých nálezov. Sú okrúhleho tvaru i prierezu, roztvorené, s koncami roztepanými a stočenými do krúžku. Štyri exempláre sú tordované (tab. XIII: 6), ostatné hladké s rytou výzdobou, podobnou ako na náramkoch (tab. XIII: 1 - 5).

Nakoľko hrívny pochádzajú z ojedinelých nálezov, datovať ich je ľahko. Najväčšejšie masívne hrívny únětického typu¹⁹⁷ sú v Zakarpatsku neznáme. Na základe analógie s inými nálezmi patriacimi k hromadným nálezom možno predpokladať, že zakarpatské hrívny sa používali v strednej a neskorej dobe bronzovej.¹⁹⁸

R U Ž I C O V É S P O N Y

Z dosť početných tvarov spôn neskorej doby bronzovej je v Zakarpatsku známy iba jeden typ - ružicová spona. Všetky 4 spony (v tom i zlomky) sú skladané, spojené v strednej časti svorkami (tab. XVII: 11). Spony sú dvojjaké:

1. V strede spony je elipsový terčík, obklopený spleteným drôtom, po bočkach sú malé párové špirály.¹⁹⁹ Na drôt idúci okolo terča na spodnej strane sa privesovali listovité závesky. Opísaná spona pochádza z Lazov I (tab. XVII: 12).

2. Spona z hromadného nálezu nájdeného pri Antonovke pozostávala zo šiestich špirálových terčov umiestených po oboch stranach. Na konci mala veľký špirálový terč. Ihla bola predĺžením veľkého terča, prechádzala vo vzprahu a ďalej v záchycovač.²⁰⁰ Variantom tohto druhu spôn je zlomkovitá spona z Užhorodu (tab. XIII: 10).

Niektoří bádatelia nazývajú tento typ spôn "karpatským".²⁰¹ Ružicové spony patria do HA-B (R e i n e c k e)²⁰² alebo do konca prvej a začiatku druhej fázy neskorej doby bronzovej v Zakarpatsku.

I H L I C E

Ihlice sú v Zakarpatsku známe v počte 38 exemplárov a pochádzajú hlavne z hromadných nálezov. Podľa tvaru sú zastúpené 12 variantmi:

1. Ihlica cyberského typu (pochádza z Kolodného). Hlavica je vytvorená niekolkými slučkovitými závitmi. Pod hlavicou je slučka desaťnásobne obtočená drôtom (tab. XIII: 13).²⁰³

2. Ihlica s kosoštvrccovou hlavicou (tiež z Kolodného).²⁰⁴ Koniec terča hlavice je stočený v rúrku. Stredom terča ide zosilnenie (tab. XIII: 9).

Ihlice týchto typov sú najväčšejšie. Vystupujú v únětických pamätkach.²⁰⁵ V Zakarpatsku také ihlice vystupujú v strednej dobe bronzovej.

3. Ihlica s klobúčkovitou hlavicou je známa z okresu Užhorod. Pod hlavicou má malé uško. Ihla je rovná, dlhá (tab. XIII: 12).²⁰⁶

4. Ihlica s klincovitou hlavicou (Lazy I, Velikije Lučki). Ihla je v priereze sprvu kruhovitá, potom štvorcovitá (tab. XIV: 10).²⁰⁷ Na ihlici z Veľkých Lúčok sú pod hlavicou 4 horizontálne rebrá a ďalej nižšie, na úrovni hornej tretiny, okrúhle zosilnenie z piatich horizontálnych rebier (tab. XIV: 4).

5. Ihlice s kónickou vypuklinou na hlavici (Boržava). Hlavica je veľká, ko-túčovitá, zdobená šrafovanými trojuholníkmi a koncentrickými kruhmi (tab. XIV: 9).

6. Ihlice s hákovitou hlavicou (Lazy I,^{207a} Užgorod I, Kolodnoje²⁰⁸), obyčajne sú vyhotovené z drôtu (tab. XIV: 16).

7. Ihlice s dvojkónickou hlavicou (Makarievo). Hlavica i driek je zdobený horizontálnymi líniemi (tab. XIII: 17).

8. Ihlice s pečatidlovou hlavicou (Velikaja Begaň, Makarievo). Hlavica prechádza rebrovaným kónusom v driek (tab. XIII: 14). Ihlica z Veľkej Begane má v hornej tretine zosilnenie s malým uškom (tab. XIV: 1).

Ihlice týchto typov dávajú sa do súvisu s koncom strednej doby bronzovej.²⁰⁹ Niektoré typy z Lazov I, Užgorodu I, Makarieva, pretrvávajú do druhej fázy neskorej doby bronzovej.²¹⁰

9. Ihlice s guľovitou hlavicou a štyrmi výčnelkami na drieku (Obava III). Pod hlavicou je okrúhly kotúč, umiestený horizontálne. Nižšie na drieku sú štyri polgulovité výčnelky. Koniec je odlomený (tab. XIV: 6).

Ihlice tohto typu, datované obyčajne do konca 2. - začiatku 1. tisícročia pred n. l., boli veľmi rozšírené v severovýchodnom Maďarsku, Sedmohradsku, Moldavsku (Rumunsko), Moldavskej SSR, na území na pravom brehu stredného Dnestra a zriedka sa vyskytujú na strednom Podnepri.²¹¹ Jedinou a skoro úplnou analógiou našej ihlice je ihlica z bývalej Pollovej zbierky, pochádzajúca zo stredného Podnepria.²¹² Vyznačuje sa malým uškom, umiesteným pod výčnelkami.

V posledných rokoch podobné ihlice (niekedy kostene) našli sa v tzv. "popoliskách" kultúry Noa pri obci Magala v Černovickej oblasti Ukrajinskej SSR²¹³ a pri obci Hindesti, okres Floreşti, v Moldavskej SSR.²¹⁴ Tieto sídliská sa datujú do IX. - XI. storočia pred n. l. Ihlice z Obavy III patria do prvej fázy neskorej doby bronzovej v Zakarpatsku.

10. Ihlice s kónickou hlavicou (Kolodné, Podgoriany III). Jeden exemplár má v hlavici otvor,²¹⁵ v ktorom sú prevlečené dva krúžky so záveskami tvaru vrbového listu (tab. XIV: 7). Tieto závesky majú trochu iný tvar než neskoršie, halštatské. Ihlice s kónickou hlavicou sa obyčajne dávajú do súvisu s hromadnými nálezmi koszider-padlásskeho typu zo strednej doby bronzovej.²¹⁶ Zakarpatské ihlice sa môžu datovať do rozhrania medzi strednou a neskorou dobou bronzovou.

11. Ihlice s guľovitou hlavicou sú zastúpené tromi variantmi:

a) hlavica je liata, zdobená a v hornej časti má malý výčnelok (Makarievo; tab. XIII: 16); hlavica je znútra dutá, pozostáva z dvoch polgulí a na drieku má malé uško (Boržava, tab. XIV: 5);

b) pod zdobenou hlavicou na drieku je 21 - 22 horizontálnych rebier; na exemplári z Lazov I bola hlavica odliata osobitne (tab. XIV: 3);

c) hlavica je rozčlenená na tri časti.

Ihlice tohto typu sa obyčajne dávajú do súvisu s neskorou dobou bronzovou²¹⁷ a môžu byť datované prvou fázou neskorej doby bronzovej v Zakarpatsku.

12. Ihlice s flašovitou hlavicou sú zastúpené iba v poklade nájdenom pri obci Makarievo (tab. XIV: 2). Od zvyčajných ihlic tohto typu sa odlišujú rebrovitým zosilnením pod hlavicou. Podľa nálezového celku do ktorého patria, ihlice sa datujú do druhej períody neskorej doby bronzovej v Zakarpatsku.

P Á S O V É P R A C K Y

Sú známe 3 kusy z hromadných nálezov z Boržavy, Lazov I a Malej Dobrone I. Pracka z Lazov I je zhotovená z náramku kosoštvorcového prierezu.²¹⁸ Pracka z Malej Dobrone I je vlastne obdĺžnikový rámček z dosť masívneho drôtu, s plochým

jazyčkom z boku (tab. XIV: 17). Plechová pásová zápona z Boržavy je zhotovená z bronzového plechu s bodkovanou výzdobou na okrajoch. Na vnútornnej strane bolo uško. Sprava má hákovite zahnutý úzky pásik. Vľavo bola zápona tiež pôvodne predlžená (tab. XIV: 8).

Hromadné nálezy, ku ktorým patria pracky, sú z druhej períody neskorej doby bronzovej v Zakarpatsku.

P Á S Y

Bronzové pásy a ich úlomky sú zastúpené v 10 hromadných a 1 ojedinelom nálezom. Sú zhotovené z bronzového plechu. Niektoré pásy (z Veľkej Begane, Makarieva, Obavy I, okresu Užhorod) sú vyrobené z jedného kusa bronzového plechu. Okrem toho ještěvajú i pásy zložené z niekoľkých častí. Pásy z okresu Užhorod a Veľkej Begane sú na koncoch zaoblené a majú úzky pásikový výčnelok s háčkom na konci (tab. XVI: 4). Iné pásy majú na koncoch otvory na pripomienanie. Väčšina pásov je zdobených. Zlomok pása z Veľkej Begane je zdobený kombináciou šrafovanych trojuholníkov a iných ornamentov (tab. XV: 5). Bodkovaná výzdoba na pásu z Medvežia je nanesená z vnútornej strany (tab. XVI: 1). Výzdoba pása z Obavy I pozostáva z horizontálnych plastických pásikov, priestor medzi nimi je v mnohých prípadoch vyplnený okrúhlymi vypuklinami.²¹⁹ Taká výzdoba sa vyskytuje na bronzových nádobách typu Kirkendrup-Jenovice.²²⁰ Bronzové pásy stretáme hlavne v nálezových celkoch z neskorej doby bronzovej.²²¹

Z Á V E S K Y

Závesky sa vyskytli v 7 hromadných nálezoch (Veľkije Lučki, Kolodnoje, Lazy I, Nižnije alebo Verchnije Vorota, Podgoriany, Podmonastyr a okres Užhorod) v počte 53 exemplárov. Sú zastúpené piatimi typmi:

1. Po l m e s i a č k o v i t é z á v e s k y vyhotovené z bronzového plechu. Konce sú zahnuté dovnútra a vytvárajú plochú špirálu. V hornej časti je otvor na zavesenie (tab. XV: 2, 4, 9, 10).²²² Niekoľko má závesok romboidný tvar so špirálami dolu.²²³

2. Po l m e s i a č k o v i t é z á v e s k y s dlhým hákovičím výčnelkom v hornej časti. Konce sú špirálovite dovnútra zahnuté (tab. XIV: 14). Niekoľko má konce medzi sebou spojené spojovacími ramienkami (tab. XIV: 18). Závesky sú liate, s rebrovitými pozdižnými zosilneniami.²²⁴

3. Po d k o v o v i t é z á v e s k y majú v hornej časti priebežný pozdižny otvor, na jeho bokoch sú zosilnenia (tab. XIV: 11).²²⁵

4. L i e v i k o v i t é z á v e s k y majú elipsovítú kónickú základňu, prechádzajúcu v tenkú rúrku (tab. XIV: 12, 13).

Závesky týchto druhov objavujú sa vo včasnej dobe bronzovej a sú veľmi rozšírené v strednej dobe bronzovej, vystupujú v hromadných nálezoch kosziderského typu,²²⁶ ako aj v neskorej dobe bronzovej.²²⁷

5. Ko p i j o v i t é z á v e s k y majú v hornej časti okrúhle uško na zavesenie k spone alebo ihlici (tab. XIV: 15).²²⁸ Tieto závesky sa obyčajne dávajú do súvisu s dobovou halštatskou.²²⁹ Jednako však objavujú sa aj včasnejšie – na rozhraní strednej a neskorej doby bronzovej, ako možno usudzovať podľa hromadného nálezu z Kolodného.

6. Ko l i e s k o v i t é z á v e s k y poznáme len z jediného ojedinelého nálezu (Čertež). Závesok pozostáva z dvoch plochých koncentrických koliesok, spojených vzájomne štyrmi priečkami. Takéto závesky sa datujú do prvej fázy staršej doby bronzovej.²³⁰

Š P I R Á L O V I T É R Ú R K Y

Tento druh ozdôb sa vyrábal z drôtu kruhového alebo trojuholného prierezu, stočeného v tenkú valcovitú špirálku (tab. XV: 3). Také ozdoby vznikajú včasne - v únětickom období²³¹ a sú rozšírené najmä v strednej dobe bronzovej.

P L E C H O V É R Ú R K Y A Š T í T K Y

Rúrky sa zhotovali z bronzového plechu. Boli súčasťou hromadných nálezov z Kolodného a Podgorian III (tab. XV: 1). Rúrky boli obyčajne sprevádzané obdĺžnikovými štítkami s dovnútra prehnutými dlhšimi stranami. Užšie strany štítku boli zvinuté v trubičku. Po bokoch boli štyri otvory.²³² Štítky boli niekedy zdobené bodkovaným ornamentom (tab. XV: 6). Rúrky i štítky sa vyskytujú v hromadných nálezoch kosziderského typu strednej doby bronzovej.²³³

N Á Š I V K Y

Nášivky sú zastúpené tromi variantmi:

1. Kónické plechové nášivky s malou vypuklinou uprostred. Po stranach majú dva otvory na prištie. Okraj je zdobený bodkovaným ornamentom (tab. XV: 7). 35 takých plechových nášiviek sa našlo v hromadnom náleze v Podgorianoch III; sú zo strednej doby bronzovej.

2. Polkulovité plechové nášivky s dvoma otvormi po bokoch; 176 kusov tvorilo hromadný nález z Klačanova II (tab. XV: 8). Nášivky sa našívali na odev ako ozdoba²³⁴ alebo ako pancier.²³⁵

3. Veľká elipsovitá plechová nášivka s otvormi uprostred a bodkovanou výzdobou po okrajoch (tab. VI: 6).

Plechové nášivky 1. a 2. variantu vystupujú v strednej dobe bronzovej v hromadných nálezoch kosziderského typu²³⁶ a pretrvávajú i cez neskorú dobu bronzo-vú.

N Á H R D E L N í K

Táto ozdoba patrila k hromadnému nálezu z Užgorodu, ktorý celý pozostával z drôtu. Prstencovitá základňa z dvojmo spleteného drôtu bola ukončená háčkom a očkom na pripomienanie. K základni boli zavesené ploché špirálovité terčíky a okuliarovité závesky. Podľa spony, ktorá patrila k hromadnému nálezu, náhrdelník sa datuje do prvej fázy neskorej doby bronzovej.

IV. P R E D M E T Y N E Z N Á M E H O U R Č E N I A

1. Valcovitá rukoväť, má mierne zaoblené boky a je ukončená elipsovitým terčom. Rukoväť má tulajku na 3/4 dĺžky.²³⁷

2. Tulajka s priebežným otvorom, v hornej časti má malý okrúhly terčík (tab. XVII: 8).

3. Obdĺžnikovité platničky s pozdižnym uškom na jednej strane (tab. XVII: 6, 9).

4. Ihlicovitý predmet, ktorý má na tenkom okrúhlom drieku na jednom konci okrúhly kotúčik a na druhom horizontálny obdĺžnikovitý výstupok (tab. XVII: 7).

V. Z L I A T K Y B R O N Z U

Zliatky sa podľa tvaru delia na 5 skupín:

1. Diskovité zliatky majú pravidelný okrúhly tvar. Vnútorný povrch má niekedy podobu dnovej časti misky, kam bol bronz vyliaty (tab. XVI: 2).

2. Plackovité ploché zliatky mali nepravidelný oválny tvar.

3. Lôdkovité zliatky mali elipsovity tvar s kónusom zbiehajúcim sa k základni (tab. XVI: 3).

4. Tyčovité ploché zliatky niekedy dosahovali 15 - 20 cm (tab. XVI: 5).

5. Náramkovité odliatky boli najčastejšie sa vyskytujujúcim tvarom zliatkov. Majú formu okrúhlho alebo elipsovitého náramku. V priereze sú kosoštvorcové alebo štvorcové (tab. I: 14, XVII: 2 - 5). Zliatky z Malej Dobrone II mali dovnútra zahnuté ostré konce, čo vyuľočovalo používanie tohto predmetu ako ozdoby. (tab. XVII: 1). Švy po zlievaní na okrajoch nie sú zahľadzované.

Tvary zliatkov nie sú náhodné. Majú početné analógie v strednej Európe.

VI. Z L A T E P R E D M E T Y

1. Miniatúrne náramky tvorili súčasť hromadných nálezov z doby bronzovej z týchto miest: Beregovo II,²³⁸ Volovec,²³⁹ Kanora,²⁴⁰ Nelipino,²⁴¹ Svalava I,²⁴² Stanovo I,²⁴³ Fejérce;²⁴⁴ samostatné hromadné nálezy tvorili v miestach: Beregovo III,²⁴⁵ Gulács,²⁴⁶ Hete I,²⁴⁷ Romočevica,²⁴⁸ Csároda²⁴⁹ a vyskytli sa v jednotlivých nálezoch: Beregovo, Ďakovo²⁵⁰ a Selce,²⁵¹ spolu ich je 31 exemplárov.

Náramky sú buď zomknuté alebo s prekrývajúcimi sa koncami. V priereze sú kruhové (väčšina) alebo kosoštvorcové (tab. XVII: 10). Výzdoba pozostáva z vertikálneho rebrovania alebo rytých liníi (tab. XVII: 13). Na jednom exemplári z Gulácsa výzdoba pozostáva z drobučkých výčnelkov, pripomínajúcich stredovekú granuláciu.

2. Náušnice sú známe z hromadných nálezov z Buština²⁵² a Hete I.²⁵³ Náušnice z Buština sú zhotovené zo zlatého plechu, majú spoštený gulatý tvar s výrezom v hornej časti. Náušnice sú zdobené ornamentom z bodiek.²⁵⁴ O tvaru náušnic z Hete I nie je nič známe.

3. Korálky - 32 kusov - boli súčasťou hromadného nálezu z Kanory.²⁵⁵ Sú gulovitného tvaru.

4. 10 plateničiek poznáme z hromadného nálezu zo Zatišne. Boli 8 - 10 cm dlhé, 0,4 - 0,5 cm široké, v priereze tvaru splošteného trojuholníka.

5. Článok zlatej retaze mal oválny tvar a prekrývajúce sa konce kosákovitého tvaru.²⁵⁶

Zlaté predmety sú datované nálezovými celkami, do ktorých patria. Do včasnej doby bronzovej zrejme patrí článok zlatej retaze,²⁵⁷ pretože v neskorejšich celkoch sa podobné nevyskytujú. Najpoužívanejšie miniatúrne náramky boli zvlášť rozšírené v neskorej dobe bronzovej v Zakarpatsku,²⁵⁸ na Slovensku, v Maďarsku, Sedmohradsku. Náušnice z Buština dátuje J. Eisner do rozhrania 2. a 1. tisícročia pred n. l.²⁵⁹

Pamiatky z doby bronzovej v Zakarpatsku boli rozmiestené hlavne v údolnej časti.²⁶⁰ V neskorej dobe bronzovej, súdiac podľa archeologických údajov, začal sa proces osídlenia predhorí Karpát. Osídľovanie predhorí Karpát a využitie riečnych údoli hlboko v horách bolo spojené s intenzívnym rozvojom chovu dobytka, ktorý vyžaduje osobitné podmienky, v prvom rade rozsiahle prírodné pastviny.

Rozvoj dobytkárstva, ktoré sa v dobe bronzovej stalo samostatným výrobným odvetvím, vôbec neboli bezpodmienečne spojený s kočovným spôsobom života a pri vhodných podmienkach sa úplne zhadol s trvalým usadlým spôsobom života. Iba v podmienkach usadlého spôsobu života s prípravou zásob krmiva na zimu a prechodom k stajňovému chovu dobytka sa mohlo uskutočniť zlepšenie akosti druhov dobytka a zvýšenie jeho produktivity.²⁶¹

V Zakarpatsku, ako aj v rade iných horských oblastí,²⁶² dobytkárstvo v dobe bronzovej nadobúda pastvinársky ráz (s časťou zmenou pašienkov).

Pri pastvinárskom sezónnom chove dobytka trvalé osady zostávali. V lete dobytok spásal vysokohorské lúky alpského typu, ktoré nazývajú v Zakarpatsku "poloninami". Zaberajú asi 50 000 hektárov, t.j. 27 % celej plochy pastvin oblasti.²⁶³ Poloniny sa rozkladajú v hornatej časti vo výške 1000 - 1200 m nad morom a tvoria výhodnú základňu pre rozvoj dobytkárstva. Na mieste sa mohli vytvárať zásoby krmiva pre dobytok na zimu.

Nepriamym dôkazom rozvoja nie len polnohospodárstva, ale aj dobytkárstva v Zakarpatsku je veľký počet nálezov kosákov. Medzi pracovnými nástrojmi tvoria 36 %, prvé miesto čo do počtu prenechávajú iba sekerkám a tulajkou. Mnohí bádajúci zdôrazňujú, dokazujúc to na archeologických pamiatkach, že kosáky sa používali nie len na zber úrody obilných kultúr, ale aj na prípravu travnatých krmív na zimu.²⁶⁴ Je úplne zrejmé, že iba zásoby krmovín mohli zabezpečiť rozvoj dobytkárstva ako samostatného a vedúceho odvetvia výroby v ekonomike spoločnosti tej doby.

Iným veľmi dôležitým kultúrnym výdobytkom doby bronzovej bola najstaršia metalurgia. Výroba bronzových nástrojov značne rozšírila moc človeka nad prírodou a bola dôležitým faktorom rozvoja výrobných sôl spoločnosti.

Územie Zakarpatska nachádzalo sa v bezprostrednom susedstve pravekých oblastí výroby medi, cínu a zlata, ktoré boli v Sedmohradsku, Maďarsku, Československu a Rakúsku.²⁶⁵ Napriek mienke J. P a s t e r n a k a²⁶⁶ v Zakarpatsku sú ložiská medi neznáme, tak ako aj staré štôlne a bane na dobývanie tohto kovu. Kde-to na povrchu pôdy sa vyskytujúce malé kúsky chalkopyritu²⁶⁷ nemohli zabezpečiť potrebu suroviny pri výrobe predmetov z bronzu. V tejto súvislosti je zaujímavý nález zliatkov cínu, tvoriaci súčasť hromadného nálezu z obce Čornýj Potok. To svedčí o tom, že zo starých oblastí dobývania kovov vychádzali na výmenu nie len hotové výrobky alebo zliatky bronzu, ale aj surovina, z ktorej starí bronzolejári podľa svojich receptov zlievali bronz podľa určenia toho-ktorého predmetu.

Zaujímavé údaje sa získali spektrálnou analýzou predmetov z pokladov z územia na pravom brehu hornej Tisy.²⁶⁸ Bronzy z tejto oblasti sú charakteristické prímesou cínu a olova. Čo do množstva je prímesí cínu o niečo viac než prímesí olova. Okrem toho v prímesiach bronzu sa zistilo veľké množstvo železa a niklu. Prítomnosť antimónu (antimonitu) a iných prvkov je pomerne nepatrnná. (Pozri prehľad výsledkov spektrálnej analýzy na str. 32.)

Podľa mienky E. S z e g e d i h o pre rudy severovýchodných Karpát je charakteristický obsah cínu, antimónu a v menšej miere olova.²⁶⁹ V Rumunsku obsahujú bronzy väčšie množstvo cínu (až 11 %) pri veľmi malých prímesiach železa a olova.²⁷⁰

Pomerne malú prímes antimonitu v zakarpatských bronzoch predpokladá karpat-ský pôvod suroviny pre bronzové výrobky. Cín zjavne pochádza z Čiech, kde sa v Rudných horách nachádzali veľké ložiská.²⁷¹ Jednako však tento uzáver vyžaduje

Prehľad výsledkov spektrálnej analýzy niektorých bronzových predmetov zo zakarpatských nálezísk

Por. čís.	Miesto nálezu	Predmet	Cu	Fe	Ni	Co	Pb	Sn	Ag	As	Sb	Zn	Bi	Mn	Al	Ca	Na	Mg	Cr	W	C N
1	Užhorod (okres)	valc. špirály	+	++	++	-	+	+	st	st	+	-	-	st	-	+ st	-	-	-	-	
2		kosáka	+	++	st	-	-	-	-	+	+	st	+	st	-	-	st	-	-	-	
3		náramku	+	++	st	-	st	+	-	-	-	-	-	st	-	-	-	st	-	-	
4		rúrky	+	+	+	-	-	++	-	-	-	-	-	-	-	-	st	-	-	-	
5		hrívny	+	++	++	-	+	+	-	+	st	-	+	st	-	+	-	+	-	+	
6		drôtu	+	++	++	-	+	++	st	st	+	+	-	+	-	+	st	-	-	-	
7	Užhorod (mesto)	závesku	+	++	+	st	+	+	st	+	-	-	-	+	+	-	st	st	-	-	
8	Lazy I	sekerky	+	++	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+	+	-	st	-	-	-	
9		náramku	+	++	+	+	+	++	-	+	-	st	-	st	st	-	-	st	-	-	
10		kosáka	+	++	++	st	+	st	-	+	-	-	st	+	-	-	-	-	-	+	
11		náramku	+	++	-	-	+	+	-	+	-	++	st	+	+	-	-	-	-	-	
12	Volovec	špirály	+	++	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	
13	KobyTary (z mohyly)	náramku	+	++	+	-	+	+	-	st	-	st	+	-	+	st	-	-	+	-	
14		noža	+	++	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	st	+	-	-	-	+	
15		kosáka	+	++	+	-	+	+	-	+	st	st	st	st	-	-	-	-	-	-	
16		náramku	+	++	-	-	+	+	st	st	st	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
17		kosáka	+	++	+	-	+	+	-	+	st	st	st	st	-	-	-	-	-	-	
18		náramku	+	++	+	-	+	++	st	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
19		kosáka	+	++	++	+	+	++	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
20		náramku	+	++	+	+	+	++	st	st	+	-	-	st	st	-	-	-	-	-	
21		náramku	+	++	+	+	+	+	+	-	-	st	-	st	-	-	-	-	-	+	
22	Gelénes	náramku	+	++	+	-	+	++	st	st	-	+	-	+	-	-	-	-	st	-	
23	Tákos	náramku	+	++	+	-	+	+	-	st	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	
24	Hete	náramku	+	++	++	st	+	++	st	+	+	+	-	+	-	st	st	-	st	-	
++ = veľmi silná spektrálna línia + = silná spektrálna línia st = stopy spektrálnej línie - = bez spektrálnej línie																					

dalšie bádanie. Iba rozsiahle spektrálne a chemické analýzy starých bronzov dovolia s určitým stupňom pravdepodobnosti určiť pôvod suroviny. Okrem toho treba brať zreteľ na to, že niekedy sa obraz skresluje rôznym pôvodom predmetov, ktoré sa použili na pretavenie a mali rôzne zloženie bronzu. Výsledky analýz bronzov majú podľa našej mienky vedla všetkých ostatných údajov o pokladoch iba pomocný význam.

Úplná neprítomnosť lejárskych foriem v Zakarpatsku samozrejme nie je svedectvom nejestovania výrobných centier bronzových výrobkov na spomenutom území. Prítomnosť predmetov odliatých v tej istej forme, predmetov s nezahladenými švami - stopami po odlievaní, lejárskych nepodarkov, zliatkov bronzu a cínu, starnostivo zozbieraných úlomkov zlámaných nástrojov a zbraní - toto všetko svedčí o miestnej bronzolejárskej výrobe.

V tejto súvislosti vyvoláva vážnu pochybnosť známa téza o jestvovaní inštítucie potulných bronzolejárov v dobe bronzovej. Hojnosť pokladov v strednej Európe ukazuje, že súčasne s takými veľkými výrobnými centrami, ako napríklad Velem (Maďarsko) a i. jestvovali aj jednotliví remeselníci, ktorí zabezpečovali potrebu vlastného kmeňa i susedov. Podobne ako v neolite potreba nástrojov a zbraní spoločnosti sa uspokojovala miestnymi remeselníkmi, tak aj v dobe bronzovej jestvala hustá siet malých výrobných centier. Podobný obraz možno pozorovať i v severnom Pričiernomorí.²⁷²

Ľažko možno tiež súhlasiť s mienkou G. Childa o technickej stagnácii v dobe bronzovej.²⁷³ Nehovoriac ani o tom, že v spomenutej dobe ľudstvo v najvyššej mieri zvládlo bronzolejársku techniku, môžeme sledovať etapy jej zvládnutia od zhodovania jednoduchých výrobkov po zložité. Okrem toho rýchly rozvoj technických znalostí v neskorej dobe bronzovej umožnil zvládnutie metalurgiu železa.

Značný vzrast výrobných síl spoločností, rozvoj dobytkárstva a bronzolejárstva, viedli ku vzniku prebytkov. K. Marx zdôrazňuje, že "Prvou, prirodene vzniklou formou bohatstva je forma prebytku alebo nadbytku, to je tá časť výrobkov, ktorá nie je bezprostredne potrebná ako úžitná hodnota", a ďalej: "... prebytok či nadbytok výrobkov tvorí na nevyhnutných stupňoch výroby sféru výmeny tovarov. Prebytočné produkty sa stávajú vymeniteľnými produktmi čiže tovarmi".²⁷⁴ Je známe, že bez delby práce nejestvuje výmena. Výmena mala susedský, medzikmeňový charakter. Charakterizujúc prvotnú etapu vývoja výmeny K. Marx píše, že "... proces výmeny tovarov nevzniká pôvodne v lone prvotných vospolnosti, ale tam, kde sa tieto končia, na ich hraniciach, na tých niekoľko miestach, kde sa stýkajú s inými vospolnosťami. Tu sa začína výmenný obchod a odtiaľ preniká do života vospolnosti a rozkladá ju."²⁷⁵

Hlavnými predmetmi, ktoré si kmene vymieňali, bol dobytok, bronzové a zlaté predmety, zliatky bronzu, sol' a pod.

Rozvoj procesu výmeny bol zároveň aj procesom tvorenia peňazí.²⁷⁶ V období ktoré nás zaujíma, boli v obehu tzv. vecné peniaze, ktoré boli reálnymi platobnými prostriedkami a spájali v sebe funkciu nástroja výmeny i miery hodnoty. V Zakarpatsku v úlohe takých vecných peňazí mohli vystupovať náramky jak okrúhle, tak aj masívne - elipsovité. Najvýraznejšími nositeľmi funkcie peňazí mohli byť masívne "náramky" kosoštvorcového prierezu z pokladu z Malej Dobrone II. Ich ostré konce sú zahnuté dovnútra, čo úplne vylučuje možnosť používania takých predmetov ako ozdôb.

Hovoriac o fyzických vlastnostiach peňazí, K. Marx poznamenáva: "Nevyhnutné fyzické zvláštnosti špeciálneho tovaru, v ktorom sa má kryť lizovat

peňažné bytie všetkých tovarov - pokiaľ tieto vlastnosti bezprostredne vyplývajú z povahy výmennej hodnoty - sú: ľubovoľná deliteľnosť, rovnorodosť častí a bezrozdieľnosť všetkých exemplárov tohto tovaru. Ako zhmotnenie všeobecného pracovného času, musí byť zhmotnením rovnorodým a musí byť schopné znázorňovať len kvantitatívne rozdiely. Druhá nevyhnutná vlastnosť je trvanlivosť jeho úžitnej meny."²⁷⁷ Všetky tieto vlastnosti, podľa našej mienky, majú náramky. Ich tvar je natol'ko štandardný, nakoľko to mohlo byť v tom čase dosiahnuté. Trvanlivosť bronzu za-bezpečovala po dlhý čas používanie náramkov v procese výmeny bez podstatnej zmeny vähy. Pozoruhodné je i to, že náramky tvorili súčasť skoro každého hromadného nálezu, ako i skutočnosť, že niektoré hromadné nálezy pozostávali zo samotných náramkov. Pritom vo veľmi zriedkavých prípadoch náramky nesú stopy používania ako ozdôb.

Samoziemné, že do procesu výmeny sa zapojovali tiež bronzové pracovné nástroje, zbrane a iné druhy ozdôb. Miniatúrne zlaté náramky úplne napodobňujú tvar bronzových a sú jasným výrazom vzťahu hodnoty zlata a bronzu. Miniatúrne bronzové náramky boli pravdepodobne tiež v obehu zároveň s obyčajnými náramkami. Jednako však vyskytujú sa pomerne vzácne.

Výmenný systém, jeastvujúci v dobe bronzovej a vo včasnej dobe žele nej, v značnej miere pripravil pôdu pre zavedenie najvyvinutejšieho mincového systému v laténskej dobe.

Objektom výmeny mohla byť tiež kamenná soľ, ktorej obrovské ložiská sa nachádzajú vo východnej časti Zakarpatska pri Solotvine, na pravom brehu Tisy. Nie je vylúčená možnosť, že tieto ložiská sa exploatovali na rozhraní 1. a 2. tisícročia pred n. l. takým istým spôsobom, akým sa este donedávna tažila soľ z jám, niekedy veľmi hlbokých.²⁷⁸

Zakarpatské kmene udržiavalí živé styky so svojimi susedmi. O cestách výmeny s južnými a západnými susedmi niet dokladov. Najzreteľnejšie možno tieto cesty sledovať pri styku so severovýchodnými kmeňmi horného Podnestria.²⁷⁹

Najvhodnejšou cestou cez Karpaty, ako už bolo spomenuté, bola cesta pozdĺž Latorice cez Polanu, Podpolozie, Nižnije Vorota, Tišov a Medvežie. Druhý smer (východný) prechádzal pozdĺž ľavého prítoku Latorice - rieky Veče cez Sasovku, Volovec, Kanoru a ďalej na severné svahy Karpát. V neskoršej dobe tieto priesmyky slúžili tiež ako brána do Zakarpatska a strednej Európy.

Ako druhá cesta sa používalo údolie rieky Uhu od Užgorodu cez Onokovcy, Nevickoje, Velikij Bereznyj k Užoku pri samotnom priesmyku. Jednako však táto trasa sa vyznačuje malým počtom nálezov bronzu.

Tretia cesta išla zo západu na východ pozdĺž Tisy cez Buštino, Solotvino a Rachov.

Dve posledné cesty sa zrejme využívali menej než ústredná cesta pozdĺž Latorice, hoci na druhej strane Karpát všetky tieto cesty, ako možno súdiť podľa hromadných nálezov bronzov, mali pokračovanie.

Záverom treba sa nakrátko zastaviť pri príčinách zakopávania bronzových pokladov. Táto otázka je dosť zložitá. Samozrejme, že nebezpečie vojnového prepädenia alebo líupeže nútilo ľudí ukrývať cenné veci do zeme. Jednako sa domnievame, že toto malo okrem vonkajších aj vnútorné príčiny.

Hromadné nálezy (poklady) sú jasným archeologickým svedectvom delby práce, dôkazom vzájomných vzťahov a výmeny medzi kmeňmi. Súčasne vďaka svojej veľkej materiálnej hodnote hromadné nálezy vystupujú aj ako drahocennosti. Nehľadiac na pomerne veľkú tažbu kovu v neskorej dobe bronzovej, cena bronzových výrobkov bola ešte vysoká.

S rozvojom patriarchálnych vzťahov a výmeny vyvíjalo sa súkromné vlastníctvo. Izolovaná výroba predpokladala i súkromné uschovávanie materiálnych hodnôt. Túžba po bohatstve a zhromažďovaní cenností vôbec nebola cudzia spoločnosti tej doby. K. Marx o tom píše: "Vášeň po zbohatnutí - na rozdiel od vášne po určitom naturálnom bohatstve alebo po úžitných hodnotách, napríklad po šatstve, klenotoch, stádach atď. - je možná len vtedy, keď sa všeobecné bohatstvo ako také zindividualizovalo vo forme špeciálneho predmetu, a preto sa môže zachytiť vo forme jednotlivého tovaru",²⁸⁰ a ďalej: "Ale fakticky je hromadenie peňazí pre peniaze barbarskou formou výroby pre výrobu, t. j. rozvinutie produktívnych sil spoločenskej práce nad hranice obvyklých potrieb. Čím menej je tovarová výroba vyvinutá, tým dôležitejšie je toto prvé osamostatnenie výmennej hodnoty ako peňazí, hromadenie pokladu, ktoré hrá preto veľkú úlohu u starovekých národov."²⁸¹

Bronz, najmä náramky, boli adekvátnou formou jestvovania prebytkov. Bola to jedna z prvých foriem, v ktorej sa bohatstvo potvrzuje ako abstraktné spoločenské bohatstvo, ako materializácia všeobecného pracovného času. Hovoriac o vytváraní pokladov, K. Marx neraz zdôrazňuje: "Vytrhnutie peňazí z prúdu obehu a ich zachránenie pred spoločenskou výmennou látok ukazuje sa aj navonok v z a k o p á v a n í (kurziva K. Marx a), takže sa spoločenské bohatstvo dostane ako podzemný nepomiňajúci poklad do celkom tajného súkromného vzťahu k vlastníkovi tovaru. Doktor Bernier, ktorý žil určitý čas v Delhi pri dvore Aurenzeba, rozpráva, ako obchodníci tajne zakopávajú svoje peniaze hlboko do zeme, no hľavne nemohamedánski neverci, ktorí majú takmer celý obchod a všetky peniaze v rukách, "sú preniknutí vierou, že zlato a striebro, ktoré skryjú za svojho života, bude im slúžiť po smrti na onom svete."²⁸²

V tejto snahe hromadiť a uschovať na tajnom mieste drahocennosti je zrejme hlavná príčina zakopávania pokladov v dobe bronzovej. Podobný obraz možno pozorovať v nasledujúcich historických obdobiach.

HROMADNÉ NÁLEZY Z KONCA STREDNEJ DOBY BRONZOVEJ

1.²⁸³ K O L O D N O J E, okres Iršava²⁸⁴ (prv Tókés, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1892 v priestore II. mohylového pohrebiska. Značná jeho časť sa stratila. Do zbierky T. Lehoczkého sa dostalo 28 predmetov:

1. zlomok sekerky s rovnou tulajkou;
2. rybársky háčik;
3. dva sekeromlaty, obdiate v tej istej forme, otvor je valcovitý, obuch diskovitý s nevelkým výčnelkom uprostred;
4. tri ihlice s kónickými hlavicami a otvormi v nich, na jednej z nich sú k hlavici privesené závesky s uškom;
5. ihlica s kosočtvercovou hlavicou;
6. ihlica cyperáského typu;
7. drôtená ihlica;
8. kruhový náramok;
9. tri malé ploché špirály so stopami pôsobenia ohňa;
10. dva lunicové závesky z bronzového plechu;
11. štyri liate závesky s plochým výčnelkom uprostred;
12. platnička z bronzového plechu;
13. štyri ziomky rúrky z bronzového plechu;
14. päť úlomkov náramkov.

Váha hromadného nálezu je 1,59 kg, inv. čís. 18/1-28²⁸⁵ (tab. IX: 2, XIII: 9 - 13, XIV: 7, 14, 16). Poklad publikovali T. L e h o c z k y a J. H a m p e l.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 28, 29; t e n i s t y, Beregmegyei régiségekröl, AÉ XIII, 1893, 260 - 262, obr. 1 - 12; H a m p e l J., Bronzkor III, tab. CXCIX: 1 - 12; J a n k o v i c h J., P. R., 56, tab. VI: 16; VII: 3, 5, 7, 9, 11, 14; E i s n e r J., Slovensko, 64, 65, 74, 110, 121; T a l l g r e n A.M., La Pontide préscythique après l'introduction des métaux, ESA II, 1926, 152; B ó n a I., Chronologie der Hortfunde von Koszider-Typus, Acta Archaeologica IX/1-4, Budapest 1958, 216; F o l t i n y S., Zur Chronologie, tab. 1: 5; 2: 1; 27: 1; 45: 4; 63: 4.

2. P O D G O R I A N Y, okr. Mukačovo (prv Podhering, Orhegyalja, župa Bereg); teraz je táto obec včlenená do Mukačeva.

II. hromadný nález sa našiel r. 1943 vo dvoch nádobách a obsahoval 80 predmetov:

1. dva náramenné kruhy (špirály);
2. dve celé a dva zlomky ihlic s kónickou hlavicou;
3. 35 kónických nášiviek z bronzového plechu, s dvoma otvormi po bokoch;
4. 24 lunicových záveskov z bronzového plechu, s otvorom v hornej časti;
5. sedem tenkých valcovitých špirál z drôtu;
6. dve obdĺžnikové platničky z bronzového plechu;
7. štyri zlomky rúrok z bronzového plechu;
8. dva zlomky trnovitých zliatkov bronzu;
9. nádoby, v ktorých bol objavený poklad, mali gulovitý tvar, valcovité hrdlo a pod okrajom ústia dva výstupty s otvormi; výzdoba chýba.

Váha hromadného nálezu 2,56 kg, inv. čís. 46/1-80 (tab. IV: 6, XIII: 8. XIV: 18, XV: 1, 2, 4, 6, 7, 10).

HROMADNÉ NÁLEZY Z PRVEJ FÁZY NESKOREJ DOBY BRONZOVEJ

3. A N D R E J E V K A, okr. Užhorod.

Hromadný nález sa našiel r. 1947 v hlinenej nádobe. Obsahoval:

1. kosák s kónickým výčnelkom;
2. jednu celú a tri zlomky sekereiek s vykrojením na tulajke;
3. zlomok bronzového zliatku.

Nádoba mala tvar kvetináča s mierne zaoblenými stenami, pod okrajom ústia bolo malé prstencovité uško, výzdoba chýba; zvonka je nádoba pokrytá čiernym lesklým povlakom.

Váha hromadného nálezu 0,63 kg, inv. čís. 142-146.

4. A N T O N O V K A, okr. Užhorod (prv Antalovce).

I. časť hromadného nálezu sa dostala r. 1931 do Národného múzea v Prahe, osud druhej časti hromadného nálezu je neznámy. Obsahoval:

1. sponu ružicového typu;
2. pás z bronzového plechu;
3. úzky pás z bronzového plechu.

Inv. čís. Národného múzea v Prahe 41594-41596.

Literatúra: B o r k o v s k y j J., Tři hromadné nálezy bronzů z Podkarpatské Rusi, PA IV-V, 1934/1935, 101; F i l i p J., Popelnicová pole a počátky železné doby v Čechách, Praha 1936/1937, 120.

5. II. hromadný nález sa našiel r. 1940. Väčšiu časť hromadného nálezu ľudia rozobrali. V Zakarpatskom múzeu je uložených 5 okrúhlych náramkov, vytepaných po celom povrchu. Váha 178 g, inv. čís. 217/1-5.

6. B A R A B Á S, Maďarsko (prv župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1888 a obsahoval 14 predmetov:

1. kosák s kónickým výčnelkom;

2. osem celých a päť úlomkov okrúhlych náramkov.

Váha hromadného nálezu 0,73 kg, inv. čís. 53/1-9 (tab. XII: 3, 9).

Literatúra: L e h o c z k y T., Ung- és Beregmegyei leletek, AÉ XI, 1891, 142; t e n i s t ý, Adatok I, 54, 56.

7. B E R E G I, okr. Beregovo (Nagy-Bereg, prv župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1871. V hlinenej nádobe boli sekeryky s tulajkou a sekeroľaty. Osud hromadného nálezu nie je známy.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 56; H a m p e l J., Bronzkor II, 94.

8. B E R E G O V O, okresné mesto (Beregszász, prv župa Bereg).

1. hromadný nález sa našiel r. 1876 a obsahoval:

1. jeden celý a štyri polámané kosáky s obdlžníkovitou rukoväťou;

2. masívnu sekertku s rovnou tulajkou;

3. nôž s plochou rukoväťou a lištami na okrajoch;

4. úlomok uška kotla;

5. úlomok doštičkového náramku.

Váha hromadného nálezu 0,83 kg, inv. čís. 93, 121, 147-151, 215, 220.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 59; H a m p e l J., Bronzkor II, 9, 10.

9. II. hromadný nález obsahoval:

1. nôž v zlomkoch;

2. zlomok pílkys;

3. bronzový krúžok s uškom;

4. zlomok náramku;

5. zlatý miniatúrny náramok - $\varnothing$ 12 mm, hrúbka 2 mm.

Hromadný nález bol v zbierke T. L e h o c z k é h o. Udaje o náleze a mieste nálezu nie sú známe.

Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor II, 10; P a s t e r n a k J., R. K., 176.

10. III. hromadný nález sa dostal r. 1905 do Národného múzea v Budapešti. Pozostával z retiazky zloženej z niekolkých miniatúrnych zlatých náramkov. Váha 18,9 g.

Literatúra: J. H(ampel), A Nemzeti múzeumi régiséggyár gyarapodása az 1905 évben, AÉ XXVI, 1906, 78; E i s n e r J., Slovensko, 165.

11. B I L K I, okr. Iršava.

Hromadný nález sa našiel r. 1951 a obsahoval:

1. dve sekeryky s vybraním na tulajke;

2. hrot kopije s dvoma trojuholníkovitými výčnelkami na spodku listu;

3. 13 okrúhlych náramkov;

4. úlomok bronzového plechu z pásu (?).

Hlinená nádoba, v ktorej bol hromadný nález, mala tvar kvetináča s rovným okrajom ústia, pod ktorým bol odsadený vývalok s jazykovitými výčnelkami.

Váha hromadného nálezu 1,14 kg. (tab. XIII: 3, 5, 9); je uložený v Užhorodskej štátnej univerzite.

Literatúra: Potušňák F.M., Bronzový skarb z s. Bilky, Archeoložia IX, Kyjiv 1954, 142. Poklad bol publikovaný neúplne. Okrem toho hromadný nález nenašla expedícia, ako píše F. Potušňák, ale odovzdal mu ho dedinský učiteľ. Využíval túto príležitosť na podakovanie M.J. Smiškovi za poskytnutie úplných údajov o tomto hromadnom náleze.

12. B L A Ž E J E V O, okr. Beregovo (prv Balazsér, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1909 v priestore sídliska, ktoré autor objavil r. 1952. Hromadný nález obsahoval:

1. úlomok kosáka s kónickým výčnelkom;
2. sekertu s vybraním na tučajke;
3. okrúhly náramok kosočtvorcového prierezu;
4. dva okrúhle náramky kruhového prierezu;
5. neúplný kotúčovitý zliatok bronzu;
6. dva úlomky zliatku.

Váha hromadného nálezu 1,45 kg, inv. č. 17/1-8 (tab. XVII: 3).

Literatúra: Lehoczy T., Adatok II, 22, 23; Eisner J., Slovensko, 109, 120, 121; Jankovich J., P.R., 56; Berňákovič K.V., Skarb bronzowych wyrobów z s. Magosliget, Dopovídá povídomlenia Lvivského deržavného istoričného muzeja, vypusk I, 1958, Lviv, 136.

13. B O D A L O V, okr. Beregovo (prv Badaló, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1884 (alebo 1885) v priestore pravekého sídliska. Obsahoval:

1. zlomok kosáka, ktorého ostrie po odliati nebolo opracované;
2. dve celé a jednu zlomkovitú sekertu s vybraním na tučajke;
3. zlomkovité dláto s tučajkou;
4. hlavicu palcátu so šiestimi poloválnymi výstupkami;
5. dva okrúhle náramky.

Váha hromadného nálezu 1,16 kg, inv. čís. 16/1-9 (tab. VIII: 8, XIII: 3, 9).

Literatúra: Lehoczy T., Adatok I, 53, 54, obr. 1 - 9 na str. 55; ten istý, Bereg- és Ungmegyei leletekről, AE VII, 1887, 174, 176, obr. 1 - 9 na str. 176; ten istý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorából, AE XXX, 1910, 255; Hampel J., Bronzkor II, 6, tab. 178: 1 - 9; Jankovich J., P.R., 56, tab. V: 6; Eisner J., Slovensko, 109, 112, 121, obr. 11: 7, 13: 3; Popescu D., Bronzearmreifen aus Maramureş, Dacia IX-X, 1941/1944, Bucureşti 1945, 541.

14. B O R Ž A V S K O J E, okr. Vinogradov (prv Nagy-Csongo, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1882 v niekoľkých nádobách, ktoré sa nezachovali až dosiaľ. Podľa opisu T. Lehoczyho (Archív I, 81 - 85) v hromadnom náleze bolo 148 predmetov. Neskôr sa vo svojich publikáciach T. Lehoczy a po ňom aj J. Hampel píšu o 138 predmetoch z tohto hromadného nálezu. Časť predmetov sa pri nájdení stratila a zliatky bronzu boli použité na vyhotovenie svietnikov (Lehoczy T., Adatok I, 158). Vo fondech Zakarpatského múzea je nateraz z tohto hromadného nálezu uložených 106 predmetov, väčšina z nich je v zlomkoch:

1. 10 celých a 16 zlomkov kosákov s kónickým výčnelkom;
2. jeden celý a 36 zlomkov s plochým obdĺžnikovým držadlom;

3. sedem celých a deväť zlomkovitých sekieriek s vybraním na tulajke, z nich dva kusy boli odliate v tej istej forme;
4. miniatúrna sekierka s tulajkou s rovným okrajom;
5. zlomok pílkys;
6. dláto vyrobené zo zlomeného hrotu kopije;
7. zlomok dláta s tulajkou;
8. dva zlomky ostria meča;
9. hrot kopije; má listovitú formu;
10. zlomok hrotu kopije;
11. zlomok klincovitej ihlice s kónickou hlavicou;
12. svorka spony;
13. dva elipsovité náramky;
14. jeden celý a jeden zlomok okrúhleho náramku;
15. nepodarene odliaty náramok;
16. zlomok pása (?) z bronzového plechu;
17. zlomok tyčovitého, v priereze osemhranného predmetu;
18. 12 zlomkov zliatkov.

Váha hromadného nálezu 5,98 kg, inv. č. 7/1-57, 231/1-6 (tab. I: 1, 5, 8, 13, III: 7, IV: 3, V: 13, VI: 3, XII: 7, XIII: 3, XVII: 11).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 145, 157 - 159, 160, tab. 1 - 24, Adatok II, 1 - 15; H a m p e l J., Bronzkor II, 95; P u l s z k y F., Album, Budapest 1884, 16 - 23; t e n i s t ý, Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, Budapest 1886, 49; E i s n e r J., Slovensko, 105, 106, 109, 114, 115, 121, obr. 13: 2; J a n k o v i c h J., P. R., 56, tab. IV: 8, VI: 4, 11.

15. B O R O D I V K A, okr. Mukachevo.

Hromadný nález sa našiel r. 1950 v hlinenej miske a obsahoval:

1. zlomok kosáka s plochou obdĺžnikovitou rukoväťou;
2. dve sekierky v zlomkoch, jedna má tulajku rovnú, druhá s vybraním;
3. jeden celý nôž a jeden zlomok noža s dvojitým ostrím;
4. hrot kopije listovitého tvaru;
5. zlomok hrivny kruhového prierezu, koniec je vytepany a stočený v krúžok, z druhej časti hrivny je vyhotovený náramok;
6. štyri celé náramky a štyri zlomky okrúhlych náramkov;
7. päť zlomkov diskovitých zliatkov.

Miska, z ktorej sa zachovala horná časť, mala dovnútra prehnutý okraj ústia, zvonku mala farbu tmavého okru, znútra s čiernym lesklým povlakom. Svojím tvarom miska pripomína nádoby kuštanovickej kultúry podobného typu.

Váha hromadného nálezu 3,85 kg, inv. čís. A-255/1-22 (tab. XII: 2).

16. B O T R A Ď, okr. Beregovo (prv Bótrágy, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1900. Jeho časť - 2 kosáky, 2 dláta a bronzový trň - sú v Národnom múzeu v Budapešti, väčšina hromadného nálezu sa stratila. V Zakarpatskom múzeu je uložených 11 predmetov:

1. sedem zlomkov kosákov s kónickym výčnelkom;
2. zlomok kosáka s plochou rukoväťou;
3. tri sekierky s vybraním na tulajke.

Váha hromadného nálezu 0,72 kg, inv. čís. 20/1-10. (Tab. IV: 4.)

Literatúra: H a m p e l J., A nemzetij múzeum régiségesztálának gyarapodása, AÉ XXI, 1901, 186; L e h o c z k y T., Adatok II, 23; t e n i s t ý, Uj bronzkori leletekről, AÉ XXX, 1905, 59; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei

leletek a bronzkoróból, AÉ XXX, 1910, 225; Eisner J., Slovensko, 114; Pasternak J., R. K., 176.

17. B U Š T I N O, okr. Ľačovo.

R. 1911 našiel sa poklad zlatých ozdôb, pozostávajúci z 11 náušnic a 2 náramkov. Väčšina nálezu sa stratila. Prof. I. Pánkovič r. 1947 odovzdal Zakarpatskému múzeu 3 náušnice, ktoré sa z tohto hromadného nálezu zachovali. Náušnice sú vyhotovené zo zlatého plechu, majú tvar spočiatej polgule s vybraním v hornej časti. Jeden exemplár má ihlovitý koniec, ostatné majú konce oboch polovičiek spojené. Náušnice sú zdobené vertikálnymi cikcakovými bodkovanými líniemi. Váha 6,53 g, 9,55 g a 9,18 g, spolu 25,26 g.

Literatúra: Eisner J., Zlatý poklad z Buština v Zakarpatskej Ukrajine, SSSR, Obzor prehistorický XIV, 1950, 389 - 391.

18. V E L I K I J E L U Č K I, okr. Mukačevo (prv Nagy-Lucsko, župa Bereg)

Hromadný nález sa našiel r. 1871 vo veľkej hrubostennej šedej nádobe. Obsahoval 41 predmetov:

1. kosák s kónickým výčnelkom;
2. zlomok ostria kosáka;
3. sekerku s vybraním na tužajke, do uška sekery je navlečený náramok;
4. dva hroty kopije listovitého tvaru;
5. sekeromlat s dlhým ostrím a polmesiacovitým obuchom;
6. dve ihlice s pečatidlovou hlavicou, pod ktorou sú štyri rebrá a pod nimi gulkovité zosilnenie, rozdelené piatimi horizontálnymi rebrami;
7. plochý kosoštvorcový závesok s koncami špirálovite dolu zahnutými;
8. dva miniatúrne okrúhle náramky;
9. prsteň z dvojmo spleteného drôtu;
10. esovitý háčik zhotovený z náramku;
11. štyri elipsovité náramky, z nich dva kusy kosoštvorcového, jeden kruhového a jeden osemhranného prierezu;
12. 24 okrúhlych náramkov, z nich tri kusy štvorcového, ostatné kruhového prierezu.

Váha hromadného nálezu 3,23 kg, inv. čís. 4/1-41 (tab. III: 12, VIII: 4, X: 1, 14, XI: 10, 15, XII: 2, 3, 6, 7, 13, XIV: 4, XV: 9, XVII: 5).

Literatúra: Hampsel J., Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, Budapest 1886, 25; Lehotsky T., Adatok I, 100, 101; ten isty, Karikával ellátott bronz-szekercze, AÉ VII-14, 257, 258; ten isty, Ujabb leletek Beregmegye öskorából, AÉ XIV, 1880, str. XXXIII; ten isty, Beregmegyei régiségről, AÉ XIII, 1893, 262; ten isty, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkoróból, AÉ XXX, 1910, 255; Hampsel J., Catalogue, 22; ten isty, Bronzkor I, tab. X: 10, Bronzkor II, 97 - 99, Bronzkor III, 140; Pulsszky F., Magyarország archaeológiája I, Budapest 1897, 138, tab. XXXV: 9a-b.

19. V O L O V E C, okr. Volovec.

Hromadný nález sa našiel r. 1930 na dvoch miestach. Časť hromadného nálezu, osobitne zlaté predmety, boli porozbierané. Do Mukačevského múzea sa dostalo 23 bronzových a 9 zlatých predmetov:

1. tri sekery s vybraním na tužajke;
2. veľký sekeromlat s kotúčovitým obuchom s malým výčnelkom uprostred;
3. päť špirálových náramenných kruhov; uprostred špirály z vonkajšej strany je výzdoba zo šrafovancích teojuholníkov, jeden kus má uprostred špirály kónickú gombičku s dvoma fúzovitými výčnelkami;

4. päť zlomkov špirál predošlého typu;
 5. päť okrúhlych náramkov;
 6. štyri elipsovité náramky;
 7. deväť zlatých krúžkov; sú totožné s okrúhlymi náramkami. v troch prípadoch sa konce krúžkov prekrývajú; tri kusy sú kosoštvorcového, ostatné kruhového prierezu, výzdoba pozostáva z vertikálnych lištičiek. Rozmery a iné údaje o týchto zlatých krúžkoch:

Por. čís.	Priemer cm	Max. hrúbka cm	Váha g	Prierez	Výzdoba
1	4,9	0,47	19,4	kosoštvorcový	-
2	5,0	0,48	19,3		
3	3,1	0,3	5,8		
4	4,7	0,45	22,5		
5	3,5	0,37	9,6		
6	2,3	0,2	2,7		lištičky
7	2,0	0,2	2,9		
8	2,0	0,28	2,9		
9	2,0	0,26	2,8		

Miniatúrna nádoba, v ktorej bolo 6 zlatých krúžkov; mala oblé steny, malé dno, tulipánovitý, von vyhnutý okraj ústia a pri ňom pásikové uško. Do tmavohnedej hliny je primiešaný drobný piesok, nádoba je dobre vypálená, bez výzdoby.

Váha bronzových predmetov činí 5,49 kg, zlatých krúžkov 87,9 g; inv. čís. 25/1-32 (tab. XIII: 3, 4, XVII: 10).

Literatúra: Jankovich J., P. R., 29, tab. V: 7, VII: 20 - 23; Eisner J., Slovensko, 73, 109, 110, 125.

20. VYSKOV, okr. Čačovo (prv. Visk, župa Máramaros).

R. 1891 sa do Národného múzea v Budapešti dostal hromadný nález, pozostávajúci z 12 celých a 3 zlomkov zdobených náramkov a 2 šidlovitých nástrojov.

Literatúra: Hampele J., Bronzkor II, 169; Pasternak J., R. K., 171.

21. GELÉNES, Maďarsko (prv. župa Bereg).

II. hromadný nález sa našiel r. 1892 a obsahoval 5 predmetov:

1. zlomok kosáka s kónickým výčnelkom;

2. plochú (medenú?) sekérku pretiahnutého trojuholníkovitého tvaru, ktorá mala pozdiž dlhších strán malé zosilnenia;

3. dva uzavreté náramky kruhovitého tvaru;

4. okrúhly, po celom povrchu vytepáný náramok.

Váha hromadného nálezu 0,38 kg, inv. č. 54/1-5. (Tab. IV: 10.)

Literatúra: Lehoczky T., Ungmegyei régiségekről, AÉ XIII, 1893, 442, 443; tenisť, Adatok II, 24; Pasternak J., R. K., 176.

22. GULÁCS, Maďarsko (prv. župa Bereg).

R. 1876 našli sa 3 zlaté okrúhle prstene. Sú zhotovené z drôtu a ku koncu sa mierne zužujú. Na jednom exemplári je výzdoba z hustých drobných perličiek. Prie-

mery prateňov: 2 cm, 2,2 cm a 2,8 cm, maximálna hrúbka uprostred 0,2 a 0,18 cm. váha 3 g, 3,1 g a 4,9 g, spolu 11 g, inv. čís. 30/1-3 (tab. XIII: 3, 4).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 79; t e n i s t ý, A Borsán és Hetében talált bronz-régiségek, AÉ VIII, 1888, 256; H a m p e l J., Bronzkor II, 48.

23. H E T E, Maďarsko (prv Župa Bereg).

V okolí obce sa našli dva hromadné nálezy. II. hromadný nález sa našiel r. 1886 a pozostával z 8 predmetov:

1. hrot kopije; na listovitom ostrí dole sú trojuholníkovité výčnelky;
2. štyri kruhovité náramky;
3. dva dosť masívne elipsovité náramky;
4. miniatúrny uzavretý náramok.

Váha hromadného nálezu 0,44 kg, inv. čís. 55/1-8.

Literatúra: L e h o c z k y T., A Borsán és Hetében talált bronz régiségek, AÉ VIII, 1888, 256; H a m p e l J., Bronzkor II, 59.

24. D U B R A V A, okr. Čačovo (prv Nižná Apša).

R. 1925 našiel sa hromadný nález vo dvoch nádobách; obsahoval 35 predmetov:

1. sekera s vybraním na tulajke;
2. zlomok sekery s lalokmi;
3. malý sekeromlat s polmesiacovitým obuchom a ostrými hrotmi na koncoch;
4. veľká oválna platnička z bronzového plechu, zvonku mierne vypuklá, uprostred má otvor, po okrajoch je zdobená bodkovanou výzdobou;
5. päť veľkých kruhových náramkov oválneho prierezu;
6. dva kruhové masívne náramky;
7. 20 kruhových náramkov;
8. tri malé kruhové náramky;
9. malý zliatok bronzu lôdkovitého tvaru.

V zlomkoch zachovaná nádoba, v ktorej bola časť hromadného nálezu, mala zaokruhlené steny a von vyhnutý okraj ústia. Povrch bol zvonku zdobený vertikálnymi kanelúrami, bola na čierne leštená. Z druhej nádoby sa zachovalo iba niekoľko zlomkov. Nádoba mala skoro guľovité telo, bola zdobená tiež kanelúrami; zvonku bola tiež pokrytá čiernym lešteným povlakom s prímesou tuhy.

Váha hromadného nálezu 3,50 kg, inv. č. 36/1-34, A-283/2 (tab. IV: 2, VI: 6, VIII: 7, X: 2, XII: 2 - 4, 9 - 11, XVI: 3).

Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., tab. IV: 4, VI: 25, VII: 33, 36; E i s n e r J., Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi roku 1928, SMSS XXIII, 1929, 119; t e n i s t ý, Slovensko, 109, 110, 121, 125, 147; N e s t o r J., Der Stand der Vorgeschichte in Rumänien, 22. Bericht der RGK, 1932, 130; P a s t e r n a k J., R. K., 174.

25. D O B R O S E L I E, okr. Beregovo (prv Bene, Župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1932 vo veľkej nádobe, do ktorej bola vložená menšia nádoba s bronzmi. Nádoby sa nezachovali. Hromadný nález pozostával z 20 kruhových náramkov, z ktorých 14 bolo zdobených.

Váha hromadného nálezu, 1,29 kg, inv. čís. 19/1-20. (Tab. XIII: 10.)

V tej istej obci sa našla bronzová grécka hydria zo VI. - V. storočia pred n. l. R. 1906 sa dostala do Transylvánskeho národného múzea.

Literatúra: x. y., Az erdélyi múzeumegyesület ..., AÉ XXIX, 1909, 379; P á r v a n V., Getica o protoistorie a Daciei, Bucureşti 1926, tab. XVIII; C h i l d e V.G., Prehistoric Migrations in Europe, Oslo 1950, 205.

26. Z A G A T I E, okr. Iršava.

Hromadný nález sa našiel r. 1941 a do Mukačevského múzea sa z neho dostali 3 sekery s rovnou tulajkou. Jeden exemplár má trojuholníkovité ostrie dvakrát širšie než tulajku.

Váha hromadného nálezu 0,36 kg, inv. čís. 49/1-3 (tab. II: 9, 13, III: 6).

27. Z A T I Š N E, okr. Beregovo.

Hromadný nález sa našiel r. 1956; 8 bronzových náramkov a 10 zlatých platničiek bolo rozobratých Ľudmi. Hromadný nález pozostával z 54 predmetov:

1. 14 celých a 4 zlomkovitých sekery s vybraním na tulajke;
2. zlomok tulajky zo sekeroľatu s dvoma trňmi po bokoch;
3. 22 elipsovítých náramkov, 7 kusov je vytepáných po celom povrchu;
4. okrúhly náramok z drôtu;
5. valcovitá špirála so 7 závitmi;
6. plochá špirála so 4 1/4 závitmi, zhotovená z masívneho drôtu štvorcového prierezu;
7. 10 zlatých platničiek, ktoré podľa ústneho podania boli splošteno-trojúholníkového prierezu, dlhé 8 - 10 cm, široké 0,4 - 0,6 cm a hrubé 0,4 - 0,5 cm.

Váha hromadného nálezu 4,50 kg.

28. Z M E J E V K A, okr. Beregovo (prv Kigyós, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel (doba nie je známa) v nádobe, ktorá sa nezachovala. Hromadný nález obsahoval: zlomky kosákov, sekery s tulajkou, nože, tulajky, rukoväte mečov s pásiakovou výzdobou, bronzové pásy, veľmi mnoho náramkov a niekoľko zliatkov bronzu. Všetky tieto veci boli odovzdané župnej správe v Beregove. Kde sa hromadný nález nateraz nachádza, nie je známe.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 25.

29. II. hromadný nález sa našiel r. 1899. T. L e h o c z k y získal z neho 8 predmetov:

1. zlomok sekery s tulajkou;
2. dva ploché prstene;
3. masívny okrúhly náramok kosoštvorcového prierezu;
4. masívny elipsovítý náramok kruhového prierezu;
5. okrúhly náramok vytepáný po celej ploche;
6. okrúhly náramok kruhového prierezu;
7. zlomok diskovítého zliatku bronzu.

Váha hromadného nálezu 0,98 kg, inv. čís. 11/1-8. (Tab. II: 4, XVI: 2, XVII: 2.)

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 25; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorából, AÉ XXX, 1910, 255, 257; J a n k o v i c h J., P. R., 56; B i s n e r J., Slovensko, 120, 121, 125; P a s t e r n a k J., R. K., 176.

30. III. hromadný nález sa našiel r. 1907 v tom istom priestore ako prvý nález. Väčšia jeho časť bola rozobratá Ľudmi. Do zbierky T. L e h o c z k ého sa dostalo iba 5 predmetov:

1. dve sekery s rovnou tulajkou;
2. zlomkovitá sekera s lištami;
3. trňovité dláto;
4. diskovitý zliatok bronzu; na spodnej strane vidno stopy odlievania bronzu v miske.

Váha hromadného nálezu 2,73 kg, inv. čís. 12/l-5 (tab. IV: 8, V: 1, XII: 4, 11).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 25; J a n k o v i c h J., P. R., tab. III: 15, IV: 11; E i s n e r J., Slovensko, 110, 111; F i l i p J., Pra- věké Československo, tab. 27: 23.

31. IV. hromadný nález sa našiel r. 1935 a obsahoval 8 predmetov:

1. dva kosáky s kónickým výčnelkom;
2. sekerku s vybraním na tulajke;
3. zlomok pílkы;
4. elipsovitý náramok kosoštvorcového prierezu;
5. okrúhly náramok 1,5 násobne stočený.

Váha hromadného nálezu 0,32 kg, inv. čís. 13/l-6.

Literatúra: B e r ř a k o v i č K. V., Skarb bronzových výrobiv z s. Ma-gosliget, 136.

32. K A L I N Y, okr Ťačovo (prv Kalinfalva, Felső Kalinfalva, župa Máre-ma-ros).

I. hromadný nález sa našiel r. 1863 a pozostával z meča s čiaškovitou ruko-väťou, dvoch zdobených pásov a deviatich náramkov. Hromadný nález bol odovzdaný Szigetskému múzeu, odkiaľ sa jedna časť dostala do Národného múzea v Budapešti a druhá do Viedne. Meč bol v súkromnej zbierke J. M i h á l y h o v Szigete.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 147; P a s t e r n a k J., R. K., 171.

33. II. hromadný nález sa našiel r. 1932. Mukačevskému múzeu boli z neho r. 1934 odovzdané tri sekeromlaty:

1. dva sekeromlaty s valcovitou tulajkou; obuch je kotúčovitý s trňom u-prostred, švy po zlievaní nie sú zahladené;
2. masívny sekeromlat; tulajka je valcovitá, obuch kotúčovitý s malým vý-čnelkom uprostred.

Váha hromadného nálezu 1,35 kg, inv. čís. 48/l-3.

34. K A N O R A, okr. Volovec (prv župa Bereg).

R. 1833 našiel sa pri obci hromadný nález vo dvóch nádobách.

Vo väčšej nádobe boli:

1. sekerka s tulajkou;
2. pílka;
3. dva sekeromlaty;
4. špirálový náramenný kruh;
5. sedem náramkov;
6. tri masívne náramky.

V malej nádobe boli:

1. 32 zlatých guličkových korálkov;
2. niekoľko zlatých miniatúrnych náramkov.

Hromadný nález bol v zbierke grófa Schönborna vo Viedni.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 16, 17; t e n i s t ý, Az Or-módi aranykincsről, AÉ XIII, 1892, 75; H a m p e l J., Bronzkor II, 62, Bronzkor III, 60; J a n k o v i c h J., P. R., 56; E i s n e r J., Slovensko, 114, 123; P a s t e r n a k J., R. K., 168

35. K L A Č A N O V O, okr. Mukačovo (prv Klacsanó, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel r. 1860 v nádobe a patrilo k nemu 12 sekeriek s tulajkou, 2 hroty kopijí, kosák a náramky. V Zakarpatskom múzeu je z tohto hromadného nálezu uložených 5 predmetov:

1. miniatúrna sekerka s rovnou tulajkou;
2. malá sekerka s ostrím skoro dvakrát širším než tulajka a nezahladenými švami po odliatí;
3. hrot kopije tvaru pretiahnutého listu;
4. okrúhly náramok;
5. malý prsteň.

Váha hromadného nálezu 0,40 kg, inv. čís. 32/1-5 (tab. II: 10, III: 5, X: 4, XII: 3).

Literatúra: Lehoczky T., Adatok I, 84, 85; ten istý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorból, AE XXX, 1910, 255; Hampel J., Catalogue, 22; ten istý, Bronzkor II, 68; Jančovič J., P. R., tab. IV: 18, VI: 9; J. a E. Zatlukál, Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájához, Mukačovo 1937, 77.

36. II. hromadný nález sa našiel r. 1905. V malej nádobke bolo 176 vypuklých okrúhlych plechových nášiviek s dvoma otvormi po bokoch; 173 kusov malo priemer 2,1 cm, 2 kusy 2,6 cm a 1 kus 3,3 cm. Zdobené boli na obvode bodkovanou výzdobou.

Váha hromadného nálezu 0,26 kg. (Tab. XV: 8.)

Nádoba mala vysoké plecia, von vyhnutý okraj ústia, ostro zbiehavý ku kónusu steny. Od okraja ústia k pleciám bolo nasadené pásikové uško.

Literatúra: Lehoczky T., Régiibb vaskori emlékek Munkács környékén, AE XXVI, 1906, 337; Eisner J., Slovensko, 75.

37. III. hromadný nález sa našiel r. 1925 a pozostával z uzavretých okrúhlych náramkov.

Váha hromadného nálezu 0,28 kg, inv. čís. 34/1-4.

38. IV. hromadný nález sa našiel r. 1925 a pozostával z 25 náramkov:

1. veľký elipsovítý náramok s vytepánymi koncami;
2. 12 okrúhlych náramkov s vytepánym celým povrchom alebo koncami;
3. dva malé okrúhle náramky;
4. malý elipsovítý náramok;
5. deväť miniatúrnych okrúhlych náramkov.

Váha hromadného nálezu 1,10 kg, inv. čís. 38/1-25.

39. K U Č A V A, okr. Mukačovo.

R. 1935 pri oraní sa našli dva bronzové kotly. Jeden z nich bol značne deformovaný dedinským kováčom. Kotol bol vyhotovený z jedného kusa bronzového plechu. Dno má sférické, steny sa k okraju zužujú. Ušká pozostávajú z dvoch krúžkov a krížovitého spodku. Z hladkého držadla sa zachoval iba malý fragment. Pod okrajom kotla je výzdoba z troch horizontálnych línií a dvoch radov polkruhových rytých figúr. Priemer ústia 23,5 cm, priemer tela kotla 25 cm, výška 12,5 cm, hrúbka stien až 0,2 cm, váha 638 g, inv. čís. 291/1. Z druhého kotla sa zachovali iba ušká, analogické uškám prvého kotla. Váha 87 g, inv. čís. 219/2 (tab. VI: 1, 2).

40. L A Z Y, okr. Volovec (prv Lázárpaták, župa Bereg).

II. poklad sa našiel r. 1886 a obsahoval:

1. tri sekery s tulajkou;

2. tri náramky;

3. dva listovité závesky s okrúhlym uškom.

Kde sa hromadný nález nachádza, nie je známe.

Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor I, tab. CIX: 33, 34, Bronzkor II, 76; P a s t e r n a k J., R. K., 171.

41. III. hromadný nález sa našiel r. 1929 v priestore prvého hromadného nálezu. Jeden hrot kopije bol odovzdaný užgorodskému spolku Prosvita. V Mukačevskom múzeu sa nachádzali 2 sekery s tulajkou a hrot kopije:

1. sekera s malým vybraním na tulajke;

2. sekera s ulomenou hornou časťou tulajky;

3. hrot kopije s listovitého tvaru polkruhovite na spodku rozšírený.

Váha predmetov 0,42 kg, inv. čís. 9/1-3.

Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., 56, tab. VI: 10.

42. L I N C Y, okr. Užhorod (prv Iglincz, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1903. Väčšina predmetov bola rozobratá ľudmi. Hromadný nález obsahoval 28 predmetov:

1. 24 okrúhlych náramkov;

2. dva elipsovité náramky;

3. dva prstene stočené vo 2 1/4 závitu, jeden z nich má stepané konce.

Váha hromadného nálezu 1,46 kg, inv. čís. A-38/1-28.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 31; t e n i s t ý, Uj bronzkor leletekről, AÉ XXV, 1905, 59, 60; J a n k o v i c h J., P. R., tab. VII: 16, 34, 40; P a s t e r n a k J., R. K., 176.

43. M A L A J A B E G A Ñ, okr. Beregovo.

Hromadný nález sa našiel r. 1954. Bádanie, uskutočnené autorom na mieste nálezu ukázalo, že hromadný nález sa našiel na mieste sídliska. Časť náramkov sa stratila. Zakarpatskému múzeu bolo odovzdaných 11 náramkov. Všetky sú okrúhle, zdobené. Váha náramkov 0,70 kg, inv. čís. 348/1-11 (tab. XII: 3, 9, 10).

44. M A L A J A D O B R O Ñ, okr. Beregovo (prv Kis-Dobrony, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel r. 1865 v hlinenej nádobe a obsahoval 18 predmetov:

1. kosák sedmohradského typu s hákom;

2. sekertu s rovnou tulajkou;

3. štyri hroty kopijí v zlomkoch;

4. dve kónické plechové nášivky s dvoma fúzovitými výčnelkami z vnútornej strany;

5. pásovú pracku, vyhotovenú z drôtu;

6. valcovitú špirálu so 14 závitmi;

7. šesť elipsovitých náramkov, dosť masívnych;

8. dva okrúhle náramky.

Váha hromadného nálezu 2,05 kg, inv. čís. 2/1-18 (tab. I: 9, II: 11, XI: 2, 3, 5, XII: 9, XIII: 7, XIV: 17).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 73, 74; Adatok II, 17; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorból, AÉ XXX, 1910, 255; H a m p e l J., Catalogue, 21, 22; t e n i s t ý, Bronzkor II, 65, 66; Bronzkor III,

146; Jankovich J., P. R., 56, tab. VI: 13, VII: 49, 52; Eisner J., Slovensko, 110, 121; Pasternak J., R. K., 49.

45. II. hromadný nález sa našiel r. 1908 vo veľkej nádobe. Väčšina nálezu sa stratila. Do zbierky T. Lehoczkeho sa dostalo z neho 13 predmetov:

1. dve masívne sekery s rovnou tulajkou;
2. sekera s rovnou tulajkou, uško sekery nemala;
3. sekera s lalokmi;
4. dláto s tulajkou;
5. dva hroty kopijí listovitého tvaru, jeden kus má na spodku listu polkruhové výčnelky;
6. rukoväť meča liptovského typu;
7. štyri elipsovité náramky kosoštvorcového prierezu, ostré konce majú zaahnuté dovnútra; náramky sú odliate v tej istej forme;
8. okrúhly náramok.

Váha hromadného nálezu 2,76 kg, inv. čís. 3/1-13 (tab. II: 6, 8, IV: 9, V: 2, VII: 6, XVII: 1).

Literatúra: Lehoczky T., Adatok II, 26; ten isty, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorából, AE XXX, 1910, 255, 256; Jankovich J., P.R., 56, tab. III: 16, IV: 1, 5, VI: 7; Eisner J., Slovensko, 103, 111, 120, 121, 128; Pasternak J., R. K., 49, 176; Hrala J., Otázka pôvodu a rozšírení meču liptavského typu a meču s číškovitou rukojetí, AR VI-2, 1954, 226.

46. MEDVEŽIE, okr. Volovec (prv Medvefalva, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1912. Časť predmetov rozobrali ľudia. Do zbierky T. Lehoczkeho sa dostalo 53 predmetov:

1. dva úlomky kosákov s kónickym výčnelkom;
2. zlomok noža s ohnutým chrbotom;
3. deväť zlomkov pása, pozostávajúceho z dvoch častí dĺžkých 57,2 a 36,7 cm; výzdoba z bodiek;
4. dva okrúhle náramky, vytepané na celom povrchu;
5. tri dve masívne okrúhle náramky;
6. elipsovitý náramok s plochou vnútornou a oblou vonkajšou stranou;
7. 35 roztvorených malých náramkov, vytepaných po celom povrchu;
8. štyri zlomky náramkov.

Váha hromadného nálezu 2,35 kg, inv. čís. 26/1-53. (Tab. X: 10, XVI: 1.)

Literatúra: Lehoczky T., Adatok II, 34, 35; Eisner J., Slovensko, 125, 127.

47. MUŽIJEVO, okr. Beregovo (prv Nagy-Muzsaly, Muzsaly, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel r. 1858 a pozostával z týchto predmetov:

1. dva celé a dva zlomky kosákov;
2. päť sekereiek s tulajkou;
3. mlat;
4. dva sekeroplaty.

Poklad bol odovzdaný madarskému Národnému múzeu v Budapešti; 2 predmety boli publikované J. Haplom:

1. sekera s vybraním na tulajke, zdobená;
2. sekeroplat v zlomkoch, tulajka je valcovitá, obuch sa stratil.

Literatúra: Lehóczky T., Adatok I, 112, 113; ten istý, Časori teleprôl Beregszászon, AE XI, 1891, 250; Hampel J., Bronzkor I, tab. XII: 8, XXIII: 2; Bronzkor II, 93, 94; Pusztay F., Magyarország archaeológiaja I, tab. LVII: 2.

48. II. hromadný nález sa našiel r. 1902. Z tohto hromadného nálezu sa do zbierky T. Lehóczkého dostalo iba 9 predmetov:

1. dve masívne sekery s rovnou tulajkou;
2. malá sekera s vybraním na tulajke;
3. kladivo s tulajkou;
4. tri okrûhle náramky, jeden z nich kosoštvorcového prierezu;
5. elipsovity náramok;
6. zlomok náramku.

Váha predmetov 1,15 kg. Hromadný nález je uložený v Štátom historickom múzeu v Kijeve.

Literatúra: Lehóczky T., Adatok II, 26; ten istý, Újabban előkerült bronzkori leletek, AE XXV, 1905, 424, 425; ten istý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorból, AE XXX, 1910, 225; Jankovich J., P. R., 56; Eisner J., Slovensko, 109, 120, 121; Pasternak J., R. K., 44, 173.

49. M U K A Č E V O - mesto, okresné sídlo (prv Munkács, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel r. 1882 a do zbierky T. Lehóczkého sa z neho dostali dva masívne náramky:

1. náramok o priemere 7 cm, v strednej časti hrubý 1,5 cm (miesto nálezu nie je známe);

2. náramok skoro kruhový, v priereze osemhranný, váha 171 g, inv. čís. 154.

Literatúra: Lehóczky T., Adatok I, 111, 112; J. a E. Zatlukál, Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájhoz, Mukačevo 1937, 74.

50. II. hromadný nález sa našiel r. 1929 v juhozápadnej časti mesta v hibke 120 cm v prieplatore halštatského sídliska. Nález bol uložený vo veľkej, 35 cm vysokej nádobe (nádoba bola rozbitá) a obsahoval asi 50 predmetov; šest z nich získali a publikovali bratia E. a J. Zatlukálovci:

1. masívnu sekertu s rovnou tulajkou;
2. tri sekery s rovnou tulajkou, ostrie je skoro dvakrát širšie než tulajka;
3. dláto s tulajkou;
4. nôž, ktorého tulajkovitá rukoväť prechádza v oblúkovité ostrie s masívnym rebrom po bokoch. Kde sa t.č. tieto predmety nachádzajú nie je známe.

Literatúra: J. a E. Zatlukál, Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájhoz, Mukačevo, 1937, 75, 76, obr. 7 a 8 (na str. 72).

51. III. hromadný nález sa našiel r. 1937 v tom istom prieplatore ako prvý hromadný nález; do zbierky bratov Zatlukálovcov a potom do Zakarpatského múzea sa z neho dostali 3 okrûhle náramky, jeden exemplár je vytepáný po celom povrchu.

Váha náramkov 187 g, inv. čís. 154/1-3.

52. IV. hromadný nález sa našiel v tridsiatych rokoch; do Mukačevského múzea sa z neho dostali dva okrûhle náramky, ich váha je 104 g, inv. čís. 184/1-2.

Literatúra: Jankovich J., Katalóg, č. 339/1-2.

53. N E V I C K O J E, okr. Užhorod.

Podľa oznamenia F. Lesseka v okolí obce sa našiel hromadný nález, ktorému patril meč a náramky. Kde sa veci nachádzajú, nie je známe.

Literatúra: Lessek F., Pravek, 25; Pasternak J., R. K., 31, 170.

54. N E G R O V O, okr. Iršava (prv Mazárfalva, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1863 vo veľkej nádobe. Z hromadného nálezu sa do zbierky T. Lehotského dostali tri predmety:

1. sekera s vybraním na tulajke;

2. dosť masívny okrúhly náramok;

3. masívny elipsovitý náramok kosoštvorcového prierezu, zdobený. Kde sa nachádza nie je známe.

Váha prvých dvoch predmetov 0,31 kg, inv. čís. 47/1-2.

Literatúra: Lehotský T., Adatok I, 102, 103; Hampel J., Catalogue, 21; ten istý, Bronzkor I, tab. XLIX: 6; Bronzkor II, 89; Pulszky F., Magyarország archaeologija I, Budapest 1897, 168, obr. 43: 1; Eisner J., Slovensko, 120, obr. 13: 4.

55. N E L I P I N O, okr. Svalava (prv Hársfalva, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1863 a pozostával z niekoľkých bronzových a jedného zlatého miniatúrneho náramku o priemere 3 cm. Do zbierky T. Lehotského sa dostal jeden bronzový a jeden zlatý náramok; nie je známe kde sa nachádzajú.

Literatúra: Lehotský T., Adatok I, 128.

56. N I Ž N I J-E V O R O T A, okr. Volovec (prv Alsó-Vereczke, župa Bereg).

I. hromadný nález, pozostávajúci z náramkov, našiel sa r. 1878. Do zbierky T. Lehotského sa dostalo 7 okrúhlych náramkov. Kde sa nachádza jeden exemplár, nie je známe. Váha 6 náramkov 0,52 kg, inv. čís. 24/1-6 (tab. XI: 1, XII: 3).

Literatúra: Lehotský T., Adatok I, 141; ten istý, Archaeológiai levelek, AÉ II, 1870, 43; ten istý, Ung- és Beregmegyei leletek, AÉ XI, 1891, 143; Jankovich J., P. R., 56; Eisner J., Slovensko, 120, 121; Pasternak J., R. K., 21, 31, 170.

57. II. hromadný nález sa našiel pri obci Nižnije alebo Verchnije Vorota, dátum nie je známy. Nález obsahoval:

1. kosák s kónickým výčnelkom;

2. sekertu s vybraním na tulajke;

3. úlomok sekeromlatu;

4. závesok tvaru vrbového listu;

5. drôtený prsteň dvojnásobne stočený a s dvoma špirálovými terčami na koncoch.

Hromadný nález bol uložený v múzeu vo Veľkej v Československu (obec Veľká je teraz začlenená do okres. mesta Poprad).

Literatúra: Eisner J., Slovensko, 109 (a pozn. 149), 110 (a pozn. 181), 113 (a pozn. 234), 114, 125, 126, 127 (a pozn. 411).

58. O B A V A, okr. Svalava (prv Dunkófalva, Dankófalva, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel r. 1892 a pozostával z 34 predmetov:

1. sekera v zlomkoch - s vybraním na tulajke;

2. zlomok pílkys;

3. malý hrot kopije;

4. tri hroty kopijí, na liste pri spodku sú polkruhové výčnelky;

5. dva hroty kopijí listovitého tvaru;

6. šesť okrúhlych náramkov vytepaných po celom povrchu;

7. 12 okrúhlych náramkov;

8. šesť okrúhlych náramkov, 1,5-násobne stočených a tvoriacich retaz;

9. zlomky širokého pásu z bronzového plechu, zdobeného plastickými pozdižnymi líniami, striedajúcimi sa s prázdnymi poliami a veľkou perlovcovou výzdobou; dĺžka 72,2 cm, šírka 10,1 cm (nateraz je pás stratený).

Váha hromadného nálezu 2,59 kg, inv. čís. 14/1-34 (tab. VIII: 5, 6, X: 13, XII: 8, 12).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 69 - 71; Adatok II, 17; t e n i s t ý, A Dankófalvai bronzleletről, AÉ XII, 1892, 349 - 352; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorából, AÉ XXX, 255; H a m p e l J., Bronzkor II, 23; J a n k o v i c h J., P. R., 56, tab. IV: 15, VI: 1, 12 - 14, VI: 54; P a s t e r n a k J., R. K., 50, 177; E i s n e r J., Slovensko, 105, 114, 121.

59. II. hromadný nález sa našiel r. 1928; 5 predmetov (kosák a 4 náramky) bolo odovzdaných Kancelárii prezidenta republiky v Prahe, ostatných 22 predmetov Mukačevskému múzeu; z nich sa doteraz zachovalo 13 predmetov. Hromadný nález obsahoval:

1. dva kosáky s kónickým výčnelkom;

2. úlomok kosáka s plochým obdĺžnikovitým držadlom;

3. sekertu s rovnou tulajkou;

4. päť sekereiek s vybraním na tulajke;

5. štyri okrúhle náramky vytepané po celom povrchu;

6. masívny okrúhly náramok s vnútorným plochým a vonkajším oblým povrhom;

7. tri masívne elipsovité náramky;

8. sedem okrúhlych náramkov;

9. tri zlomky diskovitého zlatku.

Váha hromadného nálezu 3,53 kg, inv. čís. 15/1-13. (Tab. XII: 1, 3, 9.)

Literatúra: B o r k o v s k y j J., Tři hromadné nálezy bronzu z Podkarpatské Rusi, PA IV-V, 1934/35, 101; J a n k o v i c h J., P. R., tab. IV: 19.

60. III. hromadný nález sa našiel r. 1937 a obsahoval:

1. úlomok hornej časti masívnej ihlice s gulkovitou hlavicou; pod hlavicou je kotúč, pod ním štyri polguľovité výčnelky;

2. okrúhly náramok kruhového prierezu.

Váha hromadného nálezu 0,11 kg, inv. čís. 51/1-2 (tab. XIV: 6).

61. O N O K O V C Y, okr. Užhorod (prv Felsődomanya, župa Ung).

Hromadný nález sa našiel r. 1937 a obsahoval 3 meče, ktoré sa dostali do Užhorodského mestského múzea a v čase vojny sa stratili:

1. meč liptovského typu, na vrchu rukoväti má kotúč s gombíkom uprostred, na rukoväti sú tri plastické pásky, na spodnej časti rukoväti je okrúhly výrez;

2. meč s plochou rukoväťou s tromi otvormi, ostrie je listovité;

3. meč rovnakého typu ako predošlý, rukoväť je ulomená.

Literatúra: S z o v a - G m i t r o v P., Ungvár Škora, Ungvár 1943, 32, 33, obr. 15.

62. O R O S I J E V O, okr. Beregovo (prv Sáros-Osrozszi, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1891 v hrubostennej nádobe a bol odovzdaný správe Berežskej župy. Jeho ďalší osud nie je známy. Hromadný nález obsahoval:

1. zlomky kosákov;
2. sekérku s vybraním na tulajke;
3. malý hrot kopije v zlomkách;
4. 10 okrúhlych náramkov;
5. dva okrúhle náramky štvorcového prierezu.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 124.

63. P O D M O N A S T Y R, okr. Mukačovo (prv Klastromalja, župa Bereg, teraz obec patrí k Mukačevu).

Hromadný nález sa našiel r. 1936 vo veľkej nádobe a obsahoval 53 predmetov:

1. tri kosáky s kónickým výčnelkom;
2. osem sekeriek s vybraním na tulajke;
3. sedem zlomkov sekeriek s tulajkou;
4. sekeroľaty tvaru sekérky s tulajkou; tulajka je rovná, oválneho priezvu;
5. tri zlomky ostria dýky;
6. dva zlomky meča s plochou rukoväťou;
7. štyri hroty kopijí listovitého tvaru, na jednom kuse sú pri spodku polkruhové výčnelky;
8. zlomky hrotu kopije;
9. okrúhla plechová nášivka s uškom;
10. štyri veľké okrúhle náramky s vytepánymi koncami;
11. tri okrúhle náramky kosoštvorcového prierezu;
12. deväť masívnych okrúhlych náramkov;
13. štyri lievikovité závesky;
14. stočená úzka platnička trojuholníkovitého prierezu;
15. dva zlomky plackovitého zliatku.

Váha pokladu 4,06 kg, inv. čís. 30/1-53. (Tab. I: 3, IV: 5, 11, X: 5, XIV: 12, 13.)

64. P O D P O L O Z I E, okr. Volovec (prv Vezérszállás, Podpolócz, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1860. Veľšinu hromadného nálezu si rozobrali Ľudia. T. L e h o c z k y získal 18 predmetov, z ktorých sa nateraz iba 8 opatruje v Zakarpatskom múzeu:

1. sekérka s vybraním na tulajke;
2. malý sekeroľat s valcovitou tulajkou a diskovitým obuchom s hrotom uprostred;
3. hrot kopije listovitého tvaru, pri spodku má polkruhovité výčnelky;
4. masívny náramok kosoštvorcového prierezu.

Predmety opísané T. L e h o c z k ý m:

1. dve tyčinky, dĺžka 20 cm, šírka 2 cm, hrúbka 1,5 cm;
2. roztvorený náramok o priemere 20 cm;
3. dva masívne náramky štvoruholného prierezu, priemer 9 a 13 cm.

Oznámenie J. Pašterňaka o náleze sekeroľatu v okolí obce údaje
T. Lehotského nepotvrdzujú.

Váha hromadného nálezu 1,13 kg, inv. čís. 22/1+4.

Literatúra: Lehotský T., Adatok I, 142, Adatok II, 16, 17: ten isty, Archaeológiai levelek, AE I, 1869, 42; ten isty, Ujabb leletek Beregmegye őskoraból, AE XIV, 1880, str. XXXV; ten isty, Az Ormódi aranykincsről, AE XIII, 1892, 75; ten isty, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorból, AE XXX, 1910, 255; Hampel J., Catalogue, 22; ten isty, Bronzkor I, tab. XXII: la, b; Bronzkor II, 120, 121; Pulszky F., Magyarország archaeologiája I, Budapest 1897, 140, tab. XXXVII: la, b; Rómer F., Kivonat a magyar tudományos Akadémia archaeologai bizottsága ... jegyzőkönyvből, AE VI, 1872, 73; Jankovich J., P. R., 56; Eisner J., Slovensko, 109, 110; Pašterňák J., R. K., 31, 44, 50, 167, 173; Poltinsky S., Zur Chronologie, tab. 63: 15.

65. ROMOČEVICA, okr. Mukačovo (prv Romocsaháza, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1885 a pozostával z 8 miniatúrnych uzavretých náramkov. Náramky sú kosoštvorcového prierezu a ku koncom sa zužujú; 4 kusy majú priemer 5,5 cm a maximálnu hrúbku 0,6 cm, ostatné priemer 4,5 cm a hrúbku 0,5 cm. Váha náramkov: 9,5, 10, 11, 11,5, 21, 23 (dva kusy) a 23,7 g.

Váha hromadného nálezu 132,7 g. Hromadný nález bol odovzdaný správe Berežskej župy, jeho ďalší osud je neznámy.

Literatúra: Lehotský T., Adatok I, 124; ten isty, A Romocsaházai őskori aranyleletről, AE VI, 1886, 234; Hampel J., Bronzkor II, 127, 128.

66. SVALAVA, sídlo okresu (prv Szolyva, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel r. 1863 v nádobe a obsahoval dva predmety:

1. miniatúrny uzavretý zlatý náramok okrúhleho tvaru i prierezu, zdobený vertikálnymi vrubmi, rozmer 2,6 x 2,1 cm, maximálna hrúbka 0,2 cm, váha 2,85 g;

2. okrúhly bronzový náramok, váha 74 g; inv. čís. 44/1-2.

Literatúra: Lehotský T., Adatok I, 128; ten isty, Ujabb leletek Beregmegye őskorából, AE XIV, 1880, str. XXXV; ten isty, Az Ormódi aranykincsről, AE XIII, 1892, 75; ten isty, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorból, AE XXX, 1910, 255; Hampel J., Catalogue, 22; ten isty, Bronzkor II, 159; Eisner J., Slovensko, 122; Pašterňák J., R. K., 170.

67. III. hromadný nález sa našiel r. 1900 a pozostával z troch predmetov:

1. dvoch sekeriek s vybraním na tulajke;

2. masívneho okrúhleho náramku.

Váha hromadného nálezu 0,55 kg, inv. čís. 45/1-3.

Literatúra: Lehotský T., Ujabban elôkerült bronzkori leletek, AE XXV, 425, 426; Eisner J., Slovensko, 109; Pašterňák J., R. K., 177, 178.

68. IV. hromadný nález sa našiel v tridsiatych rokoch; do Mukačevského múzea sa z neho dostali dva hroty kopijí s listovitým ostrím v zlomkoch. Váha 0,18 kg.

Literatúra: Jankovich J., Katalóg, č. 228, 230.

69. STANOV, okr. Mukačovo (prv Sztánfalva, Istvánfalva, župa Bereg).

I. hromadný nález (dátum nálezu nie je známy) bol vymytný vodou a obsahoval 4 predmety:

1. dláto s tulajkou;
2. hrot kopije;
3. bronzový náramok;
4. miniatúrny zlatý náramok okrúhleho tvaru i prierezu, zdobený vertikálnymi liniami; priemer 3,3 cm, maximálna hrúbka 0,2 cm, váha 5,35 g, inv. čís. 299.

Vo fondonoch Zakarpatského múzea zachoval sa iba zlatý náramček, osud ostatných vecí nie je známy.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 134.

70. S U S K O V O, okr. Svalava (prv Szuszko, Bányafalu, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1864 v hrubostennej nádobe, prikrytej plochými kameňmi. Vonkajší povrch nádoby bol na čierne leštený. Nález tvorilo asi 50 predmetov, z ktorých sa do zbierky T. L e h o c z k é h o dostalo 31:

1. tri kosáky s kónickými výčnelkami;
2. kosák s plochým držadlom, z ktorého doprava vede trn dlhý 16 cm;
3. sedem masívnych sekerek s rovnou tulajkou;
4. dve miniatúrne sekery s priamou tulajkou;
5. sekerka s vybraním na tulajke;
6. trnovitý priebojník osemhranného prierezu;
7. dve trnovité dláta;
8. dve pílkys;
9. štyri veľké okrúhle náramky, z nich dva oválneho a dva kosoštvorcového prierezu;

10. päť okrúhlych náramkov;
11. dva tenké okrúhle náramky štvorcového prierezu;
12. tyčovitý zliatok bronzu trojuholníkovitého prierezu.

Váha hromadného nálezu 4,79 kg, inv. čís. I/1-31 (tab. I: 2, 7, 12, II: 1, 3, 6, V: 4, 8, 12, X: 3, 7, XII: 2, 3, 6, XVI: 5).

J. E i s n e r omylem uvádza hromadný nález zo Suskova ako hromadný nález z Nového Sela, okr. Mukačovo (pozri nižšie uvedenú bibliografiu k tomuto nálezu).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 136 - 139; Adatok II, 16; t e n i s t ý; Archaeologai levelek, AÉ II, 1869, 43; t e n i s t ý, Ujabb leletek Berégmegye őskorából, AÉ XIV, 1880, str. XXXV; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkoróból, AÉ XXX, 1910, 255; R e i n e r Zs., Az Ispánlaki bronzlelet, AÉ VIII, 1888, 18; H a m p e l J., Antiquités préhistoriques de la Hongrie, Esztergom 1876/77, tab. IX: 21, XVII: 11, 39, 45; t e n i s t ý, Catalogue, 23, obr. 8; t e n i s t ý, Bronzkor I, tab. XIV: 8, XVII: 11; Bronzkor II, 159 - 161; Bronzkor III, 56; P u l s z k y F., Magyarország archæologiája I, 142, tab. XXXIX: 7, LIV: 10; J a n k o v i c h J., P. R., 57, tab. IV: 9, 10, 12, 25 - 27, 29, 30; E i s n e r J., Slovensko, 105, 108, 111; P a s t e r n a k J., R. K., 43, 50, 172; F o l t i n y S., Zur Chronologie, tab. 67: 3.

71. T Á K O S, Maďarsko (prv župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1896 a pozostával zo 17 predmetov:

1. štyri zlomky kosákov s kónickým výčnelkom;
2. sekerka s rovnou tulajkou;
3. zlomok masívnej sekery s tulajkou;
4. zlomok sekery s vybraním na tulajke;
5. úlomok sekery s tulajkou;
6. úlomok noža s rovným chrbtom;

7. masívny sekromlat s valcovitou tulajkou a kotúčovitým obuchom s ostrým hrotom uprostred;
8. plochá klinovitá sekarka;
9. masívny okrúhly náramok;
10. zdobený okrúhly náramok;
11. dva úlomky náramku toho istého typu ako predošlý;
12. dva tyčovité zliatky.

Váha hromadného nálezu 2,16 kg, inv. čís. 56/1-17.

Literatúra: L e h o c z k y T., Beregmegyei régiségek, AÉ XVI, 1896, 307, 308; t e n i s t ý, Adatok II, 27.

72. U Ž G O R O D, hlavné mesto Zakarpatskej oblasti (prv Ungvár, župa Berreg).

Na území Užhorodu a jeho okolia sa našlo hojne hromadných i jednotlivých nálezov. Jednako však nie vždy je možné presne zistiť, kde sa nachádzajú, pretože T. L e h o c z k y získaval tieto predmety z druhej ruky - kupoval veci u užhorodského medilejára. Okrem toho určitý počet predmetov bol uložený v užhorodskom gymnáziu, odkiaľ sa potom dostali do zbierok Mukačevského múzea. Všetky tieto veci sú tiež bez evidenčných lístkov. Zo všetkých týchto nálezov možno iba dva hromadné nálezy považovať za hodnoverne pochádzajúce z obce Užhorod.

- I. hromadný nález sa našiel r. 1891 a pozostával výhradne z drôtených ozdôb:
  1. valcovitá špirála s 24 závitmi, ukončená špirálkami s 5 závitmi;
  2. valcovitá špirála s 36 závitmi;
  3. tri úlomky valcovitých špirál;
  4. tri malé valcovité špirály so 7, 4,5 a 2,5 závitmi;
  5. päť miniatúrnych valcovitých špirál;
  6. veľká kónická špirála s 11 závitmi;
  7. dve malé kónické špirály so $14 \frac{1}{3}$ a $12 \frac{1}{2}$ závitmi;
  8. deväť drôtených ihlic, na ôsmich je hlavica stočená v krúžok, na deviatej v osmičku;
  9. retiazka z 9 okrúhlych ohniviek;
  10. dve osmičkovité ploché špirály;
  11. šesť malých plochých špirál so zahnutými koncami;
  12. šesť malých plochých špirál;
  13. spona, pozostávajúca z podlhovastej stredovej základne z troch radov drôtu, od ktorej idú párove po dvoch z každého konca ploché špirály; ihla i zachycovač sú pripojené z vnútornej strany;
  14. náhrdelník pozostávajúci z troch článkov spleteného drôtu, ku ktorému je privesných 7 záveskov tvaru plochých špirál; záver pozostáva z háčku a očka;
  15. dva špirálové náramky, ukončené plochými špirálami;
  16. deväť špirálových náramkov s $1 \frac{1}{4}$ a $2 \frac{1}{2}$ násobným závitom;
  17. štyri uzavreté náramky;
  18. štyri okrúhle náramky z dvojitého spleteného drôtu;
  19. dva náramky s koncami zahnutými v slučku;
  20. krížovite $3 \frac{1}{2}$ násobne stočený drôt;
  21. kúsok dvojmo spleteného drôtu;
  22. svitok drôtu dlhý asi 5 m.

Váha hromadného nálezu 3,75 kg, inv. čís. 39/1-66. (Tab. X: 6, 15, XIII: 10.)

Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., tab. V: 8.

73. II. hromadný nález sa našiel r. 1954 v nádobe, prikrytej úlomkom misky a obsahoval 22 predmetov:

1. kosák s kónickým výčnelkom;
2. dve celé a dve zlomkovité sekery s vybraním na tulajke;
3. 12 okrúhlych náramkov, vytepaných po celom povrchu;
4. zlomok drôteného náramku;
5. valcovitá špirála so $14 \frac{3}{4}$ násobným závitom;
6. valcovitá špirála so $14 \frac{1}{2}$ násobným závitom;
7. nádoba, v ktorej bol poklad uložený, mala tvar kvetináča a malé uško pri okraji ústia;
8. zlomok misky, ktorou bola nádoba prikrytá; vnitri bol pokrytý lešklým povlakom.

Váha hromadného nálezu 1,91 kg, inv. čís. 380/1-24.

Nasledujúce nálezy možno iba relativne považovať za hromadné nálezy, pretože okolnosti, miesto a presný dátum nálezov nemožno zistiť. Niektoré predmety tvorili možno súčasť väčších hromadných nálezov alebo sú zbierkami získanými z rôznych nálezisk.

74. III. R. 1881 sa našli:

1. tenký elipsovity uzavretý náramok;
2. miniatúrna valcovitá špirála s $3 \frac{1}{2}$ násobným závitom.

Váha predmetov 37 g, inv. čís. 174, 209.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 66.

75. IV. R. 1883 sa našli dva okrúhle náramky s prekrývajúcimi sa koncami.

Váha 120 g, inv. čís. 213/90, 91 (tab. X: 9).

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 519.

76. V. R. 1888 sa našla plochá špirála s $2 \frac{1}{2}$ násobným závitom, kosočtvorcového prierezu, švy po odlievaní nie sú zahladené.

Váha 191 g, inv. čís. 85.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 212.

77. VI. R. 1890 sa našli dve okrúhle hrivny, jedna mala konce vytepané a stočené v rúrku, druhá má konce ostré.

Váha 154 g, inv. čís. 168, 169.

78. VII. R. 1890 sa našli:

1. dva okrúhle náramky;
2. masívny elipsovity náramok kosočtvorcového prierezu.

Váha 323 g, inv. čís. 213/95-97.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 482.

79. VIII. R. 1892 sa našli:

1. sekera s rovnou tulajkou;
2. sekera s vybraním na tulajke.

Váha 653 g, inv. čís. 213/73, 79.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 755.

80. IX. R. 1894 sa našli 3 sekery s vybraním na tulajke.

Váha 603 g, inv. čís. 103, 105, 110.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 28.

81. X. R. 1895 sa našli dva miniatúrne okrúhle náramky s 1 1/3 a 1 1/4 násobnými závitmi. Váha 54 g.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 368.

82. XI. R. 1895 sa našli:

1. hrivna s roztepanými a v rúrku stočenými koncami, tordovaná na 3/4 svojej dĺžky;

2. zlomok hladkej hrivny s roztepanými a v rúrku stočenými koncami.

Váha 170 g, inv. čís. 166, 167.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 35, 36; J a n k o v i c h J., P. R., tab. VII: 50.

83. XIII. R. 1895 sa našli:

1. úlomok strednej časti tordovanej hrivny;

2. masívna ihlica s guľkovitou hlavicou a 22 rebrami pod ňou;

3. masívny okrúhly náramok štvorcového prierezu, konce pri odliati neboli oddelené;

4. zlomok okrúhleho náramku;

5. dva špirálové prstene z drôtu s 2 1/8 násobným závitom;

6. plochý krúžok.

Váha predmetov 370 g, inv. čís. 191, 199, 213, 214, 225, 226, 232.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 294.

84. XIII. R. 1897 sa našli dve sekery s vybraním na tulajke.

Váha 315 g, inv. čís. 213/71, 75.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 90.

85. XIV. R. 1897 sa našli:

1. ihlica s hríbovitou hlavicou, pod hlavicou má trň štvorcového prierezu, v spodnej časti okrúhly;

2. dva okrúhle náramky.

Váha 251 g, inv. čís. 179, 181, 200.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 178.

86. XV. Koncom XIX. storočia sa našli dva masívne náramky elipsovitého tvaru.

Váha 390 g, inv. čís. 213/82, 83.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 504.

87. XVI. R. 1936 sa našli 2 kosáky s kónickým výčnelkom; boli odliate v tej istej forme.

Váha 118 g, inv. čís. 152, 153.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, 678,1, 2.

88. XVII. V tridsiatych rokoch sa našli tri okrúhle náramky, vytepané po celom povrchu.

Váha 240 g, inv. čís. 213/118-120.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, 256/1-3.

89. XVIII. V tridsiatych rokoch sa našli tri kosáky s kónickým výčnelkom, odliate v tej istej forme.

Váha 246 g, inv. čís. 213/106-108.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, 648/3-5.

90. F E J E R C S E, Maďarsko (prv župa Bereg).

R. 1830 bola vyoraná nádoba s miniatúrnymi náramkami a 11 bronzovými predmetmi. Hromadný nález bol odovzdaný Viedenskému prírodovednému múzeu. Medzi predmetmi boli:

1. dve sekery s tulajkou;
2. sekera s lalokmi;
3. hrot kopije;
4. úlomok sekeromlatu;
5. plechová nášivka s uškom;
6. ozdobný pliešok bez uška;
7. dva bronzové nity.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 75, 76; Adatok II, 17; H a m p e l J., Bronzkor II, 34; t e n i s t ý, Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, Budapest 1886, 44, 45; H o e r n e s M., Œskori és római leletek Magyarországból a Bécsi udvari természetrajzi múzeumban, AÉ XXIV, 1904, 208; P a s t e r n a k J., P. K., 177.

91. C H M I Ľ N I K, okr. Iršava (prv Komlós, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel r. 1865 v nádobe a obsahoval:

1. 10 sekereiek s tulajkou;
2. sekeromlat s kotúčovitým tylom a hrotom uprostred neho;
3. niekoľko hrotov kopijí;
4. náramok;
5. zliatok bronzu.

Z tohto pokladu sa v zbierke T. L e h o c z k é h o nachádzala sekera s rovnou tulajkou, váha 104 g, inv. čís. 96.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 91; H a m p e l J., Bronzkor II, 70.

92. C S A R Ó D A, Maďarsko (prv župa Bereg).

Podľa oznámenia T. L e h o c z k é h o r. 1869 našiel v okolí obce pastier 3 miniatúrne zlaté náramky. Ich ďalší osud nie je známy.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 68.

93. Č O P O V K A, okr. Beregovo (prv Beregarðó, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1905 v nádobe. Väčšinu predmetov si ľudia rozoberali. Do zbierky T. L e h o c z k é h o sa dostalo 21 predmetov:

1. sekera s lalokmi;
2. zlomok malej kónusovitej špirály s 13 násobným závitom z drôtu;
3. malý krúžok z drôtu;
4. dvanásť okrúhlych náramkov, vytepáných po celej ploche;
5. šesť okrúhlych náramkov, tvoriacich tri páry, každý pár je rovnako zdobený.

Váha 1,63 kg, inv. čís. 29/1-21. (Tab. XI: 11.)

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 23; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorból, AÉ XXX, 1910, 259, 260; E i s n e r J., Slovensko, 126.

94. Č O R N Y J P O T O K, okr. Iršava (prv Feketepatak, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1893, väčšina z neho sa stratila. 2 sekery s tulajkou sa dostali do Popradského múzea. Do zbierky T. L e h o c z k é h o sa dostalo 10 predmetov:

1. štyri sekery s vybraním na tulajke;
2. sekeromlat s polmesiacovitým obuchom;
3. úlomok pásu z bronzového plechu;
4. malý okrúhly náramok z drôtu;
5. úlomok doštičkového náramku;
6. platňa s masívou lištou po jednej strane (pravdepodobne sa do hromadného nálezu dostala náhodou);
7. dva ploché amorfne zliatky cínu.

Váha hromadného nálezu 2,12 kg, inv. čís. 27/1-10. (Tab. III: 15, VIII: 3.)

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 24; t e n i s t ý, Feketepataki bronzlelet, AÉ XIV, 1894, 278, 279; t e n i s t ý, Ung-, Borsod- és Beregmegyei régiségglestekek, AÉ IV, 1895, 421; t e n i s t ý, Beregmegyei régiségek, AÉ XVI, 1896, 308 - 310; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorából, AÉ XXX, 1910, 255; J a n k o v i c h J., P. R., 57; E i s n e r J., Slovensko, 109, 111, 121; P a s t e r n a k J., R. K., 177.

95. Č E R T E Ž, okr. Užhorod.

Hromadný nález sa našiel r. 1937 vo veľkej hrubostennej nádobe. R. 1947 inž. D. W o l f odovzdal jeden u neho zachovaný náramok a nákres ostatných predmetov. Spolu s bronzovými predmetmi v nádobe boli výrobky z kremena - tri koncové škrabidlá, čepelovitá platnička a dva odštepy. Z tohto hromadného nálezu poznáme 9 predmetov:

1. dva ploché koncentricky umiestené kruhy, spojené medzi sebou štyrmi spojovacími lištami;
2. tri okrúhle náramky;
3. štyri roztvorené okrúhle náramky;
4. masívny elipsovitý náramok.

Váha jedného náramku je 112 g, inv. čís. 142. (Tab. XII: 2, 3.)

96. Č I N A D I J E V O, okr. Svalava (prv Szentmiklós, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1911; do zbierky T. L e h o c z k é h o sa z neho dostali 2 sekery s vybraním na tulajke, odliate v tej istej forme.

Váha 347 g, inv. čís. 50/1-2.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 27.

97. Č O M O N I N, okr. Mukachevo.

Hromadný nález sa našiel r. 1941 v nádobe a bolo v ňom 16 predmetov:

1. sekerka s rovnou tulajkou;
2. sekeromlat; tulajka je valcovitá, obuch kotúčovitý s hrotom uprostred;
3. masívny špirálový náramenný kruh, zhodený z masívneho drôtu štvorcového prierezu, zdobený šrafoványmi trojuholníkmi;
4. štyri špirály rovnakého typu ako predošlé, zhodené z okrúhleho drôtu, bez výzdoby;
5. tri malé špirály z okrúhleho drôtu;
6. štyri zlomky náramenných špirálových kruhov;
7. dva masívne elipsovité náramky.

Váha hromadného nálezu 4,47 kg, inv. čís. 40/1-16. (Tab. III: 10, IX: 4.)

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, č. 947.

HROMADNÉ NÁLEZY Z DRUHEJ FÁZY NESKOREJ DOBY BRONZOVEJ

98. B O R Ž A V A, okr. Beregovo (prv Borsova, Borsa, župa Bereg). Hromadný nález sa našiel r. 1886 v nádobe a obsahoval:

1. 13 úlomkov kosákov s kónickým výčnelkom;
2. osem úlomkov sekieriek s tulajkou, jedna z nich má na tulajke vybranie, iná má rovnú tulajku;
3. zlomok pílkys;
4. dva zlomky kopije;
5. dva zlomky ostria meča;
6. päť zlomkov pása z bronzového plechu;
7. zlomok masívnej ihlice, hlavica je splošteno-bikónická s výčnelkom uprostred a na okrajoch zdobená šrafoványmi trojuholníkmi;
8. zlomok ihlice s guľovitou hlavicou;
9. ozdoba z konskej uzdy;
10. diskovitý pásový plechový štitok;
11. miniatúrny okrúhly náramok;
12. päť zlomkov náramkov;
13. tri tyčovité zliatky bronzu;
14. šesť amorfíných zlomkov zliatkov.

Váha pokladu 1,08 kg, inv. čís. 10/1-20, 234/1-5. (Tab. III: 9, XI: 12, XIII: 11, XIV: 5, 8, 9.)

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 65 - 68; t e n i s t ý, A Borsán és Hetében talált bronz-régiségek, AÉ VIII, 1888, 257; t e n i s t ý, Ungmegyei leletek, AÉ XII, 1892, 247; H e m p e l J., Bronzkor II, 18; E i s n e r J., Slovensko, 109; J a n k o v i c h J., P. R., 56.

99. V E L I K A J A B E G A Ņ, okr. Beregovo.

Hromadný nález bol odovzdaný Mukachevskému múzeu z archívu mesta Beregova r. 1926. Dátum a nálezové okolnosti nie sú známe. Hromadný nález obsahoval 115 predmetov:

1. štyri polámané kosáky a päť zlomkov kosákov s plochým obdlžníkovitým držadlom;
2. šesť polámaných sekieriek s vybraním na tulajke;
3. sekerka s rovnou tulajkou;
4. nôž s oblúkovitým chrbotom a plochou rukoväťou;
5. ploché medené (?) kladivko s veľkým okrúhlym otvorom uprostred, vyhotovené z čakanovej motyky starobylého typu;
6. priebojník (?) tvaru pretiahnutého kužela, bez tulajky;
7. jedna celá a jedna zlámaná trenza (bočnica zubadla);
8. zlomok koncovej časti pása z bronzového plechu;
9. zlomky dutej rukoväti meča liptovského typu;
10. dva sekeromlaty s kotúčovitým tylom a hrotom uprostred neho;
11. dva hroty kopije listovitej formy, jeden má na spodku listu polkruhový výčnelok;
12. dva špirálové náramenné kruhy, vyhotovené z drôtu okrúhlého prierezu;
13. dve kónusovité plechové nášivky s uškom uprostred;
14. dve ihlice pečatidlového typu; od plochej hlavice vedú okrúhle ústupky, pod nimi je zosilnenie a uško;
15. úlomky veľkých okrúhlych drôtených náramkov;

16. masívny dutý elipsovítý náramok, zdobený plastickou výzdobou;
17. masívny elipsovítý náramok;
18. dva okrúhle masívne náramky kosoštvorcového prierezu;
19. masívny okrúhly náramok kruhového prierezu;
20. 22 masívnych okrúhlych náramkov strednej veľkosti, jeden z nich je osennhranného, ostatné kruhového prierezu;
21. 18 okrúhlych somknutých náramkov;
22. 10 miniatúrnych náramkov rovnakého typu ako predošlé, 2 kusy sú vytepáné po celej ploche;
23. zlomok plochého náramku;
24. deväť okrúhlych drôtených náramkov, 4 kusy sú vytepáné po celej ploche;
25. masívny drôtený prút, dvojnásobne stočený;
26. päť zliatkov bronzu;
27. dva zlomky diskovitého zliatku.

Váha hromadného nálezu 14,12 kg, inv. čís. 41/1-114. (Tab. II: 2, IV: 13, 14, V: 9, VI: 4-5, VII: 7, VIII: 1, IX: 6, XI: 4, 8, XIII: 2-4, XIV: 1, XV: 5.)

Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., tab. VII: 12, 35, 38, 42, 43, 53; E i s n e r J., Slovensko, 116, 119 - 121, 125, 127.

100. V E L I K I J B E R E Z N Y J, okresné mesto.

Časť hromadného nálezu (6 predmetov) z tohto náleziska sa v tridsiatych rokoch dostala do archeologického oddelenia Národného múzea v Prahe:

1. sekera s rovnou tulajkou, skoro štvorhranného prierezu;
2. dve sekery s vybraním na tulajke; v zlomkoch;
3. nôž s listovitým ostrím a tulajkovou rúčkou;
4. dláto s tulajkou; ostrie má žliabok;
5. meč liptovského typu.

Nález sa nachádza v Národnom múzeu v Prahe, inv. čís. 43420-43425.

Literatúra: B o r k o v s k y j J., Tři hromadné nálezy bronzů z Podkarpat-ské Rusi, PA IV-V, 1934/35; H r a l a J., Otázka pôvodu a rozšírení meču liptavského typu a meču s číškovitou rukojetí, AR VI-2, 1954, 226.

101. V I Ľ C H O V I C A, okr. Mukačevo (prv Egereske, župa Bereg).

R. 1832 v juhozápadnej časti obce smerom k obci Riapid vo vymytej pôde našiel sa hromadný nález, pozostávajúci z 5 celých a jedného polámaného meča:

1. dva meče s plochou rukoväťou, ostrie má tvar vrbového listu;
2. dva meče liptovského typu;
3. zlomok ostria meča liptovského typu.

O šiestom meči nie je nič známe.

Hromadný nález odovzdal gróf Schönborn Viedenskému antropologickému múzeu.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 75, Adatok II, 17; t e n i s t ý, Sztánfalvai és Árdánházai bronzkardokról, AÉ VIII, 1888, 431; H a m p e l J., Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, 71; t e n i s t ý, Bronzkor II, 26, tab. CLXXI; R e i n e c k e P., Tanulmányok a magyarországi bronzkor chro-nologiájáról, AÉ XIX, 1899, 317, tab. II: 5, 10; H r a l a J., Otázka pôvodu a rozšírení meču liptavského typu a meču s číškovitou rukojetí, AR VI-2, 1954, 226; F o l t i n y S., Zur Chronologie, tab. 35: 4, 39: 3, 41: 6.

102. L A Z Y, okr. Volovec (prv Lázárpatak, župa Bereg).

I. hromadný nález sa našiel r. 1884 a väčšia časť bola rozobratá ľudmi; 3 predmety boli odovzdané gymnáziu v Szigete, 111 vecí sa dostalo do zbierky T. L e h o c z k é h o:

1. jeden celý a osiem zlomkov kosákov s plochou rukoväťou;
2. šesť kosákov s kónickým výčnelkom;
3. 11 zlomkov sekereiek s rovnou tulajkou;
4. päť celých a jeden zlomok sekeryky s vybraním na tulajke;
5. tri miniatúrne sekeryky s rovnou tulajkou;
6. tri dláta, jedno plnoliate, ostatné s tulajkou;
7. päť zlomkov pilok;
8. nôž s listovitou symetrickou čepeľou a plochou rukoväťou;
9. dva zlomky noža;
10. tri zlomky čepeli rôznych nožov;
11. dvojity, na koncoch zaostrený háčik z drôtu štvorcového prierezu;
12. háčik zhotovený z náramku, horný koniec je zahnutý v slučku;
13. ražen z hrubého drôtu, dĺžka 89,2 cm;
14. šesť celých a jeden úlomok hrotu kopije, ostrie je listovité;
15. masívny elipsový náramok;
16. dva okrúhle náramky;
17. polovica doštičkového náramku;
18. dva zlomky úzkeho doštičkového náramku;
19. masívna ihlica s guľkovitou hlavicou, pod ktorou je 21 rebierok;
20. dva zlomky klincovitých ihlíc;
21. zlomok ihlice z drôtu, konček je zahnutý v slučku;
22. tri šidlá;
23. zlomok tulajky, hlavica je kotúčovitá;
24. rybársky háčik;
25. malá valcovitá špirála s 8 závitmi;
26. zlomok masívnej valcovitej špirály s dva polnásobným závitom;
27. dva zlomky plochej špirály s $2\frac{1}{5}$ a $2\frac{1}{2}$ násobným závitom z drôtu ko-
soštvorcového prierezu;
28. prsteň z drôtu, jedenapokrát stočený;
29. zlomok miniatúrneho náramku;
30. dva roztvorené krúžky, vyhotovené z úlomkov náramkov;
31. tri uzavreté krúžky, vyhotovené z úlomkov náramkov, hrubé konce sú vy-
tepané;
32. tri prstene z drôtu;
33. pásová pracka vyhotovená z náramku, jazýček z drôtu;
34. zlomok spony ružicového typu;
35. štyri celé a jeden zlomok závesku s okrúhlym uškom;
36. dve ploché plechové nášivky s uškom uprostred;
37. plechová nášivka s uškom uprostred;
38. 14 amorfínch zliatkov bronzu.

Váha hromadného nálezu 6,14 kg. inv. čís. 8/1-111.

Hromadný nález skoro úplne publikovali T. L e h o c z k y a J. H a m -
p e l.

(Tab. III: 8, IV: 12, V: 3, 5 - 7, 11, 15, VI: 7, X: 11, XI: 14, 16, 17,
XII: 3, XIV: 3, 10, 15, XVII: 6, 8, 9, 12.)

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 96, tab. I, II; t e n i s t ý, Lázárpataki bronzlelet, AÉ V, 1885, 184, tab. I, II; t e n i s t ý, Az Ormódi aranykincsaról, AÉ XII, 1892, 75; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorából, AÉ XXX, 1910, 255; H a m p e l J., Bronzkor I, tab. CVIII, CIX; Bronzkor II, 76; R e i n e r Zs., Az Ispánlaki bronzlelet, AÉ VIII, 1888, 21;

P a s t e r n a k J., R. K., 31, 43, 50, 170, 171; E i s n e r J., Slovensko, 81, 105 - 109, 111, 114, 115, 119, 121, 123, 127, 128; J a n k o v i c h J., P. R., 56; N e s t o r J., Ein Bronze-Depot aus Moigrad, Rumänien, Praehistorische Zeitschrift XXXVI, 1935, 34; W i l k e G., Ungarn, R. d. Vg. XIV, 20; F i l i p J., Popelnicová pole a počátky železné doby v Čechách, Praha 1936/37, 121; P o p e s c u D., Bronzearmreifen aus Maramures, Dacia IX-X, 1941/44, Bucureşti 1945, 54; F o l t i n y S., Zur Chronologie, tab. 2: 20, 6: 4, 16: 7, 23: 2, 25: 3, 7, 28: 4, 52: 4, 58: 4, 61: 14, 62: 12, 64: 14, 68: 1, 71: 3, 5, 6.

103. M A K A R I E V O, okr. Mukačevo.

Hromadný nález sa našiel r. 1948. Bol zabalený do bronzového pásu a previazaný drôtom. Hromadný nález obsahoval:

1. dýku s ostrím listovitým tvaru, na rukováti je priebežný otvor, na vrchu rukováti oválny kotúč, na spodku obdĺžnikové vybranie; ostrie i rukováť sú liate v celku (dýka sa stratila);

2. sekeromlat; spodok je tyčovitý, na jeho koniec je navlečená malá sekera s tulajkou, tulajka je okrúhla, hore rozšírená;

3. úlomok kladivka tvaru sekery s tulajkou;

4. zlomkovitý široký pás z bronzového plechu, nezdobený;

5. tri veľké hroty kopije listovitého tvaru;

6. dve ihlice s flaškovitými hlavicami;

7. dve veľké ihlice s gulovitou hlavicou, pod ktorou sú zosilnenia s dvoma horizontálnymi rebrami;

8. zlomok klincovitej ihlice;

9. štyri okrúhle náramky;

10. zlomok náramku;

11. bronzový drôt dlhý 54 cm a hrubý 1,5 mm.

Váha hromadného nálezu 1,96 kg, inv. čís. 351/1-18 (tab. VII: 1, X: 12, XIII: 14, 16, 17, XIV: 2).

104. P O D G O R I A N Y, okr. Mukačevo (prv Podhering, Őrhelyalja, župa Bereg, teraz obec patrí k Mukačevu).

I. hromadný nález sa našiel r. 1860 a pozostával zo 14 mečov vo veľkej nádobe. Hromadný nález bol odovzdaný maďarskému Národnému múzeu v Budapešti. Meče boli týchto typov:

1. päť mečov s plochou rukováťou, na štyroch bola v hornej časti ostria výzdoba;

2. osem mečov s čiaškovitou rukováťou;

3. meč liptovského typu.

Poklad úplne publikovali T. L e h o c z k y a J. H a m p e l.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 118 - 123, tab. I - III (str. 20 - 22); Adatok II, 27; t e n i s t ý, Ujabb leletek Beregmegye őskorából, AÉ XIV, 1880, str. XXXVI; t e n i s t ý, Sztánfalvai és Árdánházaí bronzkar-dokról, AÉ VIII, 1888, 430; H a m p e l J., A magyar nemzeti múzeum érem- és régiségosztályának gyarapodása június havában, AÉ XIV, 1880, 228, tab. XXIX - - XXXI; t e n i s t ý, Bronzkor I, tab. XCII a XCIII; Bronzkor II, 117 - 119; P u l s z k y F., Magyarország archaeologiája I, Budapest 1897, 137, 153 - 155, tab. XLIX; H o e r n e s M., Urgeschichte d. bild. Kunst I, 1895, 590, tab. XXVI: 6 - 8; R e i n e c k e P., Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronologiájáról, AÉ XIX, 1899, 227, 317, tab. II: 3, 4; P a s t e r n a k J., R. K., 50, 173, 176; E i s n e r J., Slovensko, 103, 104; J a n k o v i c h J., P. R.,

56; C h i l d e V. G., *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929, 376; W i l k e G., Ungarn, R. d. Vg., zv. XIV, str. 12, 19, 22, tab. 9d; Å b e r g N., Bronzezeitliche und fruheisenzeitliche Chronologie V, Stockholm 1935, 122, obr. 206 - 208; S z a f r a n s k i W., Skarby brązowe z epoki wspolnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce, Warszawa-Wrocław 1955, 87; H r a l a J., Otázka původu a rozšíření mečů liptavského typu a mečů s číškovitou rukojetí, AR VI-2, 1954, 226; F o l t i n y S., Zur Chronologie, tab. 35: 1, 42: 6, 8, 9.

105. S T A N O V O, okr. Mukačevo (prv Sztánfalva, Istvánfalva, župa Bereg).

II. hromadný nález sa našiel r. 1881 a pozostával zo 4 mečov a zlomku ostria. Meče mali čiaškovitú rukoväť.

Váha hromadného nálezu 2,93 kg, inv. čís. 5/1-5 (tab. VII: 3).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 134 - 136; Adatok II, 25; t e n i s t ý, Sztánfalvai és Árdánhásai bronzkardokról, AÉ VIII, 1888, 428 - 433; t e n i s t ý, Vaskori emlékekről Munkács környékén, AÉ XXVIII, 1908, 259; t e n i s t ý, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorból, AÉ XXX, 1910, 255; H a m p e l J., Bronzkor II, 159; J a n k o v i c h J., P. R., 57, tab. V: 3; E i s n e r J., Slovensko, 103, 104; P a s t e r n a k J., R. K., 50, 173.

106. C H M I Ľ N I K, okr. Iršava (prv Komlós, župa Bereg).

II. hromadný nález (dátum nie je známy) bol odovzdaný správe Berežskej župy; obsahoval:

1. sekery s tulajkou;
2. šesť zlomkov sekieriek s tulajkou;
3. nož dlhý 11 cm;
4. dva priebojníky (šidlá) dlhé 10 - 11 cm;
5. náramok o priemere 7 - 8 cm;
6. štyri zlomky náramkov;
7. zlomok zliatku.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 91; H a m p e l J., Bronzkor II, 70.

NEDATOVATEĽNÉ HROMADNÉ NÁLEZY

107. A B R A N K A, okr. Volovec (prv Ábránka, župa Bereg).

Podľa zprávy T. L e h o c z k é h o v lese nedaleko obce bol malý kopec. R. 1860 pri stavbe cesty našli sa nedaleko kopca bronzové predmety; ich ďalší osud je neznámy.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 50; P a s t e r n a k J., R. K., 170.

108. B R E S T O V, okr. Mukačevo (prv Ormód, župa Bereg).

R. 1832 pri hore zvanej Derenovo bol vodou vymytý hromadný nález, pozostávajúci z 8 mečov. Hromadný nález sa dostal do súkromnej zbierky grófa Schönborna vo Viedni.

Literatúra: L e h o c z k y T., Beregmegyei monographia I, Beregszász 1889, 93; t e n i s t ý, Az Ormódi aranykincsről, AÉ XII, 1892, 75.

109. H E T E, Maďarsko (prv župa Bereg).

I. poklad sa našiel r. 1869 a pozostával zo zlatých korálkov, 1 - 2 zlatých náušnic a miniatúrneho roztvoreného zlatého náramku kosoštvorcového prierezu.

Váha pokladu 127,98 g; jeho osud je neznámy.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 80, 81.

110. Ď A K O V O, okr. Vinogradov (prv Neveletlenfalu, Nevetlenfalu, župa Ugocsa).

J. M i h a l i k podáva zprávu o náleze niekoľkých zdobených miniatúrnych zlatých náramkov v priestore obce. Miesto nálezu je neznáme.

Literatúra: M i h a l i k J., Öskori emlékek Ugocsa vármegyében, AÉ XI, 411; H a m p e l J., Bronzkor II, 103; E i s n e r J., Slovensko, 122.

111. I M S T I Č E V O, okr. Iršava (prv Misztrice, župa Bereg).

Hromadný nález sa našiel r. 1852 a obsahoval 8 predmetov:

1. dve sekery s tulajkou;
2. tri náramky;
3. dva náramky bez výzdoby;
4. náramok štvorcového prierezu.

Hromadný nález bol odovzdaný Národnému múzeu v Budapešti.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 103; H a m p e l J., Bronzkor II, 91, 92; t e n i s t ý, Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, Budapest 1886, 85.

112. I R Š A V A, okresné mesto (prv Illosva, župa Bereg).

Podľa oznamenia T. L e h o c z k é h o u rodiny Illosvayovcov nachádzajú sa bronzové predmety z hromadného nálezu, ktorý sa našiel v okolí Iršavy: sekery, romlat, hrot kopije a náramok. Osud hromadného nálezu nie je známy.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 81.

113. K L A Č A N O V O, okr. Mukachevo (prv Klacsanó, župa Bereg).

V. hromadný nález sa našiel r. 1927 a obsahoval dva predmety:

1. masívnu plochú špirálu s 10 závitmi z drôtu kruhového prierezu;
2. zliatok bronzu tvaru nepravidelnej tyče.

Váha hromadného nálezu 1,22 kg, inv. čís. 213/127, 128.

Literatúra: B e r n a k o v i č K. V., Skarb bronzowych wyrobów z s. Magosliget, 141.

114. R A C H O V, okresné mesto.

V okolí Rachova sa našli bronzové predmety; kde sú teraz, nie je známe.

Literatúra: P a s t e r n a k J., R. K., 32, 171; L e s s e k F., Pravek mapa.

115. S V A Ľ A V A, okresné mesto (prv Szolyva, župa Bereg).

II. hromadný nález sa našiel r. 1868 pri jednom z minerálnych prameňov. Po-zostával z niekoľkých dlát, náramku a zlomku hrotu kopije. Osud hromadného nálezu nie je známy.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 27.

116. J A N D, Maďarsko (prv župa Bereg).

Podľa zprávy T. L e h o c z k é h o u obyvateľa tejto obce M. Jánosa bolo uschovaných 6 rôznych sekery, náramku a zlomku hrotu kopije. Kde sa nachádzajú teraz, nie je známe..

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 81; H a m p e l J., Bronzkor II, 60; t e n i s t ý, Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, Budapest 1886, 76.

OJEDINELÉ NÁLEZY

117. A K L I N, okr. Vinogradov (prv Akli, župa Ugocsa).

R. 1861 sa našiel sekeromlat; tulajka valcovitá, obuch kotúčovitý s hrotom, pri odlievaní vzorky formy boli spojené, po odliati švy neboli zahladené.

Váha 476 g, inv. čís. 127 (tab. IX: 3).

Poukaz J. P a s t e r n a k a na nález iných bronzových predmetov nie je potvrdený údajmi J. E i s n e r a. Porovnaj: P a s t e r n a k J., R. K., 176; E i s n e r J., Slovensko, 110.

118. A R D A N O V O, okr. Iršava (prv Árdánháza, župa Bereg).

R. 1867 sa tu našiel hrot kopije listovitého tvaru. Váha 83 g, inv. čís. 119.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 51.

119. R. 1881 sa našiel úlomok meča s plochou ručkovatou. Váha 227 g, inv. čís. 116 (tab. VII: 4).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 51; t e n i s t ý, Sztánfalvai és Árdánházai bronzkardokról, AÉ VIII, 1888, 432, obr. 6 (na str. 429); H a m p e l J., Bronzkor II, 5, 6; E i s n e r J., Slovensko, 104.

120. B A B I Č I, okr. Mukačovo (prv Bábafalú, Bábakut, župa Bereg).

R. 1881 sa tu našli dva amorfne bronzové zliatky. Váha 298 g, inv. čís. 82, 83.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 43, 53; H a m p e l J., Bronzkor II, 6.

121. B A R K A S O V O, okr. Mukačovo (prv Barkaszó, župa Bereg).

R. 1901 sa našla sekerka s rovnou tulajkou. Váha 234 g, inv. čís. 213/80.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 23.

122. B E R E G O V O, okresné mesto (prv Beregszász, župa Bereg).

R. 1883 sa našiel masívny elipsovitý náramok kosoštvorcového prierezu (lejársky nepodarok). Váha 95 g, inv. čís. 159.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 97.

123. 2. 1885 sa našiel úlomok zliatku bronzu. Váha 710 g, inv. čís. 84.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 124.

124. Koncom XIX. stor. sa našla sekerka s lalokmi. Váha 368 g, inv. čís. 91.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 23.

125. Koncom XIX. stor. sa našli dva zlomky pilky a noža. Váha 14 g, inv. čís. 302, 303.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 184.

126. Koncom XIX. stor. našiel sa zlomok tordovanej hrivny, koniec je roztepaný a stočený v slučke. Váha 87 g, inv. čís. 341.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, čís. 302.

127. V tridsiatych rokoch sa našla sekerka s vybraním na tulajke. Váha 198 g. inv. čís. 207.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, čís. 307.

128. V tridsiatych rokoch našiel sa malý okrúhly náramok trojuholného prierezu. Váha 321 g, inv. čís. 386.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, čís. 947.

129. R. 1905 sa našlo ohnivko zlatej retiazky oválneho tvaru s prekrývajúcimi sa srpovitými koncami. Váha 18,9 g. Uložené v Maďarskom národnom múzeu v Budapešti.

Literatúra: J. H a m p e l , A nemzeti múzeumi régiségtár gyarapodása az 1905 évben, AÉ XXVI, 1906, 78; E i s n e r J., Slovensko, 65; P a s t e r n a k J., R. K., 166.

130. Okres B E R E G O V O (prv župa Bereg).

Podľa zprávy J. H a m p l a v zbierke T. L e h o c z k é h o sa nachádzalo 5 predmetov, pochádzajúcich z Beregovského okresu:

Dýka s listovitou čepelou s tromi pozdĺžnymi lištami a dlhou zdobenou rukoväťou.

Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor III, tab. CCLIV: 3; E i s n e r J., Slovensko, 78; F o l t i n y S., Zur Chronologie, tab. 34: 2.

131. Sekeromlat; tulajka je valcovitá, obuch polmesiacovitý.

Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor III, tab. CCLV: 3; E i s n e r J., Slovensko, obr. 6: 5; F o l t i n y S., Zur Chronologie, tab. 47: 1.

132. Sekeromlat; tulajka je valcovitá, obuch kotúčovitý s hrotom uprostred.

Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor III, tab. CCLV: 2; F o l t i n y S., Zur Chronologie, tab. 54: 7.

133. Sekeromlat; tulajka je valcovitá, obuch kotúčovitý s radiálnymi lištami a hrotom uprostred.

Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor III, tab. CCLIV: 1.

134. Hrot kopije neobvyklého tvaru: kónická tulajka má v strednej časti dva laloky, ktoré nahradzujú ostria.

Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor III, tab. CCLIV: 4.

135. Podľa zprávy J. E i s n e r a v múzeu v Oravskom Podzámku je uložený medzi inými predmetmi z Beregovského okresu masívny náramok štvorhranného priezru.

Literatúra: E i s n e r J., Slovensko, 120, pozn. 321.

136. V E L I K A J A D O B R O Ņ, okr. Užgorod (prv Nagy'Dobrony, župa Ung).

R. 1886 sa našiel masívny elipsovitý náramok kruhového prierezu. Váha 173 g, inv. čís. 162.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 167.

137. V O R O Č E V O, okr. Perečín.

V okolí obce sa našiel bronzový predmet. Dátum a miesto nálezu nie sú známe.

138. V Y Š K O V, okr. Čačovo (prv Visk, župa Máramaros).

R. 1892 sa do Maďarského národného múzea v Budapešti dostal bronzový náramok.

Literatúra: Hpl. (J. H a m p e l), A Nemzeti múzeum régiségtárának gyarapodása, AÉ XII, 1892, 86; P a s t e r n a k J., R. K., 171.

139. V okolí obce sa našla ihlica únētického typu s veslovitou hlavicou. Dátum nálezu a kde sa teraz nachádza, nie je známe.

Literatúra: P a s t e r n a k J., R. K., 171.

140. G A Ě, okr. Beregovo.

Koncom XIX. stor. našiel sa okrúhly náramok. Váha 91 g, inv. čís. 146/1.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 146.

141. G E T I N, okr. Beregovo.

V okolí obce sa našiel bronzový predmet. Dátum nálezu a kde sa predmet nachádza, nie je známe.

Literatúra: L e s s e k F., Pravek, 36.

142. G O R O N D A, okr. Mukačeve (prv Gorond, župa Bereg).

Koncom XIX. stor. našla sa miniatúrna sekerka s rovnou tulajkou. Váha 96 g, inv. čís. 98 (tab. III: 1).

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 24, 25.

143. D R A Č I N Y, okr. Svalava (prv Tövisfalva, Uj-Tövisfalva, župa Bereg).

V druhej polovici XIX. stor. našiel sa sekeromlat s kotúčovitým tylom a hrotom uprostred neho.

144. Koncom XIX. stor. našiel sa ešte jeden sekeromlat. Kde sa nachádza, nie je známe. Zprávy J. H a m p l a a J. P a s t e r n a k a o náleze medenej sekery nie sú údajmi T. L e h o c z k é h o potvrdené.

Literatúra: H a m p e l J., Antiquités préhistoriques de la Hongrie, Esztergom 1876/77, tab. VII: 9; t e n i s t y, Bronzkor II, 165; L e h o c z k y T., Adatok I, 141; P a s t e r n a k J., R. K., 167.

145. Ď A K O V O, okr. Vinogradov (prv Neveletlenfalu, župa Ugocsa).

V okolí obce našiel sa miniatúrny náramok. Dátum nálezu a kde sa predmet nachádza, nie je známe.

Literatúra: M i h a l i k J., Öskori emlékek Ugocsa vármegyében, AÉ XI, 1891, 411; H a m p e l J., Bronzkor II, 103.

146. Z M E J E V K A, okr. Beregovo (prv Kigyós, župa Bereg).

Na území bývalého statku O. Theinela našiel sa sekeromlat s kotúčovitým tylom s hrotom uprostred.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 83.

147. K L A Č A N O V O, okr. Mukačeve (prv Klacsanó, župa Bereg).

R. 1898 našiel sa okrúhly zliatok bronzu. Váha 0,35 kg, inv. čís. 35.

148. Bratia E. a J. Z a t l u k á l o v c i predali Zakarpatskému múzeu malú plochú špirálu s piatimi závitmi, zhodenú z drôtu štvorcového prierezu. Váha 0,046 kg, inv. čís. 429.

149. R. 1925 sa na Krásnej hore našiel okrúhly náramok, čiastočne zlamaný. Váha 53 g, inv. čís. 329.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, čís. 1130.

150. K O R Ó L E V O, okr. Vinogradov.

V okolí obce sa našiel bronzový predmet. Dátum nálezu a kde sa predmet nachádza, nie je známe.

Literatúra: L e s s e k F., Pravek, 37.

151. L A L O V O, okr. Mukačeve (prv Leányfalva, Nagyleányfalva, župa Bereg).

Koncom XIX. stor. našla sa spodná časť sekery s tulajkou. Kde sa teraz nachádza, nie je známe.

Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok II, 26.

152. M A L A J A B E G A Ñ, okr. Beregovo (prv Kisbégány, župa Bereg).

R. 1905 našiel sa sekromlat s valcovitou tulajkou; obuch je kotúčovitý s hrotom uprostred. Váha 285 g, inv. čís. 129.

Literatúra: Lehoczky T., Adatok II, 26; ten isty, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkoróból, AÉ XXX, 1910, 259; Eisner J., Slovensko, 110.

153. M U Ž I J E V O, okr. Beregovo (prv Nagy-Muzsaly, Muzsaj, župa Bereg).

R. 1878 našiel sa hrot kopije listovitého tvaru. Kde sa nachádza teraz, nie je známe.

Literatúra: Lehoczky T., Adatok I., 113.

154. N E R E S N I C A, okr. Čačovo (prv Alsó Neresznice, župa Máramaros).

R. 1844 sa našiel a r. 1876 bol odovzdaný sigetskému lycéu (Rumunsko) sekromlat s kotúčovitým tylom a hrotom uprostred; po odliati švy neboli zahladené.

Literatúra: Hämpele J., Bronzkor II, 4; ten isty, Archaeologai Közlemények XIII, 4; Pasternak J., R. K., 169.

155. N I Ž N I J E V O R O T A, okr. Volovec (prv Alsó-Vereczke, župa Bereg).

V katastri obce našiel sa sekromlat; tulajka je valcovitá, obuch kotúčovitý s hrotom uprostred. Dátum nálezu nie je známy.

Literatúra: Lehoczky T., Archeologiai levelek, AÉ II, 1870, 43.

156. P O D G O R I A N Y, okr. Mukačevo (prv Podhering, Örhegyalja, župa Bereg, teraz obec patrí k Mukačevu).

R. 1909 našla sa sekera s lištami v hornej časti. Váha 0,58 kg, inv. čís. 89.

Literatúra: Lehoczky T., Adatok II, 27; Jankovich J., P. R., tab. IV: 2; Eisner J., Slovensko, 110.

157. R. 1898 bol Národnému múzeu v Budapešti odovzdaný úlomok meča.

Literatúra: Hpl. (J. Hämpele), A magyar nemzeti múzeumi régiségétár gyarapodása az 1897-ik év utolsó negyedében, AÉ XVIII, 1898, 50; Pasternak J., R. K., 176, 177.

158. P O D M O N A S T Y R, okr. Mukačevo (prv Klastromalja, župa Bereg).

R. 1892 sa pri Černeckej hore našiel zlomkovitý kotúčovitý zliatok bronzu. Váha 1,41 kg.

Literatúra: Lehoczky T., Adatok I, 90, 91; ten isty, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkoróból, AÉ XXX, 1910, 255.

159. P O Ł A N A, okr. Svalava (prv Polena, župa Bereg).

R. 1876 sa pri minerálnych prameňoch našla časť dláta. Kde sa nachádza, nie je známe.

Literatúra: Lehoczky T., Adatok I, 123; Adatok II, 16; Pasternak J., R. K., 170.

160. R A D V A N K A, okr. Užhorod (prv Radváncz, župa Ung).

Obec Radvanka leží na pravom brehu rieky Už oproti Užhorodu. Teraz je včlenené do katastrálneho územia mesta.

R. 1886 sa našli dva masívne elipsovité náramky kosočtvercového prierezu, odliate v tej istej forme.

Literatúra: Lehoczky T., Ungmegyei leletek, AÉ XII, 1892, 245; Pasternak J., R. K., 176.

161. R. 1891 sa našiel masívny kosák s plochou rukoväťou. Váha 153 g, inv. čís. 146.
Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., tab. IV: 24.
162. R. 1891 sa našlo ploché dláto s lištami po okrajoch. Váha 190 g, inv. čís. 61.
Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., tab. III: 2.
163. R. 1892 našiel sa masívny okrúhly náramok kosoštvorcového prierezu. Váha 302 g, inv. čís. 221 (tab. XVII: 4).
Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 294.
164. R. 1896 našla sa spodná polovica hrotu kopije. Váha 180 g, inv. čís. 117.
Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 86.
165. R A K O S O V, okr. Chust (prv Rakasz, župa Ugocsa).
R. 1853 bola Maďarskému národnému múzeu v Budapešti odovzdaná sekierka s tajkou.
Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor II, 121.
166. S A S O V K A, okr. Svalava (prv Szászóka, župa Bereg).
R. 1830 rieka Veča vymyla špirálový náramenný kruh.
167. V údolí rieky Ždimir (pravý prítok rieky Veče) našiel sa r. 1890 sekromlat a bol odovzdaný grófovi Schönbornovi. Osud nálezov je neznámy.
Literatúra: L e h o c z k y T., Adatok I, 126; H a m p e l J., Bronzkor II, 137.
168. S V A Ľ A V A, okresné mesto (prv Szolyva, župa Bereg).
R. 1895 našiel sa kotúčovitý zliatok bronzu, na jeho spodnej strane je odtačený tvar dna miskovitej nádoby. Váha 3,87 g.
Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 53.
169. S E L C E, okr. Iršava (prv Kisfalud, župa Bereg).
R. 1888 sa našiel zlatý miniatúrny náramok kruhového tvaru i prierezu, zdobený vertikálnymi liniami. Priemer 4,3 cm, max. hrúbka 0,3 cm, váha 10,5 g, inv. čís. 300 (tab. XVII: 13).
Literatúra: L e h o c z k y T., Ung- és beregmegyei leletek, AÉ XI, 1891, 142, 143; H a m p e l J., Bronzkor II, 66.
170. S O L O T V I N O, okr. Rachov (prv Szlatina, župa Máramaros).
R. 1867 sa našiel zlomok meča s plochou rukoväťou, uložený je v Sigetskom múzeu (Rumunsko).
Literatúra: H a m p e l J., Bronzkor II, 158; P a s t e r n a k J., R. K., 174.
171. F. L e s s e k publikoval meč nájdený pri obci. Svojou formou sa zhoduje s mečom liptovského typu, rukoväť je bez horizontálnych plastických pásov.
Literatúra: L e s s e k F., Pravek, tab. IV: 49.
172. S T A N O V O, okr. Mukačovo (prv Sztánfalva, Istvánfalva, župa Bereg).
R. 1894 sa našiel masívny okrúhly náramok. Váha 84 g, inv. čís. 6.
Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 307.

173. R. 1896 sa našiel hrot kopije, list je veľmi úzky. Váha 51 g, inv. čís. 213/94.

Literatúra: Lehoczky T., Beregmegyei régiségek, AÉ XVI, 1896, 310.

174. R. 1907 sa našla sekerka s rovnou tulajkou. Váha 203 g, inv. čís. 213/81.

Literatúra: Lehoczky T., Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkoróból, AÉ XXX, 1910, 259.

175. STAROJE DAVYDKOVÓ, okr. Mukachevo.

V tridsiatych rokoch sa našla sekerka s vybraním na tulajke. Váha 159 g. inv. čís. 213/98.

Literatúra: Jankovich J., Katalóg, čís. 396.

176. TISOV, okr. Volovec (prv Tisova, Csendes, župa Bereg).

R. 1888 sa našiel sekeromlat; tulajka je valcovitá, obuch kotúčovitý s hromom uprostred a šiestimi polguľovitými výčnelkami na okrajoch.

Váha 371 g, inv. čís. 128 (tab. IX: 1).

Literatúra: Lehoczky T., Adatok I, 141; ten istý, Ung- és Beregmegyei leletek, AÉ XI, 1891, 143; Hampel J., Bronzkor II, 163; Jankovich J., P. R., tab. VI: 20; Pasternak J., R. K., 169.

177. TEKOVÓ, okr. Vinogradov.

V tridsiatych rokoch sa našla malá masívna sekerka s rovnou tulajkou a pomereň širokým ostrím.

Váha 220 g, inv. čís. 101 (tab. III: 4).

Literatúra: Jankovich J., Katalóg, čís. 302.

178. UŽGOROD, okresné mesto (prv Ungvár, župa Ung).

R. 1871 sa našiel zlomok ihlice s klincovitou hlávicou; koniec trána je ukončený obdĺžnikovou tyčinkou.

Váha 36 g, inv. čís. 228.

Literatúra: Lehoczky T., Archív II, 346.

179. R. 1881 sa našiel masívny elipsovity náramok, zdobený piatimi vertikálnymi radmi polguľovitých vypuklin.

Váha 340 g, inv. čís. 157.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 66; Jankovich J., P. R., tab. VII: 46.

180. R. 1882 sa našiel masívny elipsovity náramok. Váha 186 g, inv. čís. 160.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 95.

181. R. 1882 sa našiel doštičkový elipsovity náramok so zosilneniami na koncoch. Váha 35 g, inv. čís. 172.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 95.

182. R. 1882 sa našla sekerka s rovnou tulajkou a štyrmi vertikálne na nej umiestenými valcovitými výčnelkami.

Váha 135 g, inv. čís. 95.

Literatúra: Lehoczky T., Bereg- és Ungmegyei leletekrol, AÉ VII, 1887, 177, obr. 2, 2a.

183. R. 1883 sa našiel hrot kopije s vavřínovitým listom.

Váha 36 g, inv. čís. 213/97.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 369.

184. R. 1883 sa našla valcovitá špirála so 16 závitmi.

Váha 260 g, inv. čís. 140.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 96.

185. R. 1883 sa našla valcovitá špirála s 15 závitmi.

Váha 315 g, inv. čís. 141.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 196.

186. R. 1888 sa našiel okrúhly zdobený náramok.

Váha 86 g, inv. čís. 176.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 196.

187. R. 1888 sa našiel masívny elipsovítý náramok.

Váha 242 g, inv. čís. 161.

Literatúra: L e h o c z k y T., Bereg- és Ungmegyei leletekről, AÉ VII, 1887, 177, obr. 3.

188. R. 1888 sa našiel okrúhly náramok 1 1/2 násobne stočený, zhotovený z masívneho drôtu.

Váha 90 g, inv. čís. 213/92.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 510.

189. R. 1890 sa našiel okrúhly náramok.

Váha 61 g, inv. čís. 180.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 231.

190. R. 1890 sa našla hrivna okrúhleho tvaru i prierezu, s ostrými koncami.

Váha 90 g, inv. čís. 213/112.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 253.

191. R. 1890 sa našla hrivna toho istého typu ako predošlá, s ulomenými koncami.

Váha 48 g, inv. čís. 213/113.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 298.

192. R. 1891 sa našla valcovitá špirála s 22 závitmi, jeden koniec je stočený v plochú špiráku, druhý je odlomený.

Váha 500 g, inv. čís. 139.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 265.

193. R. 1891 sa našla tordovaná hrivna s ostrými koncami.

Váha 56 g, inv. čís. 170.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 265; J a n k o v i c h J., P. R., tab. VII: 51.

194. R. 1891 sa našiel úlomok elipsovitého masívneho náramku, zdobeného vertikálnymi vrubmi.

Váha 65 g, inv. čís. 165.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 287.

195. R. 1891 sa našiel masívny elipsovítý náramok, zdobený vertikálnymi vrubmi a polguľovitými výčnelkami.

Váha 700 g, inv. čís. 164.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 288; J a n k o v i c h J., P. R., tab. VII: 47.

196. R. 1891 sa našla sekerka s vybraním na tulajke; v tulajke sa zachoval kúsok dreveného poriska.

Váha 181 g, inv. čís. 213/76.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 726.

197. R. 1892 sa našiel sekeromlat s polmesiacovitým ostrím; obuch je v spodnej časti odsadený smerom nadol.

Váha 362 g, inv. čís. 132. I. Foltiny omylom zaraduje sekeromlat medzi beregovské nálezy.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 300; Jankovich J., P. R., tab. VI: 23; Foltiny S., Zur Chronologie, tab. 48: 7.

198. R. 1892 sa našla sekerka s lalokmi umiestenými v jej strednej časti.

Váha 445 g, inv. čís. 86.

Literatúra: Lehoczky T., Archív IV, 3.

199. R. 1893 sa našla sekerka s vybraním na tulajke.

Váha 232 g, inv. čís. 213/77.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 161.

200. R. 1894 sa našla sekerka rovnakého typu ako predošlá.

Váha 132 g, inv. čís. 213/78.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 226.

201. R. 1895 sa našiel okrúhly náramok.

Váha 48 g, inv. čís. 191.

Literatúra: Lehoczky T., Archív II, 33.

202. R. 1896 sa našiel úlomok elipsovitého náramku osemhranného prierezu.

Váha 130 g, inv. čís. 163.

Literatúra: Lehoczky T., Archív II, 66.

203. R. 1896 sa našiel elipsovítý náramok, vytepáný po celej ploche.

Váha 93 g, inv. čís. 213/89.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 547.

204. R. 1897 sa našlo okrúhle uško z bronzového kotla s krížovou základňou.
Váha 45 g, inv. čís. 230.

205. R. 1898 sa našiel malý okrúhly drôtený náramok.

Váha 15 g, inv. čís. 195.

Literatúra: Lehoczky T., Archív II, 294.

206. R. 1898 sa našiel úlomok ostria sekerky s lalokom.

Váha 45 g, inv. čís. 90.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 311.

207. Koncom XIX. stor. sa našiel kosák s plochou rukoväťou; ostrie je dva-krát tak široké ako držadlo.

Váha 74 g, inv. čís. 213/104.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 379.

208. Koncom XIX. stor. sa našla masívna sekerka s tulajkou.

Váha 301 g, inv. čís. 97.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 287.

209. Koncom XIX. stor. sa našla sekerka s vybraním na tulajke.

Váha 205 g, inv. čís. 102.

Literatúra: Lehoczky T., Archív I, 66.

210. Koncom XIX. stor. sa našla sekerka rovnakého typu ako predošlá, o niečo menších rozmerov.

Váha 126 g, inv. čís. 126.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 177.

211. Koncom XIX. stor. sa našiel klinovitý priebojník.

Váha 282 g, inv. čís. 92.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 297.

212. Koncom XIX. stor. našiel sa sekeromlat; tulajka je valcovitá, obuch kotúčovitý s hrotom uprostred.

Váha 368 g, inv. čís. 213/101.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 242.

213. Koncom XIX. stor. sa našiel okrúhly náramok.

Váha 99 g, inv. čís. 213/88.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 564.

214. Koncom XIX. stor. sa našli tri lunicové závesky.

Váha 42 g, inv. čís. 213/197.

Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., tab. VII: 4; E i s n e r J., Slovensko, 73.

215. Koncom XIX. stor. sa našla harpúna s plochým dlhým ostrím, ukončeným trojuholníkom so spätnými krídelkami; na spodku má obdĺžnikovitý trn.

Váha 417 g, inv. čís. 401.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 271.

216. Koncom XIX. stor. sa našiel dutý náramok z bronzového plechu; má okrúhly tvar, konce sú navlečené na seba.

Váha 61 g, inv. čís. 431.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 356.

217. Koncom XIX. stor. sa našiel elipsovitý dutý náramok, zdobený pologulôvitými vypuklinami a vertikálnymi vrubmi.

Váha 157 g, inv. čís. 158.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 96.

218. Koncom XIX. stor. sa našiel masívny elipsovitý náramok.

Váha 145 g, inv. čís. 155.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 66.

219. Koncom XIX. stor. sa našiel veľký okrúhly náramok, vytepáný po celej ploche.

Váha 106 g, inv. čís. 213/93.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív I, 724.

220. R. 1901 sa našla sekerka s vybraním na tulajke.

Váha 165 g, inv. čís. 213/74.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 112.

221. Na začiatku XX. stor. sa našla sekerka s rovnou tulajkou.

Váha 180 g, inv. čís. 94.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 168.

222. Na začiatku XX. stor. sa našiel sekeromlat v zlomkoch; tulajka je valcovitá, obuch kotúčovitý s hrotom uprostred.

Váha 589 g, inv. čís. 213/102.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív II, 770.

223. Na začiatku XX. stor. sa našiel nevelký okrúhly náramok.

Váha 44 g, inv. čís. 192.

Literatúra: L e h o c z k y T., Archív IV, 124.

224. V dvadsiatych rokoch sa našiel polámaný kosák s plochou rukoväťou.

Váha 76 g, inv. čís. 213/105.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, čís. 257.

225. V dvadsiatych rokoch sa našla zlámaná tenká valcovitá špirála z drôtu; dĺžka 31 cm.

Váha 23 g, inv. čís. 213/124.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, čís. 242.

R. 1928 odovzdalo užhorodské gymnázium Mukačevskému múzeu bronzové predmety, ktoré sa našli v rôznej dobe:

226. Sekerka s vybraním na tulajke. Inv. čís. 107.

227. Sekerka rovnakého typu ako predošlá, ale menších rozmerov. Inv. čís. 109.

228. Malá sekerka so sotva vyznačeným vybraním na tulajke. Inv. čís. 108. Váha všetkých sekeriek 677 g.

229. Guľkovitý bronzový korálok s okrúhlym otvorom uprostred. Váha 22 g, inv. čís. 219.

230. Bronzový plechový pás ukončený háčkom. Váha 165 g, inv. čís. 235.

231. Mač s plochou rukoväťou a ostrím tvaru vrbového listu. Váha 885 g, inv. čís. 111.

Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., tab. V: 5.

232. Dýka vyhotovená zo zlomku meča liptovského typu. Váha 351 g, inv. čís. 114.

Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., Tab. V: 2.

233. Čepeľ dýky so stopami štyroca otvorov v hornej časti. Váha 294 g, inv. čís. 112.

Literatúra: S z o v a - G m i t r o v P., Ungvár Škora, Ungvár 1943, 27, obr. 10.

234. Tri okrúhle náramky. Váha 403 g, inv. čís. 173, 177, 178.

235. Štyri okrúhle náramky, vytepané po celej ploche. Váha 227 g, inv. čís. 185 - 188.

236. Tri malé lunicové závesky. Váha 21 g, inv. čís. 204 - 206.

Literatúra: J a n k o v i c h J., P. R., tab. VII: 4; E i s n e r J., Slovensko, 73.

237. Špirálové tenké drôtené rúrky. Dĺžka 111,3 cm, váha 142 g, inv. čís. 202/1-6, 211/a, b, c.

238. V tridsiatych rokoch sa našli dva okrúhle náramky. Váha 153 g, inv. čís. 213/95, 96.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, čís. 254, 255.

239. V tridsiatych rokoch sa našiel masívny okrúhly náramok kosoštvorcového prierezu, švy po zlievaní nie sú zahladené.

Váha 151 g, inv. čís. 213/121.

Literatúra: J a n k o v i c h J., Katalóg, čís. 252.

240. R. 1948 odovzdala Zakarpatskému múzeu Užhorodská oblastná knižnica dýku. Kde sa nachádza, nie je známe. Dýka mala podobu meča liptovského typu.

Váha 697 g, inv. čís. 222.

241. UŽOK, okr. Velikij Bereznyj.

Podľa zprávy J. Pašternaka sa v okolí obce našiel bronzový meč. V publikácii T. Lehoczkyho niesú údajov o tomto náleze.

Literatúra: Pašternak J., R. K., 31, 168.

242. FRIDEŠEV, okr. Mukachevo (prv Frigyesfalva, župa Bereg).

R. 1848 sa našiel bronzový meč a na inom mieste sekerciat. Miesto uloženia nálezov nie je známe.

Literatúra: Lehoczky T., Adatok I, 77.

243. CIGANOVČÍ, okr. Užhorod (prv Ciganyóc, župa Bereg).

Koncom XIX. stor. sa našiel meč liptovského typu.

Váha 750 g, inv. čís. 113.

Literatúra: Ploteniy J., Ungmegyei régiségekről, AÉ XXIV, 1904, 409; Jankovich J., P. R., tab. V: 4; Szová-Gmitrov P., Ungvár Čskora, Ungvár 1943, 32, 33, obr. 10 (na str. 27); Hrala J., Otázka pôvodu a rozšírení meču liptavského typu a meču s číškovitou rukojetí, AR VI-2, 1954, 226.

244. ČINADIJEV, okr. Svalava (prv Szentmiklós, župa Bereg).

R. 1925 sa našiel malý hrot kopije listovitého tvaru.

Váha 92 g, inv. čís. 118.

Literatúra: Jankovich J., P. R., 56, tab. VI: 8.

245. ŠALANKI, okr. Vinogradov.

R. 1956 sa našli zlomky sekery s lalokmi a malými vybraniami na boku a uprostred.

Váha 219 g, inv. čís. 338.

246. ŠESTOV, okr. Mukachevo (prv Selesztó, župa Bereg).

R. 1848 sa na hradisku Óvár našiel bronzový meč. Miesto uloženia je neznáme.

Literatúra: Lehoczky T., Sztánfalvai és Árdánházai bronzkardokról, AÉ VIII, 1888, 431; Hampel J., Bronzkor II, 111.

247. R. 1860 sa našiel masívny elipsovítý náramok.

Váha 220 g, inv. čís. 156.

Literatúra: Lehoczky T., Adatok I, 125; Hampel J., Bronzkor II, 111, 140.

248. ZAKARPATSKÁ OBLAST.

Koncom XIX. stor. sa našiel sekerciat s tulajkou a ostrým hrotom na kotúčovitom tyle.

Váha 396 g, inv. čís. 437.

Literatúra: Lehoczky T., Archív II, 74, tab. IX: 5.

Skratky literatúry

AÉ = Archaeológiai Értesítő, Budapest.

AR = Archeologické rozhledy, Praha.

Bóna I., Chronologie der Hortfunde = Chronologie der Hortfunde von Koszider-Typus, Acta Archaeologica IX, 1958.

Eisner J., Slovensko = Slovensko v pravěku, Bratislava 1933.

ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.

Foltiny S., Zur Chronologie = Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens, Bonn 1955.

Hampel J., Catalogue = Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie, Budapest 1876.

Jankovich J., P. R. = Podkarpatská Rus v prehistorii, Mukachevo 1931.

KSIIMK = Kratkije soobščenija o dokladach i polevych issledovanijach Instituta istoriji materialnoj kultury, Moskva.

Lehoczky T., Adatok = Adatok hazánk archaeologiájához különös tekintettel Beregmegyre és környékére, Munkács 1892 - I. zv., 1912 - II. zv.

Lesser F., Pravek = Pravek Podkarpatskoje Rusi, Užhorod 1922.

Mozsolics A., Archäologische Beiträge = Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung, Acta Archaeologica 8, Budapest 1957.

OP = Obzor prehistorický, Praha.

PA = Památky archeologické, Praha.

Pasternak J., R. K. = Ruské Karpaty v archeologii, Praha 1928.

R. d. Vg. = Reallexikon der Vorgeschichte (M. Ebert), Berlin.

SLA = Slovenská archeológia, Bratislava.

Tallgren A.M., La Pontide = La Pontide préscythique après l'introduction des métaux, ESA II, Helsinki 1926.

Zatlukál J. a E., Adatok = Adatok Podkarpatszka Rusz Prähistoriájához, Munkács 1937.

Żurawski K., Zabytki brązowe = Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru, Przegląd archeologiczny VIII-2, 1949, Poznań.

P o z n á m k y

- 1 V ďalšom teste sa bude kvôli stručnosti miesto termínu "územie na pravom brehu hornej Tisy" používať termín "Zakarpatsko".
- 2 A n u č i n .V.A., S p i r i d o n o v A.I., Zakarpatskaja oblast, Moskva 1947; Zakarpatska oblast, Užhorod 1947; D i b r a v a O.T., Zakarpatska oblast, Kyjiv 1957. Radanske Zakarpatta, Dovidnyk, Užhorod 1957
- 3 L e h o c z k y T., Beregovármegye monographiája I - III, Munkács 1896; Adatok I, II; články boli uverejnené v Archaeologai Értesítő, Etnográfia, Századok, Történelmi Tár, Hazánk atd.
- 4 B e r ď a k o v i č K.V., Issledovaniya poselenij epochi rannego železa v Užgorode, Naučnyje zapiski Užgorodskogo gosudarstvennogo universiteta XIII, uzgorod 1955, 172.
- 5 Podrobnej bibliografiu pozri v opise pokladov v tomto článku.
- 5a H a m p e l J., Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronológiájáról, AE III, 1899, 317.
- 5b J a n k o v i c h J., P. R.
- 5c E i s n e r J., Slovensko.
- 5d B ö h m J., J a n k o v i c h J., Skythové na Podkarpatské Rusi, Carpathica I, Praha 1936.
- 5e M o z s o l i c s A., Archäologische Beiträge, 122.
- 5f B ó n a I., Chronologie der Hortfunde, 241.
- 5g B ó n a I., l. c., 241, 242.
- 6 J a n k o v i c h J., P. R., tab. IV: 28.
- 7 L e h o c z k y T., Adatok I, 96, tab. II: 31 - 34, 39; t e n i s t ý, AE V, 187, obr. 31 - 34, 39; H a m p e l J., Bronzkor I, tab. CVIII, 31 - 34, 39; Foltiný S., Zur Chronologie, tab. 64: 14.
- 8 L e h o c z k y T., Adatok I, 160, tab. I: 1, 3, 6, 8, 12 - 14, 17.
- 9 J a n k o v i c h J., l. c., tab. IV: 26, 27.
- 10 J a n k o v i c h J., l. c., tab. IV: 29.
- 10a H e r m a n O., Ōsi elemek a magyar népies halászeszközökben, AE V, 1885, 162, obr. 4.
- 11 S z a f r a n s k i W., Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce, Warszawa-Wrocław 1955, 121.
- 12 E i s n e r J., Slovensko, 68.
- 13 S t o c k ý A., Čechy v době bronzové, Praha 1928, tab. XXII: 1, 12; K y t - l i c o v á O., Hromadný nález bronzů od Starého Sedla (okres Milevsko), PA XLVI, 1955, 59.
- 14 M o z s o l i c s A., Archäologische Beiträge, 122, obr. 2, tab. XIX: 4, XXII: 1 - 9, XXIV: 3.
- 15 S z a f r a n s k i W., l. c., 119; K r a u s s A., Skarb wczesnobrązowy z miejscowości Zależe, pow. Jasło, Wiadomości archeologiczne XXIII-1, 1956, 76, tab. XIII: 7 - 9, 11.
- 16 Ź u r o w s k i K., Zabytki brązowe, 182.
- 17 S m i r n o v a G., Zapadnoukrainskaja ekspedicija v 1957 g., Soobščenija Gosudarstvennogo Ermitaža, vypusk XVI, Leningrad 1959, 62 - 64.
- 18 T a l l g r e n A.M., La Pontide, 161, obr. 95; 147, obr. 8.
- 19 S u l i m i r s k i T., Brązowy skarb z Niedzielisk, pow. Przemyślany, Świątowit XVII, 1936/37, Warszawa 1938, 274.

- 20 H a m p e l J., Bronzkor I., tab. XIV: 8; t e n i s t ý, Catalogue 23, obr. 8; P u l s z k y F., Magyarország archæologiája I, Budapest 1897, 142, tab. XXXIX: 7; J a n k o v i c h J., P. R., tab. IX: 25.
- 21 J a n k o v i c h J., P. R., tab. IV: 23.
- 22 L e h o c z k y T., Adatok I, 160, tab. I: 5, 10, 11, 15.
- 23 J a n k o v i c h J., P. R., tab. IV: 24.
- 24 E i s n e r J., Slovensko, 114; K y t l i c o v á O., Hromadný nález, 59; Ž u r o w s k i K., l. c., 184; P e t r e s c u - D í m b o v i t ă M., Depozitul de obiecte de bronz de la Blăjeni de Jos (raionul Bistrița), ·Ravista universitatii "Al. I. Cusa" și a Institutului politehnic din Jagi, I/1-3, 1954, tab. I: 6, 7.
- 25 S t o c k ý A., l. c., tab. XLIII: 1 - 3, XLVI: 1, 2; K y t l i c o v á O., l. c., 52.
- 26 M a l i č k ý J., Předslovanská hradiště v jižních a západních Čechách, otisk z časopisu Památky - Pravěk XLIII, 1947/1948, 21, 22.
- 27 M o z s o l i c s A., Korahallstatti kincslelet Celldömölköröl (Vas megye), Folia Archaeologica I-II, Budapest 1939, 33; C s a l l á n y G., A Szentes-Nagyhegyi kora-vaskori bronzlelet, tamtiež 58.
- 28 G a r a š a n i n D., Katalog metala, Beograd 1954, tab. VII, IX, XV, XVI; G a r a š a n i n M. a D., Archeološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1954, tab. VI-a, d, e.
- 29 S z a f r a n s k i W., l. c., 116.
- 30 Ž u r o w s k i K., l. c., 183, 184; S u l i m i r e s k i T., l. c., tab. IV: 6; T a l l g r e n A. M., Studies of the Pontic Bronze Age, ESA II, 1937, 115, obr. 6:2.
- 31 T a l l g r e n A. M., l. c., 147, obr. 80.
- 32 P i l i m o n A., Le dépôt en bronze de Suseni, Dacia I, Bucureşti 1924, 348, obr. 20, 23; 349, obr. 24, 25, 28 - 33; V. P. (P â r v a n V.), L'âge du dépôt de bronzes de Suseni, tamtiež, 359; D u m i t r e s c u V., Le dépôt de la fin de l'âge du bronze, découvert à Tăuteni, Dacia V-VI, 209, obr. 1.
- 33 E i s n e r J., Slovensko, 114.
- 34 Ž u r o w s k i K., l. c., 184.
- 35 S m i r n o v a G. I., Zapadnoukrayinskaja ekspédičija v 1957 godu, Soobše-nija Gosudarstvennogo Ermitaža, vypusk XVI, Leningrad 1959, 62 - 64.
- 36 P e t r e s c u - D í m b o v i t ă M., Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fieruleii în Moldova, Studii și cer-cetări de istorie veche, IV/3-4, Bucureşti 1953, 461, obr. 2, 3; 463, obr. 11; A n d r i e ș e s c u I., Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie, Dacia II, 1925, 345.
- 37 T a l l g r e n A. M., La Pontide, 147, obr. 82: 5; K r i v c o v a - G r a-k o v a O. A., Stepnoje Povolžie i Severnoje Pričernomorie v epochu pozdnej bronzy, Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, vypusk 46, Moskva 1955, obr. 32: 18.
- 38 R o s k a M., Über die Herkunft der sog. Hakensicheln, ESA XII, 165.
- 39 J e s s e n A. A., Prikubanskij očag metallurgii i metalloobrabotki v konc medno-bronzovogo veka, Materialy i issledovanija po archeologiji SSSR, vypusk 23, Moskva-Leningrad 1951, 110, 111.
- 40 B o r k o v s k y j I., Tři hromadné nálezy bronzů z Podkarpatské Rusi, PA IV-V, 1934/1935, tab. VI: 1.

- 41 Tamtiež, tab. VI: 2, 5.
42 Eisner J., Slovensko, 105.
43 Tamtiež, 107; Andel K., Bronzový poklad zo Somotoru na východnom Slovensku, AR VII-4, 1955, 469, obr. 211.
44 Borkovský I., l. c., 11.
45 Eisner J., Slovensko, 105 - 108; Andel K., l. c., 469, obr. 211; Budináský - Krička V., Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, tab. XIX: 14, 15.
46 Ríhovský J., Hromadný nález bronzů z Klentnice u Mikulova, AR II/3-4, 1950, 220, obr. 154.
47 Reinecke P., Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronológiájáról, AÉ XIX, 1899, 325, tab. III: 1 - 6, 12; 329, tab. V: 4, 5, 8, 9, 11 - 14; tab. VI: 5, 6, 8 - 11; Csallány G., l. c., tab. III: 5.
48 Roska M., A Székelyföld öskora, Emlékkönyv a Székely nemzeti múzeum ötvenéves jubileumára, Kolozsvár 1929, 287, obr. 37: 1, 3, 4, 6; 301, obr. 55: 1 - 5, 10, 11, 14; 302, obr. 56: 3.
49 Garasánin D., Katalog metala, tab. VII: 1, 8, VIII: 4, 6, XVI: 12.
50 Szafránský W., l. c., 103.
51 Żurawski K., l. c., 178 - 181.
52 Tallgren A.M., La Pontide, 161, obr. 94; 181, obr. 105: 1, 2; Krievcová - Gráková O.A., l. c., 137, obr. 32: 12, 13, 14, 24.
53 Nudelman A.A., Rikman E.A., Novye archeologičeskie nachodki v Moldavii, Sovetskaja archeologija 3, 1957, 248.
54 Krievcová - Gráková O.A., l. c., 137, obr. 32: 11, 16, 21, 22, 31.
55 Petrescu-Dimbovița M., Contribuții la problema, 446, obr. 14: 4 - 6.
56 Pozri poznámku 48. Datovanie týchto hromadných nálezov uvádza Nestor J., Der Stand der Vorgeschichte in Rumänien, 22. Bericht der RGK, 1932, 132, 133, 134, 137.
57 Eisner J., Slovensko, 78, 108.
58 Tomášký J., Nález bronzů v Bohdašíně, AR II/3-4, 1950, 224, obr. 158; 225, obr. 159.
59 Reinecke P., l. c., 325, tab. III: 10; 328, tab. V: 1 - 3, 6, 7, 10; Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912 - 1936, 24/25. Bericht der RGK, 1934/1935, tab. 49: 26 - 29; Csallány G., l.c., tab. III: 11 -
60 Żurawski K., l. c., 177.
61 Nudelman A.A., Rikman E.A., Novye archeologičeskie nachodki; autori publikovali hromadný nález neúplne. Okrem publikovaných predmetov k hromadným nálezom patrili: sekera so zobákovitým výstupkom na tulajke, sekera severopontského typu, zlomok doštičkovitého náramku únětického typu a skoro plochá špirála zo silného drôtu s 9,5 závitmi. Využívam túto príležitosť na podakovanie A. I. Melukovovej za poskytnutie úplných údajov o tomto hromadnom náleze.
62 Petrescu-Dimbovița M., Contribuții la problema, 466, obr. 14: 1; ten istý, Depozitul de obiecte, tab. I: 1 - 5; Nestor J., l. c., tab. 16: 16; ten istý, Ein Bronze-Depot aus Moigrad, Rumänien, Prähistorische Zeitschrift XXXVI, 1935, 29, obr. 2: 5, 8, 9.

- 63 Garašanin D., Katalog metala, tab. XV: 3, XXV: 1.
64 Jankovich J., P. R., tab. IV: 2, 4.
65 Tamtiež, tab. IV: 1.
66 Eisner J., Slovensko, 110.
67 Tamtiež, tab. IV: 3; Filip J., Pravéké Československo, Praha 1948, tab. 27: 23.
68 Stocký A., l. c., tab. V: 1 - 6; Schránil J., Studie o vzniku kultury bronzové v Čechách, tab. VI: 1 - 5, VII: 9; Tihelka K., Moravská únětická pohřebiště, PA XLIV, 1953, obr. 25: 2; Roska M., A Székelyföld ūskora, obr. 47: 4.
69 Eisner J., l. c., 78; Stocký A., l. c., tab. XXV: 13, XXXII: 9.
70 Malíčký J., l. c., 22, obr. 1.
71 Stocký A., l. c., tab. XLIII: 7; Roska M., l. c., obr. 56: 1.
72 Csallány G., l. c., tab. III: 8; Holste F., Zur jüngeren Urnenfelderzeit im Ostalpengebiet, Praehistorische Zeitschrift 1935, 69, obr. 3b.
73 Filip J., l. c., tab. 27: 28.
74 Foltník S., l. c., 85.
75 Hampel J., Bronzkor I, tab. VI: 8, 9, VII: 5 - 7.
76 Szafrański W., l. c., 101, 102.
77 Eisner J., l. c., 49 (autor omylom zaradil k medeným sekerkám kamenné; pozri pozn. 21); Jankovich J., P. R., tab. III: 1.
78 Eisner J., Slovensko, 48; Stocký A., l. c., tab. I: 4, 11.
79 Filip J., l. c., 361, tab. 27: 2.
80 Hampel J., Bronzkor I, tab. X: 2, Bronzkor III, CXCV: 2, CCXXXVI: 2.
81 Dumitrescu V., Le dépôt de la fin de l'âge du bronze, découvert à Tăuteni, Dacia V-VI, 207.
82 Żurawski K., l. c., 182, tab. XV: 12.
83 Jankovich J., P. R., tab. IV: 22; Eisner J., Slovensko, 113.
84 Borkovskyj I., l. c., 4, tab. VI: 6.
85 Hampel J., Bronzkor I., tab. CVIII: 22, 26, 28 - 30.
85a Borkovskyj I., l. c., 4; Filip J., l. c., tab. 24: 27.
86 Eisner J., Slovensko, 114.
87 Hampel J., Bronzkor I, tab. CVIII: 23 - 25; Eisner J., l. c.
88 Eisner J., l. c.
89 Hampel J., l. c., I, tab. XVII: 11; Jankovich J., P. R., tab. IV: 30.
90 Eisner J., l. c., 115.
91 Hampel J., l. c. i., tab. LXXXIX: 9, XCIV: 7, 8, XCVII: 11 - 13, 15 - 17, 19, 22; t. II, tab. CXLVI: 35 - 42, CLVIII: 34 - 36, CLXVI: 7 - 10; t. III, tab. CCXXVI: 14, 15, CCXXXII: 25, 27 - 30, CCXXXIII: 36 - 41, CCXXXVIII: 49 - 51, CCLIII: 8.
92 Roska M., A Székelyföld ūskora, 296, obr. 50: 11 - 13; 300, obr. 53: 7, 8.
93 Sídisko pri Kišinove z konca IX. až prvej polovice VIII. storočia pred n.l. Za informáciu ďakujem vedúcej výskumu sídliska A.I. Melukovovej.
94 Miske K., Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid, Wien, 1908, tab. XVII: 16 - 22.
95 Lehoczky T., Adatok I, 96, tab. II: 16; ten isty, AE V, 1885, 185, obr. 16; Hampel J., Bronzkor I, tab. CVIII: 16; Eisner J., Slovensko, 111.

- 96 Jankovich J., P. R., tab. IV: 11; Eisner J., l. c., 111.
97 Jankovich J., l. c., tab. III: 2.
98 Poltinsky S., l. c., tab. 70: 7.
99 Lehoczky T., Adatok I, 160, tab. II: 10; Jankovich J.,
P. R., tab. VI: 4.
100 Borkovský I., l. c., tab. VI: 4, 4a.
101 Zatlukál J. a E., Adatok, 72, obr. 8.
102 Eisner J., l. c., 111.
103 Lehoczky T., Adatok I, 96, 8; Hampel J., Bronzkor I, tab.
CVIII: 8.
104 Eisner J., Slovensko, 111.
105 Tamže.
106 Żurawski K., l. c., 181, tab. XV: 1 - 11.
107 Garašanin D., l. c., tab. I: 17; Stocky A., l. c., tab. XIII:
7.
108 Hájek L., Drobné příspěvky k poznání únětické kultury, PA XLIV-1, 1953,
203, obr. 1: 4a, b.
109 Eisner J., l. c., 111; Borkovský I., l. c., 11.
110 Lehoczky T., Adatok I, 96, tab. II: 15; Hampel J., Bronzkor
I, tab. CVIII: 15.
111 Lehoczky T., l. c., Adatok I, 95, tab. I: 16.
112 Nestor J., Ein Bronze-Depot, 24.
113 Tamtiež, 56, 57.
114 Åberg N., Bronzezeitliche und frâheisenzeitliche Chronologie V, Stockholm
1935, 87.
115 Doslov G. Childa k článku L. Zoltaiho, Two Bronze Hoards from
Hajdúszámsón, near Debreczen, Man 84, 1926, 4; Childe G., Prehistoric
Migrations in Europe, Oslo 1950, 204, obr. 164-
116 Sulimirski T., l. c., 275.
117 Mozsolicz A., Archäologische Beiträge, 121.
118 Csallány G., l. c., 58.
119 Poltinsky S., l. c., 107.
120 Childe G., doslov (pozri pozn. 115); ten istý, The Danube in
Prehistory, Oxford 1929, 375, 376; ten istý, Prehistoric Migrations,
219.
121 Eisner J., Slovensko, 153.
122 Hampel J., Bronzkor I, tab. LX: 2a, b; Poltinsky S., l. c., tab.
71: 19.
123 Mozsolicz A., Ažurnyje povozochnyje nakladki pozdnebronzovoj epo-
chi, Acta archaeologica VII-1, 1956, 4.
124 Mozsolicz A., Mors en bois de cerf sur le territoire du bassin des
Carpathes, Acta Archaeologica III, 1953; Kytlícová O., l. c., tam-
tiež je vyznačená obsiahla literatúra o tejto otázke.
125 Kytlícová O., l. c., obr. 7: 1, 4.
126 Tamtiež, obr. 7: 5, 6.
127 Budinský - Krička V., l. c., tab. XXIX: 3; Hampel J.,
Bronzkor I, tab. LX: 3, 4, LXI: 1; Childe G., Prehistoric Migrations,
195, obr. 155; Żurawski K., l. c., tab. XXXVII: 1 - 5; Tompa
F., l. c., tab. 41: 11, 17; 49: 1, 2; 50: 2, 3; Garašanin D., Ka-
talog metala, tab. XXVI: 1 - 4.

- 128 Budinský - Krička V., l. c., tab. XXIX: 7a, b; Childe G., l. c., 195, obr. 155; 206: 166; Tompa F., l. c., tab. 41: 15, 16, 21; 49: 8, 9; Gottwald A., Příspěvky k praehistorii Prostějovska, Prostějov 1930, tab. XIX: 29.
- 129 Kytičová O., l. c., obr. 4: 7, 9, 10; Childe G., l. c., 195, obr. 155; Tompa F., l. c., tab. 50: 12, 13; Roska M., A Székely-föld öskora, 293, obr. 47: 7; Żurawski K., l. c., tab. XL: 5.
- 129a Podobné zloženie možno pozorovať aj v hromadných náleزوach, napríklad v hromadnom náleze z Vyšného Sliača - Uhliar V., Poklad šiestich bronzových mečov z Vyšného Sliača, SIA VII-1, 1959, 71.
- 130 Lessák F., Pravek, tab. IV: 49.
- 131 Hrala J., Otázka původu a rozšíření mečů liptavského typu a mečů s číškovitou rukojetí, AR VI-2, 1954, 215.
- 132 Hampel J., Bronzkor II, Taf. CLXXI: 4.
- 133 Lehoczky T., Adatok I, 122; Hampel J., Bronzkor I, tab. XCII: 2; Åberg N., l. c., obr. 206.
- 134 Eisner J., Slovensko, 103; Tompa F., l. c., tab. 47: 1, 16; Poltiny S., l. c., 64.
- 135 Åberg N., l. c., 122; Tompa F., l. c., tab. 49: 24.
- 136 Hrala J., l. c., 223, 113.
- 137 Tamtiež, 224.
- 138 Jankovich J., P. R., tab. V: 1, 2.
- 139 Hampel J., Bronzkor III, tab. CCLIV: 3.
- 140 Jankovich J., l. c., tab. V: 2.
- 141 Eisner J., Slovensko, 77.
- 142 Hampel J., l. c., Bronzkor III, tab. CCLIV: 3; Poltiny S., l. c., tab. 34: 2.
- 143 Dýka sa stratila; jej podrobný opis je v tomto článku v opise pokladov. Kresba je urobená podľa presného nákresu autora.
- 144 Poltiny S., Zur Chronologie, 59.
- 145 Eisner J., Slovensko, 112.
- 146 Sacken E., Das Gräberfeld von Hallstatt, Wien 1868, tab. XV: 2.
- 147 Lehoczky T., Adatok I, 95, tab. I: 34; Jankovich J., P. R., tab. VI: 1 - 3, 5, 8, 9, 12, 13.
- 148 Lehoczky T., l. c., 161, tab. I: 8; Jankovich J., l. c., tab. VI: 7, 10, 11.
- 149 Jankovich J., P. R., tab. VI: 14, 15.
- 150 Hampel J., Bronzkor III, tab. CCLIV: 4.
- 151 Eisner J., Slovensko, 70.
- 152 Poltiny S., l. c., 77; Tompa F., 25 Jahre, tab. 41: 8, 49: 25, 51: 7.
- 153 Jankovich J., l. c., tab. VI: 22, 24, 25.
- 154 Tamtiež, tab. VI: 23; Poltiny S., l. c., tab. 48: 7.
- 155 Popescu D., Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, Bucureşti 1944, obr. 6: 9 - 12, 7: 1 - 8; Childe G., The Danube in Prehistory, 273.
- 156 Popescu D., l. c., 35.
- 157 Tamtiež, 121, obr. 52, tab. XIV: 2; Andrieşescu I., Nouvelles contributions, tab. IV: 2; Tompa F., l. c., tab. 30: 4, 45: 1.

- 158 Stocký A., Čechy, tab. IX: 23; Schráníl J., Studie, obr. 12: 2; Filip J., Pravéké Československo, tab. 27: 6; Childe G., Eurasian Shaft-hole Axes, ESA IX, 1934, 157; pozri tiež ESA IV, 136, obr. 1.
- 159 Jankovich J., P. R., tab. VI: 16, 18 - 20.
- 160 Hampel J., Bronzkor III, tab. CCLV: 2; Foltiny S., l. c., tab. 47: 1.
- 161 Hampel J., l. c., tab. CCLV: 3; Eisner J., Slovensko, obr. 6: 5.
- 162 Hampel J., Bronzkor III, tab. CCLV: 1.
- 163 Ten istý, Bronzkor I, tab. CXXIII: 7.
- 164 Childe G., The Danube, 270.
- 165 Tamtiež, 272.
- 166 Kostrewski J., Wielkopolska w pradziejach, Warszawa-Wrocław 1955, 86, obr. 202.
- 167 Tallgren A.M., La Pontide, 170, obr. 100.
- 168 Tamtiež, 147, obr. 80, 81; ten istý, The Arctic Bronze Age in Europe, ESA XI, 1937, 7, obr. 11, 12.
- 169 Bóna I., Chronologie der Hortfunde, 211.
- 170 Mozsolicz A., Archäologische Beiträge, 119; Popescu D., Die frühe, 114, 115; Seeger H., Schlesien, R. d. Vg., tab. 82 d.
- 171 Eisner J., Slovensko, 69.
- 172 Stocký A., Čechy, tab. XXX: 1 - 7; Popescu D., l. c., tab. XIV: 6.
- 173 Childe G., The Danube, 272.
- 174 Foltiny S., l. c., 75.
- 175 Hampel J., Bronzkor II, tab. CLXXVIII: 5, 5a; Jankovich J., P. R., tab. V: 6.
- 176 Eisner J., l. c., 112.
- 177 Borkovský J., Tři hromadné nálezy, tab. VI: 11, 11a.
- 178 Eisner J., Slovensko, 83.
- 179 Tamtiež, 139, obr. 13:3.
- 180 Schránil J., Studie, tab. IV: 6, V: 4 - 6; Stocký A., Čechy, tab. IX: 1, 7 - 9; XI: 5, XII: 9, XIII: 1. 10, XIV: 1, 12; Tiheľka K., Moravská únětická, obr. 13: 4, 18: 1; Budinský - Krička V., Slovensko, tab. XIV: 5; Foltiny I., A Széregi bronzkorú temető, A Szegedi városi múzeum kiadványai, Ser. No. 11, 1. sorozat, Szeged 1941, tab. XIX: 27; Kraskovská L., Nález broncov na Žitnom ostrove, AR III/2-3, 1951, 145, obr. 106; Roska M., A Székelyföld öskora, 306, obr. 61: 6, 7.
- 181 Eisner J., Slovensko, 139, obr. 13: 2; Borkovský J., Tři hromadné nálezy, tab. VI: 7; Foltiny S., Zur Chronologie, 26, 27.
- 182 Eisner J., l. c., 139, 13: 5.
- 183 Tamtiež, 120, 121.
- 184 Jankovich J., P. R., tab. VII: 17, 26, 29.
- 185 Tamtiež, tab. VII: 30.
- 186 Schránil J., Studie, 34, obr. 10: 7, tab. V: 9, 12; Stocký A., Čechy, tab. XIII: 3, 7, XXI: 6 - 8; Tošík A., Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku, Referaty o pracovných výsledkoch česko-slovenských archeológov za rok 1955, II. časť, Liblice 1956 (vyd. Archeologickej ústav SAV v Nitre), tab. XIII: 14; Childe G., Prehistoric Migrations, 171, obr. 134; Tompa F., 25 Jahre, tab. 31: 16, 17; Há-

- j e k L., Jižní Čechy ve starší době bronzové, PA XLV/1-2, 1954, 173. obr. 31: 3; S p u r n ý V., Hromadný nález bronzu v Hořicích na Šumavě, AR I-4, 1949, 169, obr. 79; F o l t i n y I., A Szőregi, tab. XIX: 5, 47.
- 187 F i l i p J., Popelnicová pole a počátky železné doby v Čechách, Praha 1936/1937, 63, obr. 27: 10; S u l i m i r s k i T., Brązowy skarb, 263, tab. II: 1; N u d e l m a n A.A., R i k m a n E.A., Novýje archeologičeskijje nachodki; doštičkový náramok nachádza sa v nepublikovannej časti pokladu.
- 188 N e s t o r J., Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien, Marburger Studien, 1938, 190; K u d l á č e k J., Bronzový poklad z Oždian na Slovensku, AR IV-1, 1952, 23, obr. 22; B u d i n s k ý - K r i č k a V., Slovenské dejiny I, tab. XXI: 2; P o p e s c u D., Die frühe, 124, 125; F o l t i n y S., Zur Chronologie, 31, 32, tab. 36: 9, 14: 14, 17: 14, 15.
- 189 K rá u s s e A., Skarb wczesnobrązowy, 77, obr. 4; Ż u r o w s k i K., Zabytki brązowe, tab. LV.
- 190 F o l t i n y S., l. c., 32; T o m p a F., 25 Jahre, tab. 35: 8.
- 191 E i s n e r J., Slovensko, 73.
- 192 P o p e s c u D., l. c., 118, obr. 51: 2, 3; tab. XIV: 5.
- 193 J a n k o v i c h J., P. R., tab. V: 8.
- 194 S c h r á n i l J., Studie, tab. IV: 2, 3; S t o c k y A., Čechy, tab. XVIII: 17, 18; T i h e l k a K., Moravská únětická pohřebiště, PA XLIV-2, 1953, obr. 19: 2; N e u s t u p n ý J., Únětický hromadný nález ze Sulejovic, PA IV-V, 1934/1935, 96, obr. 1, 4, 9, 10; H á j e k L., Jižní Čechy ve starší době bronzové, 123, obr. 4: 1.
- 195 F o l t i n y S., Zur Chronologie, 22 - 24; S t o c k ý A., l. c., tab. IX: 3, XI: 1.
- 196 F o l t i n y S., l. c., 21, 22.
- 197 T i h e l k a K., Moravská únětická pohřebiště, 265, obr. 19: 1, 3.
- 198 F i l i p J., Popelnicová pole, 63, obr. 27: 20; F o l t i n y S., Zur Chronologie, 21.
- 199 L e h o c z k y T., Adatok I, 95, tab. I: 20; t e n i s t ý, Lázárpatáki bronzlelet, AÉ V, 1855, 185, tab. II: 20; H a m p e l J., Bronzkor I, tab. CIX: 20; E i s n e r J., Slovensko, 119; F o l t i n y S., Zur Chronologie, 39, tab. 23: 2; P à r v a n V., Getica, Bucureşti 1926, 376, obr. 259: 20.
- 200 B o r k o v s k y j I., Tři hromadné nálezy, 101, obr. 2.
- 201 P à r v a n V., l. c., 683, tab. XIII: 2, 3.
- 202 F i l i p J., Popelnicová pole, 120, 121; C h i l d e G., The Danube, 374; E i s n e r J., Slovensko, 119; F o l t i n y S., Zur Chronologie, 39.
- 203 J a n k o v i c h J., P. R., tab. VII: 9.
- 204 Tamže, tab. VII: 11.
- 205 S c h r á n i l J., Studie, 33, obr. 5; 38, obr. 7: 16, 19; S t o c k ý A., Čechy, tab. VII: 16; T o č í k A., Staršia a stredná doba bronzová, tab. III: 8; T i h e l k a K., Moravská únětická pohřebiště, 269, obr. 22: 2; 271, obr. 23: 1; P o p e s c u D., Die frühe ..., 129, obr. 56: 1; E i s n e r J., Slovensko, 65; P a t a y P., Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn, Dissertationes Pannonicae, Ser. II, No. 13, Budapest 1938, 76.
- 206 E i s n e r J., Slovensko, 70.

- 207 Lehoczky T., Adatok I, 96, tab. I: 31, 32; ten istý, AE V, 1885, 184, obr. 31, 32; Hampel J., Bronzkor I, tab. CIX: 31, 32; Poltiny S., Zur Chronologie, tab. 23: 10, 25: 17.
- 207a Lehoczky T., Adatok I, 96, tab. I: 14; ten istý, AE V, 1885, 184, obr. 14; Hampel J., Bronzkor I, tab. CIX: 14; Poltiny S., Zur Chronologie, tab. 25: 3.
- 208 Lehoczky T., Adatok II, 29.
- 209 Eisner J., Slovensko, 70, 81; Tompa F., 25 Jahre, tab. 33: 18; Poltiny S., l. c., 42 - 48.
- 210 Eisner J., l. c., 116.
- 211 Sulimirski T., Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen, WPZ XXV, 1938, 137, obr. 2a-e; Horedt K., Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teius, Materiale arheologice privind istoria veche a R. P. R. I, București 1953, 808, obr. 11: 14; 13; Petrescu-Dambrovici N., Contribuții la problema, 462, 10; Richthofen B. F., Zum Stand der Vor- und Frühgeschichtsforschung in den westukrainischen Landen, Prähistorische Zeitschrift XXV, 1934, 174, tab. V; Poltiny S., Zur Chronologie, 52, tab. 27: 13, 16; Melukova A.I., Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo srednego Podnestrovia, Materialy i issledovaniya po archeologii SSSR 64, 1958, 26, obr. 5: 21.
- 212 Tallgren A.M., La Pontide, 205, obr. 111: 2.
- 213 Smirnov G., l. c.
- 214 Z výskumu A.I. Melukovovej. Ihlica nebola publikovaná.
- 215 Jankovich J., P. R., tab. VII: 14; Poltiny S., Zur Chronologie, tab. 27: 1.
- 216 Mozsolics A., Archäologische Beiträge, tab. XXIII: 7, 8.
- 217 Poltiny S., l. c., 49, 50.
- 218 Lehoczky T., Adatok I, 95, tab. I: 27; Hampel J., Bronzkor I, tab. CIX: 27.
- 219 Lehoczky T., A Dankófalvai bronzleletről, AE XIII, 1892, 350; Jenkovich J., P. R., tab. VII: 54; Lessék F., Pravek, tab. III: 2; dodnes sa zachoval iba malý úlomok pása.
- 220 Eisner J., Slovensko, tab. XXXIX: 2a, b; Hampel J., Bronzkor I, tab. LXV: 1 - 3; Stocký A., Čechy, tab. XLVIII; Filip J., Pravé-československo, tab. 26: 5, 10; Zoltai L., Two Bronze Hoards from Hajdusámsón, near Debreczen, Man 84, 1926, 3, 4; Childe G., Prehistoric Migrations, 217, obr. 173; Åberg N., Bronzezeitliche ... V, 142, obr. 230.
- 221 Eisner J., l. c., 127; Poltiny S., Zur Chronologie, 36, 37, 105.
- 222 Jankovich J., P. R., tab. VII: 7; Poltiny S., l. c., tab. I: 15.
- 223 Jankovich J., l. c., tab. VII: 1.
- 224 Tamže, tab. VII: 3, 5.
- 225 Tamže, tab. VII: 4; Eisner J., Slovensko, 73.
- 226 Eisner J., l. c., 73, 74; Tompa F., 25 Jahre, tab. 31: 11; 34: 27 - 29; Poltiny S., Zur Chronologie, 14, 15; Mozsolics A., Archäologische Beiträge, tab. XX.
- 227 Pastor J., Bronzový poklad z Malého Horesa na Slovensku, AR III/2-3, 1951, 150, obr. 117.

- 228 Jankovich J., P. R., tab. VII: 2, 6; Foltny S., l.c., tab. 2: 20.
- 229 Eisner J., l. c., 126; Foltny S., l. c., 17.
- 230 Childe G., Prehistoric Migrations, 210.
- 231 Stocký A., Čechy, tab. IX: 17; Tihelka K., Moravská únětická pohřebiště, 264, obr. 18: 2; Meduna J., Únětické hroby v Prusákách na Moravě, AR II-2, 1959, 159, obr. 62; Tompa F., 25 Jahre, tab. 25: 13; Foltny S., l. c., 19.
- 232 Lehoczky T., Beregmegyei régiségekről, AE XIII, 1893, 261, obr. 7: 9a, b; Hampel J., Bronzkor III, tab. CXCIX: 7, 9a, b.
- 233 Foltny S., l. c., 20; Baláša G., Nález bronzových predmetov pri Vyškovicach nad Ipľom, AR VII-4, 1955, 467, obr. 208.
- 234 Szafrański W., Skarby brązowe, tab. LII,
- 235 Schuldt E., Mecklenburg - urgeschichtlich, Schwerin 1954, 58, obr. 46.
- 236 Tompa F., 25 Jahre, tab. 33: 22, 23; Neustupný J., Poklad bronzů na Dreveniku ve Spiši, Sborník Národního muzea v Praze I, 1938/1939, tab. XIII: 2 - 7.
- 237 Hampel J., Bronzkor I, tab. X: 10.
- 238 Hampel J., Bronzkor II, 10; Pasternak J., R. K., 176.
- 239 Jankovich J., P. R., tab. VII: 20 - 23.
- 240 Lehoczky T., Adatok II, 16, 17; ten isty, Az Ormóni aranykincsről, AE XII, 1899, 75; Hampel J., l. c., 62; t. III, 60; Pasternak J., l. c., 168.
- 241 Lehoczky T., Adatok I, 128.
- 242 Tamže, 128; ten isty, Újabb leletek Beregmegye öskorából, AE XIX, 1880, str. XXXV; ten isty, Bereg- és Ungmegyei leletek a bronzkorból, AE XXX, 1910, 255.
- 243 Jankovich J., P., R., tab. VII: 19.
- 244 Lehoczky T., Adatok I, 75, 76, Adatok II, 17; Hampel J., l.c., II, 34; Hoernes M., Öskori és római leletek Magyarországból a Bécsi udvari természetrajzi múzeumban, AE XXIV, 1904, 208.
- 245 H. J. (Hampel J.), A Nemzeti múzeumi régiséggyarapodása az 1905 évben, AE XXVI, 1906, 78; Eisner J., Slovensko, 165.
- 246 Lehoczky T., Adatok I, 79; ten isty, A Borsán és Hetében talált bronz-régiségek, AE VIII, 1888, 256.
- 247 Ten isty, adatok I, 80, 81.
- 248 Ten isty, A Romocsaázai öskori aranyeletről, AE VI, 1886, 234.
- 249 Ten isty, Adatok I, 68.
- 250 Mihalik J., Öskori emlékek Ugocsa vármegyében, AE XI, 1891, 411.
- 251 Lehoczky T., Ung- és Beregmegyei leletek, AE XI, 1891, 142; Jankovich J., P. R., tab. VII: 18.
- 252 Eisner J., Zlatý poklad z Buština v Zakarpatské Ukrajině, SSSR, OP XIX, 1950, 389.
- 253 Lehoczky T., Adatok I, 80, 81.
- 254 Eisner J., l. c., 390.
- 255 Lehoczky T., Adatok II, 16, 17; Hampel J., Bronzkor II, 62.
- 256 H. J. (Hampel J.), A Nemzeti múzeumi ..., 78; Eisner J., Slovensko, 65.
- 257 Eisner J., Slovensko, 65.

- 258 Tamše, 122; Tompa F., 25 Jahre, tab. 50: 17 - 21, 26, 28.
259 Eisner J., Zlatý poklad, 391.
260 Lesssek F., Pravek, pozri mapu.
261 Kosaven M.O., Očerki istorii pervoobytnoj kultury, Moskva 1953, 178, 179; Ravidonikas V.I., Istorija pervoobytnogo obščestva II, Leningrad 1947, 299.
262 Piotrovskij B.B., Razvitie skotovodstva v drevnejšom Zakavkazie, Sovetskaja archeologija XXIII, 1955, 8, 9; Latynin B.B., Oboldujeva T.G., Isfarinskije kurgany (K voprosu o sisteme chozjajstva drevnejšej Fergany), KSIIMK 76, 1959, 25 - 27.
263 Bugajenko P., Bez jazyčnyj I., Poloniny Zakarpattia, Užgorod 1949, 3; Brandis E.M., Polonyny Zakarpatskoji oblasti, jich vykorystanja ta štachy polipšenna, Kyjiv 1951, 15.
264 Szafranski W., Skarby brązowe, 21.
265 Childe G., The Danube, 1, mapa 1, 269, 376; ten istý, Prehistoric Migrations, 184; Petrescu-Dimbovića M., Depozitul de obiecte, 292; Očerki istorii techniki dokapitalistickich formacij, Moskva-Leningrad 1936, 48; Očerki istorii SSSR, Pervoobytno-obščinnyj stroj i drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR, Moskva 1956, 158; Nedlý Z., Istorija českogo naroda, Moskva 1952, 69; Jessen A.A., Českaja kolonizacija severnogo Pričernomoria, Leningrad 1947, 15, 28; Clark J.G., Doistoričeskaja Jevropa, Moskva 1953, 186.
266 Pasternak J., R. K., 24.
267 Zber autora.
268 Analýzy boli urobené v spektrálnom laboratóriu Užhorodskej štátnej univerzity.
269 Szegedi E., Laboratornyj analiz bronzovych vtulok koles galštatskogo vremeni, Acta Archaeologica Hungarica VII-1, 1956, 15.
270 Nestor J., Analyses chimiques de quelques bronzes préhistoriques de Drajna de Jos, Dacia IX-X, 1941-1944, 543.
271 Nedlý Z., l. c., 69.
272 Jessen A.A., l. c., 27.
273 Childe G., Progress i archeologija, 76.
274 Marx K., Ku kritike politickej ekonómie, Bratislava 1952, 104 (ruské vydanie: Gospolitizdat Moskva, 1949, 123; pri pozn. 275 - 278 a 280 - 282 sú strany ruského vydania vyznačené v závorkách).
275 Marx K., l. c., 36, 37 (38).
276 Marx K., l. c., 38 (40).
277 Marx K., l. c., 36 (37).
278 Pasternak J., R. K., 69; Šneidrová K., Sôl v pravčku evropského lidstva, AR IV/3-4, 1952, 316.
279 Lehoczky T., Adatok II, 35; Childe G., The Danube, 394, 395; Pasternak J., R. K., 30 - 32; Spicyna A.A., Karta bronzovogo veka Vostočnoj Jevropy, Seminarium Kondakovianum II, Praha 1928, 73; Očerki istorii SSSR, 158; Marysy starodavnoji istoriji Ukrajinskoji RSR, Kyjiv 1957, 95.
280 Marx K., l. c., 109 (129).
281 Marx K., l. c., 111 (131).
282 Marx K., l. c., 107 (127).

- 283 Poradové čísla zodpovedajú číslam na mape nálezisk hromadných nálezov na strane 91.
- 284 Názvy obcí Zakarpatskej oblasti Ukrajinskej SSR sa uvádzajú podľa príručky Ukrajinska SSR. Administrativno-teritorialnyj podil, Kyjiv 1947, 678 - 693. V zátvorkách sa udávajú názvy obcí, používané v čase, kedy Zakarpatsko patrilo k Rakúsko-Uhorsku a Československu.
- 285 V prípadoch, v ktorých je uvedené inventárne číslo bez udania múzea, rozumie sa inventárne číslo zbierok vo fondech Zakarpatského vlastivedného múzea v Užgorode.

ABECEDNÝ ZOZNAM NÁLEZÍSK K TEXTU (str. 35 - 75) A K TABUĽKÁM (str. 92 - 108)

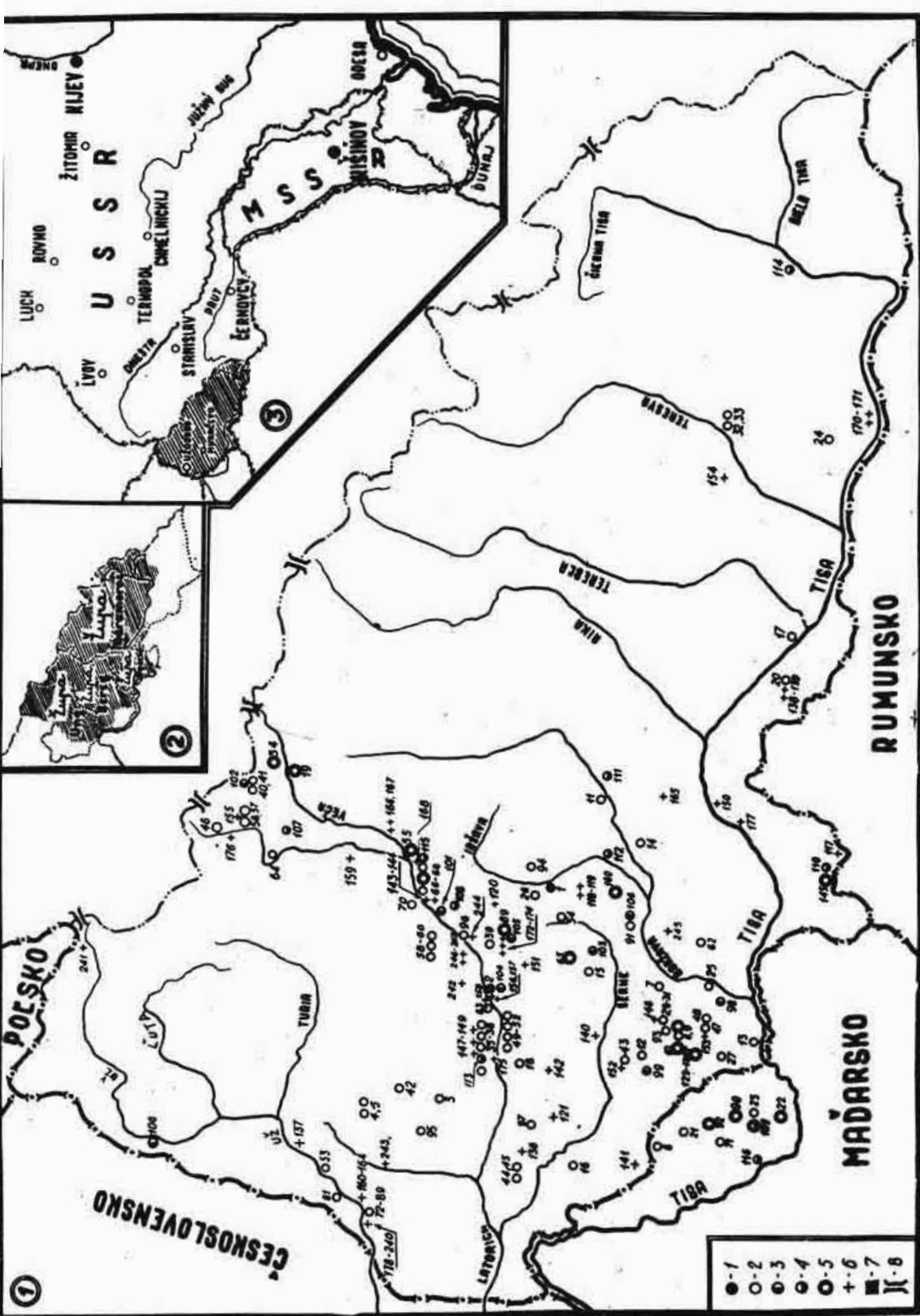
Nálezisko	Poradové číslo v texte	Tabuľka
Abranka	107	
Aklin	117 .	IX: 3
Andrejevka	3	
Antonovka	4, 5	
Ardanovo	118, 119	VII: 4
Babiči	120	
Bodalov	13	VIII: 8; XIII: 3, 9
Barabás	6	XII: 3, 9
Barkasovo	121	
Beregi	7	
Beregovo - mesto	8 - 10, 122 - 129	
Beregovo - okres	130 - 135	I: 10; III: 2
Bilki	11	XII: 3, 5, 9
Blažejevo	12	XVII: 3
Borodivka	15	XII: 2
Boržava	98	III: 9; XI: 12; XIV: 11; XIV: 5, 8, 9
Boržavskoje	14	I: 1, 5, 8, 13; III: 7; IV: 3; V: 13; VI: 3; XI: 7; XII: 3; XVII: 11
Botrad	16	IV: 4
Brestov	108	
Buštino	17	
Ciganovcy	243	
Csaróda	92	
Čertež	95	XII: 2, 3
Činadijevo	96, 244	
Čomonin	97	III: 10; IX: 4
Čopovka	93	XI: 11
Čornýj Potok	94	III: 15; VIII: 3
Ďakovo	110, 145	
Dobroselie	25	XII: 10
Dračiny	143, 144	
Dubrava	24	IV: 2; VI: 6; VIII: 7; X: 2; XII: 2-4, 9-11, XVI: 3

Název města	Poradové číslo v textu	Tabulka
Fejérce	90	
Fridešovo	242.	
Gat	140	
Gelénes	21	IV: 10
Getin	141	
Goronda	142	III: 1
Gulács	22	XII: 3, 4
Hete	23, 109	
Chmiňnik	91, 106	
Imstičevo	111	
Iršava	112	
Jand	116	
Kaliny	32, 33	
Kanora	34	
Klačanovo	35 - 38, 113, 147 - 149	II: 10; III: 5; X: 4; XII: 3; XV: 8
Kolodnoje	1	IX: 2; XIII: 9, 13, XIV: 7, 14, 16
Korolevo	180	
Kučava	39	VI: 1, 2
Lalovo	151	
Lazy	40, 41, 102	III: 8; IV: 12; V: 3, 5-7, 11, 15; VI: 7; X: 11; XI: 14, 16, 17; XII: 3; XIV: 3, 10, 15; XVII: 6, 8, 9, 12
Lincy	42	
Makarievo	103	VII: 1; X: 12; XIII: 14, 16, 17, XIV: 2
Malaja Begaa	43, 152	XII: 3, 9, 10
Malaja Dobroň	44, 45	I: 9; II: 6, 8, 11; IV: 9; V: 2; VII: 6; XI: 2, 3, 5; XII: 9, XIII: 7; XIV: 17; XVII: 1
Medvežie	46	X: 10; XVI: 1
Mukačevo	49 - 52	
Mužíjevo	47, 48, 153	
Negrovo	54	
Nelipino	55	
Neresnica	154	
Nevickoje	53	
Nižnije Vorota	56, 57, 155	XI: 1; XII: 3
Obava	58 - 60	VIII: 5, 6; X: 13; XII: 1, 3, 8, 9, 12; XIV: 6
Onokovcy	61	
Orosijevco	62	
Podgoriany	2, 104, 105, 156, 157	IV: 6; XIII: 8; XIV: 18; XV: 1, 2, 4, 6, 7, 10
Podmonastyr	63, 158	I: 3; IV: 5, 11; X: 5; XIV: 12, 13
Podpolozie	64	

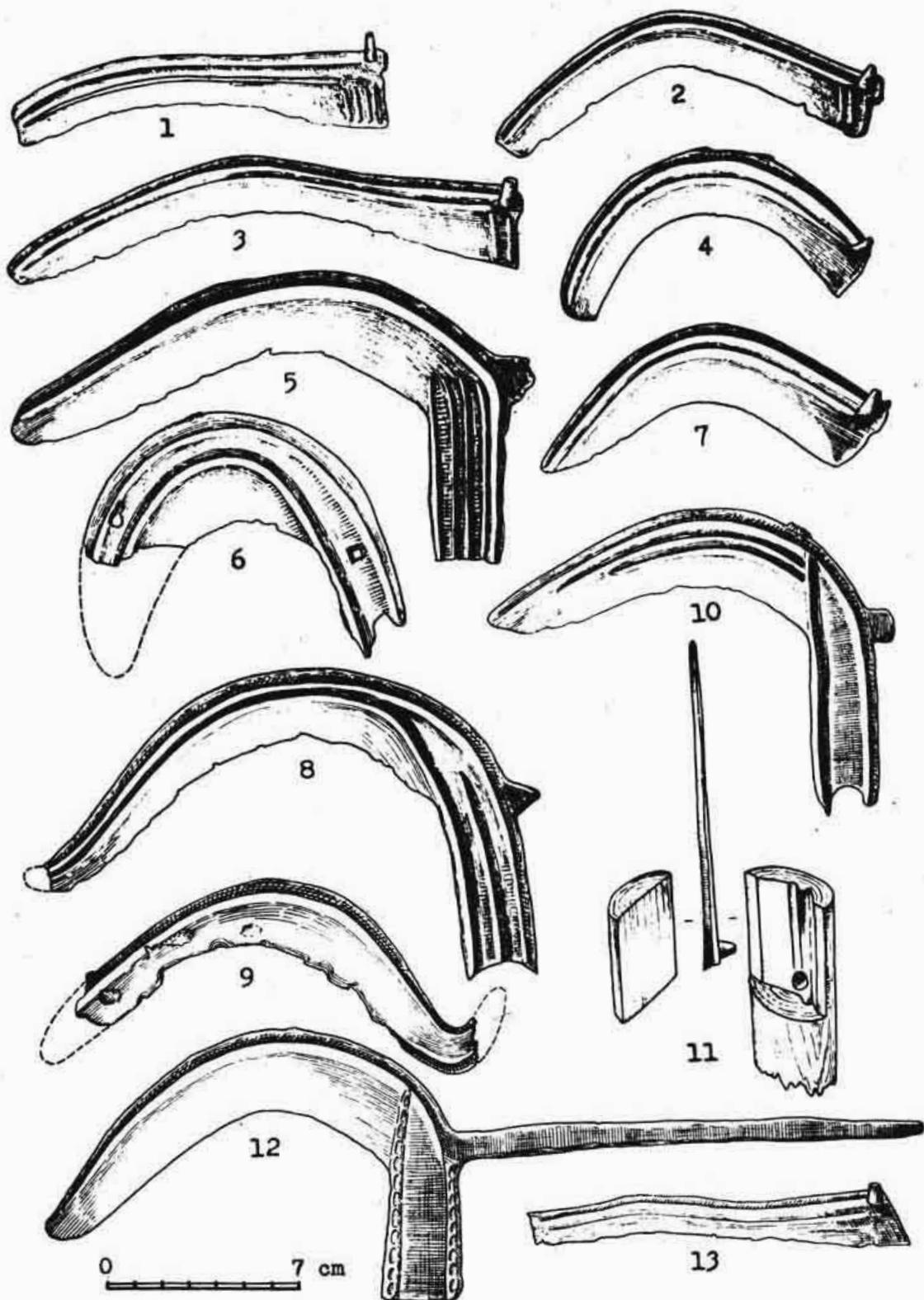
Nálezisko	Poradové číslo v texte	Tabuľka
Poľana	159	
Radvanka	160 - 164	XVII: 4
Rachov	114	
Rakovov	165	
Romočevica	65	
Sasovka	166, 167	
Seľce	169	XVII: 13
Solotvino	170, 171	
Stanovo	69, 172 - 174	VII: 3
Staroje Davydkovo	175	
Suskovo	70	I: 2, 7, 12; II: 1, 3, 5; V: 4, 8, 12; X: 3, 7, XII: 2, 3, 6; XVI: 5
Svalava	66 - 68, 115, 168	
Šalanki	245	
Šelestovo	246, 247	
Tákos	71	
Tekovo	177	III: 4
Tišov	176	IX: 1
Užgorod	72 - 89, 178 - 240	Mesto: X: 6, 9, 15; XIII: 10; okres: I: 4, 6; II: 7, 12; III: 3, 11, 13, 14, 16; IV: 1, 7; V: 10, 14; VII: 2, 5; VIII: 2; X: 8; XI: 6, 9, 13; XIII: 1-6, 12, 15; XIV: 11; XV: 3; XVI: 4; XVII: 7
Užok	241	
Velikaja Begaň	99	II: 2; IV: 13, 14; V: 9; VI: 4, 5; VII: 7; VIII: 1; IX: 6; XI: 4, 8; XII: 2-4; XIV: 1; XV: 5
Velikaja Dobroň	136	
Velikij Beresnyj	100	
Velikiye Lučki	18	III: 12; VIII: 4; X: 1, 14; XI: 10, 15; XII: 2, 3, 6, 7, 13; XIV: 4; XV: 9, XVII: 5
Viťchovica	101	
Volovec	19	XII: 3, 4; XVII: 10
Voročevo	137	
Vyškov	20, 138, 139	
Zagatie	26	II: 9, 13; III: 6
Zakarpatská oblasť	248	IX: 5
Zatišne	27	
Zmejevka	28 - 31, 146	II: 4; IV: 8; V: 1; XII: 4, 11; XVI: 2; XVII: 2

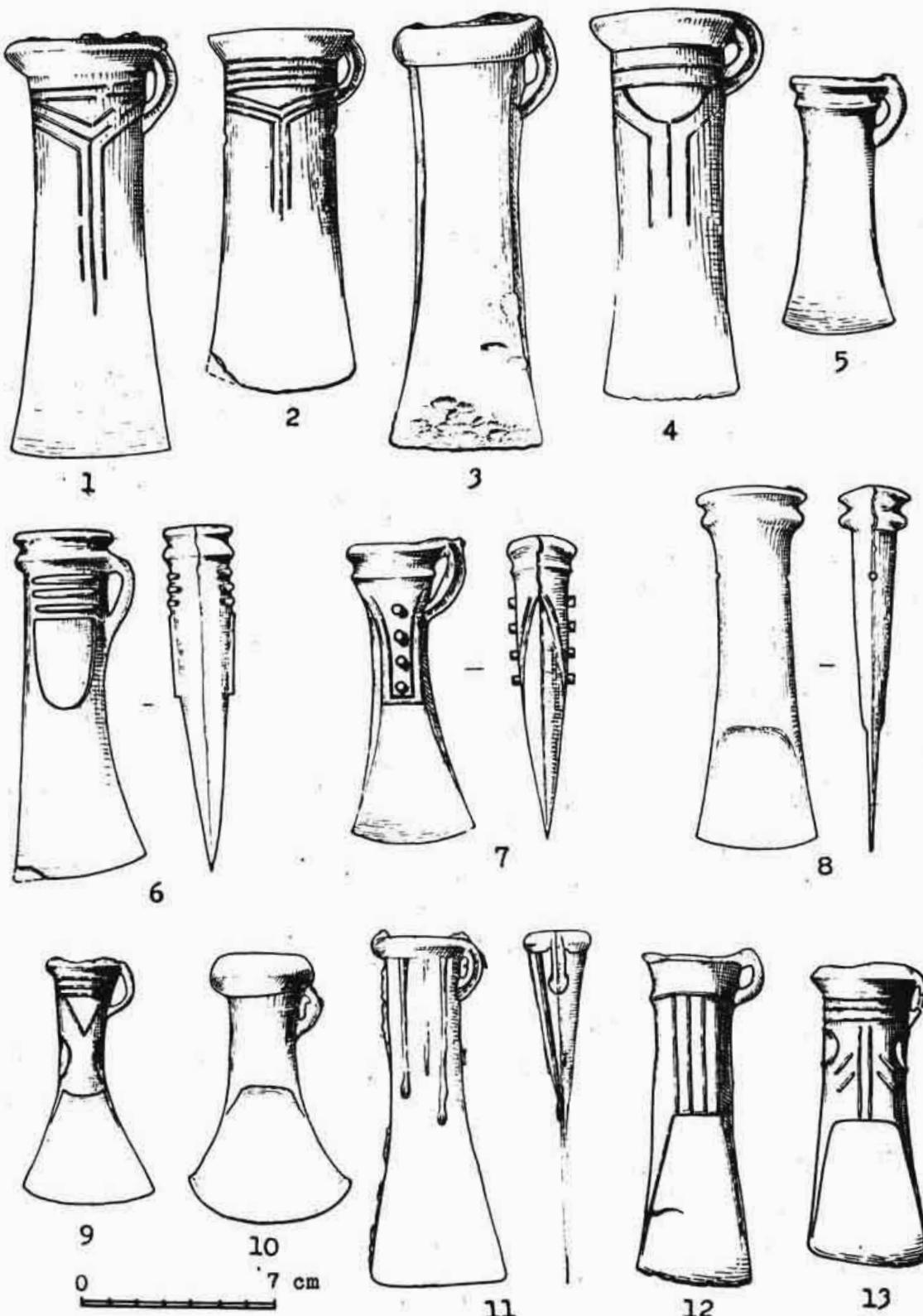
Mapku a tabuľky na nasledujúcich stranách kreslil autor.

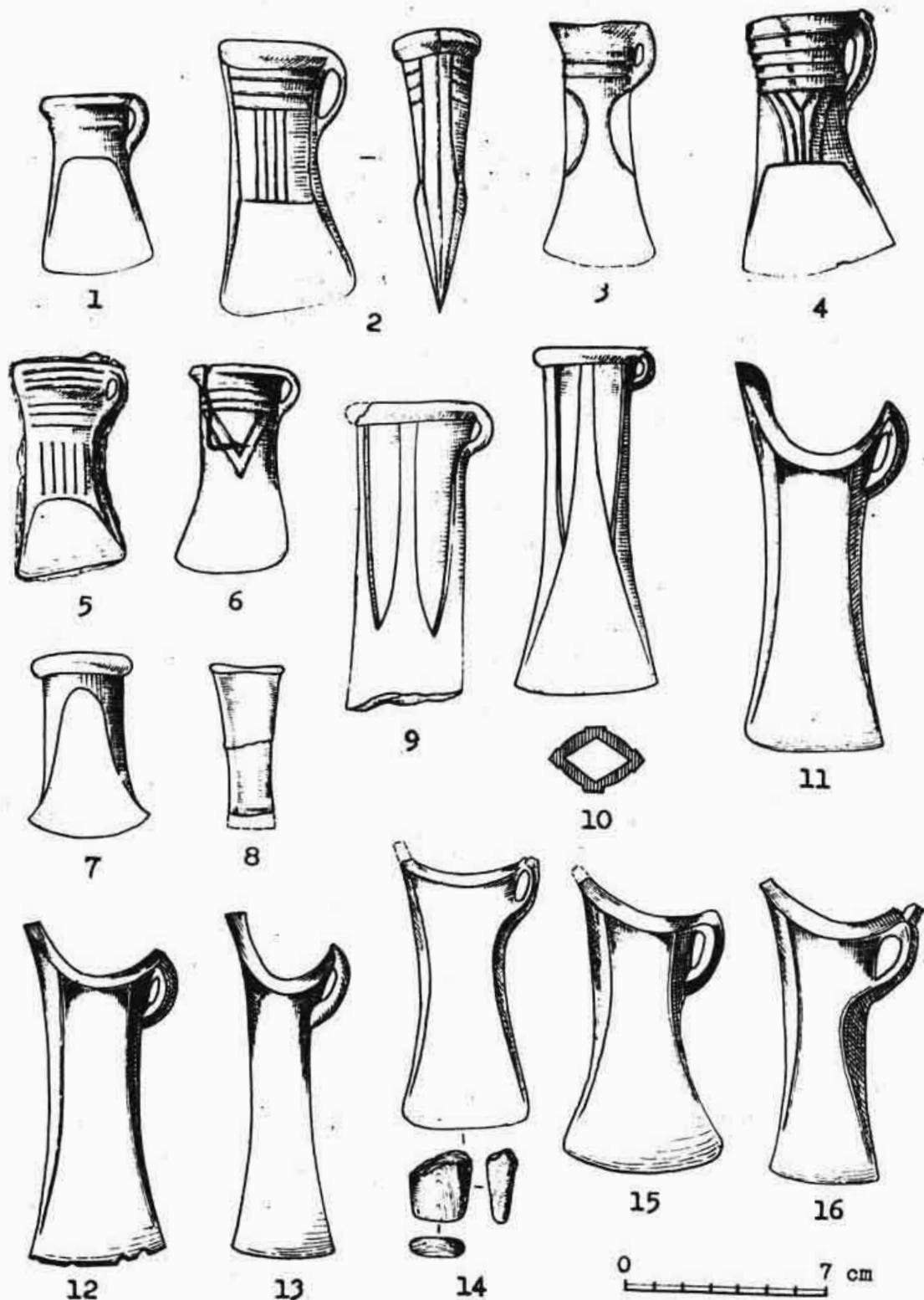
Mapa rozmiestenia hromadných s objediných nálezov bronzov na území na pravom brehu hornnej Tisy. 1 - hromadné nálezy z konca strednej doby bronzovej; 2 - hromadné nálezy z prvej fázy neskorej doby bronzovej; 3 - hromadné nálezy z druhej fázy neskorej doby bronzovej; 4 - nedostavané hromadné nálezy; 5 - zlaté predmety v hromadných a objedinelych nálezoch; 6 - objedinelé nálezy bronzov; 7 - územie Zakarpatskej oblasti USSR; 8 - karpatské priesmyky.

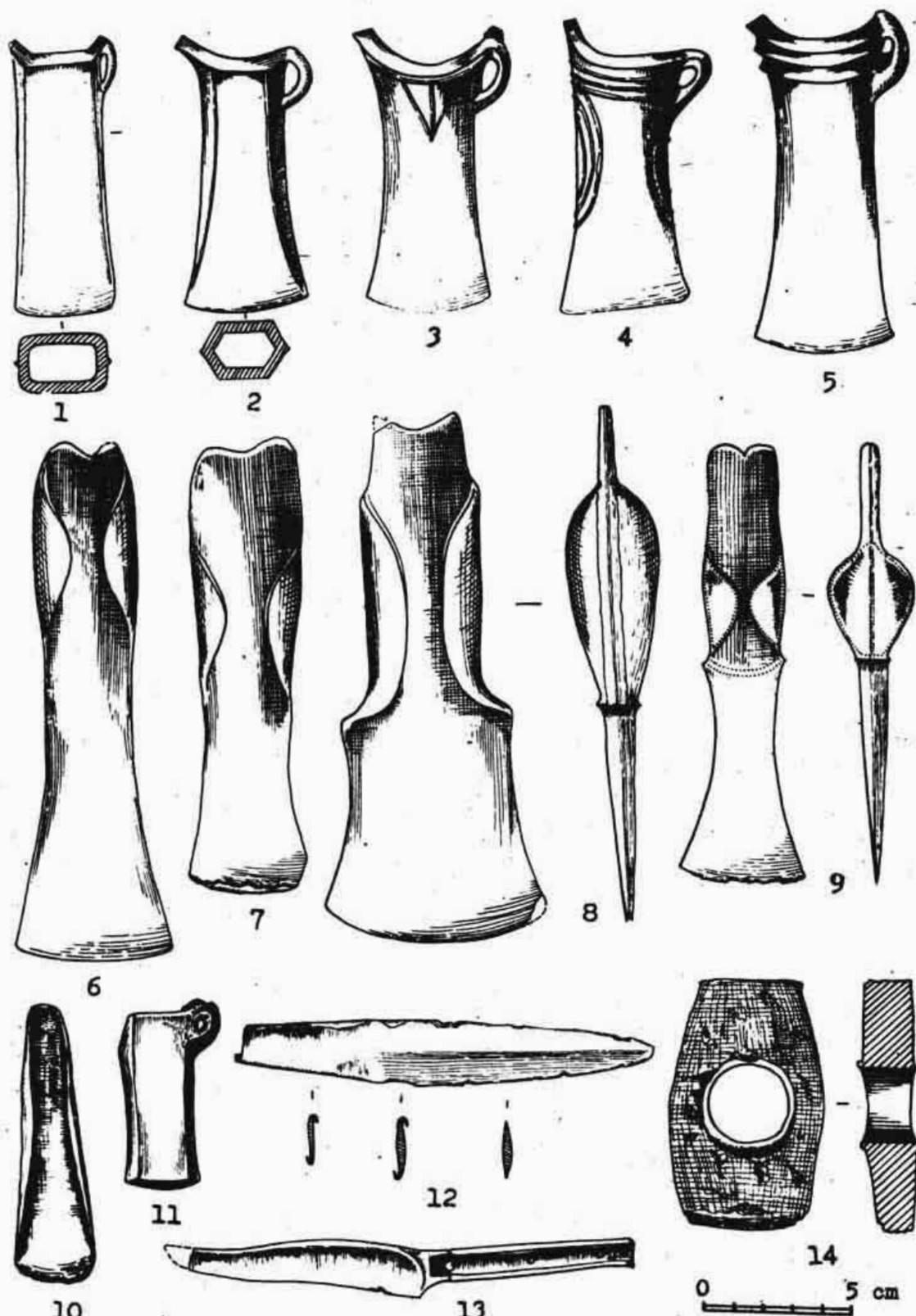
Tab. I. 1, 5, 8, 13 - Boržavskoje; 2, 7, 12 - Suskovo: 3 - Podmonastyr; 4, 6 - okres Užgerod; 9 - Malaja Dobron I; 10 - okres Beregovo.

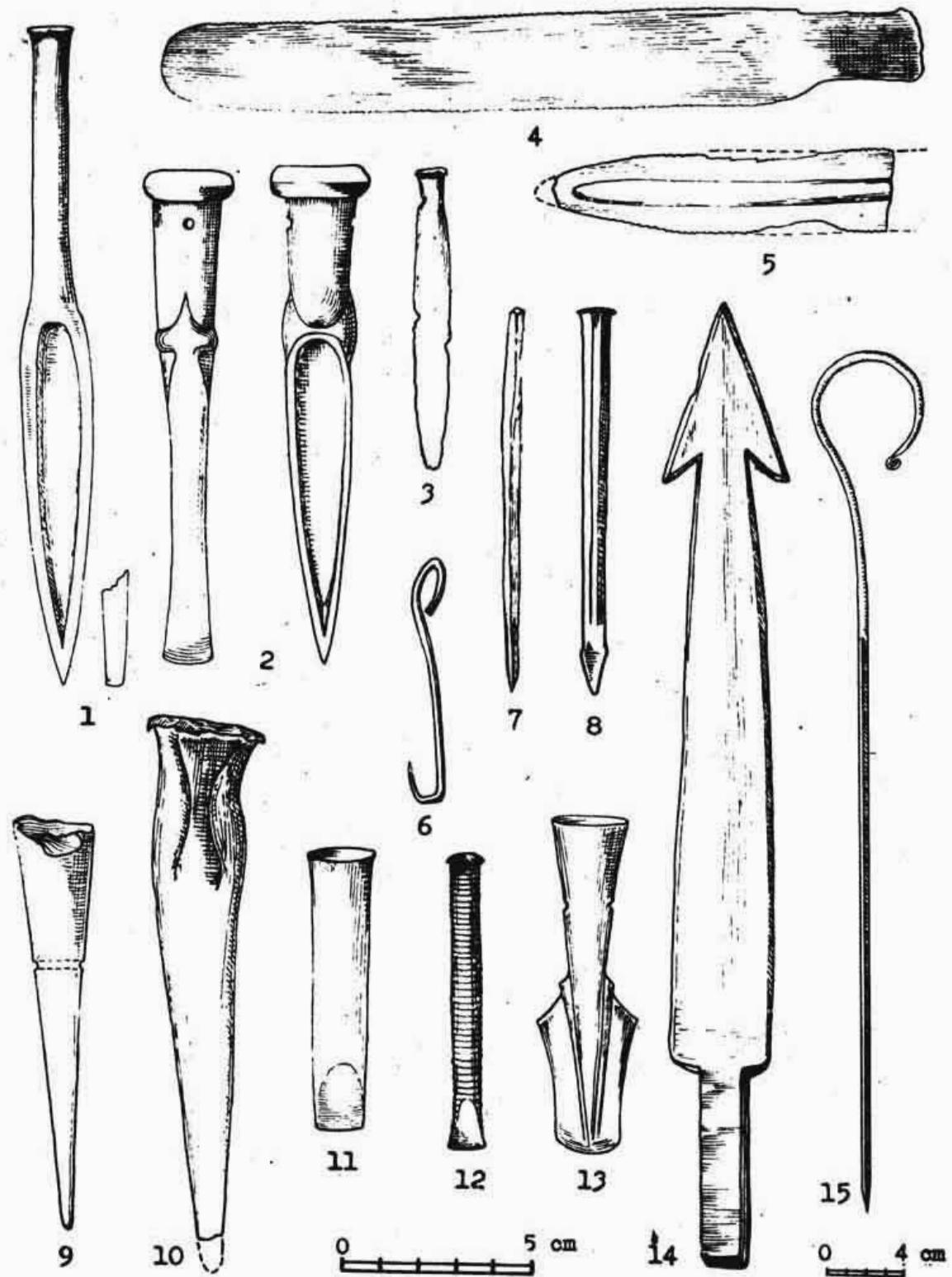
Tab. III. 1, 3, 5 - Suskovo; 2 - Velikaja Begani; 4 - Zmejevka II; 6, 8 - Malaja Dobron II; 7, 12 - okres Užhorod; 9, 13 - Zagatie; 10 - Klačanovo I; 11 - Malaja Dobron I.

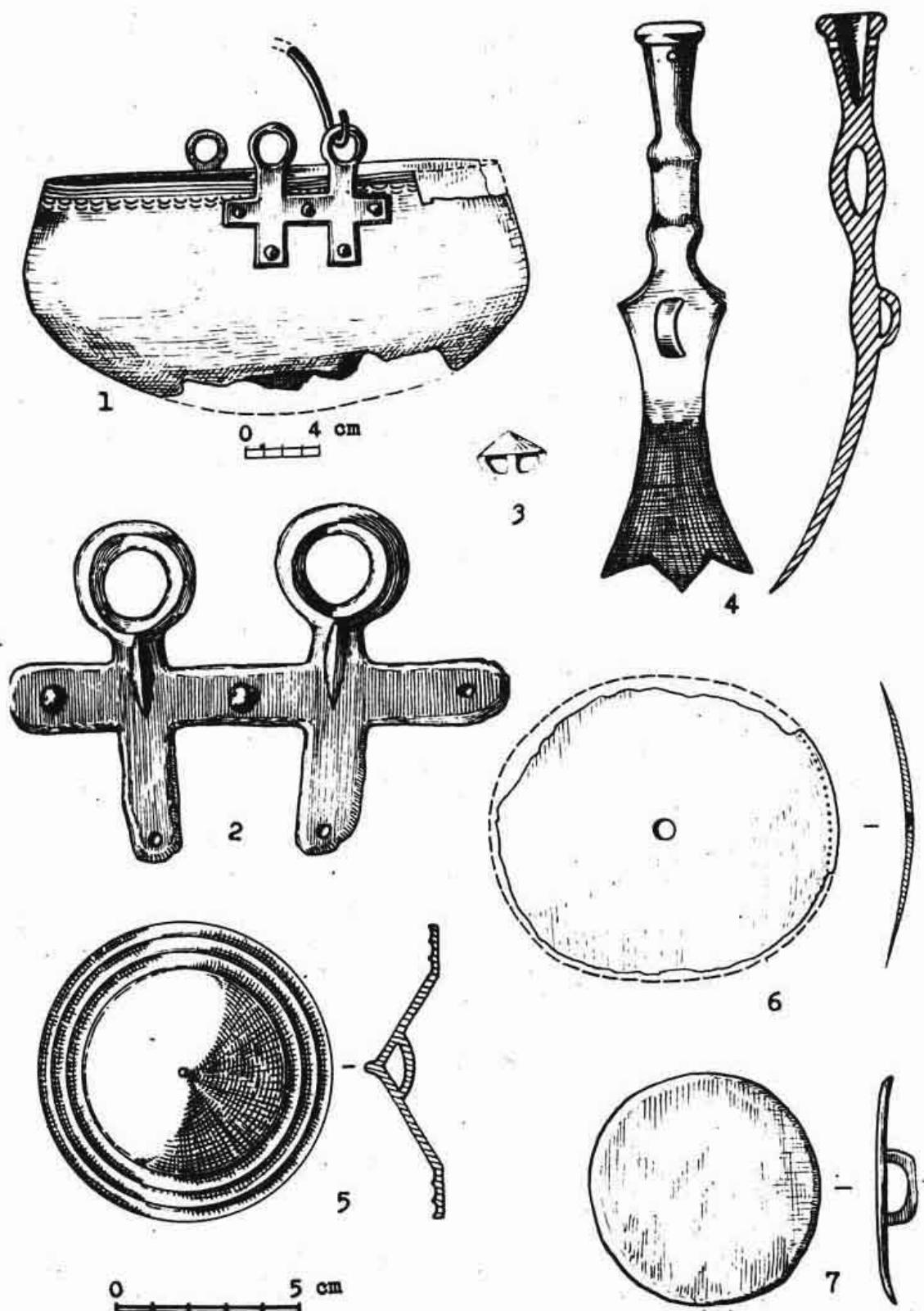
Tab. III. 1 - Goronda; 2 - okres Beregovo; 3, 11, 13, 14,
16 - okres Užhorod; 4 - Tekovo; 5 - Klačanovo I; 6 - Zagatie;
7 - Boržavskoje; 8 - Lazy I; 9 - Boržava; 10 - Čomonin; 12 -
Velikije Lučki; 15 - Čornyj Potok.

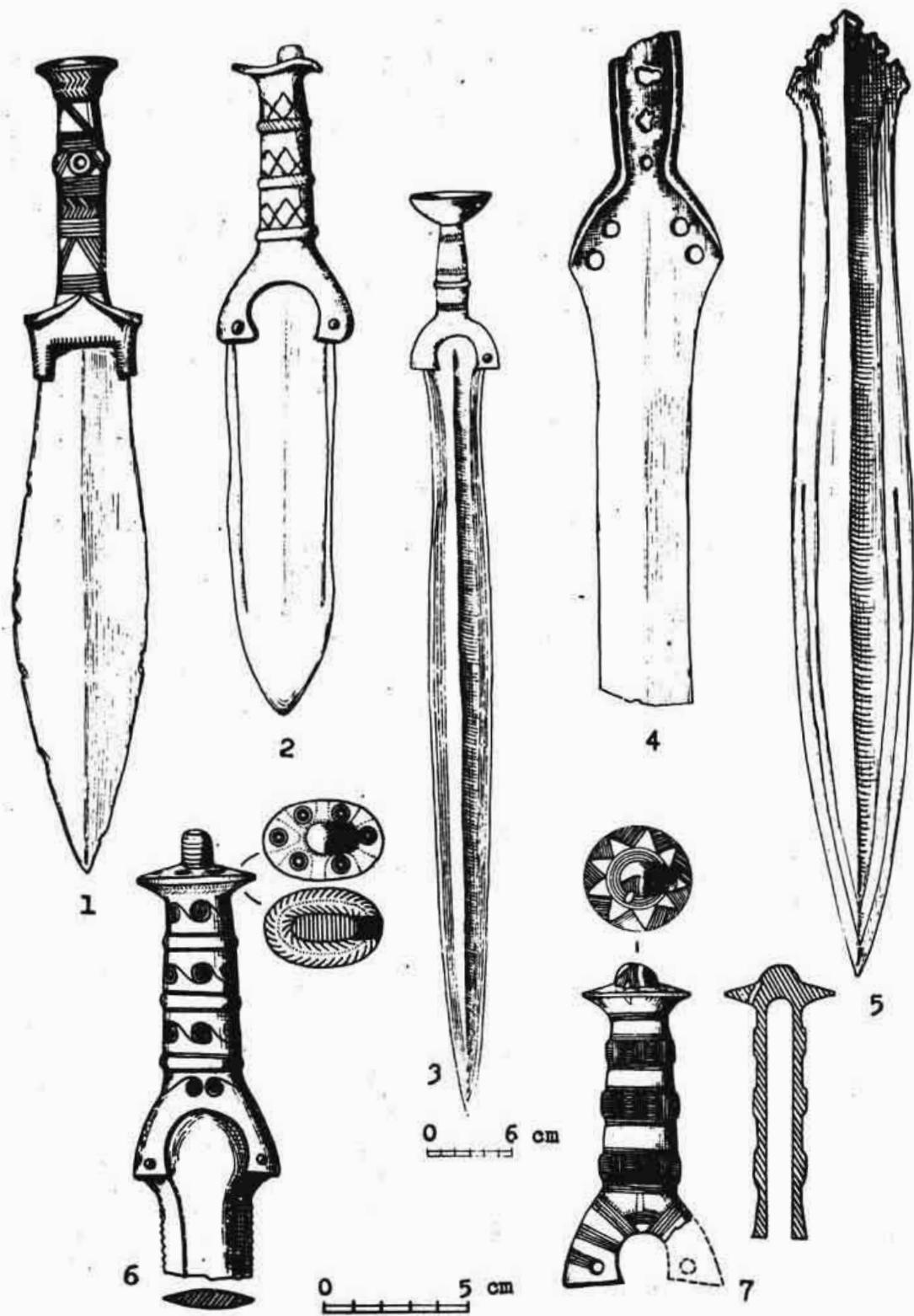
Tab. IV. 1, 7 - okres Užgorod; 2 - Dubrava; 3 - Boržavskoje;
4 - Botradi; 5, 11 - Podmonastyr; 6 - Podgoriany; 8 - Zmejevka III;
9 - Malaja Dobron II; 10 - Gelénes II; 12 - Lasy I;
13, 14 - Veliknja Bagan.

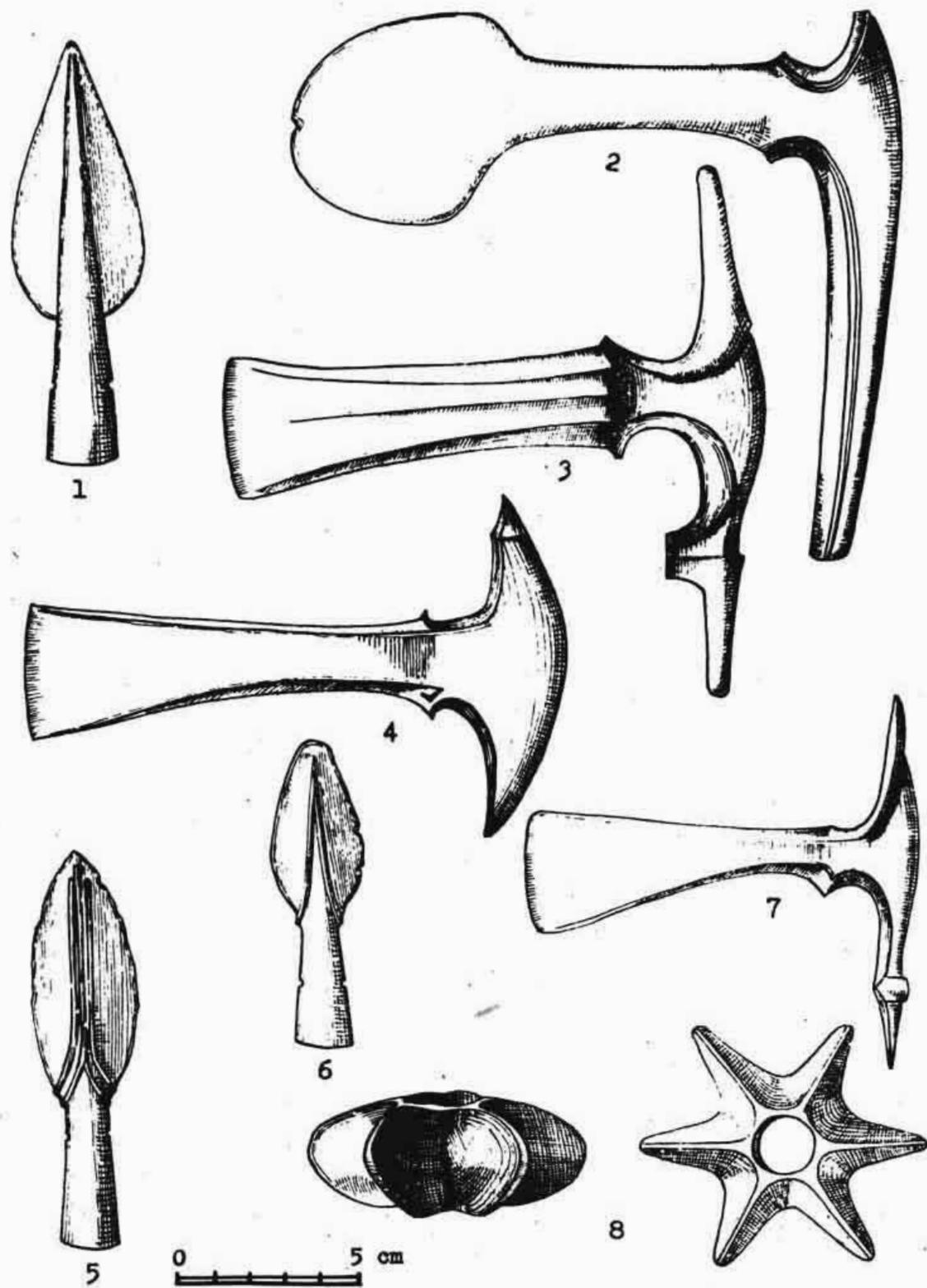
Tab. V. 1 - Zmejevka III; 2 - Malaja Dobroň II; 3, 5, 6, 7,
11, 15 - Lazý I; 4, 8, 12 - Suskovo; 9 - Velikaja Begani;
10, 14 - okres Užgorod; 13 - Boržavskoje.

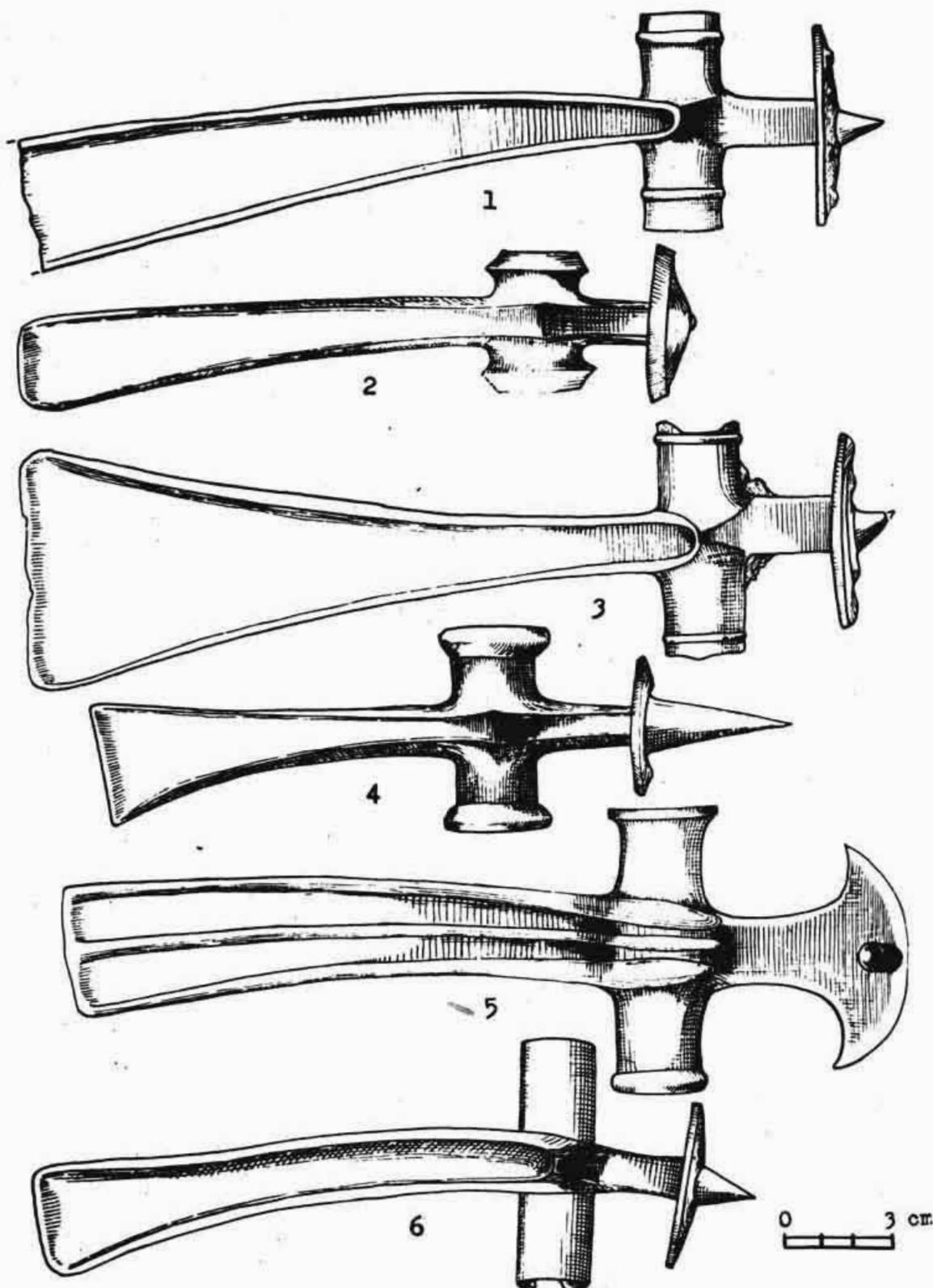
Tab. VI. 1, 2 - Kučava; 3 - Boržavskoje;
4, 5 - Velikaja Begaa; 6 - Dubrava; 7 Lazy I.

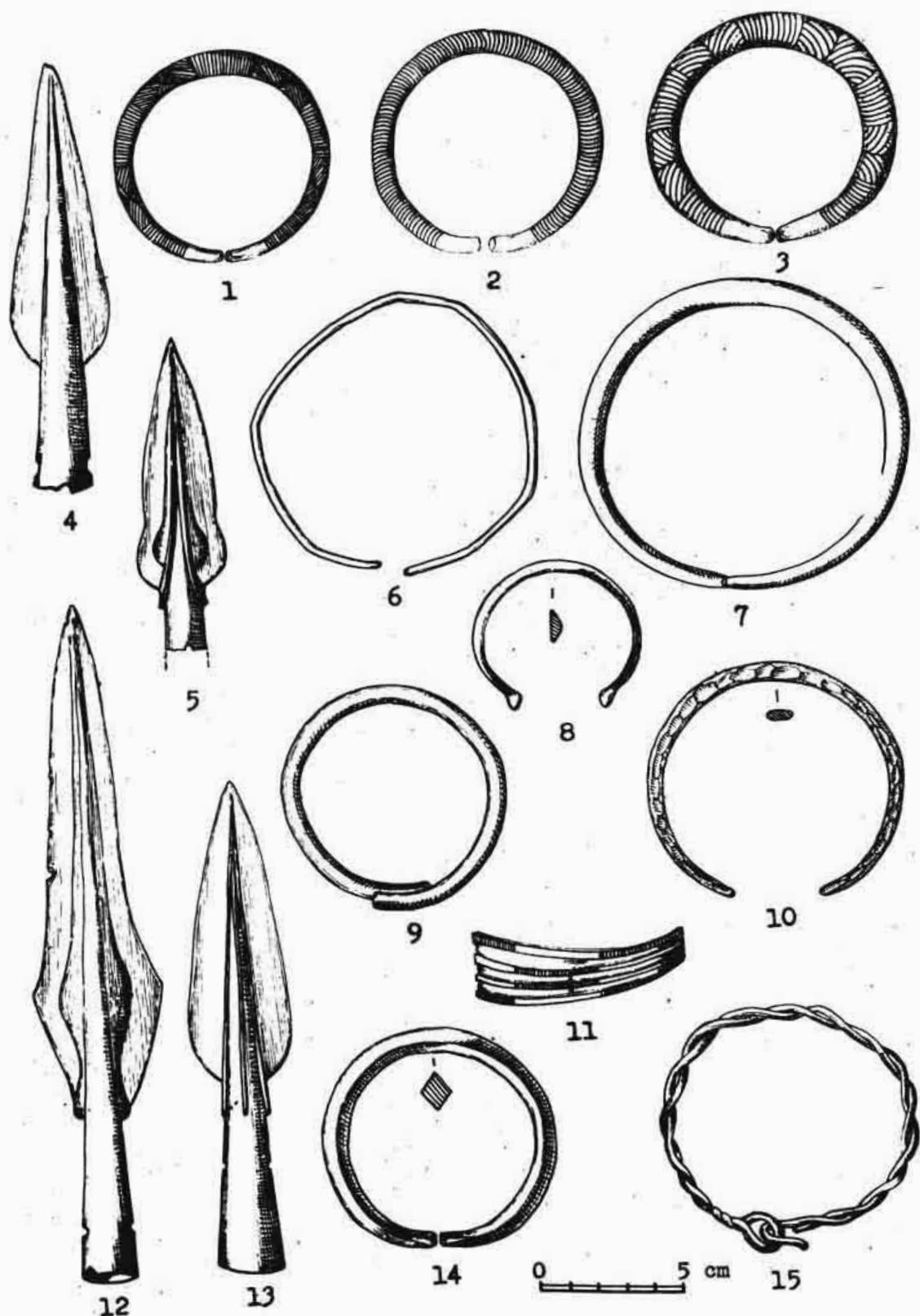
Tab.VII. 1 - Makarievo; 2, 5 - okres Užgorod; 3 - Stanovo II;
4 - Ardanovo; 6 - Malaja Dobron II; 7 - Velikaja Began.

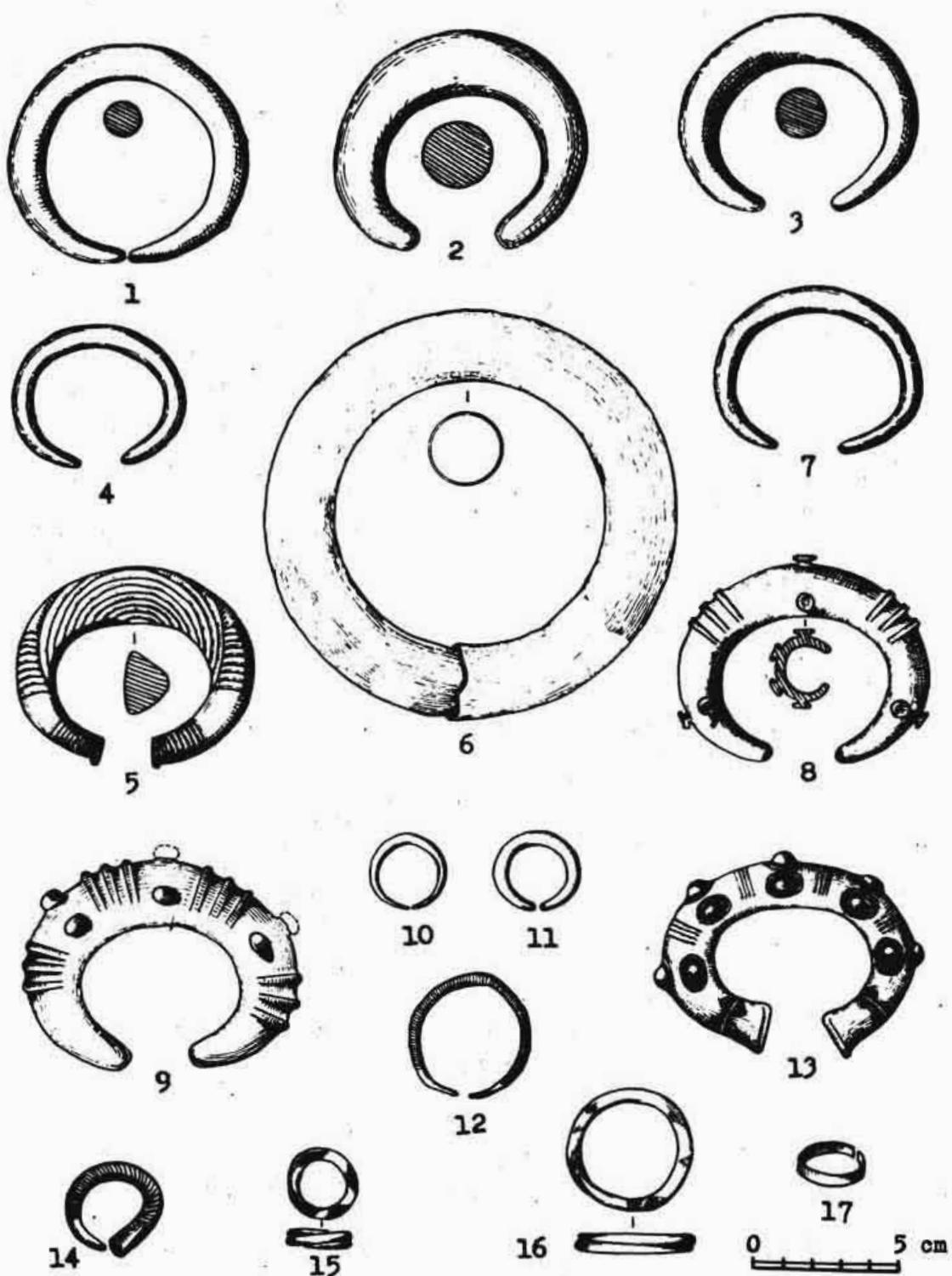
Tab. VIII. 1 - Velikaja Begani; 2 - okres Užgorod; 3 - Čornyj
Potok; 4 - Velikije Lučki; 5, 6 - Obava I; 7 - Dubrava;
8 - Bodalov.

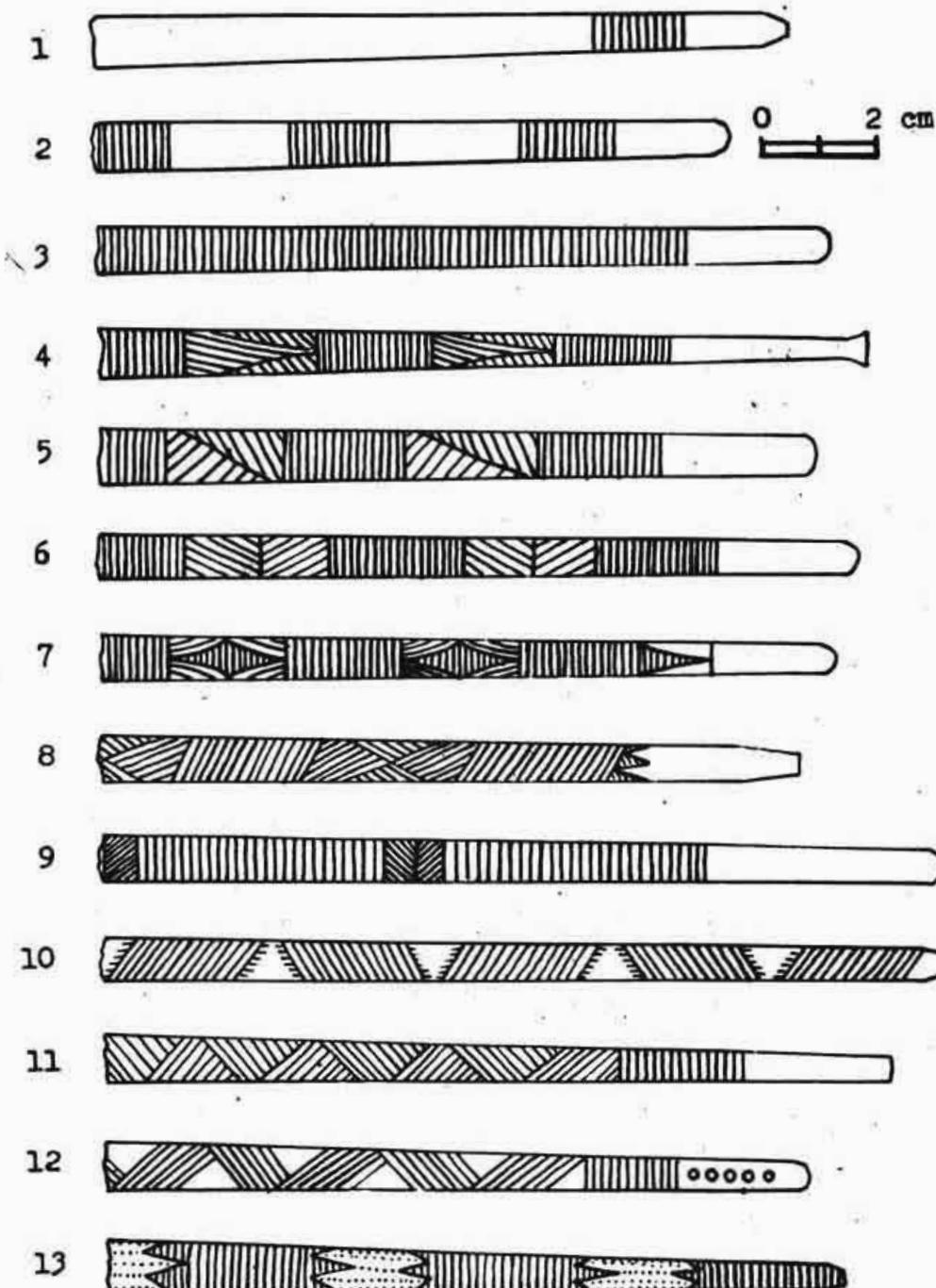
Tab. IX. 1 - Tišov; 2 - Kolodnoje; 3 - Aklin; 4 - Čomonin;
5 - Zakarpatská oblast; 6 - Velikaja Begān.

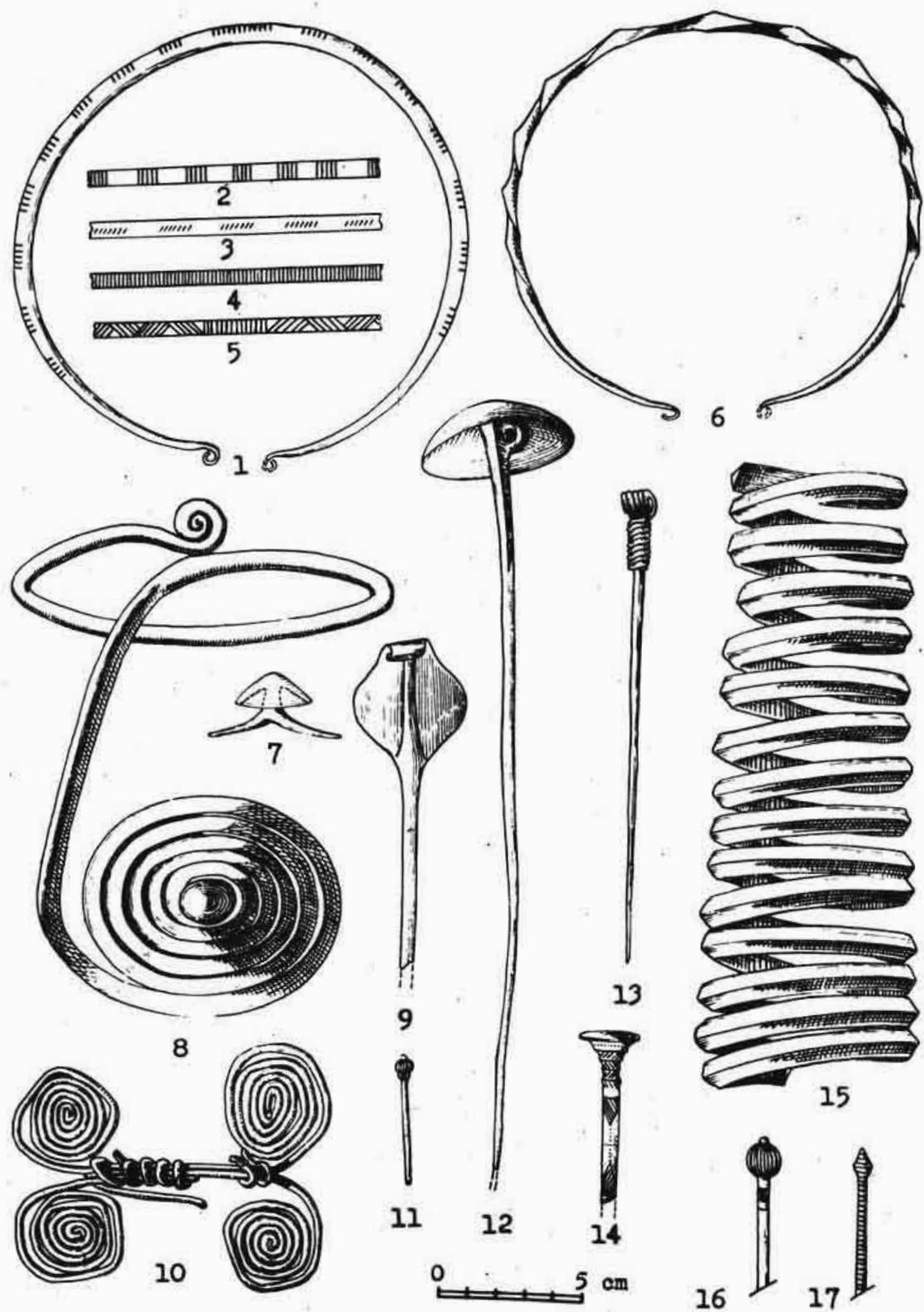
Tab. X. 1, 14 - Velikije Lučki; 2 - Dubrava; 3, 7 - Suskovo;
4 - Klačanovo I; 5 - Podmonastyр; 6, 15 - Užgorod I; 8 - okres
Užgorod; 9 - Užgorod IV; 10 - Medvežie; 11 - Lazy I; 12 - Ma-
karieve; 13 - Obava I.

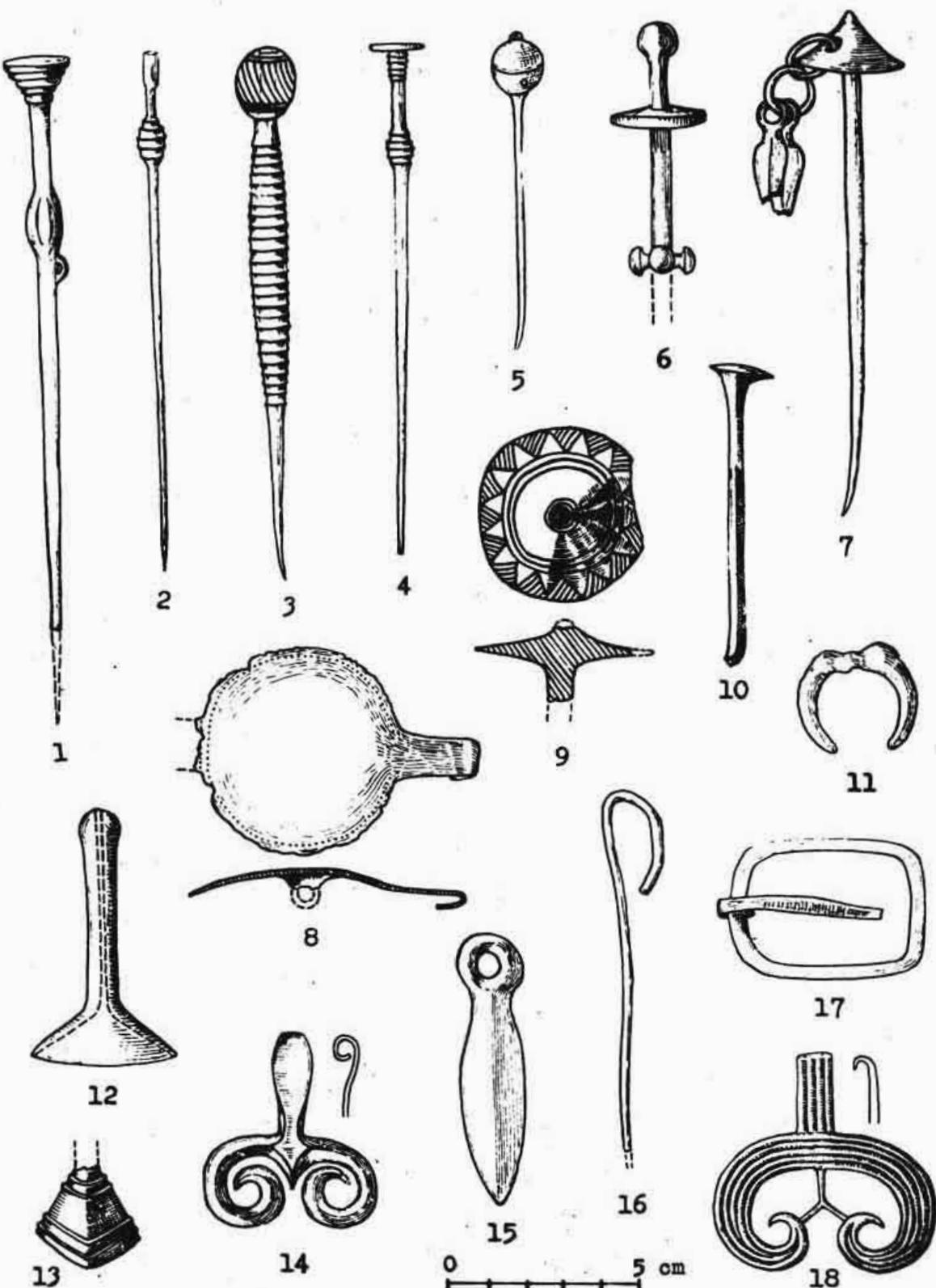
Tab. XI. 1 - Nižnije Vorota I; 2, 3, 5 - Malaja Dobroň I; 4, 8 - Velikaja Begaj; 6, 9, 13 - okres Užgored; 7 - Boržavskoje; 10, 15 - Velikije Lučki; 11 - Čopovka; 12 - Boržaya; 14, 16, 17 - Lazy I.

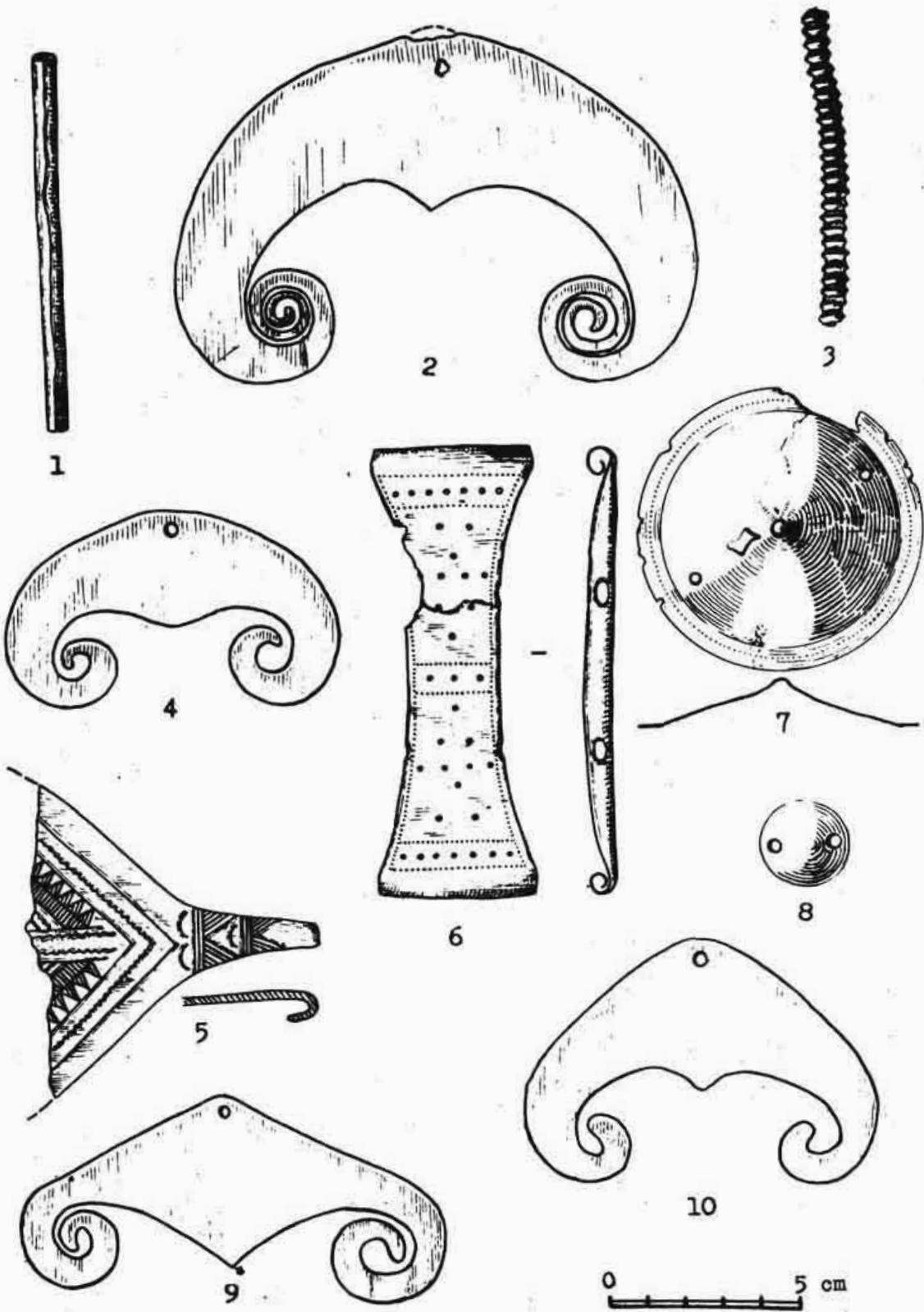
Tab. XIII. 1, 3, 9 - Obava II; 2, 3, 6 - Suskovo; 2, 3 - Čertež; 2 - Borodivka; 2, 3, 6, 7, 13 - Velikije Lučki; 2, 3, 4, 9-11 - Dubrava; 2-4 - Velikaja Begani; 3, 9 - Béarabás; 3, 5, 9 - Bilki; 3, 9, 10 - Malaja Begani; 3 - Boržavskoje; 3, 6 - Bodalov; 3, 4 - Volovec; 3, 4 - Gulács; 3 - Klačanovo I, 3 - Nižnije Vgroti I; 3 - Lazy I; 8, 12 - Óbava I; 9 - Malaja Dobron I; 10 - Dobroselie; 4, 11 - Zmejevka III.

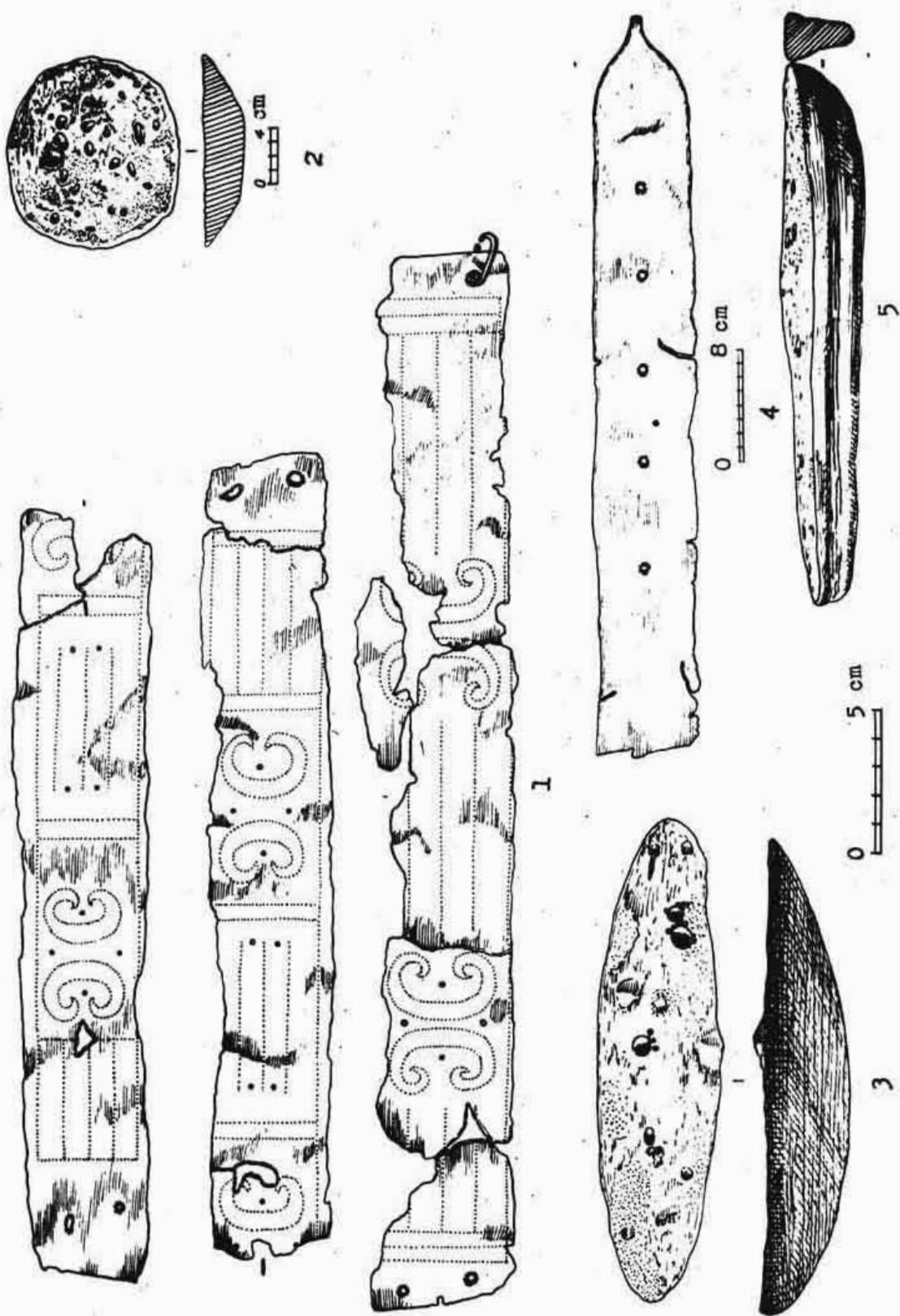
Tab. XIII. 1-6, 12, 15 - okres Užhorod; 7 - Malaja Dobron I;
8 - Podgoriany; 9,13 - Kolodnoje; 10 - Užhorod I; 11 - Boržava;
14, 16, 17 - Makarievo.

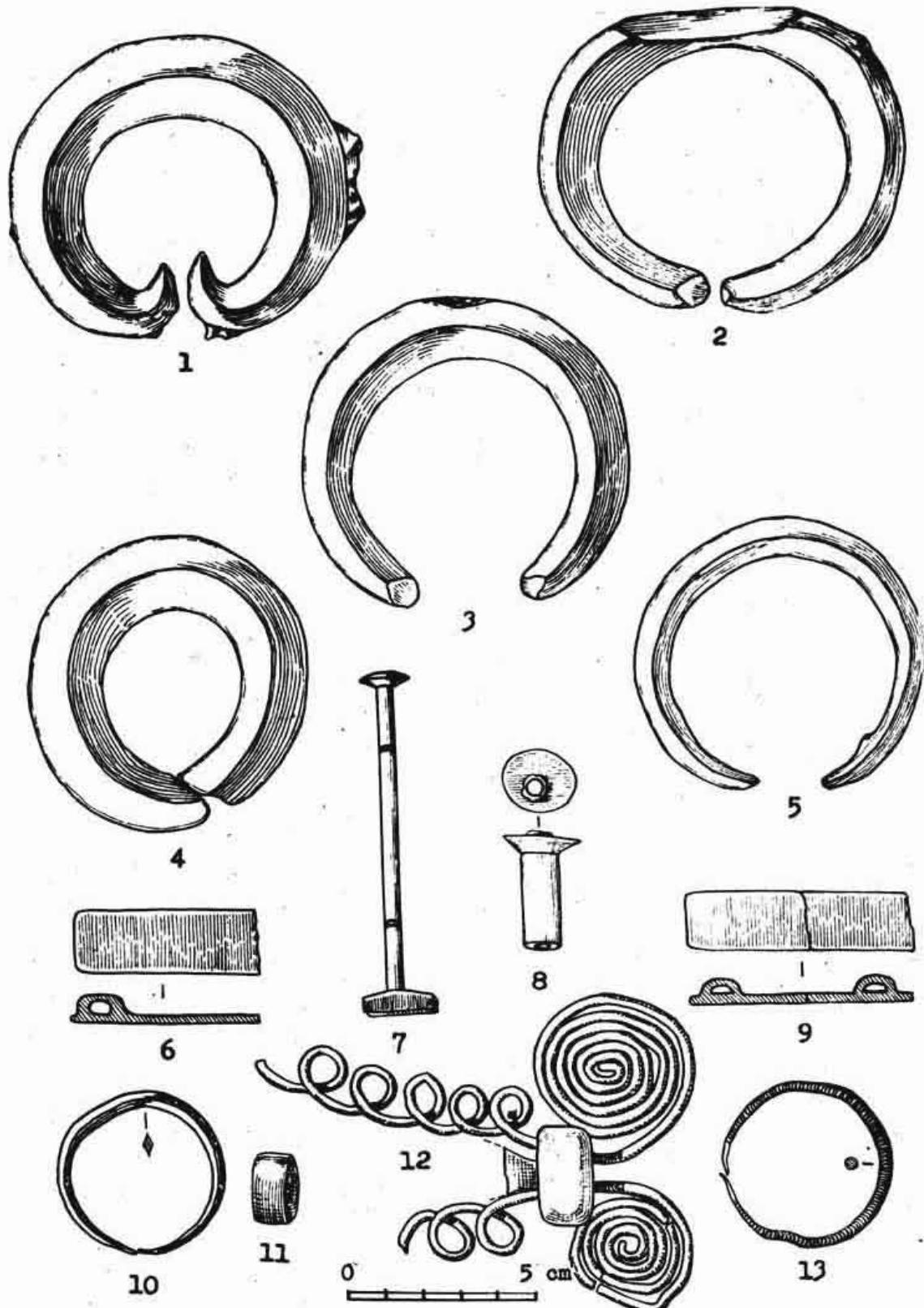
Tab. XIV. 1 - Velikaja Begani; 2 - Makarievo; 3, 10, 15 - Laz I; 4 - Velikije Lučki; 5, 8, 9 - Boržava; 6 - Obava III; 7, 14, 16 - Kolodnoje; 11 - okres Užgorod; 12, 13 - Podmosty; 17 - Malaja Dobron I; 18 - Podgoriany.

Tab. XV. 1, 2, 4, 6, 7, 10 - Podgoriany III; 3 - okres Užgorod; 5 - Velikaja Begun; 8 - Klačanovo; 9 - Velikiye Lučki.

Tab. XVI. 1 - Medvežje; 2 - Zmejevka II; 3 - Dubrava; 4 - okres Užhorod; 5 - Suskovo.

Tab. XVII. 1 - Malaja Dobroň II; 2 - Zmejevka II; 3 - Bla-
žejevo; 4 - Radvanka; 5 - Velikije Lučki; 6, 8, 9, 12 - La-
zy I; 7 - okres Užgorod; 10 - Volovec; 11 - Boržavskoje;
13 - Selce.

HROMADNÝ NÁLEZ BRONZOV ZO ŽBINIEC

KAROL ANDEL

Obec Žbince (okres Michalovce) leží v Severopotiskej nížine medzi riečkami Ondavou a Laborcom. Na západ od nej sa tiahne Bánovská pahorkatina s kótami od 106 do 120 m; najbližšia horská oblasť je ca 8 km na sever nad Pozdišovcami. Kataster obce je nížinného rázu.

Hromadný nález bronzov sa našiel na jeseň r. 1955 pri oraní na poli Jána Ivana, na hore Záhumienky. Miesto nálezu nemá dobrú orientačnú polohu, ca 400 m od neho je na kopci o 2 - 3 m vyššom trigonometrický bod s vežičkou. Miesto nálezu sa nehodí na osídlenie, pretože leží na okraji mokriny. Nález pozostával z bronzových sekeriek a našiel ho Štefan Medvedz. Ostatné predmety patriace k hromadnému nálezu zozbieral v týchto miestach žiak Jedenástročnej strednej školy v Michalovciach Fr. Čepera, bývajúci v Žbinciach; odovzdal ich J. Vízdalovi, riaditeľovi Zemplínskeho múzea v Michalovciach. Nález je uložený v spomenutom múzeu.

Nálezové okolnosti sa nedali bezpečne vyšetriť; o náleze okrem spomenutých osôb v obci nikto nič nevedel.

K hromadnému nálezu patrí šesť sekeriek (1 - 6), osiem náramkov (7 - 14), desať celých a jeden zlomok náramnice (15 - 25), zvyšky plechovej nádoby (26), zvyšok kosáka (27) a dve zubadlové bočnice (28, 29). Všetky predmety sú z bronzu.

O p i s n á l e z o v:

1. Bronzová sekerka s tulajkou a uškom, s nesúmerne vykrojeným ústím tulajky. Plastickej výzdoba má tvar vrbového listu so stopkou, ušková časť sekerky tvorí stopku listu. Na druhej pozdižnej hrane je podobná výzdoba, no ukončenie vrbového listu pri ústi tulajky chýba. Obe ploché širšie strany sekerky sú bez výzdoby. Okraj tulajky je zosilnený prstencom. Patina je trávovo-zelená. Rozmery: d sekerky 11,7 cm, d ostria 4,7 cm.

2. Bronzová sekerka s tulajkou s nesúmerne vykrojeným ústím. Ostrie, časť pri ušku i uško, ako aj protiľahlá hrana je ulomená. Sekerka je štíhlejšia než predošlá, má aj podobnú plastickej výzdobu (reliéfný vrbový list je štíhlejší, list na druhej hrane nemá zakončenie). Okraj ústia a patina ako u predošej sekerky. Rozmery: zach. d 10 cm, Ø ústia tulajky 3,8 cm.

3. Zlomok sekerky s nesúmerne vykrojeným ústím tulajky s uškom. Výzdobu tvorí reliéfný vrbový list so stopkou. Stopka listu tvorí uško. Okraj ústia tulajky je zosilnený prstencom. Sekerka je ešte štíhlejšia než predošlá, patina zelenkavá. Pôvodná dĺžka a šírka sa nedá určiť.

4. Bronzová sekerka s ústím tulajky súmerne vykrojeným a rovným ostrím. Súbežne so švom po odlievaní ide 1 + 1 reliéfne rebro, ktoré však nevytvára výzdobu tvaru vrbového listu. Patina je zelenkavá. Rozmery: d sekerky 20,4 cm, Ø ústia 3,5 cm, d ostria 4,3 cm.

5. Sekerka s tužajkou s priamym ústím a uškom. Na obidvoch hranach je plastická výzdoba tvaru vrbového listu; žliabky vedľa okraja listu sa spájajú a vytvárajú po bokoch ozdobu tvaru písmena U; pod okrajom ústia vedú tiež dva žliaby. Patina je zelenkavá. Rozmery: d 9,2 cm, š hore 2,7 cm, pri ostrí 4,8 cm.

6. Sekerka s tužajkou so súmerne vykrojeným ústím a uškom. Okraj ústia je zosilnený. Súbežne so švom po odlievaní ide po okraji strán 1 + 1 rebro; výzdoba tvaru reliéfnego listu chýba. Patina je zelenkavá. Rozmery sekery: d 9,1 cm, d ostria 3,7 cm.

Všetky sekery boli liate. Svedčia o tom švy po odlievaní na ich hranach. Ide o dohotovené výrobky. Výrobný postup nenasvedčuje, že výrobky boli liate na mieste nálezu.

7. Bronzový uzavretý kruhový náramok z bieleho kovu, pokrytý zelenou patinou na väčšine plochy. Je vyrobený z drôtu nerovnomernej hrúbky a nepravidelného kruhového prierezu. Výzdobu vonkajšieho povrchu náramku tvoria zväzky zvislých čiar, trikrát prerušené vetvičkovou kresbou. Na najtenšom mieste obvodu je výzdoba tvaru písmen V, obrátených k sebe hrotmi; medzi nimi je zvislá čiarka. Rozmery: Ø náramku 6,9 cm, Ø (hrúbka) drôtu 4,6 až 7,4 mm.

8. Bronzový otvorený kruhový náramok so zovretými koncami, pokrytý tmavozelenou patinou. Výzdobu vonkajšieho povrchu tvoria tri uhlopriečkami rozdelené obdĺžniky s rovnakým smerom ryhovaními protiahľadými poliami, medzi obdĺžnikmi a vľavo i vpravo od krajných obdĺžnikov je kolmé ryhovanie. Na každom konci je výzdoba v podobe trojnásobných písmen V, vklínených do seba a s hrotmi smerujúcimi ku koncu náramku. Rozmery: Ø náramku 6,2 cm, Ø (hrúbka) drôtu 6,6 až 11,5 mm.

9. Bronzový uzavretý kruhový náramok, pokrytý jašnozelenou patinou. Výzdoba ako u predošlého, iba kresba je o niečo výraznejšia. Rozmery: Ø náramku 6,8 cm, Ø (hrúbka) drôtu 5,5 až 7 mm.

10. Bronzový uzavretý kruhový náramok, pokrytý čiernozelenou patinou. Výzdoba ako u obidvoch predošlých, no ukončená zväzkom rýh (bez výzdoby podobnej písmenu V). Rozmery: Ø náramku 6,8 cm, Ø (hrúbka) drôtu 5 až 12 mm.

11. Bronzový uzavretý kruhový náramok, pokrytý zelenou patinou. Výzdoba ako u troch predošlých, no miesto uhlopriečkami rozdelených obdĺžnikov s ryhami sú nezdobené plôšky (je ich 9, skupín kolmých rýh 10). Na tomto náramku sú osobitne zreteľné na vnútornej i vonkajšej strane švy po odlievaní. Rozmery: Ø náramku 6,8 cm, Ø (hrúbka) drôtu 4 až 11 mm.

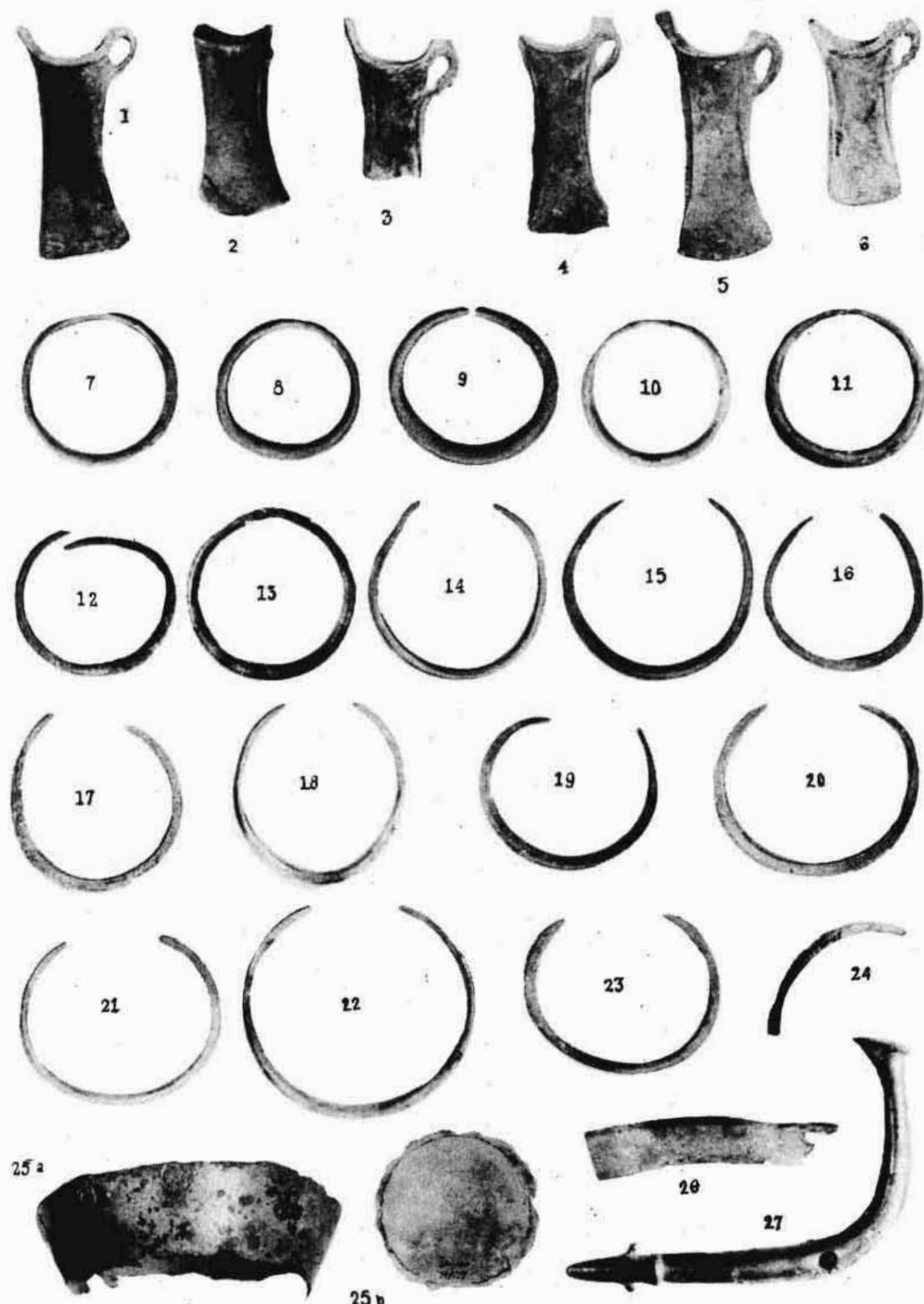
12. Bronzový otvorený kruhový náramok, pokrytý čiernozelenkovou patinou; konce sa tenčia, nedotýkajú sa. Výzdoba ako na predošom. Rozmery: Ø náramku 7,1 cm; Ø (hrúbka) drôtu 4 až 8 mm.

13. Bronzový otvorený kruhový náramok s prekrývajúcimi sa koncami, pokrytý tmavozelenou patinou. Výzdoba ako na náramku pod čís. 11, na prázdnych ploškách medzi skupinami kolmých rýh je však výzdoba v podobe písmen X. Rozmery: Ø náramku 6 cm, Ø (hrúbka) drôtu 6 až 9 mm.

14. Bronzový kruhový uzavretý náramok so zváranými koncami, pokrytý na väčšine plochy jemnou patinou. Výzdobu tvoria zväzky zvislých rýh, prerušované nezdobenými plôškami. Drôt nemá presný kruhový prierez; na vnútornej strane náramku vidno šev po odlievaní. Rozmery: Ø náramku 8 cm, Ø (hrúbka) drôtu 5 až 7 mm.

Niektoré náramky považujeme za nedohotovené, najmä tie, ktorých povrch nie je zdobený ryhami.

15. Bronzová kruhová náramnica s hrotitými, od seba oddialenými, zužujúcimi a splošťujúcimi sa koncami, pokrytá zelenou a tmavozelenou patinou. Nemá presný kruhový tvar, pretože je mierne zdeformovaná. Na vonkajšom stredovom obvode vidno

Obr. 1. Žbince, okr. Michalovce. Hromadný nález broncov.
1-6 - sekery; 7-13 - náramky; 14-23 - náramnice; 24 - zlomok
náramnice; 25a - zvyšok steny bronzovej nádoby; 25b - dno
bronzovej nádoby; 26 - zvyšok kosáka; 27 - bočnica zubadla.

akýsi čiaru, pravdepodobne šev po odlievaní. Zdobená je zväzkami rýh. Na jednom mieste na okraji hrotov vidno krátke šikmé čiarky, akoby stopy zúbkov. Rozmery: Ø 7,9 cm, max. hrúbka drôtu 7,5 mm.

16. Bronzová náramnica podobná predošej, pokrytá zelenou a tmavozelenou patinou. Horná a dolná plocha je viac-menej neoblá, netvorí pravidelný kruh, pretože jeden koniec je viac zalomený. Výzdoba pozostáva iba z 10 krátkych čiarok vedľa seba. Rozmery: Ø 8,5 cm, max. hrúbka drôtu 8 mm.

17. Bronzová náramnica podobná predošej, pokrytá čiernozelenou patinou. Hrany sú nepravidelné. Výzdoba je iba na konci - tri šikmé čiary. Rozmery: Ø 7 cm, max. hrúbka drôtu 8 mm.

18. Bronzová náramnica podobná predošej, pokrytá zelenou až tmavozelenou patinou. Horná a dolná plocha ramien je rovná, neoblá; na koncoch možno pozorovať stopy tvarovania tahaním. Rozmery: Ø náramnice 8 cm, max. hrúbka drôtu 8 mm.

19. Bronzová náramnica podobná predošej, pokrytá zelenou patinou. Je bez výzdoby a vidno na nej stopy tvarovania tahaním ako na predošej. Rozmery: Ø 7,6 cm, max. hrúbka drôtu 7 mm.

20. Bronzová mnohochranná náramnica podobná predošlým, miestami pokrytá modrastozelenkou patinou. Na jednom konci vidno stopy tvarovania tahaním. Rozmery: Ø 8,1 cm, hrúbka drôtu 7 mm.

21. Bronzová mnohochranná náramnica podobná predošlým, pokrytá hnedozeleňkou patinou; v strede je náramnica oválneho prierezu. Rozmery: Ø 9 cm, hrúbka drôtu 6,5 cm.

22. Bronzová náramnica podobná predošej, väčšina dížky je kruhového prierezu, iba ku koncom je mnohochranná; pokrytá modrastozelenkou patinou. Rozmery: Ø 9 cm, max. hrúbka drôtu 6,5 mm.

23. Bronzová náramnica podobná predošej, pokrytá modrastozelenkou patinou. V priereze je kruhová, iba ku koncom prechádza v mnohochrannú. Rozmery: Ø 9,9 cm, max. hrúbka drôtu 7 mm.

24. Bronzová mnohochranná náramnica, podobná predošlým, pokrytá zelenou patinou. Má tvar nepravidelného neuzávretého kruhu. Ku koncom sa stenčuje. Rozmery: Ø 8,7 cm, max. hrúbka drôtu 8 mm.

25. Polovica bronzovej náramnice z drôtu nepravidelného hranatého prierezu, pokrytá zelenou až tmavozelenou patinou. Max. hrúbka drôtu 6 - 7 mm.

Na náramnici pod č. 14 badať akýsi šev po odlievaní. Na náramničiach pod č. 17, 18 a 19 dobre rozoznať na koncoch stopy tahania, na náramnici pod č. 15 ich poznáť menej a na ostatných takéto stopy nebadáť. Na náramnici pod č. 14 sú šikmé, rovnako husté ryžky a na náramnici pod č. 15 asi 10 krátkych ryžiek husto vedľa seba. Ide možno o stopy zúbkov klieští, ktorými boli výrobky za tepla tahané.

Náramnice, ktoré majú kruhový alebo oválny prierez, považujeme za nedochované. Podľa všetkého ostré konce náramnice boli pri nosení niečim (prípadne ozdobne) omotané, aby nezraňovali rameno.

26. Zvyšky nádoby - situle - z tenkého bronzového plechu; steny boli vyhotovené nadstavovaním plechových pruhov; našli sa:

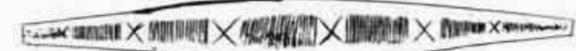
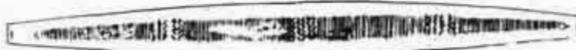
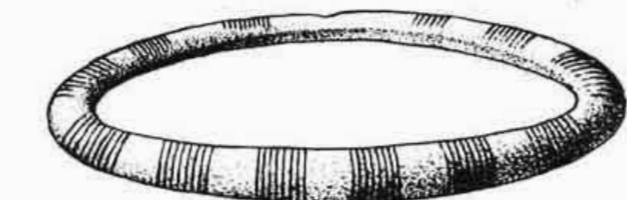
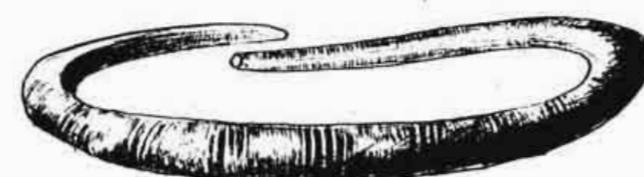
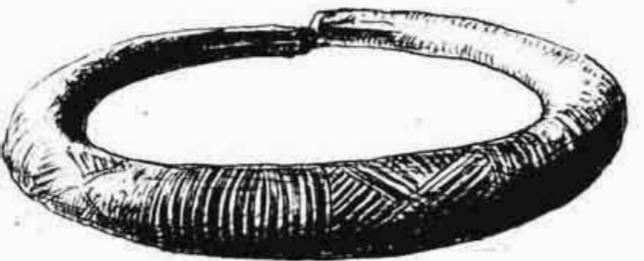
a) Obvodový plechový pruh zo steny situle, pozostávajúci z dvoch nad seba vtlačených a pritepaných, asi 5 cm širokých plechov (jeden pruh prekrýva asi o 2 cm druhý). Vodotesnosť nádoby sa docielila prinitovaním. Nity majú priemer ca 4 mm a sú rozkované v hlavičky široké asi 1,5 cm; sú vzdialené od seba na 5 cm. Aj obvod je spojený nitom. Vonkajšia plocha plechu je hladká a aj teraz možno

cez modrastozelenkovú patinu pozorovať lesk. Na vnútorej strane steny badať stopy po vyklepávaní.

b) Plechové dno o priemere 7,3 cm, na obvode má 3 mm široký, mierne vtlačený žliabok.

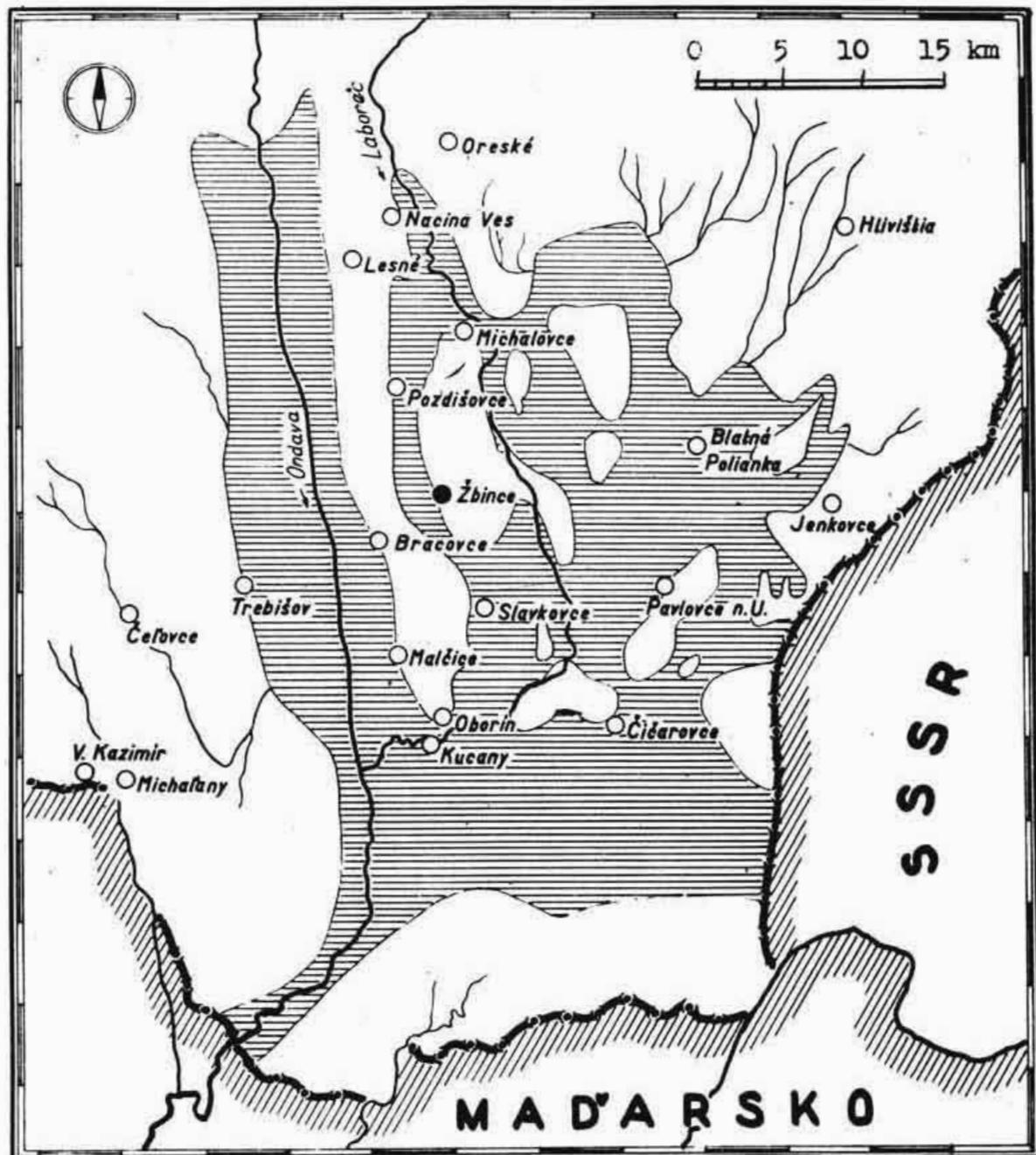
Tvar bronzovej situle nemožno rekonštruovať, nemožno zistiť ani jej pôvodnú výšku. Jeden plechový pruh steny nádoby má 20° a druhý až 60° (ak nie viac) uhol strmosti odklonu. Pruhy sú z jemného plechu, 12 - 15 cm dlhé a 0,64 mm hrubé. Ide zrejme o dohotovený výrobok. Rovnomerná hrúbka plechu dokazuje pokročenosť výroby. Vonkajšia strana pri úprave tepaním iba málo utrpela, preto sa dala vyleštiť. Po stránke úpravy je nádoba dokonalejšia ako šálky somotorské.¹ Valcovanie je vylúčené, lebo na vnútorej strane nadrábanej časti badať stopy tepania. Žliabok pri dne svedčí, že bol (podobne ako na somotorských šálkach) vyhotovený tepaním na kruhovej šablóne.

27. Časť bronzového kosáka, pokrytá zelenou patinou. Kosák bol vyhotovený liatím, pri liatí boli odliate i dierky pre nity. Ostrie kosáka je vykované v šír-

Obr. 2. Žbince, okr. Michalovce.
Náramky.

Obr. 3. Žbince, okr. Michalovce.
Výzdoba na náramkoch a náramničiach.

Obr. 4. Miesta nálezov pravekých bronzov na východnom Slovensku (v širšom okolí Žbiniecu). Inundačné územie riek Laborca a Ondavy je vyznačené podľa stavu pribl. z roku 1848.

ke 3 mm. Rozmery: d zach. časti 12,6 cm, š kosáka 2,3 až 2,6 cm, š chrbta 4,6 až 7 cm, hrúbka ca 3 mm.

28, 29. Dve rovnaké zubadlové bočnice elegantného tvaru, ohnuté do pravého uhl'a. Obidve sú z bieleho kovu, veľmi hladké, miestami poškodené zelenkovou patinou. V zaoblennej prehnutej časti je okrúhly priebežný otvor a o 2 cm nižšie, bližšie k zahrotenému a zaoblenému koncu, ďalší 1 cm dlhý tiež priebežný oválny otvor v smere priečnej osi predošlého otvoru (slúžil najskôr na prevlečenie remeňa). O 3 cm nižšie pod oválnym otvorom je ostrý hrbolcový prstenec a medzi ním a koncom bočnice dva protiahľadné trne. Druhý koniec bočnice je rozšírený a ukončený vypuklou oválnou plôškou, na jednej strane zahrotenou. Výška zubadlových bočníc - 9,8 cm, šírka rozpätia - 7,5 cm.

Opísané predmety - okrem jedného náramku a jednej bočnice zubadla - sú vyobrazené na obr. 1.

Materiál zubadlových bočníc je blízky a azda totožný s materiálom kosáka (27). Oba sú liate do precíznych kadlubov a aj preto môžu byť rovnakého pôvodu, ktorý nemusí byť totožný napr. s pôvodom sekieriek. Kosák, zubadlové bočnice a prípadne aj zvyšky situle (26) sú najskôr výrobkami z villanovského okruhu, a preto aj dôkazmi rozvetveného diaľkového obchodu v mladohalštatskom období. Zubadlové bočnice prezrádzajú umelecký vkus.

Hromadný nález obsahuje aj predmety poškodené, pozbierané na pretavenie. Časť nedohotovených náramkov bola určená na spracovanie, resp. konečnú úpravu výzdoby podľa niektorého kusu kolekcie. Túto úpravu robil podomový remeselník súčasne s odpredajom. Zubadlové bočnice boli určené pre niektorý jazdecký kmeň (prípadne aj zo Zakarpatska). V dobe halštatskej, ako to povrchové prieskumy na Somotorskej hore ukázali, je rozšírený chov koní, a preto môže ísť aj o výrobok pre odbyt v týchto končinách.

V prípade tohto hromadného nálezu nejde o nález na karavánnej ceste, pretože jednak ide o územie ešte donedávna zaplavované riekkami (Ondavou a Laborcom) a jednak náleziská bronzových predmetov v tejto oblasti sú pomerne naširoko roztrúsené (pozri mapku - obr. 4). Tu uvádzame ich prehľad v najbližšom okolí Žibniec. Okres Michalovce: Oborín,² Kucany,³ Slavkovce,⁴ Pozdišovce,⁵ Michalovce,⁶ Lesné,⁷ Nacina Ves,⁸ Bracovce,⁹ Oreské¹⁰ a Malčice¹¹; okres Veľké Kapušany: Čičarovce,¹² Pavlovce nad Uhom;¹³ okres Sobrance: Hlivište,¹⁴ Jenkovce,¹⁵ Blatná Poľanka;¹⁶ okres Trebišov: Trebišov,¹⁷ michaľany,¹⁸ Veľký Kazimír¹⁹ a Čelovce.²⁰

Pri výhodnotení tohto hromadného nálezu ako nálezového celku treba považovať za dôležitú aj otázkou výtoby bronzu v súvislosti s otázkou pôvodu a miesta výroby suroviny.

Vynález výroby bronzu možno pripisať iba mestam, kde sa cínová ruda vyskytovala spoločne s nejakou nesírovou medenou rudou. Legovanie dvoch kovov s tak veľkým rozpätím v bode tavenia, ako je napr. cín (242 °C) a bronz (1083 °C) pri nedostatočných skúsenostiach prinášalo bronz veľmi chudobný na cín, lebo kým sa med roztopila, za ten čas cín skoro všetok zhorel.

Pri istote výskytu cínových prútov v pravekom obchode vynára sa otázka, či u nás v tejto dobe legovali prútový cín s medou, aby získali potrebný bronz. Otázku miestnej výroby treba zodpovedať záporne. Otázku dielni na výrobu bronzu možno na základe nálezov bronzovej suroviny na viacerých mestach východného Slovenska zodpovedať pre toto územie klesne iba v prípadoch pretavovania vyradených bronzových výrobkov alebo bronzoviny. Toto platí pre celú halštatskú dobu a pre miesta, kde sa nevyskytuje cínová ruda spolu s nesírovou medenou rudou.

Pre ujasnenie spôsobu výroby a zistenie štruktúry bronzu, z ktorého boli predmety v hromadnom náleze vyrobené, požiadali sme hutnícku fakultu Vysokej školy technickej v Košiciach, katedru náuky o kovoč, tepelného spracovania a tvárvania kovov, o metalografické výhodnotenia zlomku bronzovej náramnice (25) a bronzového kosáka (27). Posudok inž. Jaroslava Kocicha (č 154 z 30. III. 1956) je uvedený v plnom znení za týmto článkom. Tu uvádzame iba niektoré závery a zistenia.

Zlomok bronzovej náramnice obsahuje 5,4 % cínu. Náramnica bola vyrobená liatím, prvé stvárnenie sa docielilo za tepla pravdepodobne tahaním a ďalšie tvárvnenie kovaním za studena. Povrchové vrásky na zrnách naleptaných na svetlo ukázali, že mikroštruktúra skúmaného bronzu nezodpovedá mikroštruktúre dnes vyrábaného bronzu.

Metalografický rozbor zlomku bronzového kosáka zistil obsah 7,2 % cínu. Kosák bol ako polotovar odliaty vo veľmi dokonalom kadlube, pretože už pri liatí sa docielilo nielen ostrie, ale aj otvor pre nit. Odliatok tuhol veľmi pomaly. Ostrie a jeho najbližšie okolie bolo formované potom - už za studena - kovaním. To dosvedčuje väčšia tvrdosť, korózia, ako aj jemnejšie vrstvy deformovaných kryštalítov na spomenutých miestach. Ak uvážime, že kadlub bol buď predhriaty, alebo sa použil materiál s nízkou tepelnou vodivostou, môžeme predpokladať sériovú dielenskú výrobu.

Bronzové sekery, náramky a náramnice boli zrejme určené na používanie širokými vrstvami obyvateľstva, o nádobe to však sotva možno tvrdiť.

Najpravdepodobnejším miestom výroby časti predmetov hromadného nálezu je Sedmohradsko, kde sa koncom mladšej doby bronzovej veľmi vyvinulo spracovanie bronzu a výroba bronzových výrobkov.²¹ Niektoré výrobky odhalito boli okrem iných oblastí vyvážané i do Zakarpatska, kde mali iste dobrý odbyt.²²

Co do chronológie treba pri datovaní hromadného nálezu poukázať na sekery zdobené na hrane štylizovaným vrbovým listom, ktoré sa našli v Sedmohradsku v Capșul de Câmpie (jud. Turda),²³ a ktoré tvoria analógiu k sekerekám zo Žbiniec.

Hromadný nález zo Žbiniec, resp. bronzové predmety, ktoré obsahuje, považujeme za výrobky včasnohalštatské.

Poznámky a literatúra

- 1 Andel K., Bronzový poklad zo Somotoru, AR VII, 1955, 445-447.
- 2 Nález kruhov so slučkou. Eisner J., Slovensko v pravěku, Bratislava 1933, 73.
- 3 Tri zlaté kruhy; nález asi z r. 1850. Hämpe J., Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, Budapest 1886, 87, podla Voigt, Archiv für österreichische Geschichte 1851, 234.
- 4 Bronzová stuha v ôsmich zlomkoch; stredom jednej strany ide stopka, miestami ostrá, miestami tupá, ostrá časť je zdobená ryžkami. Niektoré stuhy sú rovné, iné sprehybané, tri z nich majú hrotité ukončenie, najdlhšia je 52 cm dlhá a 17 mm široká. Kedysi podla J. Hämpta (A bronzkor emlékei Magyarhonban, 157) boli v košickom múzeu, no J. Eisner (Slovensko v pravěku) ich tu nenašiel.
- 5 Nepublikovaný nález dvoch liptovských mečov z r. 1955.
- 6 Odhalito sú dva nálezy. Zmieňuje sa o nich J. Hämpe (Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, 50) a L. Kapás Aurél (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1896, 305, 306). Jednu z lokalít nazýva L. Kapás Rákóczpuszta; dnes toto pomadarcené meno už nik nepozná. Tento nález nachodil sa v Sztárayho zbierke v Michalovciach, bol však r. 1946 rozkradnutý; pozostával z týchto predmetov: 1. sekera s tulajkou s rovným ostrím, 2. časť ostria sekery s tulajkou, 3. stredová časť kosáka, široká 27 mm, jedna strana je zdobená ryhami, druhá - zadná strana je hrubšia, 4. trubička z bronzového plechu, d 78 mm, Ø 8 mm, 5. poškodený bronzový kosák so zosilneným chrbotom, š 27 mm, 6. hlavica palcátu s 12 rožkovitými výčnelkami v jednom rade (4 z nich sú 21 mm, ostatných 8 je menších - 12 mm dlhých), 7. torzo drôteného svitku, hrúbka drôtu 2 mm, svetlosť 17 mm, 8. menší drôtený svitok, dvakrát prehnutý, 9. bronzová troska (?), poškodené dosky, 10. bronzové hrudy. Hämpe J., Trouvailles ..., tab. XIII: 8.

Druhý hromadný nález sa ešte v r. 1852 dostal do zbierok Národného múzea v Budapešti. Aj tu je v Adalékok Zemplén vármegye történetéhez bohatší výpočet naž v Trouvailles ... J. H a m p l a. Patria sem: 1. dva bronzové krúžky (na väčšom sú ryhy, menší je hladký), 2. štyri veľmi tenké krúžky, 3. zlomok bronzového svitku, 4. dvojity malý bronzový krúžok, 5. dva šperky kónického tvaru z bronzového plechu, 6. náhrdelník z 12 bronzových plieškov, 7. náhrdelník z 10 periel (sklených ?).

- 7 Odtiaľ je hromadný nález bronzových sekereiek s tulajkou a oštepov; AR VI, 1954, 48.
- 8 Ešte nepublikovaný nález bronzovej sekery s tulajkou z r. 1855.
- 9 Dve ihlice s kotúčovitou hlavicou a tordovanou ihlou a plochá sekera s vejárovitým ostrím z hrobov so skrčenými kostrami; B u d i n s k ý - K r i č k a V., Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 93.
- 10 Dlhý meč s jazykovitou rukoväťou. H a m p e l J., Trouvailles ...., tab. XX: 13.
- 11 Na jednej roli medzi Oborínom a Malčicami vyorali tri špirálovité spony: dve rovnaké, tretia má kužeľovitú špirálu a v nej druhú podobnú, no menšiu (d 25-30 cm); D o n g ó Gyárfás G., Adalékok Zemplén vármegye történetéhez VIII, 1902, 29.
- 12 Niekoľko nálezov publikoval T. L e h o c z k y (Adatok hazánk archaeologiájához I a II, Munkács 1892. Prvá zmienka je u J. H a m p l a v Trouvailles. Taxatívny výpočet pozri V. B u d i n s k ý - K r i č k a, l.c. (pozn. 9 k tomuto článku).
- 13 Hromadný nález bronzov z r. 1878; obsahoval: 9 malých náramkov (a zlomky), 4 malé ružice, 5 malých valcovite točených špirál a zlomky drôtu, sponu s kotúčovitými ružicami; H a m p e l J., Trouvailles ..., 90. Posledný predmet už J. P a s t e r n a k (Ruské Karpaty v archeologii, Praha 1928, 170) neuvádzza.
- 14 Dýka s rozšíreným tylom a štyrmi nitmi, pri rúčke polkruhovite zakončená, 28 cm dlhá; H a m p e l J., A bronzkor emlékei magyarhonban I, tab. XVIII: 4.
- 15 Nález meča; E i s n e r J., Slovensko v pravěku, 65.
- 16 Podľa V. B u d i n s k é h o - K r i č k u (Slovenské dejiny, 93) tam bol i kosák, sekery s tulajkou a náramnice. U J. H a m p l a (Trouvailles ..., 96) sa odtiaľ uvádzajú 2 hroty kopijí, 2 kosáky, 7 sekereiek a náramok.
- 17 Poklad sa našiel za poslednej vojny a až r. 1949 sa dostal so Slovenského národného múzea v Martine. Zatiaľ nie je publikovaný.
- 18 Vrúbkovaná náramnica a sekera s tulajkou; V. B u d i n s k ý - K r i č k a, Slovenské dejiny, 93.
- 19 Nález bez pomenovania predmetov uvádzza A. B á l i n t v Régészeti feladatok a Felvidéken, separát z Új magyar múzeum (bez udania roku).
- 20 Našli sa tu sekery, sekery, kosáky, kliny, panty, hruda tvaru kocky a iné predmety; D o n g ó Gyárfás G., AZT III, 1897, 114.
- 21 D. P o p e s c u v článku Exploatarea și prelucrarea metalelor in Transilvania pana la contropirea româna (Studii și cercetări de istorie veche II, 1951) tvrdí, že v Sedmohradsku v staršej a strednej dobe bronzovej prírodná med už bola vyčerpaná. S tažbou medenej rudy sa začalo až na konci mladšej doby bronzovej. Z tejto doby sú už mnohé depoty.

- 22 Depaty importované do Haliče uvádza J. P a s t e r n a k v diele Ruské Karpaty v archeologii, Praha 1928, 138 - 140. O súdobých vlivoch z Karpatskej kotlinky píše (str. 54) pri hľadaní prístupu cez jednotlivé karpatské priesmyky.
- 23 V 34/35. Bericht der RGK je vyobrazená bronzová sekera s vŕbovým listom na hrane (obr. 26) a opisaný celý nález (str. 134): 2 sekery s tužajkou, dláto s tužajkou, hrot kopije, 7 kosákov s výčnelkom a zlomky takýchto kosákov, 2 nože, 6 píliek a úlomky píliek.

METALOGRAFICKÝ ROZBOR BRONZOVÝCH PŘEDMETŮ Z HROMADNÉHO NÁLEZU
VE ŽBINCÍCH, OKRES MICHALOVCE

Ing. Jaroslav K o c i c h

(Hutnícka fakulta, katedra náuky o kovoč, tepelného spracovania a tvárnenia kovov Vysokej školy technickej v Košiciach; čís. 154/56 z 30. marca 1956)

K rozboru a posouzení byly dodány dne 22.III.1956 s. A n d e l e m, pracovníkem arch. odd. SAV dva úlomky bronzových vykopávek, a to bronzový náramek, který budeme dále označovat jeho vzorek čís. 1 a bronzový srp (kosák), který označujeme dále jako vzorek čís. 2. Rozbor byl prováděn na čelných plochách vzorků v místě lomu, tedy v příčném průřezu vzorků. Mimo metalografického vyhodnocení byl vážkovou metodou jako SnO_2 stanoven v obou vzorcích obsah cínu jako rozhodujícího prvku a byla proměřena tvrdost mikrotvrdoměrem po průřezu a celková tvrdost materiálů Vickersovým přístrojem.

1. Metalografický rozbor bronzového náramku

Příprava metalografického výbrusu tohoto vzorku byla obtížná, protože se jednalo o velmi měkký materiál, jehož struktura mohla být ovlivněna již přípravou výbrusu zpevněním a deformací, vyžádala si proto pečlivého a jemného provedení. K naleptání výbrusu bylo použito lučavky královské a kyseliny chromové, částečně redukované methylalkoholem. Leptání lučavkou bylo střídáno s přeleštováním výbrusu.

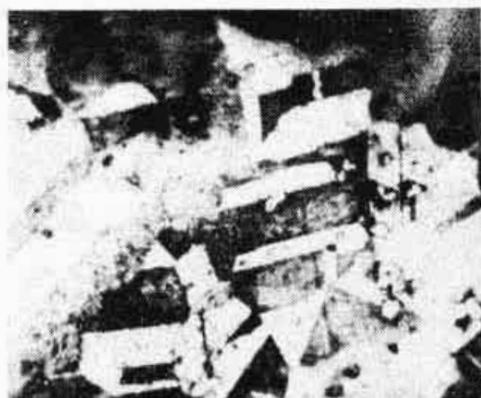
Mikrostruktura tohoto vzorku je velmi komplikovaná. Po provedené analyse cínu, jehož obsah činí 5,4 % Sn a je pro posouzení struktury rozhodující, jedná se o jednofázovou strukturu tuhého roztoku cínu a mědi (alfa), který vytváří základní kovovou hmotu vzorku. Tento základ je prostoupen řadou jiných fází, kovového i nekovového charakteru. Tvar zrn tuhého roztoku alfa odpovídá struktuře tvářeného materiálu, jak patrno na fotografických mikrostrukture (obr. 1 a 2), se současně probíhající nebo pozdější rekrytalisaci, pozorujeme tedy strukturu materiálu po rekrytalisaci. Primární strukturu s nepravidelnými hranicemi zrn po lití není možno dokázat. Velikost zrn v průřezu vzorku zachovává více méně určitou pravidelnost, pouze na okrajích průřezu jeví se krytalické útvary menší velikosti (viz obraz 3 a 4), což by bylo v souhlase s větším stupněm deformace povrchu materiálu. Vezmeme-li v úvahu i dále uvedený průběh tvrdosti po průřezu, můžeme vyslovit domněnku, že náramek byl vyroben z původně za tepla tvářeného materiálu dalším kováním za studena s malou energií úderu.

Obr. 1 (200 x zvětš.).

Obr. 2 (315 x zvětš.).

Obr. 3 (660 x zvětš.).

Obr. 4 (400 x zvětš.).

Obr. 5 (400 x zvětš.).

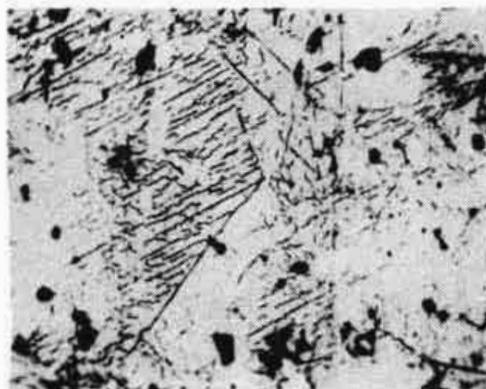
Obr. 6 (400 x zvětš.).

Z hlediska metalografického jeví se nejpozoruhodnější povrchové zjevy na krystalických útvarech, jak patrno na obr. 5, kde na světle naleptaných zrnech jeví se povrchové vrásky, skoro submikroskopických velikostí. Při bližším zkoumání za použití lučavky jako vhodného leptadla je možno pozorovat, že tyto zjevy jsou vždy koncentrovány v příslušném zrnu, jak ukazuje obr. 6, kde jsou ještě patrná zrna, a nepřebehají přes jeho hranice. Jejich rozložení v zrnu odpovídá zákonitosti krystalické stavby. Maximum těchto zjevů možno pozorovat u okraje příčného průřezu, jak ukazují fotografie na obr. 7, 8, 9 a 10. Jejich vysvětlení je poměrně obtížné, protože neodpovídají běžným mikrostrukturám dnešních bronzů a jejich presná identifikace je bez elektronového mikroskopu nemožná. V dnešní době mohou však na objasnění posloužit tyto domněnky.

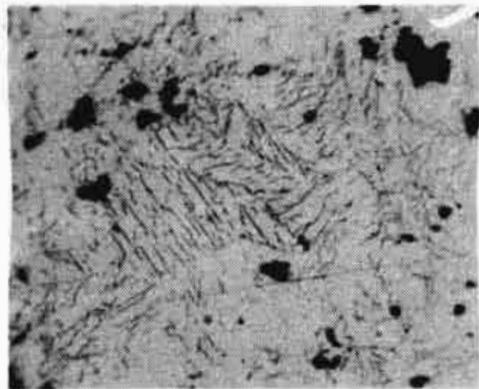
První domněnka se zakladá na binárním diagramu Cu - Sn, vydaném asi v roce 1946 G.V. R a y n o r e m v Ústavě kovů v Londýně. Podle tohoto diagramu je rozpustnost cínu v tuhému roztoku alfa při 350°C asi 12 %, odkud klesá až při teplotě 200°C dosahuje ca 2 % Sn, závislost rozpustnosti při nižších teplotách R a y n o r neuvádí. Toto snížení rozpustnosti má za následek vyloučení epsilon fáze, značně křehké. Za normálních okolností není však, podle akademika J a r e š e, dosažitelné a lze ho docílit po tvárnění za studena dlouhodobým zahříváním na nízké teploty, což by s historií materiálu souhlasilo. Je tedy podle tohoto názoru, který se zdá být méně věrohodným, povrchový stav způsoben vyloučením fáze epsilon z tuhého roztoku.

Druhá, věrohodnější domněnka, předpokladá, že povrchové zjevy jsou způsobeny mikroskopickými dutinami uvnitř zrn. Opírá se přitom o zjevy, vyvolávané při rychlém ochlazování kovů, kdy rychlým růstem dendritických os jsou přednostně vytvářeny tyto osy, zatím co mezi osami dendritů zůstávají volné, nevyplněné mezery - dutiny. Při kování, kdy původní dendritická struktura byla poznána, si bloky dendritů tuto půrovitost zachovaly, takže po naleptání, vlivem toho, že leptadlo rozšířilo okraje těchto dutin, jsou dobré pozorovatelné. Tyto zjevy jsou známy i u jiných kovů, ku příkladu při utváření dendritů cementitu Fe_3C v bílých litinách setkáváme se s celkem podobnými dendritickými dutinami a není proto vyloučeno, předpokládáme-li, že původní odlitek polotovaru měl malý objem, minimální hydrostatický tlak kovu a jeho rychlosť ochlazování byla přiměřeně vysoká, že tyto zjevy jsou analogické zjevům při krytalizaci cementitu. Ve prospěch tohoto názoru hovoří ta skutečnost, že provedená zkouška mikrotvrdoosti v oblasti, vykazující tyto zjevy, nezjistila rozdíl oproti tvrdosti oblasti, prosté těchto úkazů. To, že maximum těchto dutin se nachází na okraji průřezu, je v souhlasu s tímto názorem, protože v těchto místech byla rychlosť ochlazování a tím i růst dendritů tuhého roztoku alfa přiměřeně vyšší.

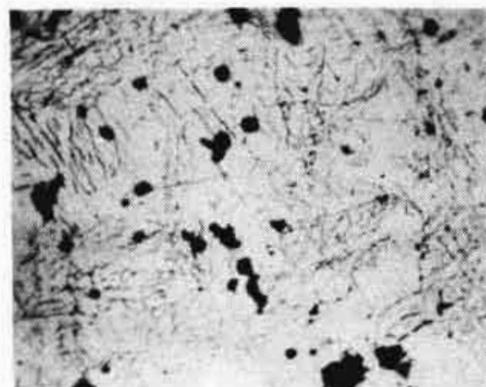
Mimo tyto zjevy je struktura prostoupěna krystalickými útvary chemické sloučeniny Cu_2O , poměrně rovnoměrně rozdělené po celém průřezu, jak patrno na obr. 11. Tyto útvary vznikaly v tavenině jako prvotní, a proto mají často dendritický tvar. Pozorováním při zvětšení 1200x bylo zjištěno, že v řadě těchto vůsteků nacházejí se drobné krystality dosud neurčitého složení, které se jeví tvrdší než Cu_2O a jelikož utuhly z taveniny primárně, inklinovaly růst krystalků kysličníku mědného. Střední část průřezu jeví rozdělení Cu_2O náhodné, okrajové partie průřezu zaznamenaly však jejich deformaci a jeví se v těchto oblastech jako protáhlé, místy až rádkovitě uspořádané. Deformaci, s jakou se setkáváme u dnešní tvářené mědi, nebylo možno pozorovat a tím je potvrzena domněnka, že energie při tváření nebyla značná. Přítomnost Cu_2O ve struktuře svědčí o slabé desoxydaci litého bronzu při jeho výrobě.

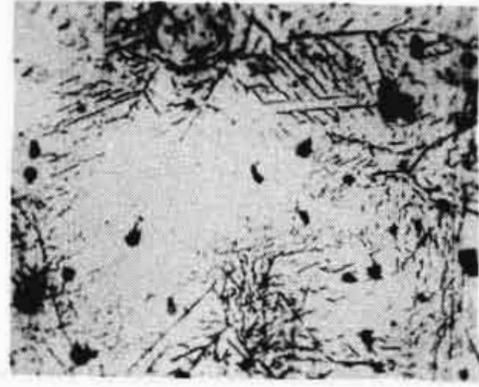
Obr. 7 (400 x zvětš.).

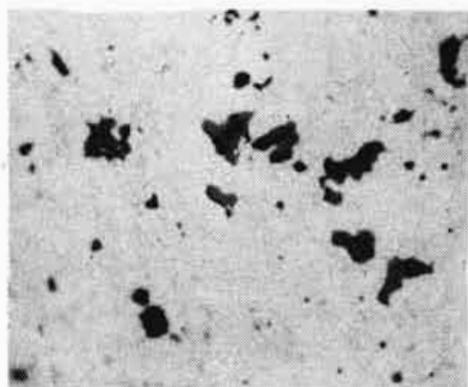
Obr. 8 (400 x zvětš.).

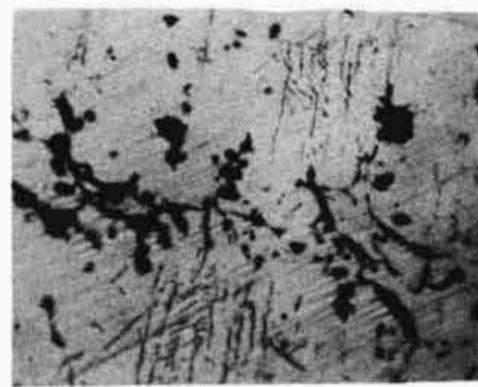
Obr. 9 (400 x zvětš.).

Obr. 10 (400 x zvětš.).

Obr. 11 (200 x zvětš.).

Obr. 12 (400 x zvětš.).

Celý průřez vzorku je prostoupen mikrorutinami nepravidelného tvaru, vzniklými přímo při odlévání smrštováním kovu při jeho chladnutí. Pozorností zasluhuje dutina, umístěná uprostřed příčného průřezu, skoro 1 mm dlouhá, podlouhlého tvaru, která vznikla pravděpodobně změnou původní okrouhlé dutiny, v litém stavu, po deformaci. Kolem této ústřední dutiny, procházející asi celým predmetem v jeho podélné ose, jsou rozmístěny menší dutiny, sledující tvar bývalých litých zrn, jak ukazuje obr. 12. Jejich původ je třeba hledat opět v tuhnutí kovu při jeho smrštování.

Celý povrch předmětu je rovnoměrně korodován, na pěti místech obvodu průřezu bylo patrně značnější rozrušení. Jelikož ve vrstvě korosních zplodin byl objeven souvislý pás červené barvy, je možno usuzovat, že tu probíhala i extrakční korose, které cínový bronz podléhá v určitých kyselých prostředích, zejména v H_2SO_4 .

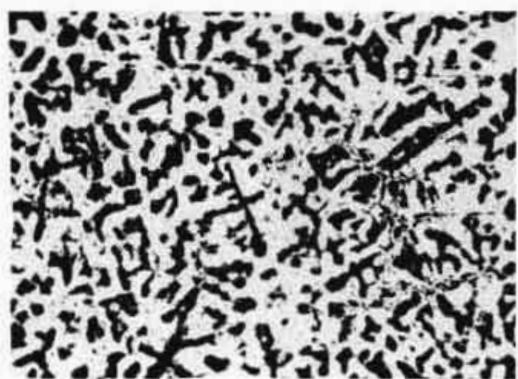
Měření tvrdosti na uvedených vzorcích bylo provedeno na přístroji Vickers diamantovým jehlanem s úhlem 136° a zatížením 10 kg. Na příčném průřezu vzorku byly naměřeny tyto hodnoty: střed vykazoval $H_V = 91$, okraje vzorku hodnoty 107,5, 100, 96,5 jednotek Vickersových, činí tedy průměrná tvrdost materiálu 99 jednotek Vickersových, přitom tvářený okraj průřezu jeví mírně vyšší tvrdost než střed. To potvrdilo i proměření mikrotvrdoměrem a z něho vyplývá, že tvrdost zkoumaného bronzu odpovídá zhruba tvrdosti měkkého železa (ferritu), jak bylo za stejných podmínek pokusem provedeno.

Závěrem metalografického rozboru je možno konstatovat, že předložený materiál je jednofázový bronz s 5 % Sn, tvářený za tepla z původního litého polotovaru. Přítomné vmeštky kysličníku mědného svědčí o nedostatočné desoxydaci roztaveného bronzu před litím. Vytvoření podélných ozdob náramku je pravděpodobně výsledkem tváření za studena s malou energií úderu kladiva. Tvrdost materiálu vykazuje ca 99 jednotek Vickersových a odpovídá chemickému složení i stavu materiálu. Materiál vzdoroval výtečně korosi a jeví jen nepatrné povrchové rozrušení.

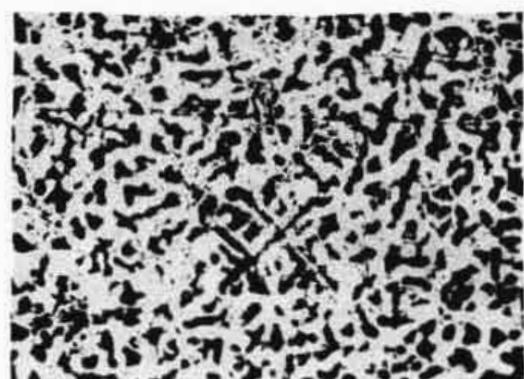
2. Metalografický rozbor bronzového srupu (kosáku)

Podobně jako u předchozího vzorku byla příprava tohoto, ze stejných příčin, neméně obtížná. K naleptání dendritické struktury bylo použito lučavky královské při střídavém přeletování výbrusu a kyseliny chromové na hranice zrn.

Po provedené analyse cínu, jehož obsah činí 7,2 % Sn a je opět pro posouzení struktury rozhodující, jedná se, podobně jako v předešlém případě, o strukturu jednofázového bronzu, tuhého roztoku cínu v mědi, který vytváří základní kovovou hmotu vzorku. I zde je základ prostoupen řadou fází kovového i nekovového charakteru. Jak bylo po naleptání lučavkou královskou zjištěno, je struktura charakterisována dendritickými úkazy, jak patrné na obrázcích 13, 14 a 15, a jedná se tedy o strukturu litého bronzu. Jak je na fotografiích patrné, dosahuje některé dendrity, odhalené následkem likvace tohoto tuhého roztoku během tuhnutí taveniny, pravidelných útvarů. Při bližším zkoumaní orientace dendritických os je možno vidět, že jejich směr růstu není nijak výrazný, a proto se právem domníváme, že tuhnutí tohoto odlitku probíhalo za malého odvodu tepla, protože ani na okraji není růst a vyhraněná orientace dendritických os patrné. Je ovšem pravda, že tyto podpovrchové dendrity byly deformovány tlakem, takže náš závěr se může jevit poněkud skresleným. To, že se jedná o litý výrobek, dokazuje i přítomnost a umístění dutiny Ø ca 1 mm, lunkru, vzniklého při stahování kovu při jeho ochlazování. V příčném průřezu byla tato dutina nalezena ve 4/5

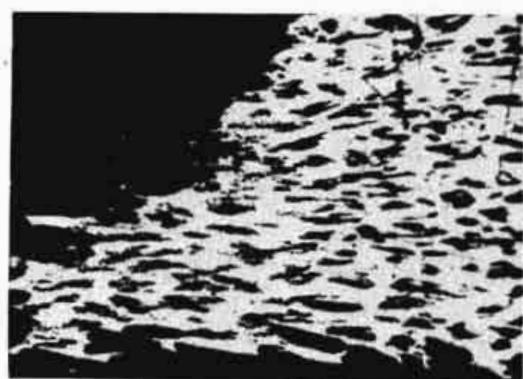
Obr. 13 (200 x zvětš.).

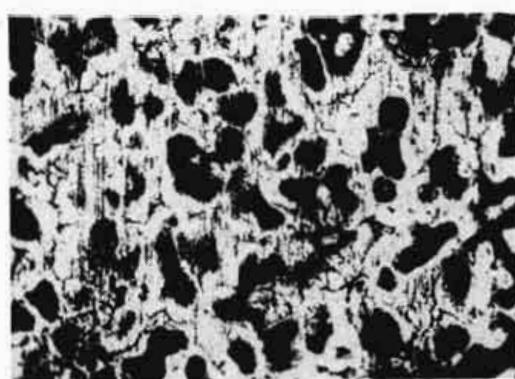
Obr. 14 (200 x zvětš.).

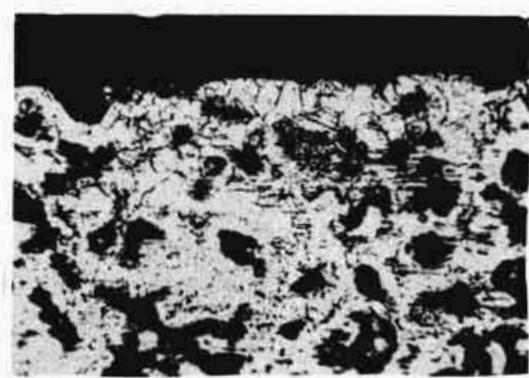
Obr. 15 (200 x zvětš.).

Obr. 16 (200 x zvětš.).

Obr. 17 (400 x zvětš.).

Obr. 18 (400 x zvětš.).

výšky průřezu v zesílené jeho části, což odpovídá poměru pomalého ochlazování. Lunkr je pravidelného kruhového tvaru, takže nebyl zasažen deformací, která byla eventuelně vedena po obou stranách ostrí srpu a je pravděpodobně umístěn po celé délce vzorku, o čem by se dalo předvědět roentgenovým snímkem. Spodní část srpu, v místě vlastního ostrí, byla deformována tlakem, co dokazuje usměrněný tvar dendritických os, jak patrno na fotografii 16, která je vyhotovena z místa ostrí.

Po naleptání kyselinou chromovou byly objeveny hranice zrn, jejich důkladnější odhalení nebylo proveditelné ani použitím různě kombinovaných leptadel. Tvar zrn v průřezu jeví se nepravidelný, jak možno od lité struktury bronzu očekávat a jak ukazuje obr. 17. V dolních částech průřezu u ostrí na jeho vnějších stranách je možno pozorovat vrstvy jemnějších, deformovaných krystalitů, viz fotografie 18 a 19, svědčící o tom, že ostrí a jeho nejbližší okolí bylo podrobeno deformaci, pravděpodobně deformaci za studena, jak vyplývá z dále uvedeného průběhu tvrdosti.

Celý průřez vzorku je prostoupen vmeštky chemické sloučeniny Cu_2O , jeho obsah je ale podstatně menší než v předchozím případě, rovněž velikost krystalů je podstatně menší a jen místy vytváří krystalické shluky.

Dále jsou přítomny ve struktuře mikroskopické pory a dutiny, vzniklé při lití, které často postupují od ohniska po hranicích nejbližších zrn. Jejich největší koncentrace jeví se kolem ústřední, vypomenuté dutiny.

Korose tohoto vzorku byla větší než v předešlém případě a přednostně se rozrušily deformované části, zejména ostrí a boční strany, což by potvrzovalo názor, že tu byla provedena deformace za studena, protože deformovaná struktura stává se oproti neporušené místně anodickou a koroduje. V místě průřezu na obr. 20 postoupila korose až na nedeformovaná zrna. V místech zasažení jednalo se o korosi celkovou, jen nepatrne převládající po hranicích zrn. Pravděpodobně se uplatnila i extrakční korose, protože pod vrstvou korosních zplodin bylo možno sledovat souvisalý červený pás vysrážené mědi.

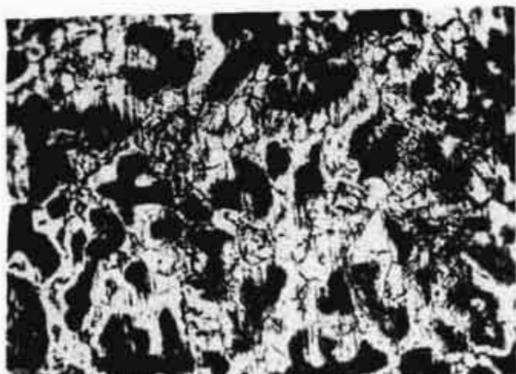
Měření tvrdosti bylo provedeno za stejných podmínek jako v předchozím případě, a to v delší ose příčného průřezu. V místě ostrí byla naměřena tvrdost 147 jednotek Vickersových, výše od ostrí v intervalech 8 mm byly naměřeny hodnoty 94, 107,5, 100, a je tedy průměrná tvrdost materiálu nad ostrím ca 100 jednotek Vickersových. Stoupající tvrdost byla zaznamenána i mikrotvrdoměrem, nejvyšší v místě ostrí a nejnižší v okolí lunkru, kde opět odpovídala tvrdosti ferritu.

Závěrem metalografického rozboru u tohoto vzorku je možno konstatovat, že předložený materiál je jednofázový bronz se 7 % Sn, v litém stavu bez známek rychlého ochlazování, což svědčí o tom, že materiál použité formy byl buď předehřátý, nebo bylo použito materiálu o nízké tepelné vodivosti. Z technického hlediska je tvar příčného průřezu řešen účelně se zesílenou horní částí. Ostrí srpu bylo docíleno kováním, podle naší domněinky, kováním za studena. Tvrdost materiálu vykazuje ca 100 jednotek Vickersových a odpovídá chemickému složení i stavu materiálu. Rozrušení materiálu korosí bylo málo patrné a převážně jen na deformovaných místech.

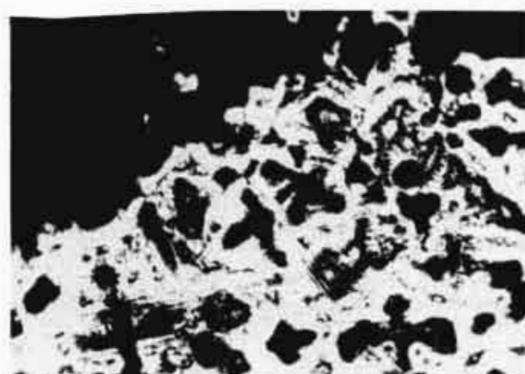
3. Závěr metalografických rozborů

Závěrem celé práce je třeba všimnout si některých pozoruhodností, souvisejících se strukturou a výrobou těchto předmětů, a které snad poněkud přispějí k objasnění tehdejšího stavu technologie.

Pokud se týka náramku, není k jeho způsobu výroby zvláštních připomínek, jen tolik, že byl kován z původního litého polotovaru velmi rychle ochlazovaného během tuhnutí a ozdoby jsou vytvorený dokovaním za studena nástrojem malé váhy.

Obr. 19 (400 x zvětš.).

Obr. 20 (400 x zvětš.).

Více pozornosti si zaslouží výroba srpu. Nejvíce pozoruhodnou jeví se ta okolnost, že byl vyroben odléváním, i když se jedná o velmi slabý průřez a pouze ostří bylo vykováno. Z toho se dá usuzovat, že v době, kdy byl vyroben, byla kovací technika minimální, protože všechny následující nástroje do dnešní doby se zhodují výlučně kováním. Z konstrukčního hlediska je zajímavé, že pro zvýšení tuhosti výrobku byla část naproti ostří zesílená zvětšením průřezu, s čímž se setkáváme i u dnešních výrobků.

A ještě slovo o korosi předmětů. Připustíme-li možnost extrakční korose předmětů, o které jsou určité důkazy, je velmi těžké získat přesný obraz o původním chemickém složení, protože extrakční korose snižuje obsah cínu v tuhému roztoku a dnes učiněné závěry byly by nepřesné.

Metalografické studium, jak z této drobné studie vyplýva, jeví se v případě kovových archeologických nálezů potřebné, protože tímto způsobem vedle chemické analýzy, mechanických zkoušek a archeologických údajů může být získán přesný obraz stupně tehdejší techniky.

EIN BRONZEZEITLICHER HORTFUND AUS ŽBINCE

KAROL ANDEL

Im Jahre 1955 wurde in der Gemeinde Žbince (Bez. Michalovce) ein bronzezeitlicher Hortfund gefunden, dessen Inhalt sechs Tüllenbeile, acht Armbänder, zehn ganz erhaltene Armreife, ein Armreifbruchstück, Wand- und Standflächeüberreste von einem Bronzegefäß (Situla), Bruchstücke einer Sichel und zwei Trensen bildeten (Abb. 1). Der Hortfund ist im Zemplínske múzeum in Michalovce aufbewahrt.

Die Bronzegegenstände stammen offenbar nicht aus dieser Gegend und ein Teil wurde wahrscheinlich aus Siebenbürgen hergebracht. Sichel und Trense sind aus weissem Metall (eine sehr präzise Arbeit) und sie können auch anderer Herkunft sein.

Einige Beile sind beschädigt und sie waren anscheinend zum Umschmelzen bestimmt. Nicht alle Armbänder sind fertiggestellt; sie sollten wahrscheinlich erst beim Abverkauf nach irgendwelchem Vorbild an Ort und Stelle fertiggestellt werden.

Den Hortfund der Trensen wegen irgendwelchen Steppenbewohnern, z. B. dem Stamm von Kimmerier, zuzuschreiben, ist kaum möglich, denn diese beschädigten Gegenstände stammen aus einem Lesefund.

Auf Grund der metallographischen Analyse eines Armreif- und Sichelbruchstückes, die Ing. Jaroslav Kocich von der Fakultät des Hüttenwesens der Technischen Hochschule in Košice durchführte (den vollen Text jener Analyse siehe nach dem slowakischen Text des Aufsatzes), wurde festgestellt, dass in der Mikrostruktur der Bronze der zur Analyse zugestellten Gegenstände im Vergleich zu derjenigen der heute erzeugten Bronze ein ziemlich grosser Unterschied besteht. Der Zinninhalt betrug beim Armreif 5,4 % und bei der Sichel 7,2 %. Der Armreif wurde in Gussform hergestellt, nachher wurde er, solange er warm war, gezogen und als er kalt war, geschmiedet. Die Sichel wurde auch in Gussform hergestellt, das Hartwerden des Metalls erfolgte sehr langsam. Die Schneide und die ihr nächstliegenden Flächen wurden durch Schmieden im kalten Zustand geformt. Aus der Vorwärmungsmethode und dem Material mit kleiner Wärmeleitfähigkeit ist auf Serienherstellung in Werkstätten zu schliessen.

Die Trensen - obwohl sie in Gussform verfertigt sind - wurden mit Kunstsinn geformt. Es handelt sich um ein sehr präzises Erzeugnis, das aus derselben Werkstatt wie die Sichel stammen dürfte.

Nach der Verteilung der Fundstellen von Bronzegegenständen in der Umgebung von Žbince (siehe Karte - Abb. 4), als auch aus der Tatsache, dass die weite Umgebung hier ein Inundationsgebiet der Flüsse Laborec, Ondava und Latorica bildete, ist zu schliessen, dass es sich hier um keinen am Karawanenweg vergrabenen Hort handelt.

Chronologisch reihen wir den Hortfund laut Analogie zu den Beilen aus Siebenbürgen (Capsul de Câmpia) in die Hallstattzeit und die Erzeugnisse selbst betrachten wir als frühhallstattzeitliche.

Übersetzt von Z. Lányiová

POKLAD BARBARKÝCH MINCÍ Z VEĽKEJ GORAZDOVKY

PIOTR SOVA-GMITROV

Hojný počet pokladov starovekých mincín, nájdených v Zakarpatsku, zvýšil sa roku 1957 cenným náležom. V súvislosti s uznesením sovietskej vlády o rozvoji nino-hradníctva v Zakarpatskej oblasti Ukrajinskej SSR intenzívne sa vysádzajú nové vinice. V rámci plnenia vládneho uznesenia kolchozníci obce Veľká Gorazdovka (prv Veľké Gutovo), okres Beregovo, na jar r. 1957 dali sa tiež do prípravy pôdy pre vysadzovanie nových viníc. Na úseku vedúceho pracovnej skupiny Bélu Bertalanoviča Barkásiho, tvoriacom úzky pás medzi starými vinicami na sotva pozorovateľnej vyvýšenine Kondorholmok, robili sa práce spojené s prekopávaním ručne, pretože úsek mal malé rozmerky. Počas práce vedúci pracovnej čaty Zoltán Julievič Béreš a kolchozník Pavel Samojlovič Verbijaž 7. apríla 1957 na jednom mieste asi v polmetrovnej hĺbke neočakávane prišli na malý hlinený hrnček, v ktorom boli staré mince neobvyklého tvaru – z bieleho kovu. Vedľa hrnčeka tiež ležali rozhádzané mince. Začali kopat na mieste nálezu ďalej a stále prichádzali na nové a nové mince. Nálezcovia sa takto dostali až do hĺbky 1,5 metra, pričom vybrali zo zeme vyše sto mincín. Hrnček, ktorý považovali za bezcenný, žiaľ, rozbili. Ani samotný poklad nálezcovia nepovažovali za osobitne významný a časť mincín rozdali na pamiatku priateľom, príbuzným, ako aj mestnému zberateľovi – učiteľovi Alexandrovi Gorzovovi. Tak sa medzi ľudmi roztratila dobrá polovica pokladu. Na dovršenie všetkého značný počet mincín, ktoré nálezcovia rozdali, dostal sa ako hračky do rúk detom, ktoré ich skoro postrácali. Z pôvodného obsahu pokladu podarilo sa predsa zistíť asi 50 mincín, tri mince boli odovzdané Zakarpatskému štátному vlastivednému múzeu a tent istý počet Zakarpatskej oblastnej detskej turistickej stanici v Užgorode.

Obr. 1. Situačný náčrtok s vyznačením miesta nálezu pokladu barbarských mincín vo Veľkej Gorazdovke.

Autorovi týchto riadkov, ktorý zašiel na miesto nálezu o dva mesiace, podarilo sa zozbierať na povrchu zeme ešte sedem mincín. O-

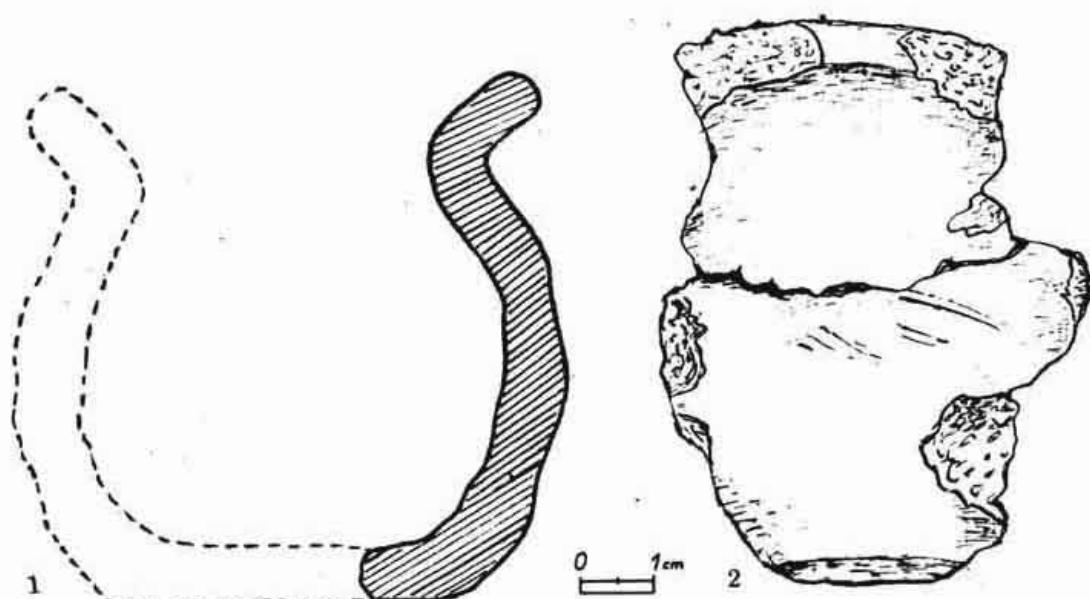
krem toho sa mu podarilo na tom istom mieste objaviť s pomocou samých nálezcov zachované zvyšky hrnčeka, ktorý, ako už bolo spomenuté, rozbili pri objavení pokladu. Hrnček bol celkom maličký, vysoký iba 71 mm (obr. 2). Steny hrnčeka, zhutscheného bez pomoci hrnčiarskeho kruhu, boli silné, z hrubého materiálu. Okraj ústia bol vyhnutý; hrnček nemal žiadnu výzdobu.

Hrnček nepochybne pochádza z doby, kedy mince v ňom uložené boli v obchu. Treba predpokladať, že zvest o približovaní sa nejakého nebezpečia alebo iba jeho predtucha prinutila majiteľa pokladu zakopať ho hlboko do zeme. Očakávané nebezpečie zrejme prišlo, ale majiteľ pokladu ho neprežil a odnesol svoje tajomstvo so sebou do hrobu. Tak preležal zakopaný poklad viac ako dvetisíc rokov v zemi a mohol tam ležať ešte nespočetné storočia, keby nedošlo k opísanej priaznivej náhode.

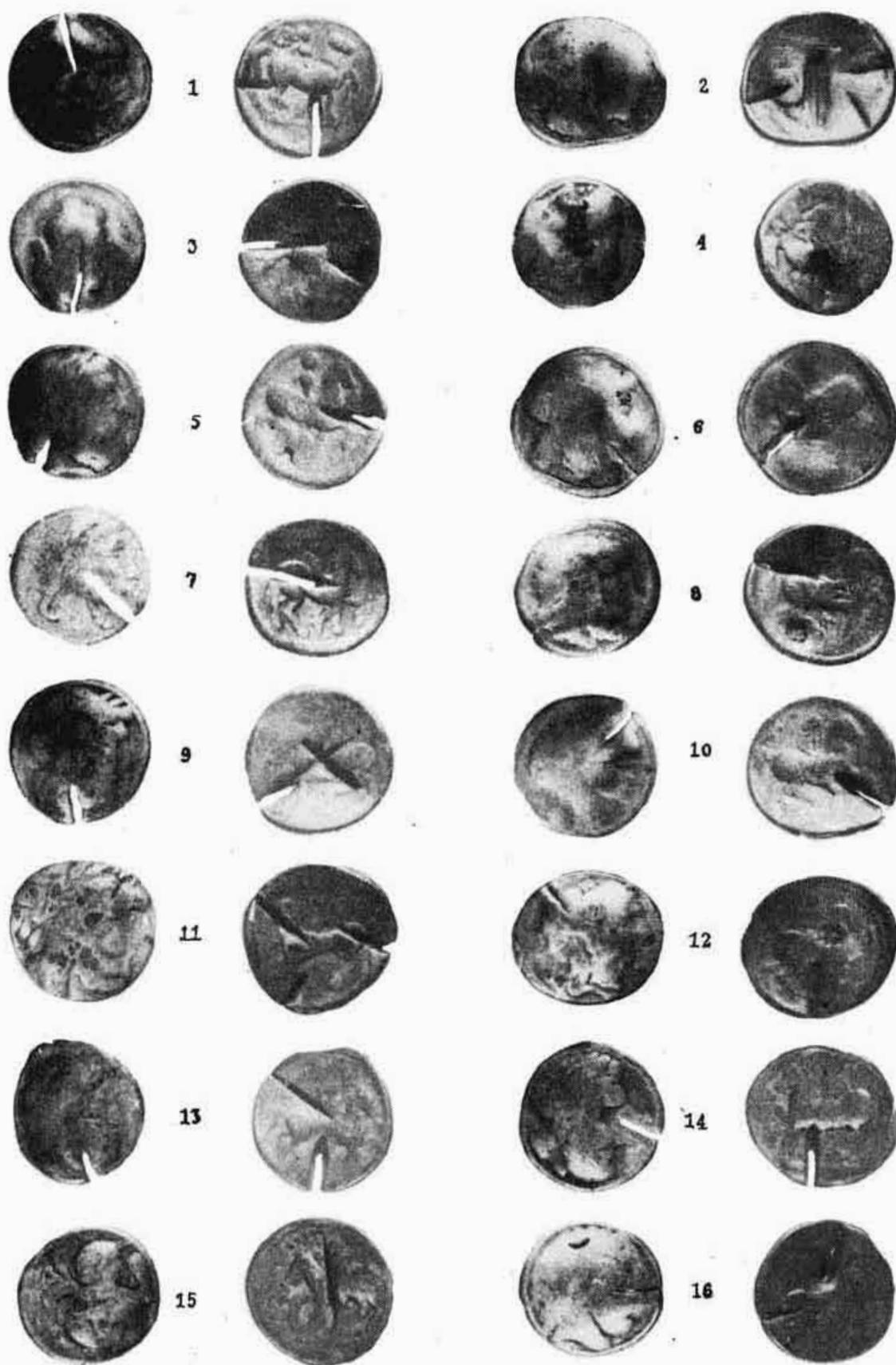
Zlomky keramiky a mazanice, váľajúce sa vo veľkej hojnosti v susedstve miesta nálezu, ako aj iné kultúrne pozostatky, dávajú dostatočný podklad pre domienku, že tu ide o praveké osídlenie z druhej polovice doby železnej, t.j. z laténskeho obdobia.

Objavený poklad predstavuje výnimočnú vzácnosť a má veľký význam, nepochybne ďaleko presahujúci hranice Zakarpatskej oblasti. Poklad pozostával prevažne z tzv. barbarských mincí (obr. 3 - 7). Je to prvý veľký poklad podobných mincí v Zakarpatsku. Predtým došlo v oblasti iba k ojedinelým nálezom takéhoto druhu mincí. Takých nálezov v Zakarpatsku poznáme dosiaľ celkom len asi dvadsať. Tieto mince obiehali medzi "barbarskými" národmi, ktoré v druhej polovici posledného tisícročia pred n. l. sídlili v oblasti Karpát. Boli to nepochybne prvé peniaze, ktoré obiehali v Zakarpatsku a v oblastiach s ním susediacich.

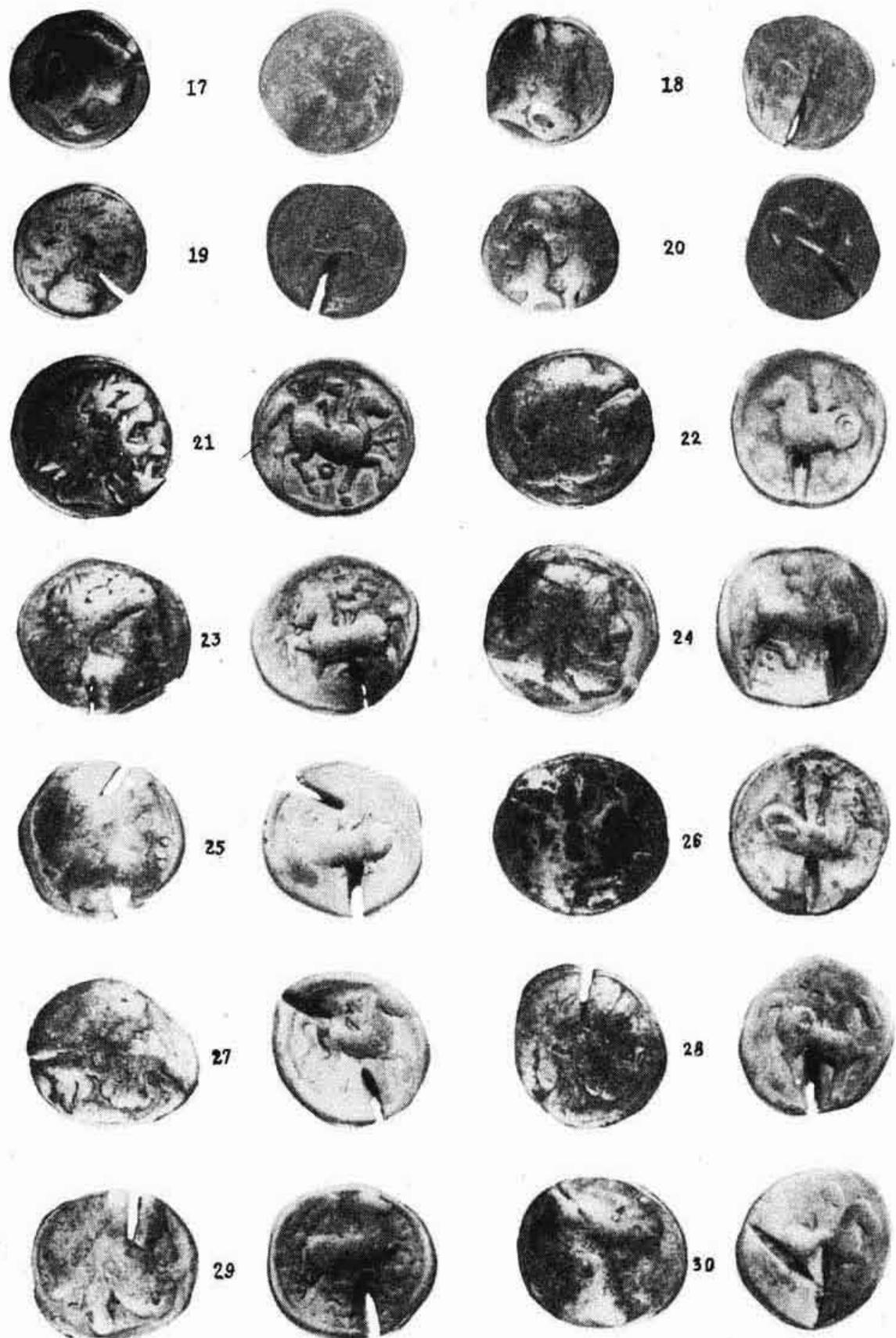
Všetky mince pokladu sú strieborné. Až na nepatrne výnimky ide v podstate o napodobeniny, t.j. imitácie starogréckych mincí Filipa II. Makedónského, ktorý panoval v rokoch 359 - 336 pred n. l. Teda mince možno datovať doprostred IV. storočia pred n. l., presnejšie k jeho druhej polovici. Sú to tzv. nepravé filipovské mince, rovnajúce sa hodnotou jednej gréckej tetradrachme, t.j. štyrom strieborným drachmám. Podobný zjav možno pozorovať i za našich čias v Abesínii, kde sú doteraz v obchu strieborné toliare Márie Terézie (1740 - 1780).

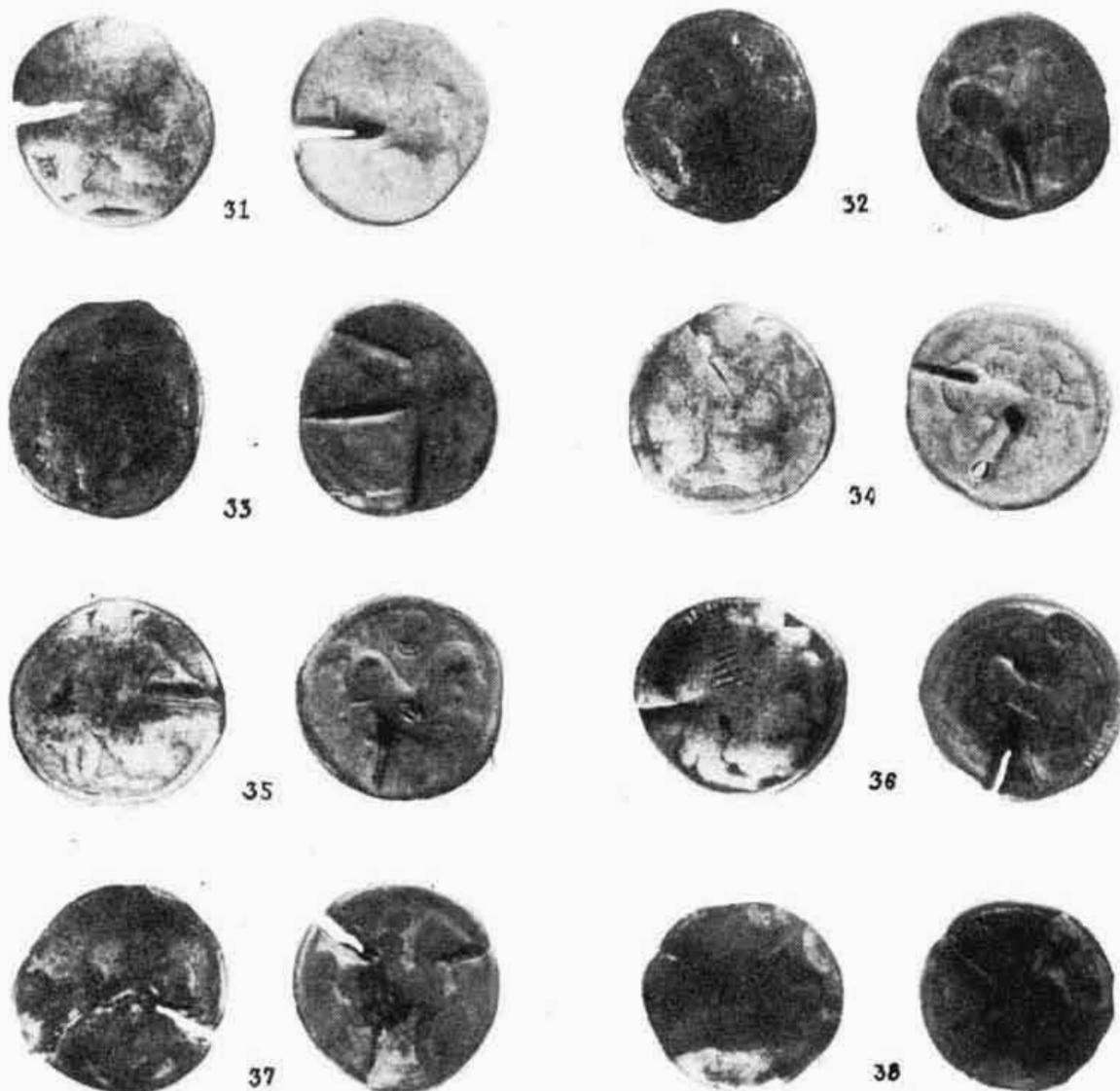
Obr. 2. Veľká Gorazdovka. Nádobka, v ktorej sa našla časť pokladu barbarských mincí; 1 - profil, 2 - zachovaný zlomok.

Obr. 3. Velká Gorazdovka. Poklad barbarských mincí
(mince čís. 1 - 16).

Obr. 4. Velká Gorazdovka. Poklad barbaruských mincí
(mince čís. 17 - 30; čís. 21 - 30 mierne zväčšené).

Obr. 5. Veľká Gorazdovka. Poklad barbariských mincí
(mince čísl. 31 - 38; všetky mierne zväčšené).

Averzy mincí sú vypuklé. Je na nich vyobrazená bradatá hlava Zeusa, ovenčená vavrínovým vencom. Reverzy sú prehĺbené a je na nich postava jazdca s palmovej vetvičkou v ruke. Sú to hrubé, masívne mince, vážiace priemerne 12 - 13 g. Mince majú tvar nepravidelného kruhu a priemer 22 - 25 mm.

Hoci sú mince v podstate napodobeninami jedného a toho istého gréckeho vzoru, t.j. tetradrachmy Filipa II. Makedónskeho, vykazujú veľkú rozmanitosť. Vo veľkom počte mincí pokladu tažko nájsť duplikáty. Na prevažnej väčšine mincí, podobne ako na origináli, je hlava Zeusa i jazdec obrátený vправo. Na šiestich minciach je hlava Zeusa obrátená vpravo, ale jazdec vľavo. Na jednej minci je hlava Zeusa i jazdec obrátený vľavo. Na jednej minci je na reverze, podobne ako na ostatných, zobrazený jazdec o niečo primitívnejšie a hrubšie a na averze vidno vľavo obrátenú hlavu bez brady.

Umelecká realizácia vyobrazení na väčšine mincí o niečo ustupuje oproti gréckym vzorom. Nepatrny stupeň ich barbarizácie svedčí o tom, že ide o najvčas-

Obr. 6. Veľká Gorazdovka. Poklad barbarských mincí
(mince čís. 39 - 45 a 3; všetky o niečo zväčšené).

nejšie imitácie tohto druhu a že mince sú časovo veľmi blízke vydaniu svojich vzorov.

Na niektorých minciach vidno stopy bodkovaného kruhu, ktorý obkolesuje hlavu Zeusa na averze a postavu jazdca na reverze.

Na reverze niektorých mincí vidno nad koňom stopy ošíchaním zotretej legendy. Na lepšie zachovaných exemplároch možno dosť dobre rozoznať nápis FILIPPOY, bežný na minciach Filipa Mecedónskeho. Na niektorých minciach má nápis iba dekoratívny účel a netvorí zrozumiteľnú legendu.

Dve-tri mince treba považovať za imitácie tetradrachmy Alexandra Veľkého (336 - 323 pred n. l.), syna Filipa II. Mecedónskeho; na ich averze je vyobrazená vpravo obrátená hlava bez brady, na reverze je Zeus sediaci na tróne. Jedna z týchto minci sa silne odlišuje od ostatných svojimi rozmermi. Má priemer iba 20 mm. Na averze mince je vyobrazená hlava bez brady. Na reverze vidno vľavo obráteného Zeusa, sediaceho na tróne a v ľavej ruke držiaceho žezlo, na pravej ruke

Obr. 7. Veľká Gorazdovka.
Minca č. 46 z pokladu barbarských mincí (1:1).

mu sedí vták, pravdepodobne orol. Minca je hrubá, masívna a váhou prevyšuje všetky ostatné (obr. 7).

Na mnohých minciach sú dodatočne vyrazené značky. Majú rozličné tvary, ako krúžky, trojuholníky, rozetky, krížiky, závitnice, háčky atď (obr. 8); ani raz sa neopakujú. Na niektorých minciach sú dve až tri značky (pozri č. 5, 48, 8, 35, 12, 41, 36, 38, 18) a na jednej dokonca štyri (č. 28). Značky sú obyčajne na averze a len výnimčne na reverze (pozri č. 20, 39, 18, 31). Značky sa vyrážali dodatočne, pravdepodobne panovníkmi, ktorí nemali vlastnú mincovňu, sami mince nevydávali a takýmto spôsobom odlišovali svoju menu od cudzích. Podobný zjav bolo možno pozorovať o dve tisíc a niekoľko rokov neskôr, po ukončení prvej svetovej vojny v štátach, ktoré sa vytvorili na troskách Rakúsko-Uhorska. Tak novovzniknuté Československo utváralo svoje platidlá nalepením osobitných známok na staré rakúsko-uhorské bankovky. Novovzniknutá Rakúská republika použila na ten istý cieľ osobitné pečiatky.

Zachovalosť mincí je rozličná. Väčšina je silne ošíchaná. Svedčí to o tom, že boli dlhý čas v obehu. Sú na nich hrubé zárezy, urobené ostrým predmetom. Na niektorých z nich je po dvoch (pozri č. 1, 3, 13, 16, 25, 28, 40, 46), troch (pozri č. 33, 37, 9, 11), ba aj štyroch zárezoch (pozri č. 2), sú preto veľmi deformované. Na niektorých minciach sú dokonca prebité dierky (pozri č. 34). Zárezy nie sú iba na dobre zachovaných minciach. Z toho možno usudzovať, že zárezy sa robili ako skúška na dôkaz, že minca je celá zo striebra. Taký primitívny spôsob skúšania kovu sa v dávnych dobách často používal. Zrejme vtedajšia úroveň vedy a techniky nedovoľovala použitie dokonalejšieho spôsobu skúšania; skúške sa

2	5	5	6	8	8	12	12	17
18	18a	18a	19	20a	22	28	28	28
28	29	31a	35	35	35	36	36	38
38	39a	40	41	41	41	44	44	45

Obr. 8. Značky na minciach z pokladu z Veľkej Gorazdovky (čísllice zodpovedajú číslovaniu mincí na obr. 3 - 6; značky označené pri číslici písmenom "a" sú na averze, bez tohto označenia na reverze).

pritom podrobovali hlavne opotrebované a deformované mince, vzbudzujúce zlou za-chovalosťou na prvý pohľad pochybnosť o svojej pravosti. Bol to veľmi primitívny, na svoju dobu jediný možný, cez to však veľmi účinný spôsob ochrany proti peňazokazom, jestvujúcim už v týchto dávnych dobách.

Otzážka, kde sa razili mince z veľkogorazdovského pokladu, zostáva otvorená; bez dopustenia sa osobitnej chyby možno však tvrdiť, že nie v Zakarpatsku, kde niesložisk striebra. Najpravdepodobnejší bude predpoklad, že mince sa sem dostali z juhu alebo juhozápadu pri výmene tovaru. Zlá zachovalosť mincí svedčí, že boli dlho v obchu. Nahromadenie mincí s rozličnými značkami v tých istých rukách je súčasne názorným dôkazom, že podobné menové obmedzenia, ktorých cieľom bolo zúžiť oblasť obchu mincí s určitou značkou, mali veľmi malý účinok. Tezaurácia takého značného množstva peňazí, ktoré mali v tom čase veľmi veľkú hodnotu, svedčí súčasne o zreteľnej majetkovej a s ňou i triednej diferenciácii vtedajšej spoločnosti.

Preložil Š. Hrebíček

ВЕЛИКОГОРАЗДОВСКИЙ КЛАД ВАРВАРСКИХ МОНЕТ

ПЕТР СОВА-ГМИТРОВ

Количество многочисленных кладов древних монет, обнаруженных в Закарпатье, в 1957 году увеличилось ценной находкой.

В связи с постановлением советского правительства о развитии виноградарства в Закарпатской области УССР производится интенсивная посадка новых виноградников.

В исполнение правительственного постановления весной 1957 года колхозники села Гораздовка Великая (прежнее название - Великое Гутово), Береговского района, также приступили к подготовке почвы для посадки новых виноградников. На участке бригадира Баркаси Бейлы Берталановича, расположенному узкой полосой среди старых виноградников на еле заметной плоской возвышенности, носящей название "Кондорхолмок", ввиду его небольших размеров перевалочные работы производились вручную. Во время этих работ звеневой Золтан Йельевич Вереш и колхозник Павел Самойлович Вербъяж 7 апреля 1957 года в одном месте на глубине около полуметра неожиданно обнаружили маленькую глиняную кружечку с древними необычной формы монетами из белого металла. Возле кружки в разбросанном виде валялись еще монеты. На месте находки они стали копать дальше и все время им попадались новые и новые монеты. Находчики таким образом проникли до глубины полутора метров, причем им было извлечено из земли свыше ста монет. Кружка, которой они не придавали никакой ценности, к сожалению, выла ими тут же разбита. Не придавали особого значения находчики и самому кладу, и часть монет была ими раздана на память друзьям и родственникам, а также местному коллекционеру учителю Александру Горзову. Так разошлась по рукам добрая половина монет из состава клада. В довершение всего значительная часть разданных находчиками монет была в качестве игрушек отдана детям, которые их быстро успели растерять. Все же из первоначального состава клада удалось выявить около 50 монет, причем три монеты были переданы Закарпатскому государственному краеведческому музею и столько же Закарпатской областной детской туристской станции в Ужгороде.

Автору этих строк, побывавшему две месяца спустя на месте находки, удалось собрать на поверхности земли еще семь монет. Кроме того, ему удалось там же обнаружить при помощи самих находчиков уцелевшие остатки кружки, разбитой, как уже было сказано, ими при обнаружении клада. Кружка была совсем маленькая, высота ее всего 71 миллиметр. Стенка кружки, изготовленной без гончарного круга, толстая, сделанная из грубого теста. Венчик кружки отогнутый, на ней не имеется никаких орнаментов.

Кружка относится, несомненно, к тому времени, когда спрятанные в ней монеты имели хождение. Нужно полагать, что весть о приближении какой-либо опасности или просто предчувствие таковой заставили владельца клада закопать его глубоко в землю. По-видимому ожидаемая опасность действительно наступила, но владелец клада ее не пережил и унес свою тайну с собою в могилу. Так пролежал закопанный клад более двух тысяч лет в земле и мог там пролежать еще бесчисленное количество веков, если бы не вышеописанный благоприятный случай.

Валяющиеся в большом изобилии по соседству с местом находки обломки керамики и обмазки и другие культурные остатки дают полное основание предполагать, что здесь находилось древнее поселение, относящееся ко второй половине железного века, т. е. к латенскому периоду.

Обнаруженный клад представляет собою исключительную ценность и имеет очень большое, выходящее несомненно далеко за пределы Закарпатской области значение. В состав клада входят преимущественно т. н. "варварские монеты". Это первый большой клад подобных монет в Закарпатье. Раньше в области были обнаружены только отдельные находки такого рода монет. Таких находок в Закарпатье известно до сих пор всего лишь около двадцати. Монеты эти имели обращение среди "варварских" народов, населявших во второй половине последнего тысячелетия до нашей эры область Карпат. Это были, несомненно, первые деньги, имевшие хождение в Закарпатье и смежных с ним областях.

Все входящие в состав клада монеты серебряные. За незначительным исключением в основном они представляют собою подражания, т. е. имитации древнегреческим монетам Филиппа II Македонского, царствовавшего с 359 по 336 год до н. э. Таким образом монеты можно отнести к середине IV-го столетия до н. э., вернее ко второй его половине. Это т. наз. "ложные Филиппы", по стоимости разнявшиеся одной греческой тетрадрахме, т. е. четырем серебряным драхмам. Подобное явление наблюдается и в наше время еще в Абессинии, где до сих пор имеют хождение серебряные талеры Марии Терезии (1740 - 1780).

Лицевая сторона монет выпуклая. На ней изображена увенчанная лавровым венцом бородатая голова Зевса. Оборотная сторона монет вогнутая. На ней изображена фигура всадника с веткой пальмы в руке. Это толстые, массивные монеты, со средним весом в 12 - 13 граммов. Форма монет неправильный круг, диаметром в 22 - 25 мм.

Несмотря на то, что монеты в основном представляют собою подражание одному и тому же греческому образцу, т. е. тетрадрахме Филиппа II-го Македонского, они выказывают большое разнообразие. Среди многочисленных монет клада трудно обнаружить дупликаты. У подавляющего большинства на монетах, подобно оригиналу, и голова Зевса и всадник обращены вправо. На шести монетах голова Зевса обращена вправо, а всадник - влево. На одной монете и голова Зевса и всадник обращены влево. На одной монете на оборотной стороне изображен, подобно остальным всадник, в несколько более примитивном и грубом исполнении, а на лицевой стороне видна обращенная влево безбородая голова.

Художественное исполнение изображений на большинстве монет немногим уступает греческим образцам. Незначительная степень варваризации свидетельствует о том, что

они являются наиболее ранними из такого рода имитаций и по времени сильно приближаются к выпуску (изданию) своих образцов.

На некоторых монетах видны следы точечного ободка, обрамляющего голову Зевса на лицевой стороне и всадника - на оборотной.

На оборотной стороне некоторых монет над конем видны следы стертым легенды. На более сохранившихся экземплярах довольно отчетливо разбирается надпись ФИЛИППОУ, обычна на монетах Филиппа Македонского. На некоторых монетах надпись имеет лишь декоративное предназначение - осмысленной легенды не составляет.

Две-три монеты следует считать имитациями тетрадрахмам Александра Великого (336 - 323 до н. э.), сына Филиппа II Македонского. На лицевой стороне этих монет изображена обращенная вправо безбородая голова, а на оборотной стороне изображен сидящий на троне Зевс. Одна из таких монет сильно отличается своими размерами от остальных монет. Ее диаметр составляет всего лишь 20 мм. На лицевой стороне монеты изображена безбородая голова. На оборотной стороне виден обращенный влево, сидящий на троне Зевс, в левой руке держит скопетр, а на правой руке у него сидит птица, повидимому орел. Монета толстая, массивная и своим весом превосходит все остальные (№ 46).

На многих монетах имеются клейма, выбитые дополнительно. Клейма имеют разнообразные формы, как кружки, треугольники, розетки, крестики, завитушки, кривульки и т. п. Они ни разу не повторяются. На некоторых монетах имеются два-три клейма (см. № 5, 8, 12, 18, 35, 36, 38, 41, 48), а на одной даже - 4 (№ 28). Как правило клейма находятся на оборотной стороне и лишь в виде исключения встречаются они на лицевой стороне (см. № 18, 20, 31, 39). Клейма выбивались дополнительно, повидимому правителями, которые не имея монетного двора, сами не выпускали монет и таким образом отделяли свою валюту от чужих. Подобное явление наблюдалось две с лишним тысячи лет спустя, после окончания первой мировой войны в государствах, образовавшихся на руинах Австро-Венгрии. Так новообразованная Чехословакия создала свои денежные знаки, наклеив на старых австро-венгерских ассигнациях особые марки. Нововозникшая Австрийская Республика применила для этой же цели особые штампы.

Сохранность монет разная. Большинство из них сильно обтерто (потертто). Это свидетельствует о том, что они были на протяжении продолжительного времени в обращении. На них имеются грубые зарубины, произведенные острым режущим предметом. На некоторых из них имеются по две (см. № 1, 3, 13, 16, 25, 28, 40, 46), три (см. № 9, 11, 33, 37) и даже четыре зарубы (см. № 2), отчего они сильно деформированы. На некоторых монетах имеются даже проколы (см. № 34). Нет никаких зарубок лишь на монетах с хорошей сохранностью. Отсюда можно сделать вывод, что зарубы производились в качестве пробы в доказательство того, что монета состоит сплошь из серебра. Такой примитивный способ проверки металла в древности часто применялся. Повидимому тогдашний уровень науки и техники не позволял применять более усовершенствованный способ проверки, причем ей подвергались главным образом монеты потерянные и деформированные, вызвавшие своей плохой сохранностью, в первую очередь, сомнение в их подлинности. Это был очень примитивный, на те времена единственно возможный, но тем не менее весьма действенный способ охраны против уже в те отдаленные времена действовавших фальшивомонетчиков.

Вопрос о том, где чеканились монеты великогородовского клада, остается открытым, все же без особой погрешности можно утверждать, что не в Закарпатье, где не имеется месторождений серебра. Правдоподобнее всего будет предположение, что монеты попали сюда с юга или юго-запада в порядке товарообмена. Плохая сохранность монет свидетельствует о том, что они были в продолжительное время в обращении. Вме-

сте с тем скопление в одних руках монет с разными клеймами является наглядным доказательством того, что подобные валютарные ограничения, имевшие целью сузить область хождения монет с определенным клеймом, были весьма мало действенны. В то же время тезаврирование такого значительного количества монет, имевших на те времена очень большую стоимость, свидетельствует о заметной имущественной, а с ней и классовой дифференциации тогдашнего общества.

EIN MÜNZENHORTFUND DER BARBARENZEIT AUS VELIKAJA GORAZDOVKA

PETR SOVA -- GMITROV

In der Gemeinde Velikaja Gorazdovka (früher Velikoje Gutovo), Bez. Beregovo, Transkarpatengebiet der USSR (Abb. 1) wurde im April 1957 beim Bodenrigolen eines Weingartens ein Münzenhortfund der Barberenzeit gefunden.

Der Hortfund wurde in der Tiefe von 0,5 m in einem kleinen Tongefäß, aber auch frei nebenan bis in eine Tiefe von 1,5 m entdeckt und beinhaltete ursprünglich ca 100 Münzen. Die Finder betrachteten aber den Fund für wenig wichtig und verschenkten den Grossteil. Und so gelang es nur ca 50 Stück (Abb. 3 - 7) zu retten. Zwei Monate nach dem Auffinden fand der Verfasser auf der Fundstelle noch 7 Stück Münzen und Bruchstücke des kleinen Gefäßes (Abb. 2), das nämlich von den Findern zerhaut und weggeworfen wurde.

Die häufig erscheinenden Keramikbruchstücke und Lehmbeutelbröckel in der Nähe der Fundstelle, als auch andere Kulturüberreste berechtigen die Vermutung, dass es sich hier um Besiedlung aus der zweiten Hälfte der Eisenzeit, d.h. aus der latènezeitlichen Periode, handelt.

Der Hortfund ist von ausserordentlichem Wert und von grosser, die Grenzen des Transkarpatengebietes weit überschreitender Bedeutung. Es handelt sich hier um den ersten grossen Hortfund des Transkarpatengebietes, der vorwiegend aus Barberenmünzen besteht (vorher gab es nur Einzelfunde ähnlicher Münzen - im ganzen ca 20).

Alle Münzen des Hortfunds sind aus Silber. Bis auf geringe Ausnahmen sind es Nachahmungen altgriechischer Münzen Philipps II. von Mazedonien (359 - 336 vor u. Z.) und man kann sie in die zweite Hälfte des IV. Jahrhunderts vor u. Z. datieren. Es handelt sich hier um sog. "unechte Phillipomünzen", die dem Werte nach einer griechischen Tetradrachme gleichkommen.

Die Vorderseite der Münzen ist konvex und sie trägt das Bild vom Kopfe Zeus', der langärtig und mit Lorbeerkrantz umkränzt ist. Die Rückseite ist konkav, sie stellt eine Rittergestalt mit einem Palmenzweig in der Hand dar. Die Münzen sind massiv (Gewicht 12 - 13 g), und von einer unregelmässigen Kreisform (Durchschnitt 22 - 25 mm).

Obwohl die Münzen Nachahmungen eines griechischen Vorbilds - der Tetradrachme Philipps von Mazedonien - sind, weisen sie eine grosse Vielfältigkeit in der Formgestaltung eines und desselben Gebildes (des Zeus' Kopfes und der Rittergestalt) auf; in der grossen Anzahl dieser Münzen ist kaum ein Duplikat zu finden.

Das geringe Mass der Barbarisierung dieser Münzen bezeugt, dass es sich hier um die früheste Imitation der Münzen dieser Art handelt und dass die Münzen aus diesem Hortfund ihren Vorbildern zeitlich sehr nahe stehen.

Auf der Rückseite mancher Münzen sind die Spuren einer durch Abwetzen abgewischten Legende erkennbar. Auf den besser erhaltenen Münzstücken ist die Aufschrift FILIPPOY gut zu unterscheiden. Die Aufschrift hat auf manchen Münzen nur eine dekorative Sendung und bildet keine verständliche Legende.

Zwei bis drei Münzen sind als Nachahmung der Tetradrachme Alexanders des Grossen (336 - 323 vor u. Z.) zu betrachten; ihre Vorderseite bildet die Darstellung eines Kopfes ohne Bart, ihre Rückseite wieder das Bild von Zeus, am Throne sitzend.

Auf mehreren Münzen wurden nachträglich Merkzeichen verschiedener Form ausgeprägt (Abb. 8). Einige Münzstücke haben zwei bis drei solche Merkzeichen, ja eine Münze hat sogar vier (No 28). Die Merkzeichen befinden sich gewöhnlich auf der Vorderseite, nur ausnahmsweise auf der Rückseite. Anscheinend liessen diese Merkzeichen die Herrscher nachträglich ausprägen, um auf diese Weise ihre Zahlungsmittel von den fremden zu unterscheiden, da sie selber keine Münzen prägen liessen.

Der Erhaltungszustand der Münzen ist verschieden. Die Mehrzahl ist stark abgewetzt, ein Beweis, dass sie lange im Umlauf waren. Man fand an ihnen grobe Einschnitte (zwei, drei, ja sogar vier) mit einem scharfen Gegenstand gemacht, manche sind wieder durchlöchert. Die Einschnitte befinden sich nicht nur auf den gut erhaltenen Stücken und daraus ist zu schliessen, dass sie als Prüfung der Echtheit, bzw. des Metalls bei abgenützten und deformierten Exemplaren gemacht wurden.

Die Frage der Prägestätte bleibt offen; man kann jedoch die Behauptung wagen, dass die Münzen nicht im Transkarpatengebiet geprägt wurden, da sich hier kein Erzlager von Silber befindet. Die Münzen kamen in' jenes Gebiet wahrscheinlich aus Süden und Südwesten beim Warenaustausch.

Die Thesaurierung einer so beträchtlichen Geldmenge, die seiner Zeit gewiss von grossem Wert war, legt Zeugenschaft für eine markante Vermögens- und damit zusammenhängenden Klassendifferenzierung der damaligen Gesellschaft ab.

Übersetzt von Z. Lányiová

MNÍCH PRI RUŽOMBERKU V PRAVEKU A V ČASNEJ DOBE DEJINNEJ

VLADO UHLÁR

Liptovská kotlina, zovretá velikánmi Vysočkých Tatier, Liptovských Tatier a Chočského pohoria zo severu, končiarimi Nízkych Tatier z juhu a Veľkou Fatrou od západu, členená je ďalej ich výbežkami, ktoré zbiehajú niekedy až k Váhu. Prudký a dravý Váh pretína stredom kotlinu na svojom postupe od východu na západ, skrúcajúc sa zavše mierne pod nárazmi vrškov predhorí zbiehajúcich až k nemu. Ony, omývané vodami Váhu, zabraňujú, aby kotlina Liptova bola jednotvárnou; rozčleňujú aj samotný stred kotliny a dodávajú kraju osobitný pôvab. Ale tieto nevelké vršky, tmoliace sa Váhu do cesty, milé sú ľuďom, ktorí od praveku našli cestu aj do Liptova, aby tu rozložili svoje sídla v boji s prírodou o živobytie. A neraz vyhľadávali práve ich temená, aby tam úmornou prácou vybudovali obranné zariadenia na ochranu svojich životov a majetkov pred násilenstvom a zbojstvom nepriateľa.

K takýmto vrškom po pravej strane Váhu v Liptove patrí Hradská hora v Liptovskom Hrádku, Velínok s Baštou a Vartou nad Podturnou v hornom Liptove, Havránek (Vrchhrádok) pod Úložiskom nad Vlaškami a Liptovskou Marou na začiatku dolného Liptova, ale najmä Mních nad Ružomberkom v strede dolného Liptova, ktorý si zaslúží sústredenie našej pozornosti.

Vrch Mních sa nachodí na pravom brehu Váhu nad Ružomberkom, medzi Likavkou a Liskovou; na severnej časti jeho masívu sa rozkladá malá obec martinček. Mníchom sa v podstate zatvára liptovská kotlina. Zo severu tento uzáver tvorí Čebrat (1060 m), patriaci vedno s Mníchom do skupiny Choča (1613 m), ktorý svojím lysým čelom, viditeľným ďaleko až z horného Liptova, vládne rovnako dolnému Liptovu ako susednej dolnej Orave. Z južnej strany liptovskú kotlinu ohraničujú výbežky Nízkych Tatier a na západe ju uzatvára Veľká Fatra. Mohutný masív Salatína (1631 m) je akosi stranou na juhovýchode. Vlastnú uzáveru na západe tvorí Sidorovo-Hyrová (1102 m) a priekom ležiaca Tlstá (1211 m). Tlstá s Čebratom zvierajú Váh, ktorý sa potom len úzkou dolinou ustavičnými zákrutami rýchlo a dravo spúšťa k Ľubochni a potom veľkým oblúkom na sever cez Kralovany ďalej do Turca.

Mních (696 m) je vzhľadom na okolité velikány (Choč, Salatin, Smrekovica-Pán 1531 m) iba chatrným vrškom, tratiacim sa dokonca aj v tôni Predného Choča (1203 m), ktorého je posledným výbežkom pri Váhu. Azda preto si ho Ružomberčania tak málo všímajú.

Pretiahnutý masív Mnícha pozostáva z chočského triasového dolomitu a vápenca.¹ Smeruje približne od severovýchodu k juhozápadu a tu sa zráža s tokom Váhu, donucujúc ho k oblúku, ktorý preberá aj stará hradská a železnica, keď sa po jeho pravom brehu predierajú popod juhozápadným svahom Mnícha.

Vrchovitý ráz má Mních práve v tejto strednej a juhozápadnej časti, zakial na severovýchodnom konci, najmä keď sa po 3 km dĺžke skrúca priamo na sever (ba až na SSZ), má iba tvar strmej terasy, ktorou spadá plošina nad obcou Likavkou

Obr. 1. Mních pri Ružomberku. Pohľad z Ružomberka.
Západný Mních (vpravo) a časť Stredného Mnícha (vľavo).

a Martinčekom do doliny Váhu k Liskovej; tu sa terasa postupne stráca v uvoľnenom svahu Predného Choča, ktorému Mních nepriamo tvorí akési podnožie.

V juhozápadnej a strednej časti na strane od Váhu Mních prudko stúpa až do 200-metrovej výšky nad Ružomberok (480 m). Na odvrátenej strane jeho svah nad obcou Likavkou klesá miernejšie. Nad Martinčekom (v 598 m) v severnej časti sa postupne celkom nepatrnými vyvýšeninami v priestore nad Liskovskou jaskynou v spomínamej terase.

Najvýraznejší je pohľad na Mních od juhu a juhovýchodu. V profile sa zreteľne oddelujú jeho dve väčšie temená na juhozápadnej a strednej časti, potom menší vrchol Lípa s vybiehajúcou z neho Ostrou skalou (pod ňou je kameňolom) nad Liskovou; odtiaľto sa Mních postupne trati, prechodiac v strmú terasu, keď pred samým oblíkom na sever upútajú pozornosť čelá vrás virglorienských vápencov, v ktorých práve sa nachodí Liskovská jaskyňa.

Temená Mnícha treba jednotlivo označiť. Vrchol na juhozápade nad Ružomberkom nazveme Západným (i Predným) Mníchom (658 m). Po znižení za "priehybou" (sedlom; 629 m) sa dvíha 70 m postupne najvyššie temä Mnícha, ktoré nazveme Stredným Mníchom (696 m). Na polkilometrovú vzdialenosť na východ po znižení do "veľkej priehaby" osamotene sa dvíha temä vršku, ktorý Martinčania ľudovo volajú Lípa ("na Lipej") a ktorý my zo systémových dôvodov musíme nazvať Východným Mníchom (625 m). Skalný výbežok na východ má priliehavé meno u Liskovcov (ktorým katastrálne patrí a ktorí majú pod ním kameňolom) - Ostrá skala; ňou strmo spadá do doliny Váhu.

Juhovýchodný a západný svah Mnícha, spadajúci do Váhu, je zalesnený borovicovým lesíkom, tiahnučím sa od vyznievania Mnícha na juhozápade, kde je veľký, čerstvý zosuv (nastal pri prenesení hradskej vyššie pod svah postupne od konca 20. až cez 30. roky t. stor.), až po samu Ostrú skalu na Východnom Mníchu. Lesík je vraj mladý. Jeho vek podľa pamäti určujú Ružomberčania na 60 - 70 rokov (tak aj býv. správca múzea Jozef Jakubík, nar. 1872). Prudko terasovite spadajúci priestor od Východného Mnícha po skaliská nad Liskovskou jaskynou je suchou holinou, do ktorej sa zahrýzajú jamy na piesok. Vyznievanie svahu za jaskynou k severu je zasa zalesnené.

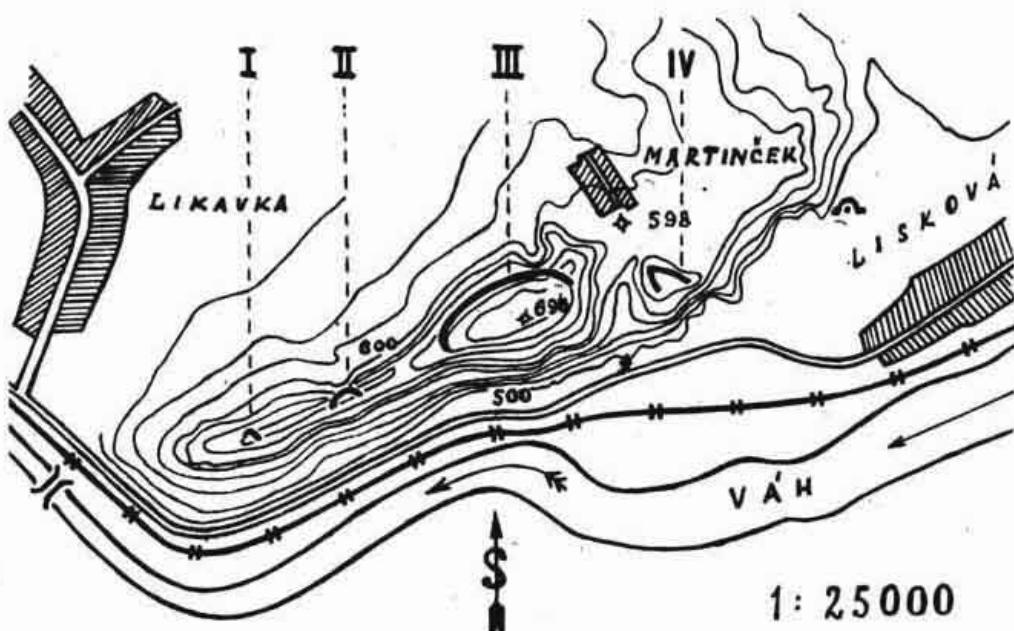
Miernejšie severozápadné svahy Mnícha a jeho temená sú holé, zarastené iba trávou. Slúžia za pasienky. No na temenach Západného a Stredného Mnícha a v priebehu medzi nimi sú zretelné stopy po využívaní každého vhodnejšieho priestoru na orné zeme. Znižená veľká priehyba medzi Stred. a Vých. Mníchom, v pozadí ktorej sa belie starý včasno-gotický kostolík i obec Martinček, dodnes sa riadne obrába ako pomerne dobrá zem. Polná cesta priehybou prechádza v svahu v nový, riadne upravený chodník. Iba svah Stredného Mnícha na SZ pokrýva riedky porast borovic a smrekov, ktorý prechádza v jeden lesík pod priehybou k Záp. Mníchu a v druhý pod strednou časťou už Západného Mnícha. Pomedzi lesíky ide od Likavky spod Západného Mnícha do priehyby starý chodníček popod skalisko s malým prevísonom (nemožno hovoriť o jaskynke).

Mních pritahuje pozornosť aj ako dejisko rovnomennej historickej poviedky Janka Kalinčiaka (z r. 1864). Na ňom vraj zahubil seba nešťastne zamilený templársky mních (komtúr), neúspešne sa usilujúc strhnúť do pripasti aj predmet svojej lásky, dcéru hradného pána blízkej Likavy. Kalinčiak takto motivoval vznik názvu vrchu. K templárom sa dostal podľa historicky nepodloženej povesti, spomínanej už M. Bonbardim,² podľa ktorej na Mníchu mali kláštor červení mnísi – templári.³ Daktoři starí Ružomberčania sa i dušujú, že ešte za mladi (inokedy zas ich otec) videli v priehybe medzi vrcholmi Mnícha zvyšky murov po kláštore. V skutočnosti však mohli vidieť iba to, čo aj dnes: hruby kamenia, vyzbieraného usilovnými rolníkmi, ktorí využívali aj tieto chudobné miesta na biedne roličky a lúčky. Kalinčiak správnejšie odvodzuje názov vršku od mnícha jednotlivca, lebo v prípade skutočného jestvovania kláštora na Mníchu by sa pravdepodobne dnes nazýval Kláštoriskom. K povesti o mníchoch mohol dávať podnet aj starobyly včasno-gotický kostolík v Martinčku (z konca XIII. alebo zo XIV. stor.), v ktorom sa v tom čase sústredovala cirkevná organizácia ešte v dôsledku starých občín – chotárneho spoločenstva (pre obec Liskovú, Martinček, Likavku a Rybárpole).

Nech je už akokolvek, musela to byť nejaká neobyčajná príhoda, ktorá vedno s nejakým charakteristickým útvaram niektorého brala na vršku, pripomínajúceho podobu mnícha, dala vršku meno, a tak zatlačila jeho starší názov. Analogicky podľa zaniknutého názvu Hradište,⁴ doloženého v ružomberských mestských knihách ešte r. 1677 pre priestor Na skalách (dnes kameňolom – pieskovisko mesta Ružomberka pri Bielom Potoku), domnievam sa, že taký bol aj pôvodný názov Mnícha.

Ale ako sa pominul predpokladaný pôvodný názov, tak celkom do zabudnutia upadla aj známost, že na Mníchu bolo hradisko, ba dokonca celá sústava hradísk.

V priebehu XIII. stor., najmä po tatárskom vpáde, sa u nás vytvoril nový, odlišný typ opevnení pevnejších, nedobytnejších, zaujímajúcich menší priestor, jadrom ktorého bola kamenná veža nebojsa s prítlahlymi miestnosťami vtesnanými do silných murov, obohnaných niekedy i hlbokou priekopou, ponad ktorú viedol do opevnenia padací most. Tento nový druh pevnosti (umožnený rozvojom stavebnej techniky, vyhovujúci i vtedajšiemu spoločenskému vývinu, keď sa šľachta izolovala, povýšila nad poddaných), ako dedič dovtedajších opevnení, prevzal ich staré meno – hrad. Staré rozľahlé opevnené priestory, chránené na niektorých stranach iba ich prírodnou danostou (strmé svahy vrchov, vysoké riečne brehy, močariny) a na iných, prírodou nechránených miestach umelými násypmi (valmi) zo zeme a štrku, spevnené plotom alebo sústavou plotov (palisádami) z pritesaných kmeňov stromov, dostali u nás nové meno hradište alebo hradisko. (V Kijevskej Rusi i v neškoršom Rusku sa z týchto hradov – hradísk vyvinuli stále osady, mestá – gorody.) Mnohé hradiská boli stálymi opevnenými osadami, kde žilo obyvateľstvo, remesel-

Obr. 2. Hradiská na Mnichu. Výsek z plánu 1:25000.

nictvo a kde sa sústredovala správa väčších obvodov, no iné hradiská svojimi opevneniami služili slovanskému i predsvetovanskému obyvatelstvu aj so statkom i u nás iba ako dočasné útočiská v časoch nepriateľských nájazdov, v nepokojných časoch ustavičných útokov nepriateľských rodov a kmeňov; iné hradiská, priestorovo veľmi malé, služili iba ako významné strategické miesta.

A tu sme pri samom jadre veci. Mnich upútava pozornosť tým, že na jeho vrcholoch na vzdialenosť 2 km sa rozkladá nie jedno, ale celá sústava štyroch hradísk, ktorá je svojho druhu jedinečným príkladom nahromadenia pravekých a včasno-dejinných opevnení na neveľkom priestore; svedčí o značnom nahromadení obyvateľstva tých dávnych čias na okolí Mnicha a o jeho význame v dolnom Liptove, na križovatke ciest z Podunajska (hore Váhom a Nitrou) a Potisia (hore Hornádom) na Oravu a cez Poľsko až k jantárovému Baltu.

Sústava hradísk na Mnichu je hlavným cieľom tejto štúdie. Ich výskum sa totiž doteraz neuskutočnil, lebo v popredí všeobecného i vedeckého záujmu vždy bola v ňom sa nachodiaca Liskovská jaskyňa. Nachodí sa v severnej časti Mnicha s otvormi na východ k Liskovej. Dĺžka jej chodieb je asi 500 m. Bola preslávená v archeologickom svete v minulom storočí rozruchom, vyvolaným podžupanom Liptovskej stolice Bélom Majlátom,⁵ významným vlastivedným i vedeckým pracovníkom, ktorý po svojom výskume v jaskyni r. 1871 sa domnieval na základe nálezov mamutieho zuba, kamenných nástrojov, a najmä čelnej časti pozoruhodnej lebky a nápadne vyvinutými nadčinnými oblúkmi, že Liskovská jaskyňa poskytla prvé stopy po pobytu pračloveka neandertálškeho, ba staršieho typu, a to na území celého bývalého Uhorska. Majláthov nález podnietil odborný výskum univ. prof. L. Lóczyho,⁶ riaditeľa geologického ústavu v Pešti (r. 1876). Lóczy poprel Majlátha v uzávere a priznal jaskyni na základe svojich nálezov osídlenie iba v mladšej dobe kamennej a neskoršej. Majláthovo vyzdvihovanie pozoruhodného tvaru lebky pokladá za nadnesené a nedokázané. No v poslednom čase sa berú do pochybnosti metódy Lóczyho výskumu a J. Bartáka⁷ sa dovoláva potreby dôkladného revízneho výskumu jaskyne v nádeji, že nález mamutej stoličky by mohol viest predsa len k potvrdeniu Majláthovho vývodu, že Liskovská jaskyňa bola mestom

pobytu diluviálneho človeka, najmä keď nález lebky, hoci sa zachoval iba jej obrázok, je podnetný.

Prvým podnetom nášho výskumu v oblasti Mnícha bola však otázka hradísk na ňom. Do vedomia našich Ružomberčanov jeastvovanie hradísk nepreniklo; to jednak preto, že sú celkom zaujatí povestou o kláštore červených mníchov na ňom, jednak preto, že pre hradiská niet pochopenia, pretože skromné zvyšky valov im vravia mälo alebo celkom nič, ved i zmysel samotného slova myli a podstata uniká; no najmä preto, že hradiskám na Mníchu veda doteraz nevenovala potrebnú pozornosť.

Hlavný doterajší zdroj vedomostí o Ružomberku a okolí v minulosti Hýr ošov a kniha Zámok Likava a jej páni (1876) ich obchádza.

B. M a j l á t h⁸ medzi riadkami sa zmieňoval aj o opevneniach na Mníchu, ale jeho záujem sa sústredoval na Liskovskú jaskyňu.

Veľmi zaslúžilým objavovateľom a skúmateľom hradísk v Liptove bol Július Neudeck,⁹ ktorý v svojej súbornej štúdie o hradiskách v Liptove opísal a zakreslil dva rozličné "valy" na Západnom Mníku (hradisko Mník I a II).

Neprenikla dostatočne ani zpráva (1885) Viedenčana Ignáca Spöttli¹⁰ o sídlisku pod hradom Likavou a hradisku na Mníku (Východný Mník IV). Spöttli je aj autorom dvoch olejových obrazov Liskovská jaskyňa a Lisková, prehistorické nálezisko (za týmto názvom sa tají hradisko Mník IV). Tieto obrazy (najmä druhý) mohli veľa urobiť pre popularizáciu otázky hradísk, lenže neboli vystavené v Ružomberku, ktorý vtedy ešte nemal múzeum, ale v spišskom Poprade (dnes Tatranské múzeum).

Po nich J. Michalik¹¹ v prehľadnom článku Praveké sídliská v Liptove uverejnili r. 1889 súborné zprávy o Liskovskej jaskyni (jaskyňa v Mníku) i o dvoch valoch-pevnostiach na Mníku na základe štúdie Neudeckovej, Spöttlovej zprávy a vlastnej prehliadky (spomína z Mníka črepy z nádob vo vlastnej zbierke), pričom však omylem spojil Spöttlovu zprávu o vrchu naproti Mníku (IV), obohnanom prstencom (valom) s Neudekovým druhým valom (Mník II).

J. Kúrti,¹² prvý správca a spolužakladateľ Liptovského múzea, viackrát v Zápravach Liptovského múzea sa dotkol otázky hradísk na Mníku, upozornil na svoje výkopy a získaný skromný črepový materiál, ale neuvedol svoje informačné výskumy do sústavy. V múzeu visel aj jeho náčrtok Opevnený Mník z Predného Choča (1930). No pre nedostatok sústavnej práce v tomto smere otázka hradiska (hradisk) na Mníku ostávala nejasná. Opevnenia na Mníku iba slovom spomína i J. Eišner¹³ a zmieňoval sa o nich v článku Fedor Houdek,¹⁴ ale najmä Ivan Houdek¹⁵ vo viacerých svojich prácach, ktoré prenikli aj do širokých vrstiev v Liptove, no upútali pozornosť hlavne na Likavu, Ružomberok a Liptovský Starhrad.

Všetky spomenuté zprávy skutočný stav naznačujú, ale správne nezachycujú ani neoznačujú. Najmä chýba pri nich čo aj prostý celkový obrázok Mníka s rozmiestnením jednotlivých "opevnení", "valov" po ňom, vzájomným miestnym vzťahom všetkých štyroch hradísk, ktorých počet ostával vlastne neznámy, a potom tiež ich dobové určenie. O to všetko sa pokúšam v tomto článku, kde zhŕňam najmä výsledky vlastného viacročného prieskumu.

SÚSTAVA HRADÍSK NA MNÍCHU

Tri temená Mnícha plne zamestnávajú našu pozornosť, lebo na nich na vzdialenosť 1200 metrov od seba sa rozkladajú postupne za sebou štyri hradiská, čím sa stáva Mník jedným z najpozoruhodnejších miest pravekých a včasnodejinných, opevnení na Slovensku vôbec. Zaiste vhodná poloha Mnícha, ktorý svojim spôsobom

Obr. 3. Mnich pri Ružomberku. Pohľad od juhozápadu.

Obr. 4. Mnich I. val.

Obr. 5. Mnich II, veľký val.

ovláda dolnú časť liptovskej kotliny a prechod na Oravu, predurčilo ho k takejto významnej úlohe (v stredoveku podobnú úlohu má blízky hrad Likava).

Na samej juhozápad. časti temena Západného Mnícha nad žel. stanicou nachodí sa prvé, najmenšie, západné hradisko (Mních I) o ploche ca 0,39 ha, oddelené dnes dosť silným priečnym valom od ostatnej rozľahlej plochy temena.

Na vých. časti toho istého temena Západného Mnícha na ostrohovitom výbežku v smere hrebeňa Mnícha nachodí sa druhé, väčšie hradisko (o ploche ca 0,6 ha), ktoré nazývame stredozápadným hradiskom (Mních II). Jeho umelé opevnenie tvorí mohutný val chrániaci ho od JZ a Z v smere Tahšieho prístupu z kopovitého temena Záp. Mnícha.

Tretie hradisko sa nachodí na najvyššom Strednom Mníchu. Pomenovali sme ho veľkým ústredným hradiskom (Mních III). Plošinu temena použili pravekí obyvatelia na vybudovanie jadra hradiska (vnútorný dvor), opevneného jedným pevným valom proti severnej strane, postupne sa však rozrastajúceho v svahu na sever na ploche ca 10 ha v hotovú pevnosť, ktorá je svojho druhu jednou z najmohutnejších spomedzi premnohých hradísk Slovenska. Jej mohutnosť, pravda, nespočíva azda v jej rozsiahlosti, ani v sile a výške valov, ktoré sú v tomto smere veľmi skromné, ale v zložitosti opevňovacieho systému, pozostávajúceho celkom z 18 valov, v ktorých môžeme vidieť sedem (až osiem) pásiem opevnenia. V tomto smere za Mníhom daleko zaostávajú všetky známe slovenské hradiská. Čiastočne možno s ním porovnať iba rozsiahle hradisko Stráža¹⁶ pri Sv. Mare v Turci.

Obr. 6. Mních III, sústava opevnení (valov).

Štvrté hradisko sa rozprestiera na Východnom Mníku (na Lipej), preto sme ho aj nazvali východným hradiskom (Mních IV). Chráni ho podkovovitý val, ktorý obopína kopovitý vrchol Východného Mníka, proti ľahšiemu prístupu od západu a severu. Jeho plocha je ca 1,5 ha.

Po týchto všeobecnych údajoch je potrebné osobitne, podrobne opísat jednotlivé hradiská, ich opevnenia, zistiť ich dobovú príslušnosť a vzájomný vzťah, začleniť ich do spôsobu života ľudu, ktorý ich staval a napokon sa pokúsiť o začlenenie osídlenia Mníka do celkového osídlenia a vývinu Liptova ako súčasti Slovenska.(V ďalšom teste používam označenie valov a ich časti podľa obr. 8).

Západné hradisko - Mních I, svojou rozlohou skromné (ca 0,39 ha), je na samej južnej časti temena, skoro nad ružomberskou železničnou stanicou, v priestore ohraničenom z dvoch strán ohybovou čiarou temena s prudkým svahom k Váhu. Z druhých dvoch strán, najmä od širokého chrulta temena, chráni ho val (ab), postavený jeho staviteľmi kolmo na čiaru hrebeňa, približne v smere SZ - JV. Val sa mierne k juhu zahýba, znižuje, pripínajúc sa (v bode b) k zráznej zalesnenej stráni, lebo temä vrchu je holé. Jadro valu je zo skál, nakopaných hned pod valom (v priestore d), kde sa preto črtá prehíbenina. Preto tu mohol byť val nižší. V tomto vyznení val sa zhoduje s terénnym zdvihom, preto v tejto časti obnažený val nemá osobitnú štruktúru. Kamením spevňované jadro valu je obnažené v bode c. V tomto mieste je takto veľmi zrejmá terajšia výška valu na strane k SV (103 cm); na strane k JZ jeho výška je nevelmi zreteľná, val splývavo prechádza do mierne k nemu klesajúceho terénu vnútornej plochy hradiska. V bode c je val takto roztisnutý do šírky 8 m.

Val (v bode ab) dlhý 64 m, zreteľne sa vyníma od SV, kde sa chrbát Mníka skoro nebadane dvíha k výškovému bodu 658 m. Od neho je val hradiska vzdialenosť 163,6 m.

Na strane od SZ je hradisko Mních I otvorené v šírke 27 m. Tento otvor nie je chránený. Dodatočný vznik otvoru sa dá dobre vysvetliť tak, že východná časť plochy hradiska (pri vale) bola rovnobežne s valom obrábaná a skaly z priečnej,

Obr. 7. Mních IV (na Lipej v Martinčeku), pohľad z Mnícha III.

prekážajúcej časti valu sedliaci vyhádzali na val ab, ktorého bod a je teraz začiatkom valu a má ráz nazhadzovaného skália.

Pokračovanie valu je zreteľné v bode ef v dĺžke 10 m, ale sa značí ešte ďalej na 15 m, kde sa už val stráca v spáde svahu.

Val v čiare ab a ef sa zachránil pred usilovnou prácou roľníkov, ktorí v tlažkých časoch poddanstva rozorali aj temä Mnícha. Pásy rolí, dnes pasienok, sú zreteľné na vých. ploche hradiska, iné rovnobežne s valom ab mimo hradiska ďalej na východ a zasa ďalšie priečne na otvor hradiska na vzdialenosť 10 m od neho na západ.

Druhá neoraná časť hradiska je skalnatá (šírka 24 m) a ľhou plocha hradiska už začína strmšie k "chodníku" fg a potom celkom strmo dolu k Váhu.

Dĺžka hradiska je 61,3 m, šírka 51,5 m, obvod 184 m, plocha ca 0,39 ha.

S t r e d o z á p a d n é h r a d i s k o - M n í c h II

Rozložité temä Západného Mnícha od výškového bodu 658 m mierne klesá k severovýchodu a tam, kde v smere hrebeňa sa začína väčší spád a kde sa zužuje temä vo výbežok ostrohovitého charakteru, začína sa hradisko Mnich II. Tu na vzdialenosť 62 m od spomínaného výškového bodu postavili pravekí obyvatelia mocný val (56,5 m dlhý), širokého rozpätia v začiatku proti vlastnej ploche temena Záp. Mnícha (14,5 m), ešte dnes vysoký 3,26 m v najvyššom bode (b). Val sa z priečneho smeru na ostroh čoskoro ohýba do smeru približne rovnobežného s ním, no súčasne sa znižuje a zužuje a napokon mizne (c) v mieste, kde má ostroh už dosť zrázny svah, ďalej sa stupňujúci. Ďalšiu ochranu hradiska poskytoval samotný svah ostrohu k severu a severovýchodu. V bode d sa ostroh a hradisko končí. Tu jeho svah má výšku 5,7 m a potom zasa prudko klesá cez menší stupeň do priehyby medzi Západným a Stredným Mníchom.

Val (dlhý 56,5 m) a pokračujúci zráz ostrohu (dĺžka od c do d 76,5 m, no až do jeho rozptýlenia v bode e 99,5 m) uzatvárajú oválnu plochu hradiska na sever; južnú (jv) stranu hradiska chráni prirodzený spád svahu Mnícha k Váhu.

Hradisko je dlhé (bd) 122 m a široké v mieste najväčšieho rozpätia až 60 m. Jeho plocha je ca 0,6 ha.

V strede plochy hradiska sa zdvíha tvrdý, kamenistý základ vrchu v miernu vyvýšeninu, rozširujúcu sa až do rozpätia 9 m. Teraz je pokrytá mladými borovicami, ktoré rastú aj na časti mocného valu. Táto vyvýšenina sa nepozorovateľne začína približne vo výške zakončenia valu.

V priestore na juh (JV) pod vyvýšeninou je akoby obvodový znížený odpočinok, najväčši sa rozširujúci v bode f, pravda, v hĺbke 8,8 m (na dĺžku 24,3 m od stredu vyvýšeniny).

Priestor končiaci sa ostrohu, a teda aj hradiska, v bode d je mierne vyvýšený i v smere dovnútra hradiska (0,6 m). Azda ide o umelé spevnenie tohto miesta. Priestor hradiska k SZ pod vyvýšeninou popri prirodzenom svahu ostrohu sa rozlieva v peknú plošinku, robiacu dojem úpravy, ktorá mohla vzniknúť aj v stredoveku orbou (od c k d).

Hradisko Mnich II patrí k najkrajším mestam na Mníchu. Val tohto hradiska, hoci jediný, patrí k najväčším opevňovacím zariadeniam tohto druhu v Liptove vobec.

J. N e u d e c k,¹⁷ ktorý zistil toto hradisko r. 1871 a vyhotobil i jeho plán k svojej štúdiu (podobne i Mnich I), má v predpolí hradiska na vých. pripojený obranný "násyp neobyčajného hákovitého tvaru, vysoký 3 stopy" (0,93 m), po ktorom dnies niet stopy. Azda jeho kamenitý základ rozobrali obyvatelia blízkej Likavky na stavebný materiál. Spomína tiež, že vyvýšenina v strede ("strechovity

násyp", v 1 siahay - 1,89 m), je chránená z jednej strany 3-siahovým (5,67 m) vrškom (asi vo vale bod b), ktorý bol vraj podkladom pre vežu; z druhej strany (bod d?) 2-siahovým (3,78 m) kužeľom. Píše aj o južnom vale, 2 stopy vysokom (0,62 m), vraj len čiastočne zakončenom. Jeho konštatovania sú azda zveličené. Mapku kreslil azda dodatočne, preto ju orientoval obrátene.

V e l k é ú s t r e d n é h r a d i s k o - M n í c h III

Od stredozápadného hradiska (Mních II) Západný Mních rýchlo klesá v priebytu (v 629 m), ktorá ho oddeluje od Stredného Mnícha. V priebyte (sedle) sa dodnes zreteľne črtajú brázdy, medze niekdajších roličiek, ktoré zaberali celý tento priestor medzi oboma Mníchmi. Patrí do chotára obce Likavky. Tu niekde v priebyte (už na svahu k SZ nad lesíkom) podľa Ľudovej povesti bol vraj kláštor červených mníchov, ale v teréne nie je po ňom stôp. Za priebyhou sa znova terén dvihá a v 350-metrovej vzdušnej vzdialosti od Mnícha II prichodíme k "rožnej bašte" (výška až 670 m) veľkého ústredného hradiska - Mních III, ktoré zabera nielen temeno, ale aj celý široký priestor Stredného Mnícha v jeho vyšej polohe.

V rožnej bašte sa sústreduje 3. a 4. pásmo opevnení Mnícha III. Od tialto sa valy rozbiehajú dolu na severovýchod a severozápad. Hranou svahu (chrabát) postupujeme od rožnej bašty ďalej hore a po 85 m prichodíme k "bránke" vo vale (v 680 m), kde sa začína druhé pásmo opevnenia. Pokračujeme ďalej hore strmým svahom a po 60 m prestupujeme prvé pásmo opevnenia Mnícha III (v 694 m). Nad týmto valom treba ešte prekročiť 2,5 m stúpanie na skalnatý výstupok, za ktorým sa už začína rozložité temeno Stredného Mnícha (696 m).

Vnútorný areál (za valom A) za prvým obranným pásmom na hradisku Mních III je dlhý 260 m, ale na využitie výhovoval iba v dĺžke 170 m v strede, lebo oba konce (vých. i záp.) sú skalnaté a majú značný spád.

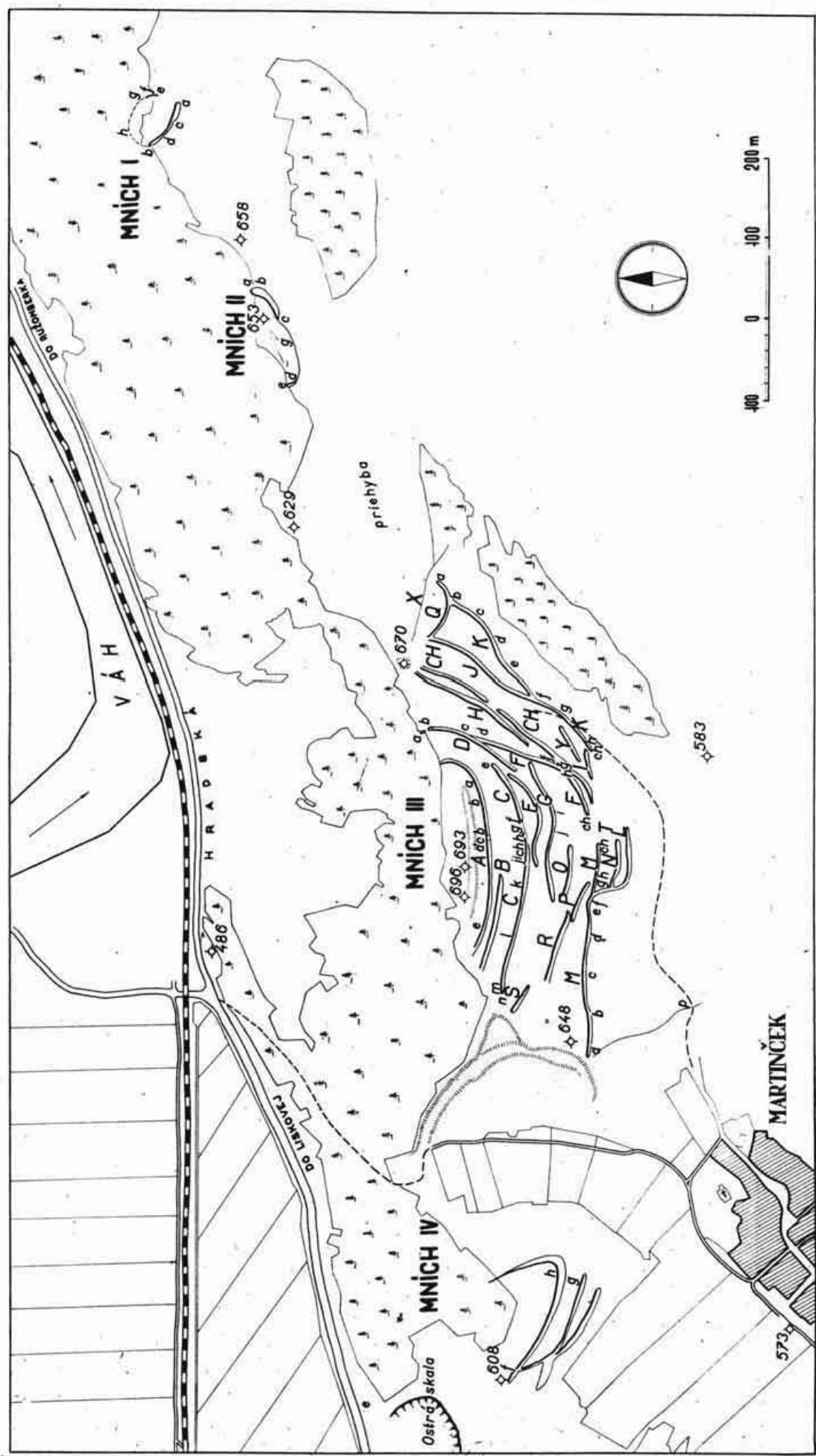
Areál je široký 64 m, ale k šírke treba pripočítať aj okraj mierného južného svahu v šírke ďalších 15 m, porasteného dnes už lesom. Až potom sa začína väčší spád, ktorý po 20 - 30 m sa mení v strmý spád svahu, obnaženého často holinami na miestach vystupujúcich skalísk, brála a zvyškov pieskovitých úľustov po zvetrávaní.

Val A, ktorý tvorí prvé pásmo opevnenia tohto hradiska (na západe ide po vrstevnici 690, na východe 685), je dlhý 273 m. Začiatok valu na západe je 2 m široký. Dolu pod ním je prudký svah, nad valom v hradisku je mierna zníženina ("priekopa"). Široká 4 m, ale veľmi plytká (hlbka asi 12 cm). V ohybe a (v 49 m dĺžky) val prechádza cez skalnaté miesto, potom je postavený vo volnejšom priestore, využívajúc miernu terénnu vlnu, stupňujúcu sa na miestach jeho ukončenia.

V bode b je vo vale prielom, široký v korune valu 11 metrov. Je to vlastne rolníkmi upravený priestup pre vozy na zvážanie úrody z role nad valom a z dvoch roli na plošine temena.

Od prielomu naspäť v bode bb' je 39 m Ľudským zásahom neupraveného zvyšku pôvodného kamenistého jadra valu, pravda, prevyšujúceho vnútornú stranu iba o 29 cm. Za prielomom na vých. je ešte ďalších 6 m takého skalnatého jadra valu, ktorého skutočná výška z vnútornej strany však je 1 m (výkop tu ukázal takúto hrubku nánosu nad valom). V bode d sa už val mierne zaobluje vplyvom orby a splýva s roľou, ktorá sa cezeň "prelieva".

Na svojom konci na východe val A sa pripína na rozložitú skalu, ktorou vystupuje nad zaoblený a zvetraný povrch Mnícha jeho vápencový základ. Tu sa val rozkladal na stále sa väčšmi stupňujúcim svahu k valu B.

Obr. 8. Mnich pri Ružomberku. Sústava hradísk.

Celkovo val A je veľmi zreteľný i pri svojej malej terajšej výške a porušenosť orbu. Šírka valu (niekde až 2 m) svedčí o jeho značnej sile, ale nehovorí nič o jeho pôvodnej výške. V jeho základe je dosť skalín.

Od výškového bodu 696 m Stredný Mnich ostro klesá na SV prudkými stupňami od vystupujúcich skalísk k novým skaliskám, na ktoré sa viažu konce valov opevnenia. Znižuje sa postupne o 50 m a súčasne uhýba hrebeň svahu o 45 stupňov na SV. Tam sa končí spád (nad Martinčekom) bralnatým útesom, ktorého skaliská sa postupne zväčšujú a nakoniec spadajú až do hĺbky 17 m.

Valík B. Koniec valu A sleduje pod ním val B; jeho funkcia je dosť nejasná, nakoľko sa rozkladá pod strmým svahom, ktorý nevyžadoval spevnenie valu A na tomto mieste pomocným súbežným valom. Iba ak mal úlohu miestu nepriateľa. Celý valík využívali neskôr na roličku (ide po vrastevniči 680). Dlhý je 128 m, na záp. široký 2 m, na vých. 5,2 m. Roľa má už dnes mierne šikmý spád po svahu.

Druhé pásmo opevnenia tvorí val D s valom E, ale hľavne val C, ktorý preberá úlohu valu D v jeho druhej tretine, uzatvárajúc zo severu celú plochu pod prvým pásmom (valom A i B).

Val D je dlhý 145,5 m. Začína sa "bránkou" na západe. Bránka záiste nie je dielom staviteľov hradiska, ale rolníkov, lebo aj sám val D po celej jeho dĺžke používali za roľu. Bránka je v podstate vyvýšený skalný základ podložia, ako svedčí najnovšie obnaženie na severnej strane hľadačmi stavebného materiálu. Skala je mierne zaoblená prstou, pozostatkom valu. Vrcholy a-b oboch bokov brány sú od seba vzdialené 17 m (dno 11,5 m). Proti svahu dolu sa dvíha do výšky 2,7 m, ale hore nad vnútornou zníženinou iba 0,55 m. Zníženina-priekopa nad bránkou hore smerom k valu A je široká 6,7 m. Rolníci použili dno teraz už plytkej priekopy, zasypané rumom valu, na roľu. Rolička sa začína rovnobežne s druhým hrhom brány nad valom v šírke 2,6 m, šíri sa v tretine dĺžky valu (c) na 3,8 m a ku koncu sa úži na 2,2 m, zaberajúc korunu valu po celej jeho dĺžke. Spád valu dolu (bod c) je 5,22 m, ale jeho výška proti stúpaniu (vnútorná strana valu) je iba 0,26 m. Ináč je val veľmi výrazný. Končí sa plytkou vyvýšeninou, ohýbajúcou sa na sever, aby urobil miesto valu E, ktorý je akoby jeho pokračovaním v opevnení.

Val C. Vlastné druhé pásmo opevnenia Mnícha III pokračuje valom C, dlhým 322,5 m. Jeho začiatok je nejasný. Val sa zreteľne začína až v bode e (54,5 m od c na vale D). Bol použitý za roľu, preto sa v druhej tretine rozlieva až do šírky 8,7 m; na konci pri bode f je široký 5,4 m. Po bode f val stúpa na kamenistý svahový chrbát (rozvodie) medzi západnou a východnou časťou Stredného Mnícha a vybieha akoby vo väčší uzol do vnútorného priestoru, kde sa zdá končiť. Táto úprava je azda neskorá, nepôvodná. V skutočnosti po prechode chrbta (rozvodia; bod g) znova sa formuje v doterajšom smere. Od bodu h po bod ch na 20 metrov si zachoval pôvodný výzor, charakterizovaný vystupujúcimi skalami, kamením. Potom sa val na 11 m (i-j) celkom stráca. Od bodu j k bodu k je val v dĺžke 51 m zasa zrejmý. Od bodu k k bodu l sa na 60 m znova celkom stráca v priečnych roličkách (ako od bodu i po bod j), ale v posledných 70 m (body l-m) je val zasa celkom výrazný, lebo tu sa roľa obmedzovala iba na samotný val, ktorý sa postupne zužuje z 3 m na 2 m.

Od zakončenia valu chýba ešte 11 m k okraju hrebeňa zrázu (od bodu m po bod n), kde sa končí plocha hradiska. V týchto 11 metroch je val na nepoznanie rozrušený v roľu oraním, ako svedčí aj katastrálna mapa, ktorá vyznačuje plochy používané orbu na role. Bolo to preto možné, že tu pôvodne bol val na plošinke.

Východná časť Mnícha III prechodi zo strmého zrázu od kóty 696 cez val A a B do celkom mierneho svahu pod valom C. Preto tento priestor dokonale využili rolníci na orbu, a tak sa v tejto časti veľmi zotrel pôvodný ráz hradiska. No z povahy opevnenia vyplýva, že i tu museia byť obdoba silného opevnenia, aké je dodnes zreteľné na západnej strane tohto hradiska za rozvodným chrbtom (od bodu b' na vale A cez body f g na vale C dolu k stredovej skale T), kde je val C zdola mocne spevnený valom D-E a ešte raz valom G.

Val E. Val C je zdola spevnený valom E, ktorý svojím začiatkom je vtesnaný medzi val C a D, súč v podstate dokončením opevňovacej čiary ktorú rozvíjal val D. Odopína sa od valu C (už v 15,5 m od jeho začiatku), ale na dĺžku 13,2 m sa javí len slabo hrboľekmi kamenia porasteného trávou. Potom sa val začína zreteľne. Je dlhý 127,5 m. Po celej dĺžke ho neskôr obrábali ako roľu. V mieste, kde sa pod ním končí val D, je koruna valu E široká 3 m, ale v základe až 6 m; výšku tu má iba 0,23 m (v spáde dolu 1,07 m). Pri prechode cez rozvodný chrbát sa val ohýba na sever a úži na 1,8 m, ale potom sa oblúk vyrovnáva a val sa znova šíri na 3 m, no ku koncu sa zužuje.

Priečny val F, odpínajúci sa od II. pásmu opevnenia z valu D (v bode c, vzdialenos 43,5 m od začiatku - bránky), oddeluje od vnútorného priestoru hradiska Mnícha III (obopäťho valom A) a od jeho podhradia (obopäťho valom D a C), keď tento sústredný priestor je ešte dvojnásobne zdola spevnený valom E, G a S. severozápadnú časť tohto hradiska, ktorá tvorí osobitný priestor opevnenia.

Val F tvorí priečne pásmo opevňovacieho systému na Mníche III. Je dlhý 206,5 m, pričom v dĺžke 157 m bol použitý na roľu. Kliesením prekonáva výškový rozdiel až 15 m. Sprvu sa prejavuje pri bode c na vale D iba ako hrboľatá vyvýšenina; po 10 m sa pás kamenia osamostatňuje, po ďalších 10 m sa začína značný spád valu (skoro v smere svahu) spomalovať, prechodi v urovnanejšiu časť, ale už v bode d dostáva nový ráz, lebo tu sa začína na jeho korune rolička, ktorá sa rozprestiera po ľom až do jeho ukončenia, šíriac sa (od bodu f) napravo i do priestoru nad val až do šírky 22,8 m. Na svojom začiatku, kde sa stáva roľou, jeho koruna je široká 3 m, potom sa šíri (v bode e) na 5,9 m; postupne sa začína ohýbať východným smerom, približujúc sa k valu CH ostrým spádom (v 3 m), aby čoskoro splynuli koruny - role oboch valov (bod g) v dĺžke 12 m. Po osamostatnení val F pokračuje malým stúpaním na východ (koruna široká zasa 3 m) nad valom CH (výška nad ním 2,1 m) na vyvýšeninku nad stredovou skalou (T).

V smere jeho pokračovania (po ukončení v bode ch) nasleduje ostrý svah rozvodného priečneho chrba (o dĺžke 30 m po svahu), zvažujúceho sa do priestoru východnej časti hradiska Mních III. Chrbát sám vyúsťuje dolu na sever dvoma klešajúcimi bralami stredovej skaly T, ktorá tvorí oporný bod stredu dolnej časti hradiska, deliaceho sa tu na dve približne rovnaké časti (západnú a východnú).

Val G je dlhý 210 m. Odpína sa od valu F (v bode e) a je časťou tretieho pásmu opevnenia, vychodiaceho valom H z rožnej bašty, súčasne tvoriac druhé pásmo spevnenia vnútorného dvora a k nemu zdola priliehajúceho podhradia.

Svojím začiatkom od valu F patrí k tým málo valom Mnícha III, ktoré neboli roľou. A predsa sa tento začiatok nijako osobitne nevyníma. Je roztisnutý, mierne oblý. Blízko začiatku (11 metrov) je široký 2,6 m a vysoký 1,4 m v svahu dolu. Od bodu i začína horným oblúkom stúpať na rozvodnený chrbát. Po 28 m ho prekračuje (bod j) vyrovnávaním oblúka. Táto jeho časť pod chrbtom bola už roľou, ako svedčí katastrálna mapa. Pred ukončením je široký 4,2 m. V 210 m sa val končí; v skutočnosti sa stal celkom obetou usilovnosti rolníkov, lebo potom na miernuč-

kom svahu splynul s ostatnou orinou plochou. Po prerušení dlhom 96,3 m sa znova zjavuje, keď sa dostal na okraj role. Tu sa dostal akoby do medze. V tejto časti ho označujeme osobitne ako val S. Jeho dĺžka je 42,7 m, šírka v strede 3,2 m. Končí sa na hrebeni svahu na východe 5 m pred skaliskom, o ktoré sa zaiste odiesralo pôvodné zakončenie valu.

Západná časť hradiska Mnich III je priestor hradiska na svahu pod rozvodným chrbtom; obrátaná je k západu. Je dobre viditeľná od západu z Rybárpola, vlastného Ružomberka a z obce Likavky. Skúseného pozorovateľa hned na nej zaujmú zreteľne sa črtajúce línie valov. Zaiste táto časť neslúžila k obytným účelom, ale mala charakter predovšetkým obranný, hoci sa mohla využívať aj hospodársky (pre rožný stojok).

Rožná bašta Z na začiatku hradiska Mnícha III nad priehybou (v smere na juhozápad), kde sa sústreduje III. a IV. pásmo opevnenia tohto hradiska, je v podstate iba vystupujúci skalný základ Mnícha tvaru nepravidelného štvoruholníka s trávnatou pokryvkou. Jej plocha je až 25 m^2 , výška 1 - 1,5 m, šírka 19,1 m, dĺžka 14,4 m.

Val H, ktorý vychodí z rožnej bašty a tvorí začiatok tretieho opevnenia, je dlhý 165 m. Jeho začiatok od bašty je prerušený akoby priekopou. Odtiaľto sa napína k valu F v smere k začiatku valu G, no končí sa nižšie na sever 9 m pod jeho začiatkom (bod e). Od rožnej bašty v jeho začiatku ostali z neho iba medze role (šírka 3,7 m), ktorá sa šírila aj hore na val. V pôvodnom stave, nezoraný, sa zjavuje tesne pred medzerou (otvorom), ktorá je vo vale CH, tiahnúcim sa súbežne s ním nižšie na svahu. Tu je val H široký 1,6 m, no ku koncu sa zužuje na 1,2 m.

V ukončení sa val H črtá veľmi zreteľne, hoci jeho koruna sa nevelmi dvíha nad vodorovnú čiaru; no naspodok k valu CH je veľmi výrazný. Od ostatného svahu sa odlišuje jeho telo aj istou "skyprenostou". Značný spád terénu valík vystupňuje. Táto vlastnosť je typická aj pre ostatné malé valy na Mníchu, ktorých skutočnú výšku tažko zistíť, ale ktoré sú veľmi zreteľné.

Val CH ako začiatok štvrtého pásmá opevnenia, dlhý 284,5 m (v tom i 16 m široká medzera - otvor v ňom), začína sa pod valom H v skalnatom severnom rohu rožnej bašty po 14,5 m dlhom porušení pri nej; medzera tu zavinila akoby vodou vymytá priekopa. Na začiatku je vzdialenosť od valu H iba 9,6 m.

V svojom začiatku nerobí dojem valu, ale roličky s medzami po oboch stranách o šírke koruny 2,2 m (základ 3 m). Najprv temer niet spádu pod valom; spád sa začína až po 25. metre dĺžky valu, ale vlastne až po plošinke o šírke 7 m pod ním. V 75. metre sa začína val úžiť z 3 m na 2,7 m až k prerušeniu valu v 106. metre (otvor 16 m široký). Zdalo by sa, že tu ide azda o nejakú bránu, ale v skutočnosti je v medzere prudké stúpanie hore k valu H (5,2 m na dĺžku 9,14 m) cez veľké kamenie v otvore, takže tu nebolo treba valu. Na tomto mieste bol val H tažko dostupný, preto tu nepotreboval oporu vo vale CH. Azda otvor mal aj istú funkciu: miest prekážky preniknuvšieho nepriateľa. Výška spádu valu pri otvore je 2,86 m (na dĺžku 4,45 m).

Po 16-metrovej medzere sa začína znova val CH formovať, najprv celkom úzkou korunou, ktorá sa po 5 m už roztláča. Pod bodom f je vo vale, širokom už 5,5 m, stožiar diaľkového elektrického vedenia. V bode g, kde ako rola splýva s valom F, má val CH šírku 10 metrov. Po 12 m spoločného priebehu s valom F pokračuje val CH samostatne o šírke 8, potom 7 m, nakoniec sa úži na 2,5 m. Tu k nemu zdola smeruje val I.

V čerstvej jame pod stožiarom elektrického vedenia som nameral 107 cm vrstvy humóznej zeme pomiešanej s drobnými skalkami po skalnatý základ. Táto vrstva zodpovedá ozajstnej výške dnešného valu CH v tomto mieste. Po kamennom jadre valu nebolo stopy.

Val CH sa končí vo výške 2 m nad pravým (západným) bralcom stredovej skaly T.

Stredová skala T tvorí oporný bod opevnenia Mnícha III v strede jeho dolnej časti medzi západnou a východnou časťou. Západná skalina sa dvíha do výšky 6 m, potom zaniká, ale priestor nad ňou stupňovite ustupuje na východ a dvíha sa k druhej skaline v svahu až do výšky 15,4 m. Val CH sa končí vo výške 17,4 m nad kořenom skaly T na dĺžku 23,2 m.

Hrebeň X je na juhozápadnej strane hradiska Mních III. Vychodí zo severozápadného až západného rohu rožnej bašty Z v tom istom smere spádu. Najprv je malo znatelný, ale postupne naberá na výške nad kotlinkou pod ním v smere k hradisku, až napokon nad ňou strmí do výšky 8,5 m tam, kde k nemu vyúsťuje val K. Hrebeň X svojím prevýšením nad hradisko nútí jeho budovateľov osobitným sposobom odstraňovať tento nedostatok; urobili to postavením valu Q.

Kotlinka pod hrebeňom X po val Q bola roľou a začiatok valu K je jej spodnou medzou. Roľa na nej, ako viďno z katastrálnej mapy, bola spojená s roľou na vale J, hoci je naň situovaná kolmo.

Val Q, dlhý 60 m, spája val K so začiatkom valu J, tají sa dnes pod násypom kamenia, lebo sem vysýpali skálne ako na medzu.

Naproti tomu priestor medzi začiatkom valu J a valom CH ostáva neuzavretý. Možno val J sa pôvodne začínal až na hrebeni X v jeho začiatku v rožnej bašte.

Val K je dlhý 290,35 m. Začína sa pod 8,5 metrovou strminou hrebeňa X (na dĺžku 14,2 m). Najprv sa oblúkom dvíha (a-b 30 m), akoby bol začiatkom k valu Q, tvoriac súčasne spodnú medzu kotlinky. Výška valu tu je 2,2 m (na 4,2 m spádu dolu). Od bodu b val K pokračuje miernym prehnutím, akoby tromi dlhými vlnami ďalej na východ, pričom sa šírka koruny opäťovne rozširuje a zužuje (pri bode b 3,3 m, c 3 m, d 5,5 m, e 1,8 m, f 5,2 m, ch 1,5 m).

V celom svojom priebehu bol val K zužitkovany na roľu. Jeho koruna sa veľmi zreteľne odlišuje od priestoru pod valom i nad ním, hoci tu iba plytkou brázdou (pri bode b 13 cm). Na jar sa odráža sýta zelenou trávy od okolia ako konečne všetky valy na Mníchu.

V bode f (200 m od začiatku) sa k valu pripája val J, v bode g (50 m pred ukončením) pretína ho cesta idúca z Martinčeka na túto časť hradiska. Koľajami tečie voda, ktorá tadiaľto po daždoch odvádzajúca prebytky vodných zrážok z celého západného priestoru hradiska (spádová brázda), vytrvale rozrývajúc val. Val pokračuje ďalej na východ a končí sa pri úpatí západnej skaliny stredového skaliska T. V bode h (15,5 m pred ukončením) sa nad valom K končí valík I.

Valík I je dlhý 73,2 m. Od bodu h na vale K prudkým stúpaním (17 m) beží súkmo ku koncu valu CH, aby uzavrel túto časť hradiska v priestore pri stredovej skale T. Valík I je na tvári miesta celkom slabo znatelný; ide o miernučkú vyvýšeninu - korunu valu, rozliatu dolu do šírky 2,5 m (v zakončení hore sa zužuje).

Valík Y, dlhý 54 m, zdá sa, tvoril druhú, vnútornú časť obrany vchodu cesty do Martinčeka na západnú časť hradiska Mních III. Mohlo by sa aj myslieť, že valík Y má pokračovanie vo vale J cez veľké kamenie v priemere 10 m (kruhového tvaru). Pred vyústením v kamenie je valík široký 5,5 m, v svojej strednej časti 3 m. Výška sa veľmi neznačí.

Val J, dlhý 154,5 m, vedno s valom Y tvorí istú obdobu prerušeného valu CH. Pri splynutí s valom K je široký 2,7 m, na obličku sa čosi zužuje, ale potom sa šíri na západ až na 4,2 m. Pri splynutí s valom Q je vzdialenosť od valu CH nad ním 25 m a od hrebeňa X 16 m. Na ohybe (nad bodom d na vale K) je vysoký iba 10 cm, ale v spáde dolu 2,2 m (na dĺžku 4,1 m). Celý val J bol roľou, spojenou s roľou v kotlinke medzi valom Q, hrebeňom X a začiatkom valu K.

Val H a jeho pokračovanie - val G-S pokladáme za tretie pásmo opevnenia, val CH a za rozvodným hrebeňom val P a R za štvrté pásmo opevnenia. Priečny val F pokladáme za piaté pásmo. V tomto systéme val J a Y na západnej strane a val M na východnej strane treba pokladať za šieste pásmo opevnenia a val K, I a valy L a N za siedme pásmo neobyčajne zložitého opevnenia hradiska Mnich III.

Val K, L a M tvoria spodnú (severnú) hranicu hradiska Mnich III; v podstate všetky sledujú vrastevniciu 640 m.

Východná dolná časť hradiska Mnich III opiera sa na východe o zráz, ktorým náhle klesá Stredný Mnich k obci Martinček. Z neho vystačia smerom bralný útes, ktorým terén značne klesá k severu, zatiaľ čo bralný útes spadá ešte strmejšie dolu, napokon až 17-metrovým bralom nad cestou z Martinčeka, ktorá ide popod východnú časť a stredovú skalu do priestoru západnej časti Mnicha III otvorom vo vale K. (R. 1952 tu otvorili menší kameňolom.) Bralný útes nemohli staviteľia hradiska pojať do opevnenia, a to jednako pre jeho klesanie k ceste, ale hlavne preto, že by bol príliš rozširoval plochu hradiska, a predsa ho nespevňoval (obdobne ako hrebeň X). Aspoň niečo dôvodu v teréne, aby sme plochu medzi bralnou stenou, valom M a cestou do Martinčeka mohli počítať do hradiska, hoci medze na nej by mohli zvádzat k takejto domnienke; i táto plocha totiž kedysi bola zužitkovaná orbou.

Východná dolná časť hradiska Mnicha III nad valom M až pod val C má mierne stúpavý ráz, lepšiu zem, preto tento priestor, kedysi oraný, nezachoval si taký výrazný charakter hradiska ako západná časť Mnicha III.

Val M, dlhý 272 m, tvorí spodné, šieste pásmo opevnenia tejto časti hradiska. Na svojom začiatku (a) na skalnej stene na východe nad Martinčekom je už len nevelmi výraznou medzou, okrajom role, na ktorú ho zväčša spotrebovali. Tu na začiatku je ľahký prechod z priestoru hradiska (nad valom) do priestoru mimo hradiska (pod valom). Čakali by sme tu preto silný val, a predsa je tu z neho už len nepatrny zvyšok. V svojom priebehu na západ má priamy smer a dostáva sa stále na väčší spád terénu už od 75 m (bod b). Od bodu c (125. m jeho dĺžky) je už celkom jasné, že tu nejde o medzu: val má svoj charakteristický ráz, hoci je roztisnutý na 5,6 m. V bode d (150. m) má spád o v 4,67 m (na dĺžku 8,2 m) a ešte sa stupňuje.

V bode e-f je val prerušený v dĺžke 13 m akousi vstupnou bránou, ktorá je zaujímavým útvarom. Má podobu hlbokého koryta, dolu otvoreného. Ide ťažou spádová brázda, ktorou odteká všetka dažďová voda tejto časti hradiska. Idú ťažou aj kolaje cesty. Bránka je v mieste ľahkého prístupu. Priestor nad bránou je chránený ochranným valom P, ktorý je sám na príkrom svahu nad bránou (vzdialenosť po svahu 20,3 m). Val prečnieva ponad oba konce bránky a strmí nad ťažou ako hradba. Priestor napravo od bránky chránilo ohnutie strmého svahu, na ktorom bolo opevnenie v podobe valu L a N - siedme pásmo opevnenia (s valom K na druhej strane).

Z cesty do Martinčeka išla cesta do bránky hore ostrým svahom, ktorý nebol nejvhodnejším prístupom, ale väčším prekážal nepriateľovi, ktorý musel prekonávať strmý svah i odpór obrany.

V pokračovaní za bránkou má val M zasa výzor medze. Iba na 16 m od bodu g po bod h má pôvodnejší, skalnatý, hrboľatý ráz. Ku koncu sa dostáva na strmý svah dolu. Jeho koniec je pod prudkým zrázom priečneho rozvodného chrbta, ktorý sa tiahne od valu A k stredovej skale T. V jeho pokračovaní po strmom svahu (30 m) je koniec valu F.

Val L vyúsťuje do valu M v mieste napravo od bránky (f). Val L, dlhý 106 m, vedno s valíkom N chránil sprava prístup do bránky vo vale M. Vedno so zakončením valu M (f-g-h) tvoria valy L a N istú obdobu valu I, Y a konca valu K, ktorý tiež pretína cesta z Martinčeka.

Val L sa začína zo 30 m pod západnou stredovou skalou a oblúkom speje k vstupnej bránke vo vale m. V časti súbežnej s valom N bol ročou, preto jeho koruna sa roztisla až na 3,5 m.

* Valík N, dlhý 62 m, pripína sa k valu L vo vzdialosti 24 m od vstupnej bránky. Najprv sa mierne prehýba, ale potom sa po 14 m vyrovnáva v roličku, súbežnú s valom L, o šírke 2 m. Výška valu L i N je nevýrazná.

Valík P, ktorý tvorí ochranné nadbránie nad vstupnou bránkou vo vale M, je dlhý 55 m. Od jeho stredu je prudký spád k vstupnej bránke, po svahu vzdialenej 20,3 m. (Výška valu v spáde dolu je 5 m na d 10,5 m.) Valík je veľmi zreteľný a výrazný.

Na západ od valíka P je zaujímavý polkruhový útvar, ale ide azda len o trávou prerastené kamenie, spoločice vybraté.

Valík O sa rozkladá približne rovnobežne nad valíkom P vo vzdialosti 27 m, pokrytej úšustovým kamením priečneho rozvodného chrbta Mnícha. Je dlhý 72,2 m. Stojí dosť izolované. Azda mal zastierací význam, aby takto zdola chránil prístup k valu G nad ním. Šírka koruny v 62. m na západ je 2,3 m (výška spádu valu dolu je 1,77 na d 3,7 m).

Val R, dlhý 93 m, nadstavený v svojom začiatku na západe nad val P (6,5 m), je v tomto svojom začiatku výzorom val. V 25. m je jeho výška v svahu 2,5 m na d 4,8 m. V ďalšom svojom priebehu sa vplyvom orby zaoblil na vyvýšenú medzu. Jej dolný svah je porastený kričím. V 93. m prestáva spád a tým mizné aj val. No dá sa predpokladať, že val pokračoval po miernom ohyne k výškovému bodu 648, vzdialému ešte 76,3 m. Ostala z neho iba vlnka v teréne. Okolo výškového bodu 648 m je väčšia vyvýšená plocha tvaru oválu.

Priestor nad valom R má mierne stúpavý ráz, takže ho rolníci využili na orbu, v ktorej zmizol dlhý úsek valu G-S.

Celkovo o valoch Mnícha III, najmä v protiklade s valmi Mnícha II a I treba povedať, že vynikajú zložitosťou sústavy, ale nie veľkosťou, výškou a mohutnosťou. Zväčša ide o valy malej výšky, ktorá sa dnes pohybuje od 10 do 50 cm. Oranie veľmi poškodilo ich pôvodný vzhľad, ale aj tak ich výška nemohla byť veľká, lebo ináč by neboli bývali súce na orbu. Ani ich štruktúra nerobila významnejšiu prekážku, preto musíme predpokladať, že kamenné jadro valov nebolo silné a azda pre niektoré valy sa ani kameň nepoužil. Pravdepodobne sú dnešné valy z okolia náschránenej zeme, prípadne i s kamienim, a tento násyp bol podkladom pre palisády. Valy A, C, D, E, F vzhľadom na svoj útvar a v spojnosti s ich významom v opevňovacom systéme dovoľujú predpokladať, že palisády na nich mohli byť dvojité, hoci mohli byť aj jednoduché, ale pevnejšie osadzované. No všetky takéto závery sú iba hypotetické; pokiaľ sa nevykoná sústavný výskum, nemožno nič určitejšieho tvrdiť o povahе stavebnej techniky, ktorú použili pravekí staviteľia veľkého ústredného hradiska Mnícha III.

Zaiste hradisko Mnich III nebolo vybudované v celom rozsahu naraz. Len postupne k ústrednému dvoru, chránenému valom A a predhradiu, vytvorenému valom D a C, pribúdali ďalšie nové valy a priestory medzi nimi, ktoré hradisko nedostalo dnešnú podobu.

Vo svojej záslužnej práci J. Neudeck hradiská Mnich III a IV neuvedla, hoci priam bijú do očí a hoci sám piše pri opisovaní stredozápadného hradiska (Mnich II), že opevňovací systém dvoch hradísk (Mnich I a II) predpokladá hradisko na východe, ktoré chýba k úplnosti celého opevnenia. No k tomuto záveru zaiste dospel až pri spracovaní svojich pozorovaní (tlačou vyšli po 9 rokoch), lebo ináč by si nebol mohol nepoviesť Mnich III. J. Neudeck a zaiste pomýlila v čase zistovania "germánskych opevnení" skutočnosť, že len trochu vhodné plochy na Mnichu III boli v jeho čase porané, posiate a vysadené. No je možné, že zamestnaný opisom a zakreslovaním Mnicha I a II, na Stredný Mnich sa ani nedostal, lebo je nemysliteľné, aby si nebol povšimol z neho hradisko na Vých. Mnichu.

Katastrálna mapa Mnicha z r. 1863, overená r. 1881, ukazuje neobyčajne názorne, ako obyvatelia Martinčeka využívali za role valy veľkého ústredného hradiska - Mnicha III. Roličky po valoch sú na nej veľmi starostlivo zakreslené aj v ich ohybach. Teraz používaná katastrálna mapa ich tiež zakresluje, ale schematicky, ohyby a zakončenia v ostrých uhloch.

Východné hradisko Mnich IV

Pol kilometra od najvyššieho bodu Stredného Mnicha a súčasne veľkého ústredného hradiska - Mnicha III osamotene sa dvíha temeno Východného Mnicha (Lípa), na ktorom sa rozkladá ďalší opevnený priestor v sústave hradísk na Mnichu - východné hradisko - Mnich IV.

Veľký výškový rozdiel Mnicha III a IV sa stupňuje veľkou priehybou medzi nimi, silne klesajúcou na juh k Váhu. Osihotenosť Východného Mnicha sa tým iba zvyšuje.

Východný Mnich všeobecne úpútava svojím osobitým útvaram a svojím pôvabom. Pohľad naň či zhora zo Stredného Mnicha, či z hradskej za Váhom od Ružomberka a či konečne z východu od Liskovej, je podmanivý. Nad južnou zráznou stráňou vystupuje jeho kopovitý útvar (v 625 m), mierne v najvyššom mieste predĺžený na východ v holú mohutnú skalu, ostrou hranou skoro celkom zvislo spadajúcu k úpatiu, priliehavu nazývanú Liskovanmi Ostrou skalou. Celý juhovýchodný svah Východného Mnicha spadá 150 m prudko dolu k hradskej. Je pokrytý lesom, vystupujúcim niekoľkými peknými borovicami na samé jeho temeno. Les pokrýva aj južný svah veľkej priehyby, kadiaľ teraz vedie nový, dobre upravený chodník. Od Ružomberka Ostrú skalu nevidno, lebo je zakrytá miernou kopou temena Vých. Mnicha, zbiehajúceho celkom mierne smerom ku kostolu v Martinčku. Takto dostáva tvar na jednu stranu vybiehajúceho, veľmi komolého kužeľa s veľmi širokou základňou.

V smere od Martinčeka bráni prístupu na plochu hradiska Mnich IV vidlicovitý val, najsilnejší v ohybe. V svojom základe sa azda opiera o prirodzené zvlnenie terénu v tomto mieste, ale bol zosilnený ľudskou pracou v silné opevnenie, ktorého dnešný zvyšok svedčí o jeho veľkej obrannej hodnote. Dvíha sa sice v ohybe dnes už iba 1,1 m do výšky nad vnútornou stranou, ale je roztačený až do šírky 12 m. Jedno jeho rameno, vybiehajúce na juh (jv k Váhu) postupne sa zužuje a znižuje, až v 81-metrovej vzdialenosťi od ohybu sa tratí v svahu. Druhá strana ramena, vybiehajúca na juhovýchod smerom na Liskovú do dĺžky 162,4 m, má navonok dosť strmý spád v skalnatom svahu. Tu, 20 m pred ukončením, vybieha zdola na hradisko otvorom vo vale cesta (široká 2,2 m).

Spomenutá cestička, dlhá 47,2 m, šikmého smeru, vychodí zdola z útvaru, ktorý je približne rovnobežný s ramenom valu nad ním. Sotva ide o valík, hoci je to možné. Bol používaný na rolu. Je dlhý 164 m, široký 4 - 6,5 m (v 112. m sa z neho odpaľa šikmo hore cestička na hradisko).

Vrchol Východného Mnícha sa pnie do výšky 11 m nad ohybom valu (na vzdialenosť 65,5 m od neho po svahu). Samotné jeho temeno má podobu mierne zaoblenej skalnatnej plošinky oválneho tvaru v zhode s dvoma ramenami valu a príkreho južného svahu (strany 27,20, 30 m).

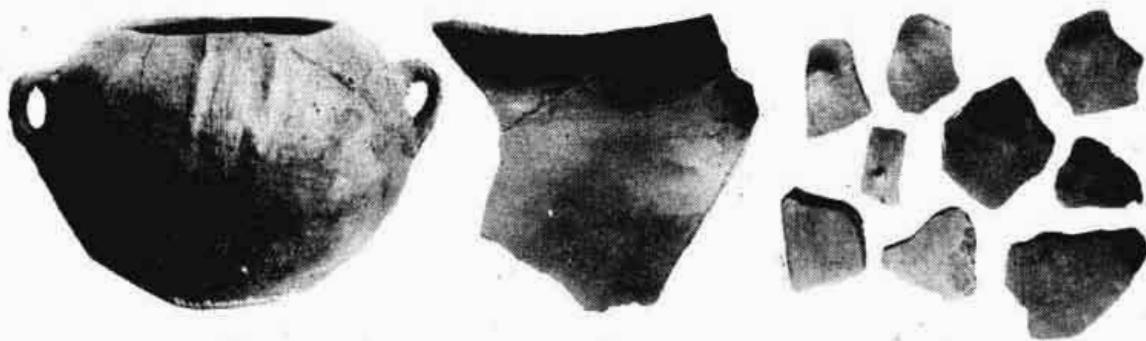
V južnom zalesnenom svahu (asi v jeho strede) sa skrýva nevelká jaskyňa so skalnatým dnom (približne nad kaplnkou, ktorá je na úpäti). Je do nej pohodlný otvor, cez ktorý je celá osvetlená.

Priestor hradiska za vencom valu poskytuje okrem halštatského materiálu bohatý a výrazný púchovský materiál, ktorý sa nachodí aj v samotnom vale. Na svahu pri ohybe valu (v bode g na severu) sa črtajú akési paralelné útvary, pripomíname zvyšky hrobov (chát, pivníc?).

VÝSKUMY NA MNÍCHU

Život na Mníchu neboli pohodlný. I relativná 200 metrová výška ešte zvyšuje drsnosť liptovského podnebia s mnohými dažďami a dlhými chladnými a studenými dňami v roku, lebo mierne leto je tu krátke. Na Mníchu je okrem toho vždy vetristo, a preto o to chladnejšie. Tvrdość života v hradiskách zvyšoval nedostatok vody na nich. Vápencový Mnich nemá vody. Obyvatelia Martinčeka si museli v poslednom čase pomôcť zriadením vodovodu. Obyvatelia hradísk museli schádzat po riečnu vodu dolu prikrym svahom Mnícha k Váhu. Nečudo preto, ak na úpäti Mnícha obrátenom k juhovýchodu zistujeme tri sídliská: prvé pod Mníkom I, druhé pod Mníkom IV a tretie na svahu pred Liskovskou jaskynou.

Sídlisko nad Váhom pod Mníkom I bolo odkryté r. 1942 pri prekladaní hradiskej; bolo pôvodne na ploche obmývanej riekou Váh. Jeho jadro bolo zaiste zničené pri budovaní kolajisťa železničnej stanice Ružomberok začiatkom 70. rokov min. storočia. R. 1942 sa zistilo pri kladení novej kolaje na mieste starej hradiskej. Zachránila sa z neho malá dvojuchá amforka s rebrovitou výzdobou pod ústím, zdobená okrem toho pri uchách vodorovným, medzi rebrami zvislým a pod ústím krovkicovitým ryhovaním. Má veľmi starobylý ráz. Halštatský charakter má aj ostatný črepový materiál, pozoruhodný však zreteľnými dáckymi prvkami.

Obr. 9. Mnich, sídlisko na južnom svahu pod hradiskom I.
1 - amforka s rebrovitou výzdobou pod okrajom (v 7,3 cm,
ø 10,1 cm); 2 - okrajový črep; 3 - črepy z nádob s dáckymi
prvkami.

Pravdepodobne s týmto sídliskom súvisí objekt zistený r. 1959, črtajúci sa vypálenou podlahou a výsypom črepov v stene kameňolomu priamo proti reštaurácii žel. stanice Ružomberok. Objekt bol v stene obrátenej na juh. Kameňolom je už dôvno opustený; je asi 100 m na západ od veľkého zosuvu pod Mnichom I.

Po sňatí vrchnej vrstvy v hĺbke 70 - 30 cm (podľa klesania svahu) sa na dne sondy črtali základy pravdepodobne obývaného priestoru, z ktorého sa však dala zachytiť iba menšia časť. V pôdoryse sa zretelne črtali základy stienky podľa pravidelného uloženia tehloviny a zuholnateného dreva. Črepy z miesta i výsypu majú halštatský ráz.

K sídlisku nad Váhom pod Mnichom viedol chodník priekom svahu a priehyby medzi Západným a Stredným Mnichom. Zaiste ho používali obyvatelia hradiska Mnich II a III. Akiste o tomto chodníku hovorí Št. Hýr o š., keď spomína viditeľnú cestu od Váhu južným, vtedy ešte nezalesneným svahom Mnicha. Tento príkry chodník však zavše používali aj obyvatelia Martinčeka pre rýchlejší prístup k železničnej stanici a do Ružomberka.

Sídlisko na svahu pod Mnichom IV medzi kaplnkou a kameňolomom pod Ostrou skalou (v bode e) odkryla krátka (30 m) nová spojovacia cesta z kameňolomu na hradskú smerom juhozápadným k Ružomberku. Buldozér odkryl 8,5 m od hradskej v závere svahu v dĺžke 8 m sídlisko, v ktorom sa črtali spodné časti troch obývacích objektov, zapustených niečo do zeme, teraz 45 - 73 - 45 cm pod úrovňou. Dva malí šírku 2 m, tretí (bližšie ku kameňolomu) bol neúplne zachytený a mal šírku 1,6 m. Dobre sa črtali dná, spodné časti objektov, vyznačené vypálenou hlinou tehlovo-červenej farby. V strednom objekte sa črtal asi aj roh stavby - kamením spevnené zachytenie kola, po ktorom v jamke medzi kamením ostal zuholnatený ostatok. V strednom objekte bolo dosť tehloviny s odtlačkami prútov i haluzia zo stien. Črepy boli sivé, čiernosivé a hneda, dva menšie prosté okraje, jedno dienko nádoby a zlomok pásikového uška, všetko bez ornamentálnej výzdoby. Ide o halštatskú kultúru.

Sídlisko pod svahom pred Liskovskou jaskynou sme už spomínali. Ide o bohaté sídlisko, v ktorom s najväčšou pravdepodobnosťou sa podarí zachytiť stratigrafiu, sled vrstiev od halštatskej kultúry až do mladšieho púchovského obdobia v IV. stor., doby najväčšieho rozkvetu tohto sídliska. Sonda, široká 2 a dlhá 5 m, viedla po svahu pod otvorom do jaskyne. Sídlisko sa zistilo r. 1945, keď svah pretinali nemecké zákopy, ale sondou som zistoval jeho podstatu až r. 1951/52.

Objekt pod bralným útesom nad Martinčekom pod Mnichom III. V lete r. 1952 otvorili dočasný kameňolom v dolnej časti spomínaného bralného útesu (pod bodom p) nad polnou cestou, ktorá vede z Martinčeka na Mnich III. Alfonz Bochen, obyvateľ Martinčeka, upozornil na archeologické nálezy na tomto mieste. Kultúrna vrstva sa odrážala humóznou černavou zemou v úšustovom štrku pod bralom v šírke až 21,5 m. Azda ide o nejaký obytný objekt, lebo miesto poskytlo dosť dlhších kusov tehloviny s odtlačkami hladkých stien z brván. Okrem črepového materiálu (napr. hnedy okraj, mierne vyhnutý, hrubý; sivý hrubý črep s krátkym širokým pásičkovým uchom). Sú odtiaľto aj tri homolovité hlinené závažia s priečnym otvorom v dolnej časti (jedno sa rozpadlo). Opatruje ich Liptovské múzeum. Črepy sa hlásia skôr do neskorej halštatskej doby; typický púchovský črepový materiál tu neboli.

Mnich I

Pokusy o získanie črepového materiálu z plochy hradiska ostali bez úspechu.

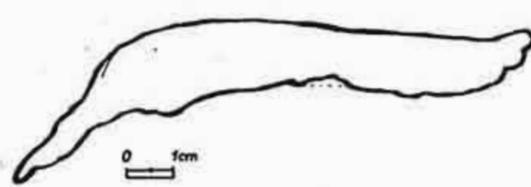
Mních II

Drobný črepový materiál je z plochy pri výškovom bode 653 m a z okraja (bod f) v zniženej časti nad horicou na južnom svahu, kde sa zosúval alebo odhadzoval z vlastnej plochy hradiska.

Sonda 2,5 x 2 m na svahu k SZ v bode g (10 m od okrajovej rovinky) vyniesla pomerne dosť sídliskového črepového materiálu halštatského rázu, ale i uhlíky, málo tehloviny a dva žabičné kamene. Sonda išla v hornom okraji do hĺbky 60 - 65, v dolnej časti do hĺbky 85 cm na skalnatý základ terénu. V severnom rohu bolo nakopené značné množstvo kameňov - azda náznak začiatku nejakého objektu, po ktorom som však nepátral; neporušené kamene som znova prikryl. Ide o nevelmi výrazný halštatský materiál; svedčí o značnom trvaní osídlenia hradiska.

Sonda o šírke 1,3 a dĺžke 3,5 m sledovala pozdižnu os hradiska pred jeho ukončením na východe až po samotnú okrajovú vyvýšeninu (bod d). Okrem drobných

tenších i hrubších čriepkov vyniesla už 15 cm pod povrchom žabičné kamene, niekoľko kostičiek, okraj cedilka a jeden železny nožik (garbiarskeho typu - s mierne vykrojenou čepeľou a trňom) z hĺbky 50 cm. Dĺžka nožika je 10,5 cm, z toho čepeľ 9 cm, šírka čepele 1,7 cm. Zistil som, že prieplinka pred zakon-

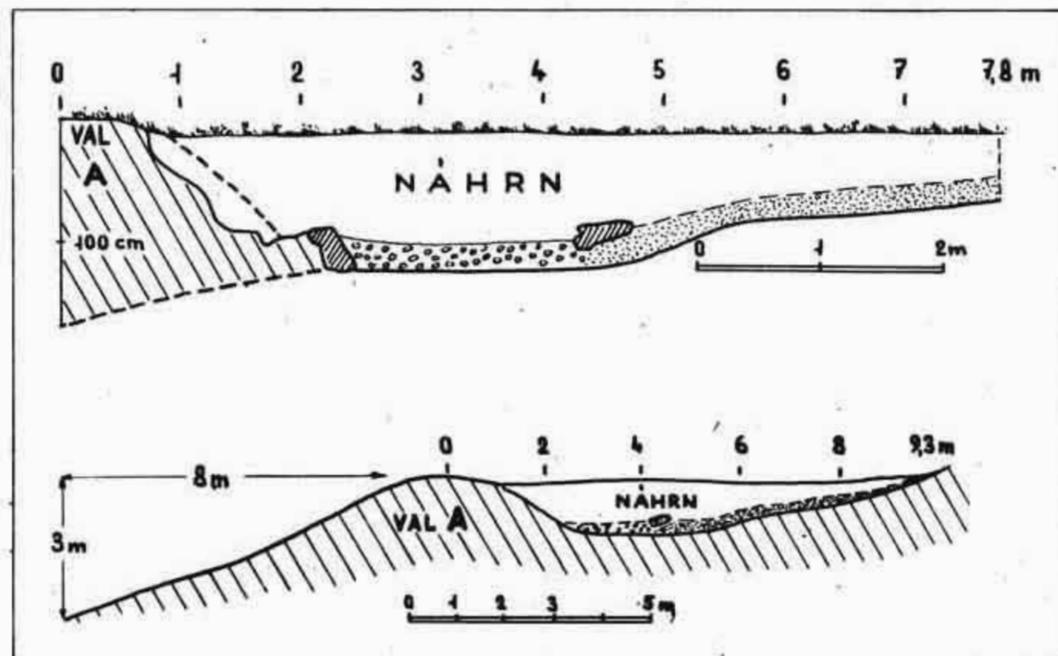
Obr. 10. Nožík z Mnícha II.

čením hradiska bola pôvodne 85 cm hlboká (teraz je zanesená).

Mních III

Povrchový zber na plošine vnútorného dvora hradiska v kameni a v medzi, ktorá bola medzi roličkami na plošine, kde som darmo hľadal výraznejšiu kultúrnu vrstvu, poskytol niečo halštatských črepov.

Sonda I priekom role - upravenej plochy nad valom A - v bode 2 m vzdialenos na východ od pripustu pre vozy vo vale, mala objasniť skutočnú výšku valu z vnútornej strany a odhaliť aspoň náznakom, čo skrýva dno prieplinky pod valom z vnútornej časti hradiska. Sonda pretína roličku priečne, kolmo na val. Bola dlhá

Obr. 11. Mních III, sonda pri vale A (profil)

až do 9,3 m. Odkryla, že val A, ktorý na tomto mieste vyčnieva nad roličku iba 15 cm, je v skutočnosti vysoký 1 m a že je budovaný zo zeminy a kamenia. Val som nepretínał. Sonda o šírke 1 m ukázala, že pôvodná úroveň priestoru v hradisku pri vale sa postupne denudáciou a pôsobením orby zanášala a pomaly zvýšila o 1 m, takže dosahuje až úroveň výšky terajšieho stavu valu.

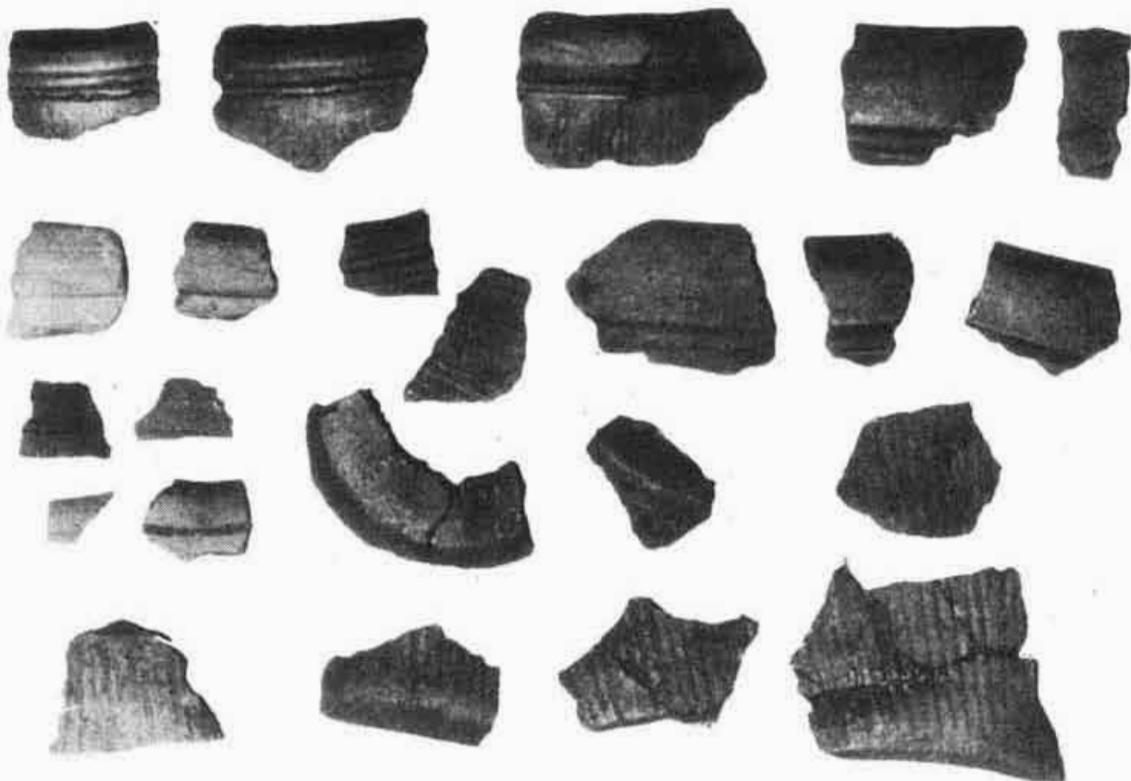
Na pôvodnej úrovni v hĺbke 1 m sa našlo okrem drobných i väčších črepov halštatského rázu (výnimco ne sa našiel i ryhovaný) čosi drobných uhlíkov, kostí a tehloviny (málo).

O "upravených" plošinkách na hradiskách, zväčša blízo valov, sa hovoríva ako o zámerných úpravách používateľov. V našom pripade plošina nad valom A v dnešnom charaktere nevznikla osobitnou úpravou terénu obyvateľmi hradiska. Úzka sonda nemohla priniesť objasnenie o prípadnom remeselnom zamestnaní obyvateľstva hradiska na Mnichu.

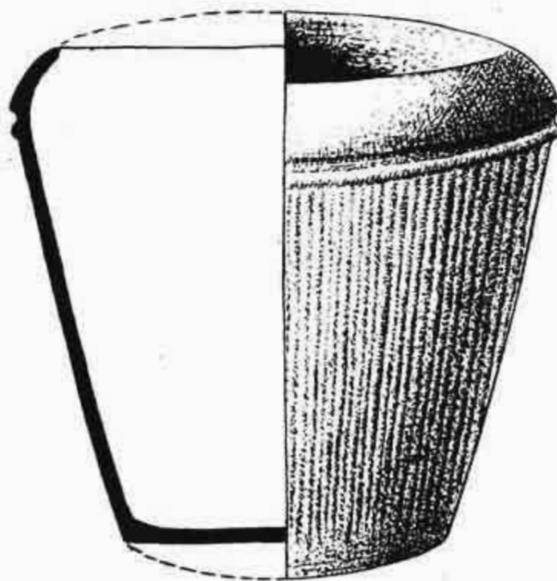
Sonda II nad valom C (medzi písmenami k a j) na mieste bývalej role o veľkosti 3,1 x 1,8 m zistila v hĺbke 60 cm tehlovinu, sivú i do červenava vypálenú, hniezdo žabíc, uhlíky, kostičky a čriepky, zväčša beztvárne, niektoré zreteľne halštatské.

Mních IV

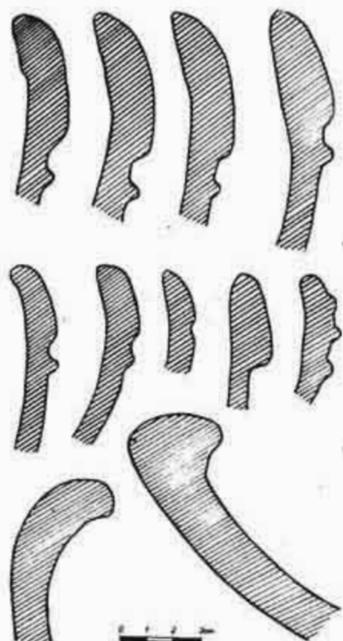
Sonda 3 x 4 m v strede plošinky pri ohybe valu (v písmene h) poskytla veľmi pekný a výrazný materiál púchovskej keramiky, aký je v takom vyhotovení i počte až nápadný. Črepy boli medzi väčšími kameňmi (vápencové z Mnicha samého), z ktorých niektoré sotva boli zakryté trávnikom. V hĺbke 15 až 40 cm sa nachodili črepy, kosti, uhlíky a veľa žabice. Z črepov sa podarilo zrekonštruovať na základe dna a dvoch tretín ústia jednu celú nádobu, typický púchovský hrniec (obdoba neskorolaténskych, ktoré sú ich vzorom), grafitovaný, so zosilneným okrajom, ale vytiahnutým a zúženým pri vyznení, oddeleným žliabkom od ostatného tela nádoby. Hrniec mohol mať 40 cm výšky. Od veľkého otvoru sa mierne k dnu zužoval skoro priamymi stenami, zdrsnenými hrubým ryhovaním (asi hrebeňom), ako je to bežné

Obr. 12. Mnich IV. Výrazné púchovské črepy.

Obr. 13. Mnich IV. Púchovská nádoba (rekonštrukcia); 1:5.

Obr. 14. Mnich IV, hradisko na Lipej v Martinčeku. A - charakteristické profily púchovských nádob s pretiahnutým a zosilneným ústím; B - profily okrajov veľkých nádob staršieho typu.
Kreslil L. Kubačka.

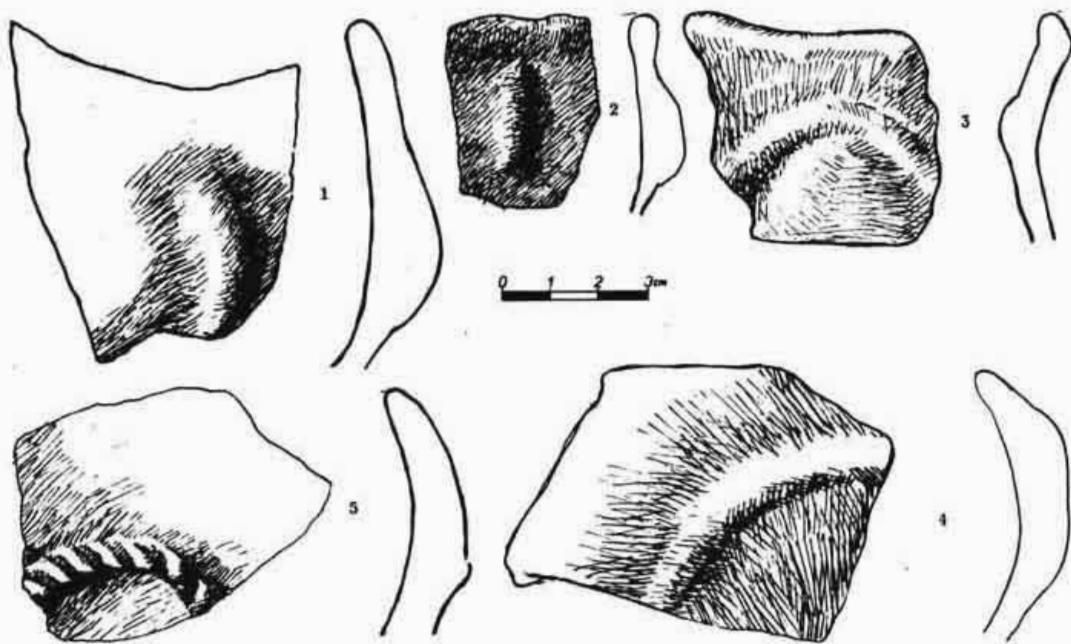
na podobných neskorolaténskych hrncoch (stradonické obdobie). Charakteristických črepov z okrajov ústia nádob rozličnej hrúbky a rozličného pretiahnutia ústia je viacero. Sú zväčša z tuhovaných nádob farby sivej, ale sú i z netuhovaných farby hnedej. Okrem týchto najvýraznejších púchovských črepov sú medzi nimi v menšom počte aj sivočierne a hnede črepy i z ústia nádob mierne von vynutého, ktoré by sme v iných prípadoch pokladali za halštatské. Z ostatných púchovských si osobitnú pozornosť zasluhujú črepy s polmesiačikovitou plastickou výzdobou (rožok).

J. Kúrti získal črepový materiál z výkopu (bod f) z konca plošinky už pri skalách, ktorými sa začína Ostrá skala.

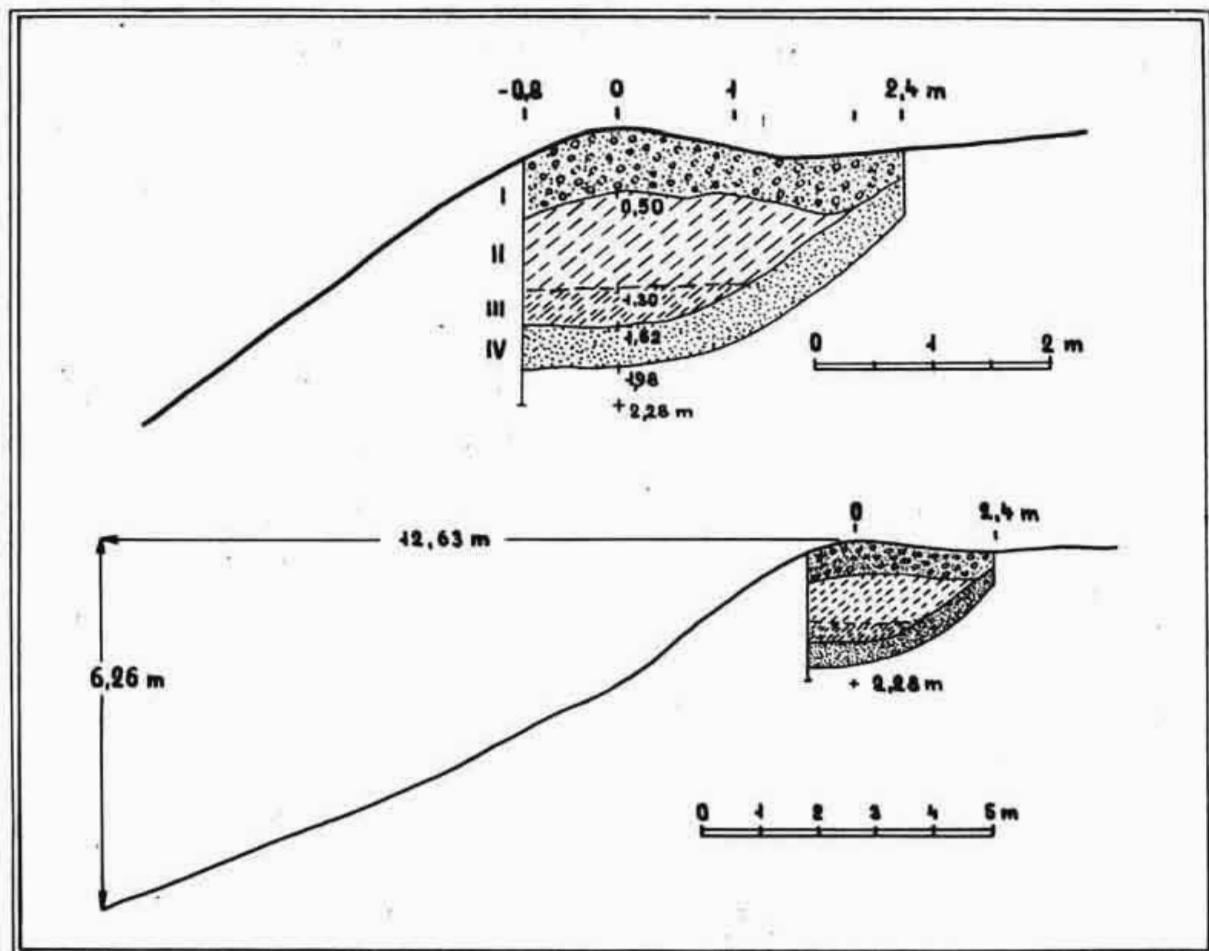
Neúplný prierez valom (v bode g) tesne za chybom odkryl v šírke 120 cm jeho štruktúru. Nepretali sme ho celý, ale iba korunu a prilahlú vonkajšiu časť, lebo val na svahu sa neobyčajne šíri, tratiac sa v ňom (šírka valu až 14,6 m na vonkajší spád 6,2 m). Val sme pretali v celku v šírke 2,8 m. Cielom výskumu pôvodne bolo iba zistiť povahu priestoru pri vale, ale dolu pod val unikajúca kultúrna vrstva nás viedla pokračovať v práci i vo vale.

Val na tomto mieste vyčnieva už iba 20 cm nad vnútornú časť hradiska. Bol postavený v tom mieste na samotnom svahu, hoci inde sa asi opieral aj o prirodzenú terénnu vlnu. Zistili sme, že jeho výška v korune je 162 cm, kde je položený na pôvodnej kultúrnej vrstve, mocnej 35 cm. V nej sa nachodia i typické púchovské črepy. Bol v ňom aj väčší zlomok zo žarnova (tretieho kamene z mlynčeka). Násyp valu je zo zeminy spod Mnícha, miešanej s pieskom i kameňmi, pričom povrchová vrstva samotnej koruny do hĺbky 50 cm bola prevažne už kamenistá.

Na juh svahu celkom na úpäti medzi kameňolomom pod Ostrou skalou a kaplnkou sa nachodí už spomenuté halštatské sídlisko (zistené pri trasovaní spojovacej cesty na hradskú smerom na Ružomberok v lete r. 1956).

Obr. 15. Mnich IV. 1, 2 - črepy s rebrovitou plastickou výzdobou pod ústím; 3, 4 - črepy s polmesiačkovitou výzdobou pod ústím; 5 - črep s polmesiačkovitou výzdobou členenou presekávaním. Kreslil L. Kubačka.

Obr. 16. Mnich IV (na Lipej), neúplný prierez valom.

DEJINNÁ ÚLOHA HRADÍSK NA MNÍCHU

O s í d l e n i e

Hradiská na Mníchu sú dielom obranných opatrení neznámych rodov, prípadne kmeňov, ktoré sa osadili v jeho okolí a na ňom. Z povahy veci vyplýva, že sa nemôžeme obmedziť iba na samotné osídlenie Mnícha, lebo správne pochopenie otázky pôvodu a úlohy sústavy hradísk na Mníchu si žiada začleniť Mních do celkového osídlenia i širšieho jeho okolia v praveku a vo včasnom období dejín.

Zmienil som sa, že k Mníчу sa viaže sporná otázka pobytu človeka a či skôr pračloveka v ľadovej alebo medziľadovej dobe (v staršej kamennej dobe) v Liskovskej jaskyni. Ma j l á t h o m nájdená lebka neobyčajného tvaru by mohla azda svedčiť, že ide o neandertáliskeho človeka, ktorého pobyt je zistený na susednej Spiši pri teplom pramene v Gánovciach.¹⁸ No v tomto smere obdobím Gánoviec bola skôr nedaleká Bešeňová, bohatá na praveké nálezy; v jej chotári sú pramene vytvárajúce traventín. Zatial sa tu nálezy takéhoto veku však nevyskytli.

Ak teda výskyt pračloveka, prípadne človeka v staršej kamennej dobe v kotline Liptova je veľmi sporný, zato v mladšej kamennej dobe si bezpečne ľudské rody našli cestu aj do Liptova. Sídlisko ľudu volútovej keramiky nachodíme v okolí Žriedel a medokýšov v Bešeňovej. V tejto dobe navštívil človek aj Liskovskú jaskynu, o čom naisto svedčia dve sivé čepele z rohovca a jeden hnedý kremenný odštep z nej, ktoré sú v budapeštianskom múzeu (OMTM). No črepový materiál z tejto doby sa nezachoval ani z Majláthovho, ani z Lóczyho výskumu, a tak názor F. T o m p u s e osídlení Liskovskej jaskyne rodmi ľudu bukovohorskéj keramiky, ktoré žili na južnom a východnom Slovensku, je zaistite mylný.

Prekvapuje, že ľud bukovohorskéj keramiky na vých. Slovensku vyhľadával už výšinné sídliská, o čom svedčia nové výskumy V. B u d i n s k é h o - K r i č k u zo Šariša (Močidľany, Chmiňany). Výšinné (i ohrazené) sídliská používali aj rody kanelovanej (žliabkovej) keramiky, ktoré po ľude volútovej keramiky prenikli (azda cez Spiš z Polska) aj do Liptova, a to zasa hlavne do Bešeňovej, no sídlili aj v oblasti travertínových skál a prameňa Teplica-Čertovica vo Vyšnom Sliači (Liptovské Sliače), potom na Lúčkach, v Prosieku, Podturni a Demänovej (jaskyňa Okno). No pobyt ľudu kanelovanej keramiky v Liskovskej jaskyni, hoci sa tak uvádzalo, nie je doložený (ako konštatoval už J. E i s n e r); že do okolia Mnícha tento ľud sporadicky zasiahol, svedčí mnou pod hradom Likavou nájdený hrot z kamenného sekromlatu alebo sekery. Väčší počet nálezisk po ľude kanelovanej keramiky, keď už preniká aj znalosť medi (napr. z Bešeňovej krásny medený sekromlat, medená sekera i kadlub na odlievanie sekieriek) svedčí, že počet obyvateľstva v Liptove sa zväčšoval. Ale ako pre mladšiu kamennú dobu, tak ani pre túto dobu nemožno predpokladať potrebu opevnených sídlisk pre jej poľnohospodársky ľud v Liptove, a teda ani na Mníchu.

Zdá sa, že potom skoro celé tisícročie bol Liptov bez obyvateľstva. Na záp. a vých. Slovensku sa vtedy vyvýiali ďalej kultúry bronzovej doby, keď bronz-spiež (zliatina medi a cínu) zovšeobecnel v používaní, lebo sa mohli z neho pre jeho tvrdosť vyhotovovať nástroje a zbrane, ktorým sa nemohli vyrovnáť nástroje z medi pre jej mäkkosť, tobôž nie kamenné nástroje.

Niektoré črepy z Liskovskej jaskyne sa zdajú byť z bronzovej doby, ale je to problematické.¹⁹

L u ž i c k ý c h p o p o l n i c o v ý c h p o l í

Liptov znova oživuje až niekedy po r. 1000 pred n. l. v mladšej bronzovej dobe, keď sa tu natrvalo osadili rody lužického ľudu popolnicových polí.

Popolnicové polia v Liptove poznáme z Liptovského Hrádku, Uhorskej Vsi, ako aj z Lipt. Ondrašovej. Objavili ich pri stavbe železnice Bohumín - Košice začiatkom 70. rokov min. storočia. B. M a j l á t h uvádza aj popolnicové pohrebisko v Liptovskom Michale, kde sa v lete r. 1956 pri prístavbe k budove nár. školy znova narazilo na popolnicu. Z Bešeňovej opatruje Liptovské múzeum tri popolnice z pohrebov tohto ľudu. Na blízkej Orave poznáme popolnicové polia z Jasenovej, Oravského Podzámkmu, Dolného Kubína a dve pohrebiská z Vyšného Kubína (staršie spod Tupej skaly - zistené r. 1954, mladšie, zistené ešte Kubinyim, je v dolnej časti chotára medzi potokom a hradskou na Dol. Kubíne). Jednotlivých i hromadných nálezov bronzových predmetov i sídliskovej keramiky je z Liptova dosť a z viacerých miest.

Oprávnené môžeme povedať, že poľnohospodársky lužický ľud na túto dobu pomere husto osadil Liptov i Oravu. Táto skutočnosť dosvedčuje, že lužický ľud sa k nám nedostal okľukou zo západu cez Moravu azda Vlárskym priesmykom, ako sa myslalo dávnejšie, ale priamo zo Sliezska a Poľska i Jablunkovským priesmykom a Kysucami na Považie a zasa Oravou do Liptova a potom ďalej do Turca a na ostatné južnejšie časti stredného Slovenska, kde sa stýkal s ľudom pilinskej kultúry popolnicových polí.

Hromadné bronzové nálezy (poklady) nástrojov, ozdôb a polotovaru v Bešeňovej, Komjatnej, Liptovskej Mare, na Lúčkach, a najmä poklady krásnych bronzových mečov s jemne vyzdobenými plnými rukoväťami v Komjatnej, Martinčeku a Vyšnom Sliači (tieto meče podľa hojného výskytu v Liptove pre ich osobitosť sa vo vede nazývajú i mečmi liptovského typu) hovoria o dôležitosti Liptova v tejto dobe.

Dva poklady bronzových nástrojov, ozdôb a mečov z Komjatnej, poklad mečov z Martinčeka a helmy, kotlíka a inej nádoby (situlovej formy) z Lúčok z tejto strany, a poklady bronzových predmetov zo Žaškova, Istebného, Osádky, Pucova, potom z Nižnej a Medvedzia - Krásnej Hôrky z druhej strany na Orave svedčia, že obchodníci sa púštali z Liptova cez Oravu do Poľska (a opačne) všetkými priechodmi.

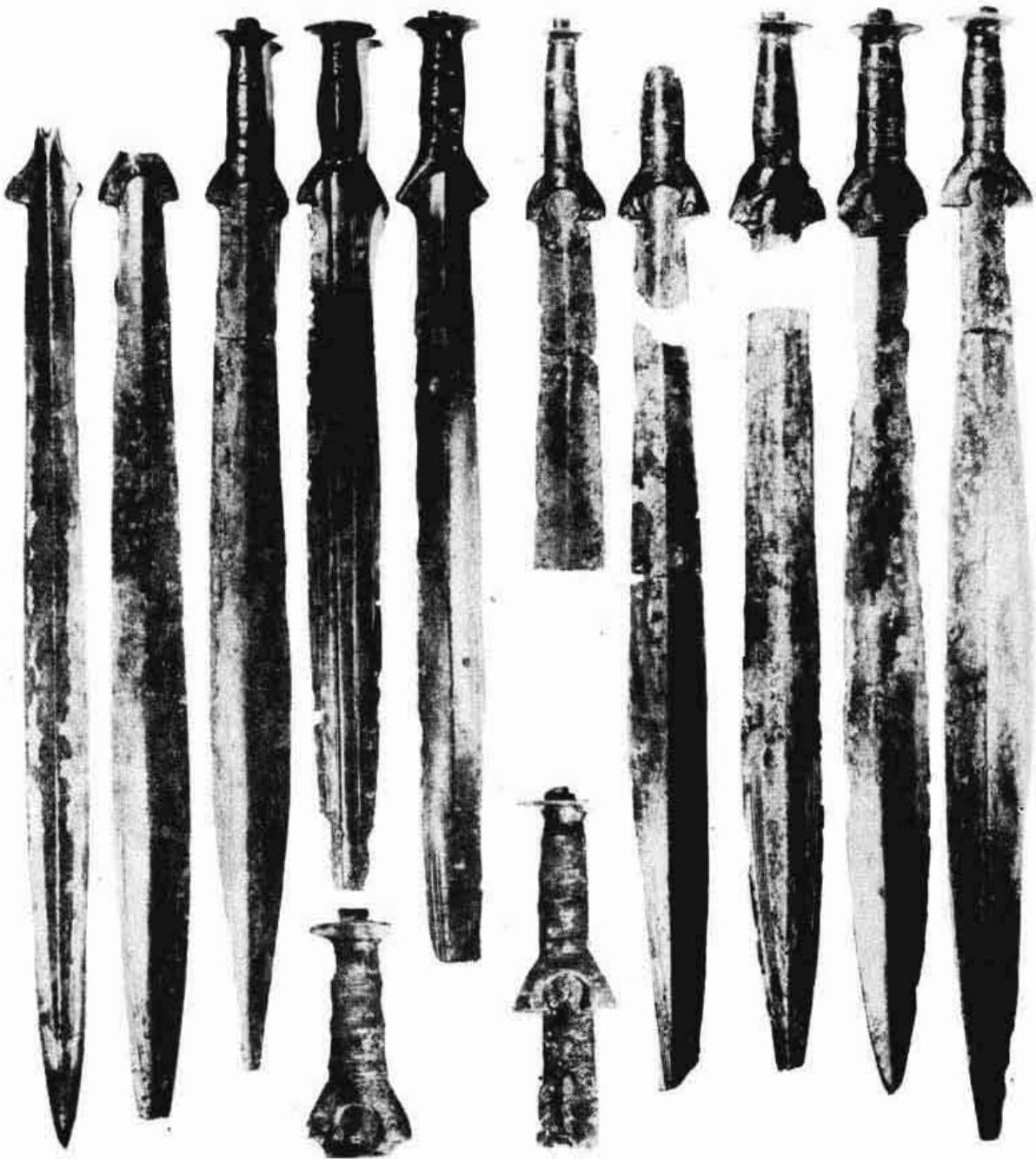
Poklad bronzových mečov z oblasti Mnícha²⁰ (Martinček) i nálezy sídliskovej keramiky ľudu popolnicových polí na svahoch Mnícha a na jeho hradiskach dokazujú dostatočne, že Mnich so svojím okolím tvoril dôležitú časť sídel tohto ľudu. Chýbajú nám zatiaľ z jeho okolia popolnicové polia.

V z n i k a ú l o h a h r a d i s k

Nás predovšetkým zaujíma skutočnosť, že ľud popolnicových polí je známy budovateľ hradísk na svojom materskom území, ale aj v oblastiach, ktoré neskôr zaujal. V tejto súvislosti sa žiada odpovedať aj na otázku vzniku sústavy hradísk na Mníku.

Naša veda zistuje, že pre vlastnú bronzovú dobu u nás ešte nie sú doložené hradiská lužického ľudu. Na hojných slovenských hradiskách sa nachodia doklady, že ich vznik a rozvoj nastáva až v prvej železnej dobe, presnejšie - v staršej halštatskej dobe.²¹

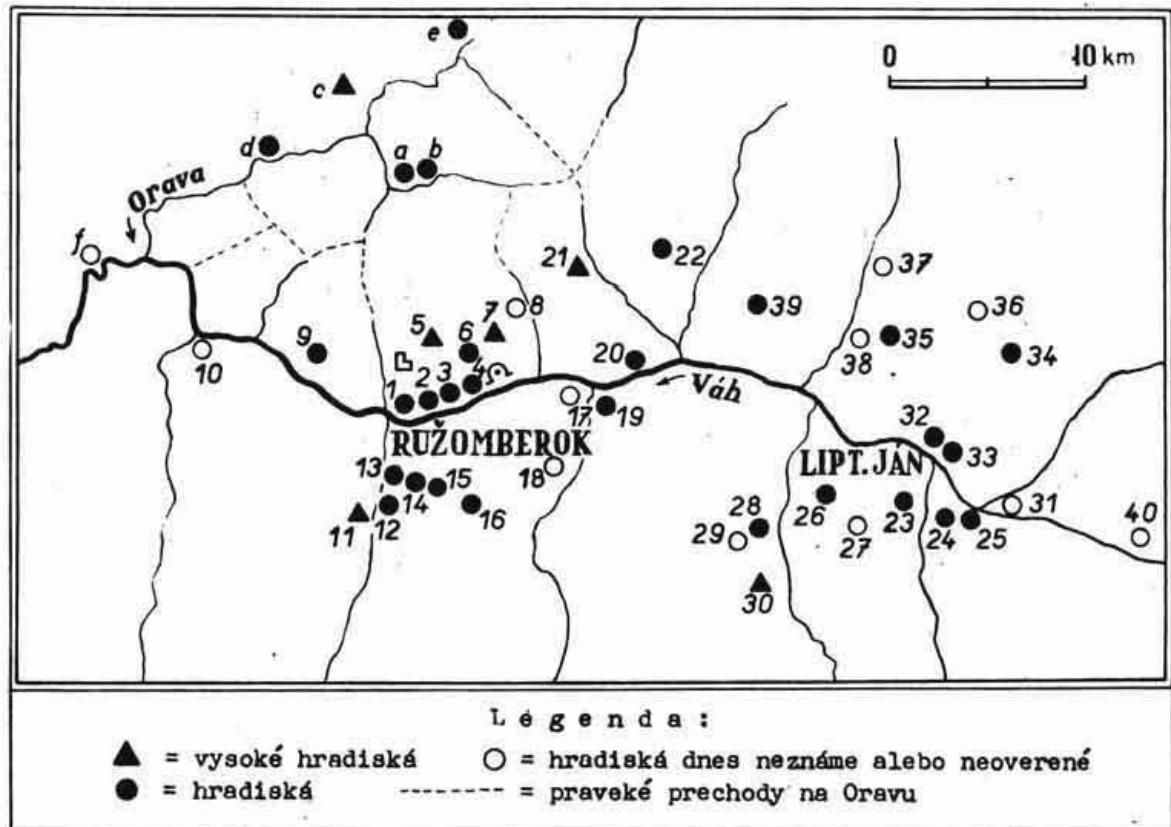
Nálezy keramiky bezpečne svedčia, že Mnich a jeho okolie lužický ľud už vyhľadával a výskum potvrdil, že najväčšia časť sústavy hradísk na Mníku je opevnením ľudu lužických popolnicových polí z prvej železnej (halštatskej) doby, ako nasvedčoval už samotný útvar hradísk a analógia s inými hradiskami.

Obr. 17. Bronzové meče liptovského typu z oblasti Mnícha
(poklad mečov z Martinčeka).

V oblasti Ľudu lužických popolnicových polí u nás sa stretáme s prekvapujúco veľkým počtom hradísk.²² To platí aj pre Liptov a pre samotnú oblasť Mnícha.

Okrem sústavy hradísk na Mníku v jeho priamom obvode je na vzdialenosť 2,5 km hradisko na vršku Konislav v Liskovej a iné na vzdialenosť čosi vyše 3 km na Prednom Choči – vo výške 1203 m. Hradisko v takejto výške udivuje, ale hradisko na Prednom Choči nie je výnimkou. Podobná situácia je na druhej, ľavej strane Váhu nad Ružomberkom, kde na vrchu Sidorovo (na mape aj ako Hyravá, vo Vlkolinci a na Bielom Potoku i Žiar; u B. Majlátha Pražma, v 1102 m) sú nálezy, ktoré svedčia, že i tento vrch vyhľadávalo obyvateľstvo z obranných a azda i iných dôvodov, hoci dnes na ňom nepozorovať obranné zariadenia (Majláth spomína dvojité opevnenie).

Obr. 18. Hradiská v Liptove a na Orave.

L I P T O V :

- 1-4 - Mníček (I, II - Likavka, III, IV - Martinček);
- 5 - Predný Chôč (Likavka);
- 6 - Lisková (Konislav);
- 7 - Turík (Hradište);
- 8 - Lúčky (Zápolie?);
- 9 - Hrboltová (Malý hrádček);
- 10 - Lubochňa - Hubová (Turnisko?);
- 11 - Ružomberok (Sidorovo-Žiar)
- 12-13 - Ružomberok (Na Skalách I, II);
- 14-15 - Ludrová (Stráňa a Pancová);
- 16 - Liptovská Štiavnica (Lúčny hríb);
- 17 - Liptovský Michal (okolie kostola?);
- 18 - Partizánska Ľupča (vodný hrádok?);
- 19 - Partizánska Ľupča (Hradisko čiže Dur na východ od Lipt. Michala);
- 20 - Liptovská Mara (Havránok čiže Vrchhrádok);
- 21 - Liptovský Starhrad čiže Veľký hrad liptovský (chotár obce Sielnica);
- 22 - Prosiek (Hrádok);

- 23-25 - Liptovský Ján (Hrádok, Kameničná a Vislavec);
- 26. - Ploštín (Rohačka);
- 27 - Závažná Poruba - Ilanovo (Bodová);
- 28 - Pavčiná Lehota (Zámček);
- 29 - Lazisko (Pavlova líka?, Zvon?);
- 30 - Najame (pod Sinou, chotár obce Bodice);
- 31 - Liptovský Hrádok (skala na juh od hradu);
- 32-33 - Podtureň (Bašta, Velínok, tiež Varta?);
- 34 - Jakubovany (Vysoký hradok);
- 35 - Smrečany (Hrádok);
- 36 - Konšká (Hrádok?);
- 37 - Jalovec (Hrádok?, Zámčisko?);
- 38 - Trstené (kostol?);
- 39 - Trnovec (Hrádok?);
- 40 - Východná (Zámčisko pri Belánsku)

O R A V A :

- a-b - Vyšný Kubín (Tupá a Ostrá skala);
- c - Dolný Kubín (Trniny);
- d - Istebné (Hrádok);
- e - Oravský Podzámok (na hrad)
- f - Hradisko pred Kralovanmi pri vstupe z Turca (isto stredoveké).

V poslednom čase sa zistilo hradisko Na jame pod vrchom Sinou (v 1563 m) nad Demänovskou dolinou (kataster obce Bodice) vo výške vyše 1400 m, kde okrem nálezov črepov vidno i obranný val (dnes preťatý cestou, ktorá sem vedie z Pavčinej Lehote hore po hrebeni; hned nad obcou je hradisko Zámček). K takýmto hradiskám v značných výškach treba počítať aj hradisko na temeni vrchu Bodová nad Ilanovom a zaiste aj hradisko na vrchu Hradište (v 940 m) na juh pod Turanskou Magurou, 5 km na SV od Mnícha. Toto hradisko so zreteľným valom proti záp. a juž. strane zaujíma dôležité miesto v pochopení intencí vyhľadávania miest na obranu, na zriaďovanie hradísk v Liptove. Keď uvážime, že dedina Turík leží v úzkej a odľahlej dolinke, veľmi stiesnenej vrchmi z oboch strán malého potôčka, vtedy prekvapuje, že lužické rody (sídlisko doložené v obci) boli aj v takejto situácii nútené zaistovať si životy a majetky vyhľadávaním a opevňovaním príhodných priestorov v takej výške. Hradisko na Hradišti v Turíku nám poskytuje veľmi cenný starobylý halštatský materiál, aký zatial vlastne z Liptova zo sídliska ani nemáme, a tým nám pomáha tieto "vysokohorské", na vrchoch veľkých výšok budované hradiská zaradiť časovo medzi najstaršie halštatské hradiská vôbec. Podobnú funkciu malo aj hradisko na mieste Lipt. Starhradu (v 1001 m).

Pre hradiská na Mníchu a hradisko na Prednom Choči môžeme dokonca predpokladať istú súvztažnosť: v prípade veľmi nebezpečných náporov cudzích nájazdníkov lužické rody opúšťali i svojo hradiská v doline (na Mníchu) pri Váhu, na miestach na ktoré nepriateľ ihned narazil, a vyhľadávali bezpečné miesta na vrchoch veľkých výšok a značnej odľahlosťi, osobitným spôsobom ešte zvyšujúc ich obranyschopnosť (na Prednom Choči je val dlhý 270 m).

Vo IV. stor. pred n. l. príchodom Keltov sa podstatne zmenila situácia na západe a na juhu krajiny i nad Beskydami; tak isto sa zmenila situácia aj v Sliezsku v Malopolsku (po Krakov), kde sa v sade lužicky ľud dostal do područia nepočetnej, ale vojensky zdatnej a dobre vyzbrojenej vrstvy bojovných Keltov.

Oblast lužického ľudu na sev. Slovensku pre svoj odľahlý v vrchovský ráz sa nedostala pod moc Keltov. Táto oblasť bola v podstate akýmsi ostrovom, obtočeným zo všetkých strán keltskou mocou a jej pokročilou laténskou kultúrou.

Nedostatok sústavných výskumov a podrobného spracovania materiálu neumožňuje dobre rozlišovať keramický materiál z mladšej bronzovej doby a z prvej železnej doby v oblasti lužického ľudu popolnicových polí. Takáto situácia je približne aj v ostatných oblastiach tejto kultúry (Sliezsko, Čechy - podľa J. Filiptá). Predchádzajúce zaostávanie tejto kultúry v prvej železnej dobe sa stáva v druhej železnej dobe ešte výraznejšie. Ale ináč "určitá stagnácia hmotnej kultúry v dobe laténskej a prípadne ešte v počiatkoch rímskej doby (I. - IV. stor. n. l.) je všeobecne európskym zjavom a vyskytuje sa v sade, kde sa vytvára podobná situácia kultúrnej odľúčenosťi, spojenej s vlastným konzervatizmom, ako v severových. Čechách, alebo kde nastala súbežnosť dvoch kultúr".²³ Dostávame sa do situácie, že zatial v nížinách juž. a vých. Slovenska kvitne laténska kultúra, zatial v našej oblasti sa udržuje halštatský štýl.

Vznik mnohých halštatských hradísk na Slovensku sa datuje do čias príchodu Keltov na Slovensko a do doby ich ďalšieho prenikania do severnejších oblastí. Zaiste v tejto dobe používajú sa i staršie liptovské hradiská a vznikajú i ďalšie nové, ktoré charakterizujú sídliskovú keramiku halštatského rázu, ale je málo rozmanitá a celkove v pozhladávaných drobných črepoch nevýrazná, čo je príznačné pre toto neskoré obdobie.

Hradiská nemali iba obrannú funkciu, neboli vždy iba útočiskami v časoch, keď bolo treba utekať a chrániť životy i majetky na nedostupných miestach pred

dravým nepriateľom, ale boli aj dôležitými strediskami správnej, vojenskej a kultovej organizácie.

Štúdium kultúry ľudu popolnicových polí vyzdvihlo práve túto nedoceňovanú stránku úlohy hradísk. V pôvodnej lužickej oblasti staval si tento ľud hradiská už dávno v mladšej bronzovej dobe,²⁴ keď bol práve v rozkvete svojich sôl. Začal ich stavať ešte vtedy, keď sa vyžívala jeho najstaršia keramika s prsovitými vypuklinami a nastupoval druhý stupeň prostejšie hladenej keramiky mladšej bronzovej doby (okolo 1100 r. pred n. l.). Až po postavení väčšiny hradísk v pôvodnej oblasti došlo k expanzii lužického ľudu v tretom období lužickej keramiky, charakterizovanej žliabkami.

Hradiská sú teda aj výrazom pokročilej správnej organizácie lužického ľudu, ktorý prešiel vývinom do vyspelejšieho stupňa barbarstva. Tu nastávalo už isté rozlíšenie majetkovo doteraz celkom nediferencovanej rodovej spoločnosti na vrstvu vládnúcu a vrstvu pracujúcich, vykoristovaných, ktorí svojou prácou živili bohatú vládnúcu vrstvu. Pre ňu budovali i hradiská, lebo na nich bývala predovšetkým vládnúca vrstva, kým polnchospodársky ľud býval v nehradených okolitých osadách a tvoril hospodársku základňu pre nepracujúcu panujúcu vrstvu. Pravdaže, na hradiskách bývala aj časť pracujúcich, a to čelad, ktorá okrem služobných prác mala na starosti priame zásobovanie a statok (rožný, ošípané, ovce i kone).

Niekedy si dala panujúca vrstva zdobovať pre seba v blízkosti starého hradiska iné, osobitné hradisko. Takúto celú hradiskovú sústavu nachodíme v Sliezsku nad mestom Sobótka (Zobten), kde ide o tri opevnené vršky (boli kultovými strediskami aj neskôr v slovanskej dobe). V Čechách pri Mnichovom Hradišti na vrchu Mužský sú pri sebe tiež dve hradiská (Hrada a Klamorná).

Poznanie kultúry ľudu popolnicových polí v materskej oblasti spolu s uvedenými závermi nám veľmi dobre pomáha chápať aj zmysel niekoľkých hradísk vedľa seba na Mníku.

Na Mníku sme ochotní vidieť pôvodné jadro celej sústavy v stredozápadnom hradisku Mník II, ktoré svojím typom je obdobou iných halštatských hradísk: jedným silným valom izoluje vlastný chránený priestor, kym z ostatných strán sa vystačuje s prirodzenou ochranou – strmším svahom. V Liptove podobné sú hradiská: Hrádok v Smrečanoch, Velínok nad Podtureňou, Hrádok v Jakubovanoch, Na skalách II v Ružomberku; na Orave Hradisko v Sedliackej Dubovej, Hrádok v Istebnom, Biel-Biela skala (i Bašta) v Podbieli a Tupá skala vo Vyšnom Kubíne (Ostrá skala má dvojité opevnenie). Keramika z hradiska Mník II sa zdá staršia ako z Mníka III. Zaiste k Mníku II sa viaže aj sídlisko na južnom úpäti vrchu nad Váhom.

K pôvodnému jadru hradiskovej sústavy Mníka II v dobe rozmáhajúcej sa spoločenskej diferenciácie pribudlo – predpokladáme – hradisko Mník I, ktoré však neslúžilo na trvalé osídlenie (možno je aj z inej doby). Výstavbu veľkého ústredného hradiska Mníka III treba chápať ako prejav mocenských snáh vládnúcej vrstvy, ktorá sa pokúšala o vytvorenie sústredenejšej moci na celej oblasti dolného Liptova, a tak azda o protívahu k neobyčajne silnému sústredeniu moci na blízkej Orave v neobyčajne mohutnej i krásnej dvojici hradísk na Ostrej a Tupej skale nad Vyšným Kubínom, odkiaľ bolo možné ovládať celú dolnú Oravu a dobre kontrolovať aj všetky cesty na Liptov a do Poľska.

Hradiská bývali aj dôležitými obchodnými a výrobnými strediskami. Na lužických hradiskách v materskej oblasti bývali na upravených plošinách pri valoch umiestnené dielne remeselníkov. Na nich sa sústredoval aj obchod.

Zložitá sústava hradísk na Mníku mala pomáhať upevniť moc vládnúceho rodu nad ovládanými rodmi, prípadne už aj inštitúciou bojovej družiny stálych vojakov,

spomínanou bádateľmi na lužických hradiskách. No niet pochyby, že jej základná funkcia bola vojensko-obranná: zložitá sústava valov mohla na veľkom priestore Mnícha III poskytnúť útočisko a ochranu všetkému obyvateľstvu väčšieho správneho kmeňového obvodu. Akda išlo iba o krátkodobý útvar, lebo nálezy na Mníchu a jeho okolí nenasvedčujú zatiaľ, že by tu bolo trvalo dlhšie sústredenie moci. Napr. nenachodíme na hradiskách Mnícha hrubšiu kultúrnu vrstvu, ktorá by dovoľovala robiť smelšie závery. Ako sa často v dejinách stáva, veľké plány narážajú na nedostatok potrebných predpokladov, o čo ide - ako sa domnievame - aj v našom prípade, hoci ich mohla znemožniť a zmeniť i spoločenská alebo vojenská situácia.

Ak sme spomenuli popri sústave hradísk na Mníchu podobne dosiaľ nedocenenej, veľmi významné a mocné dvojicu hradísk na Ostrej a Tupej skale nad Vyšným Kubínom na Orave (vzdialenej iba 14 km), potrebné je uviesť, že v Liptove nachodíme i ďalšie dvojice hradísk. Sú to už dávnejšie známe hradiská Bašta (nad hrobkou Potornayovcov) a Velínek (hned pri ňom na západ) v Podturní pod vrškom Varta, Kamieničná s Vislavcom v Lipt. Jáne (na východ) a konečne opäť v bezprostrednej blízkosti Mnícha na druhej strane Váhu v Ružomberku hradisko Na skalách I a II, a podobne v blízkej Ludrovej hradisko Stráňa a Pancová. Na túto okolnosť zaiste treba upozorniť, čo aj dobové zaradenie hradísk zatiaľ nie je vždy isté (Pancovú a Na skalách pokladáme teraz za púchovské hradiská). Ak vezmeme do úvahy všetky doteraz známe hradiská z Liptova, tak už i len ich početnosť nás náti zamýšľať sa o živote ich ľudu v dobe osídlenia Liptova ľudom popolnicových polí.

Mních v období púchovskej kultúry

Na zlome letopočtu znova sa dostali naše kraje do krúthavy veľkých pohybov.

Už v I. stor. pred n. l. nastalo zvýšené zblížovanie Keltov s ľudom popolnicových polí v našej oblasti, ktoré sa vystupňovalo v desatročiach pred zlomom letopočtu a po ňom. V tomto období, v dobe postupného zániku keltskej moci a jej výmeny nadvládou drsných a bojovných Kvádov, hmotná kultúra popolnicového ľudu v našej oblasti je zasiahnutá intenzívnym vplyvom vyspejšej keltskej kultúry. Niekedy sa zdá, akoby bolo došlo i k etnickému splynutiu tých Keltov, ktorí boli germánskymi Kvádmi zachytení u nás a odrezaní od svojich súkmeňovcov za Dunajom v Panónii a Rakúsku, s pradávnym ľudom popolnicových polí. Zásahom prenikavého vplyvu keltskej kultúry nastalo na sev. Slovensku obdobie nového kultúrneho rozkvetu, ktoré je výrazom prehodnotenia doterajšej vzdelanosti domáceho ľudu, vždy ešte halštatského rázu, a ktorého prejavom je vznik už novej zmiešanej kultúry.

Oblast púchovskej kultúry celkovo zaberá na Slovensku bývalú oblasť lužického ľudu popolnicových polí, ale na juhu s istým zmenšením. Zaberá Považie na sever od Trenčína, Turiec, Oravu a Liptov, ktorý je podľa V. Budinského - Kričku klasickou oblasťou púchovskej kultúry. Patrí k nej aj horná Nitra a údolie hornej Bebravy. F. Beninger zabera pre nu aj Spiš a púchovský materiál pre jeho jednoznačnosť a výraznosť poznal aj v črepoloch z Lieskovca pri Zvolene. Vidí ju až v Ardove (Gemer) a Jasove. Podobný ráz má aj keramika zo Zádielskej doliny²⁵ od Jasova. Priponíma ju aj črepový materiál získaný zberom na otvorenom sídlisku v Kendiciach pri Prešove (V. Budinský - Krička). No zaiste oblasť za Braniskom je iba obdobou, ale nie vlastnou púchovskou kultúrou.²⁶

Veľkú diskusiu vyvolala otázka etnickej príslušnosti nositeľov púchovskej kultúry. E. Beninger ju ochotne pripísal germánskym Sidónom, R. Jankoviak²⁷ najprv Búrom (vraj lugijským), potom Keltom. J. Eisner²⁸ sa prikláňa k stanovisku J. Filipa, že púchovská kultúra patrí starému, pôvodnému oby-

vateľstvu, ktoré je pokračovaním lužického ľudu popolnicových polí. Pravdaže, ako sa prepodstatnila jeho kultúra, tak aj sám ľud prijal tiež iné etnické prvky, najmä keltské - kotínske. Isté je, že tento ľud nemožno považovať za Slovanov, ale - podobne ako Lugiov v Poľsku - iba za základňu pre stvárvnanie historických Slovanov, najmä západných.

V púchovskej kultúre, najmä na západnom území (Púchov) nachodíme v I. a II. stor. n. l. už aj prvky iné, azda kvádske, ako aj výrobky provinciálnych výrobní Rímskej ríše spoza Dunaja.

Púchovská kultúra nezanikla koncom II. stor. za markomanských vojen. Prípadné vypálenie hradiska na skale v Púchove alebo aj inde nebolo jej koncom (ako myslal F. Beninger).

Púchovská kultúra žila i dalej. Vo IV. stor. n. l. dostáva osobitnejší ráz, azda vplyvmi z dálkeho východu, keď sa u nás rozvíjajú najmä veľké vajcovité, inokedy sudovité zásobnice s plocho do šírky roztlačeným okrajom (zásobnice s okružím, Krausengefässe) s výzdobou vlnoviek, čím niekedy pripomínajú neskoršiu slovanskú hradisteň keramiku.

Púchovský ľud žil v našej horskej oblasti v tažkých životných podmienkach, ktoré ešte zvyšovalystavičný nepokoj. Preto sa nečudujeme, že jeho oblasť je pokrytá okrem starých hradísk a halštatskou kultúrou, ktoré zväčša i sám používal, početnými novými hradiskami. Jeho nové hradiská a niekedy aj neopevnené výšinné sídliská bývajú menších rozmerov ako halštatské; charakterizujú ich zavese podkovovité valy, ktoré obopínajú temená vrškov z prístupných strán. Tohto typu je napr. Havránek (na mape Hrádok, Ľudovo Vrchhrádok) medzi Liptovskou Marou a Vlaškami, Hradisko nad Divinou (okr. Žilina) a tiež samotné východné hradisko Mnich IV (na Lipej).

Východné hradisko Mnich IV, ktoré tak upútava polohou a krásou svojho prírodného útvaru, bolo vybudované až v dobe púchovskej kultúry, zaiste už niekedy v priebehu I. stor. n. l. Hoci sú na ňom aj stopy pobytu ľudu halštatskej kultúry,²⁹ až v tejto dobe bol vybudovaný na ňom pevný val (v jeho základe sa nachodia typické púchovské črepky), zaiste aby ako sídlo vládnúceho rodu ovládalo túto stranu Váhu. Pre túto domienku by hovorili početnejšie nálezy črepov starostlivo vyrobenej grafitovanej keramiky (so zosilneným, ale vysoko vytiahnutým ústím), zdobenej zvislými ryhami (obmena stradonického typu). Takáto dokonalá, "reprezentatívna" keramika je napr. zriedkavá na blízkom bohatom sídlisku na poliach pod hradom Likavou (na juh). Toto významné sídlisko je z tejto doby a poskytuje cenný sídliskový materiál zdrsnenej úžitkovej keramiky, iba výnimocne grafitovanej.

Z pravej strany Váhu patrí púchovskému ľudu malé hradisko Malý hrádček nad Hrboltovou, ktorému by svedčila iba nejaká strážna funkcia. Z druhej, ľavej strany Váhu púchovský ľud používal v Ružomberku obe hradiská Na skalách (I a II), hradisko Pancovú v Ludrovej a výšinné sídlisko na Lúčnom hríbe v Liptovskej Štiavniči.

Na hraniciach stredného Liptova je krásne púchovské hradisko Havránek v Lipt. Mare, ku ktorému patrí sídlisko hned v susedstve na svahu rolí Pod slatinou - Špania zem vo Vlaškách. Stranou leží Hrádok v Prosičku (črepky i z rolí na juh od neho). Bronzové figúrky z Jalovca a Trsteného (ale keramika halštatská) svedčia tiež pre prvé púchovské obdobie. Púchovský ľud používal aj hradiská Velinok a Baštu nad Podtureňou a isto aj Hrádok v Smrečanoch.

Na ľavom brehu Váhu známym púchovským hradiskom je Rohačka na vršku Stráňa v Ploštine, pod ktorej svahmi na poliach (na záp.) je i sídlisko, zakial iné

sídlisko je hneď na východ za Ilanovom v polche Chopce (kataster Závažnej Poruby; na ňom je zistená i halštatská kultúra). Púchovskej kultúre patrí aj mocný Hrádok nad Lipt. Jánom, ktorého sev. svahy tiež značí púchovská keramika (Veratin), zakiaľ z neho, ako aj zo Žiarca v Lazisku je aj keramika z mladšieho púchovského obdobia (zo zásobníc s okružím zdobených vlnovkami).

V dobe púchovskej kultúry Mnich nezaujímal také významné postavenie, aké preň predpokladáme pre halštatskú dobu, keď na ňom vznikla mocná sústava hradísk (Mních I, II, III). Ale aj v tejto dobe využíval svoje významné postavenie na ceste do Poľska, ktorá išla na Vyšný Kubín (púchovská keramika z Ostrej skaly), keď stranou nechávala Trniny, hradisko bez osobitnejšieho valového opevnenia nad Dolným Kubínom – Veľkým Bystercom, pod ktorým našiel M. Kubini i zlaté barbarské peniaze ("kvádske" – 11 zlatých, 16 strieborných, 1 zlatý šperk), a po-kračovala pod Hradiskom v Sedliackej Dubovej, popod hradisko na Bieli (Biela skala) v Podbieli a vedľa mocnej Ostražice (hradisko) nad Nižnou nad Oravou, z ktorých je tiež keramika púchovskej kultúry.

Púchovský ľud, priamy dedič lužického ľudu popolnicových polí, žil podobne usadlým spôsobom života rolníkov; dôležitou zložkou jeho živobytia bol chov statku i na spôsob pastiersky. Preto nachádzame po ňom stopy aj na odľahlejších miestach, ako je Lipt. Štiavnica, Lazisko, Prosieč, priestor až pod vrchom Mešterovou vo Vyšných Matiašovciach (sídlisko na Žiariku), v čom je tiež obdoba s lužickým ľudom, ktorý mával veľké čriedy statku a tiež poznal salašnicke letné pasenie, o čom svedčia 2 nálezy halštatskej keramiky východnejšie od Vyšných Matiašoviec z priestoru Konislavy (Na kotličku – kataster obce Trnovec).

Nedostatok sústavných výskumov neumožňuje lepšie poznáť život púchovského ľudu. Značnou nevýhodou v tomto smere je, že vôbec nepoznáme pohrebiská tohto ľudu. Ak z priamej oblasti Mnícha nemáme zatiaľ ani jednu popolnicu (pohreb) lužického ľudu, hoci predpokladáme, že lužický ľud tu mal svoje popolnicové polia, zatiaľ niet vôbec nejakej istej zprávy alebo dokladu o púchovských pohreboch z celej jeho oblasti.

Nepriamo sa v tejto súvislosti dostáva do úvahy Liskovská jaskyňa pod Mníchom. Samu jaskyňu nepoužíval púchovský (ako ani pred ním lužický) ľud ako sídlisko, ale príležitostne, najmä v prípadoch veľkých nebezpečenstiev, slúžila z času na čas za útulok, úkryt.

Výskum L. Lóczyho (r. 1876) našiel v nej v dvoch ohništových vrstvách i medzi nimi v divom neporiadku s malým počtom črepov a zvieracích kostí veľké množstvo ľudských kostí dospelých jednotlivcov i detí, z ktorých niektoré sú úmyselným zásahom polámané i pozdĺžne poštiepané. Ide o kosti až zo 48 jednotlivcov, ktorí sa podľa L. Lóczyho stali obetou antropofágie – ľudožrústva. Nepúšťajme však svoju fantáziu na voľný výlet: púchovský ľud nepoužíval ani pri slávnostných príležitostiach tento spôsob zaopatrovania potravy. J. Bartha analógiou podľa podobných nálezov myslí, že tu nejde o pochovávanie ani spaľovanie, ale azda o obete, ukoristené a použité násilným dobyvateľom po víťaznom premožení domáceho ľudu. Pravdepodobne ide o ženy a deti, ktoré sa skryli sem do jaskyne, zakiaľ sa mužovia bránili azda na blízkom hradisku (Mních IV).

Strašné zničenie istej časti premoženého ľudu z oblasti Mnícha, ktoré sa časovo zaraduje do IV. stor. n. l., bolo hroznou, ale iba prechodnou udalosťou v živote tunajšieho púchovského ľudu. Život tu nevyhynul. V IV. stor. priame pred vchodom do jaskyne, na svahu pred ním, rozkvitla významná osada, ktorá znova vysunuje našu oblasť do popredia vedeckého záujmu.³⁰ Na starom púchovskom základe, v ktorom sa často hlásia i čisté halštatské znaky, rozvinula sa v tomto mladšom

púchovskom období kvalitná a vkusná výroba veľkých vajcovitých i sudovitých nádob so zosilneným a navrchu roztlačeným okrajom (okružím); ich plecia majú bohatú výzdobu až niekoľkých pásov mnohonásobných vlnoviek v rozličnej kombinácii, medzi ktorými sú pečatidlom umiestnené niekoľkocípové hviezdice. Ide o bohaté sídlisko, ktorého hrubá vrstva svedčí, že sa tu žilo pomerne koncentrovane a že život tu prúdil dlhý čas, zaiste nepretržite po niekoľko ľudských vekov, azda až do samého konca pobytu púchovského ľudu u nás, ktorý kladieme na začiatok V. stor. n. l.

V črepoch jednotlivo sa nachodí podobná keramika, akú poznáme v takom bohatstve z Mnícha spred Liskovskej jaskyne z tohto posledného obdobia púchovskej kultúry, na Hrádku v Lipt. Jáne, v Lazisku (Žiarec), zo Sielnice (Nižný močiarik), z Jaskynky z Prosieckej doliny (pri vyvieračke), z Ostrej skaly nad Vyšným Kubínom, ale najmä na Spiši. Podobná kultúra (prešovská) kvitla vtedy na východnom Slovensku.³¹

Púchovský ľud na Slovensku neostal. Dal sa strhnúť asi stahovaním národov a niekedy začiatkom V. stor. n. l. zaiste s Vandalmi alebo inými germánskymi kmeňmi odišiel z chudobných hornatých končín sev. Slovenska niekde do bohatých, teplých a úrodných provincií zanikajúcej Západorímskej ríše. Iba nejaké zvyšky mohli azda dočkať príchod slovanských rodov na naše územie, pre čo by svedčila kontinuita starých názvov vrchov i riek i v tejto oblasti (Orava, Lietava, Likava, Kysuca, Beskydy, Tatry, Fatra a pod.). Lenže hornatá oblasť sev. Slovenska bola hustejšie osadená už skutočnými historickými Slovanmi až neskôr.

Okolie Žiliny má doložené slovanské osídlenie bezpečne až z VIII. - IX. stor. Pre tento čas môžeme riedke slovanské osídlenie predpokladať aj pre Liptov,³² hoci sa zatial z oblasti Mnícha našli iba skromné mladohradištné črepy (XI. - XII. stor.) spod Likavy a Liskovskej jaskyne.

L i t e r a t ú r a (z á k l a d n é d i e l a)

E i s n e r J., Slovensko v pravčku, Bratislava 1933.

B u d i n s k ý - K r i č k a V., Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947.

F i l l i p J., Pravčeké Československo, Praha 1948.

F i l l i p J., Počiatky slovanského osídlenia v Československu, Praha 1946.

B e n i n g e r E., Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei, Reichenberg-Leipzig 1937.

P o z n á m k y

1 S l a d k ý J., Geológia okolia Ružomberka, Bratislava 1938.

2 B o n b a r d i M., S. J., Topografia, Viennae, 1718, 114, pozn. 3 (uvádza Š.N. H ý r o š).

Š.N. H ý r o š v diele Zámok Likava a jej páni, 1876 (str. 12, 31 n.) sa veľmi obširne zaoberá otázkou templárov v Liptove. Iba v poznámke uvádzia mienku M. Ku b i n y i h o, že na Mníchu nemožno hovoriť o kláštore templárov, lebo takáto slávna a významná rehola by bola po sebe zanechala večité pamiatky; názov Mnícha mohol vraj vzniknúť po nejakom pustovníkovi, ktorý mohol žiť na nom istý čas.

- 3 Názov vrchu Mnich viedol k vzniku povesti o kláštore mníchov na ňom. Išlo vraj o templárov - červených mníchov, ktorých rehoľa vznikla v Svätej zemi za križiackych výprav okolo r. 1118. Rehoľu zrušil pápež Kliment V. r. 1312. No o templároch na Mnichu nehovorí nijaký starší, hodnoverný prameň. Damian Fuxhoff (Monasterologia II, Pest 1851, 169, 240 - 241), ktorý svoje údaje čerpá vraj z archívu rodiny vojvodov de Herberstein zo Štajerska v Rakúsku, píše, že r. 1230 umrel Ján Gottfried de Herberstein, veľký vizitátor a učiteľ templárskej rehole, na vizitácii v Uhorsku v Liptove pri kostole sv. Martina, teda v Martinčeku. Údaj však nie je vierohodný; Ivan Hudek, ktorý si ho chcel overiť, nedostal kladnú odpoveď od archivára spomenutej rodiny; uvedené meno je mu neznáme (korešpondencia v tejto veci je v archíve Lipt. múzea).
- 4 Protokol mesta Ružomberka, č. I z r. 1527 - 1701, str. 387, uvádza pre r. 1677 "zem pri Skalách pod Hradištom" (podľa písomného oznamenia univ. prof. Alex. Húščavu).
- 5 Mählath B., Tanulmányok az ember eredetének történetéből. Liszkovai barlang, Archaeologai közlemények IX, 1874, 1 - 36.
- 6 Lóczy L., A Baráthegyi barlang megvizsgálásáról, Természettudományi közlöny IX, 1877, 1 - 16, 321 - 324.
- 7 Barto J., K otázke pravekého osídlenia Liskovskej jaskyne v Chočkom pohorí, Geografický časopis SAV VI, 1955, 185 - 191.
- 8 Mählath B., Barbárcori védréndszer nyomai Liptó-megyében. Liptómegyei östeleppek, Archaeologai közlemények XII (IX), 1878, 116 - 125.
- 9 Neudeck J., Germanische Befestigungen des oberen Waagthales in Ungarn, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien VIII, 1879, 273 - 277; IX, 1880, 29 - 59.
- 10 Spöttl J., A Dunától a Poprádig, A magyarországi kárpátegyesület évkönyve XII, 1885, 64, 65.
- 11 Michalik J., Prähistorische Orte im Liptauer Komitat, Jahrbuch des Ungarischen Karpathen-Vereines XVI, 1889, 27 - 56.
- 12 Kurty J., Ročná zpráva Liptovského múzea v Ružomberku za rok 1929, 4-5.
- 13 Eisner J., Slovensko v pravku, 157, Tam aj literatúra.
- 14 Hudek F., Z dejín Liptova; Liptovské hrady, zámky a opevnenia, Slovenské hlasvy II, 1920, č. 36, 37. Zväčša podľa B. Mählatha. Ide o článok v miestnom ružomberskom časopise.
- 15 Hudek I., Ružomberok a okolie (Dolný Liptov), 1924. Veľký hrad liptovský. Príspevky k dejinám Liptova, SMSS XXV, 1931.
- 16 Janšák Š., Slovenské hradiská z doby halštatskej, SMSS XXIII, 1929, 20 - 25.
- 17 Neudeck J., l. c. (MAGW IX, 1880), val I - str. 43, val II - str. 44.
- 18 Vlček E., Nález neandertálskeho človeka na Slovensku, SLA I, 1953 (vyšlo 1955).
- 19 Do strednej doby bronzovej kladie V. Budinský - Krička sídlisko z Lipt. Michala, pretaté r. 1947 trasou novej hradiskej v km 8900 - 9040. Ale ide aj o halštatský materiál. Okrem kanelovanej keramiky sú odtialito aj niektoré črepy, ktoré patria podľa V. Budinského - Kričku do strednej doby hradistej; takto by Lipt. Michal bol najstaršou liptovskou osadou v bronzovej dobe i v dobe slovanskej (hradištej). J. Neudeck uvádza, že michalský kostol je na mieste starého hradiska. R. 1956 sa tu určite potvrdilo, že na tomto mieste bolo (vo farskej záhrade pri škole) popol-

nicové pohrebisko z halštatskej doby. Pri prístavbe k škole narazili aj na skrčenca (podľa výpovede učiteľky), ale v obave pred zastavením práce na stavbe vedúci dal rýchle kostru zahádzať. Ak nacozaj ide o skrčenca, je otázka, kde patrí. Azda by sa dalo myslieť na príslušníka rodu kultúry s kane-lovanou keramikou.

- 20 Budaváry V. (Budinský - Krička), Bronzové meče v Liptovskom múzeu v Ružomberku, SMSS XXI, 1927, 99 - 104.
- 21 Budinský - Krička V., Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 87.
- 22 K liptovským hradiskám, známym z práce J. Neudecka, B. Majlátha a J. Mihalíka z poslednej tretiny XIX. stor., pribudli nové, objavené spolupracovníkmi Liptovského múzea, najmä vzácnym vedeckým pracovníkom - bádateľom liptovských dejín inž. Ivanom Houdkou, potom A. Opluštíkom a samotným prvým správcom Liptovského múzea J. Kúrtim. Ide najmä o Predný Choč (záp. končiar), zistený I. Houdkom r. 1930, krásne "vysochorské" hradisko, ktorého pozdižna os meria 222 m; je široké až 88 m a obtočené výrazným valom o dĺžke až 270 m. Na začiatku (k juhu) výška valu je až 4 m na vonkajšiu stranu; na vnútornú stranu 65 cm. Sú z neho halštatské črepy.
- Pancovú z Ludrovej zistil r. 1930 odb. učiteľ E. Opluštík na základe oznamenia svojho žiaka, teraz učiteľa Frant. Čibulku. Sú odtiaľ púchovské črepy.
- Hradisko Na skalách I na základe oznamenia Jozefa Macku zistil r. 1932 J. Kúrti (pozri zprávu Liptovského múzea za rok 1932 a 1933). Sú z neho púchovské črepy v Liptovskom múzeu.
- Hradisko Na skalách II som zistil r. 1950. Je z neho v Liptovskom múzeu púchovský materiál.
- Hradisko Malý hrádček v Hrboltovej som zistil r. 1953 ako púchovské, idúc za názvom. Ide o malé hradisko (14 x 30 m).
- Hradisko Konislav v Liskovej mi oznamil môj žiak Tibor Mišata r. 1955. Sú z neho halštatské črepy, ale zatiaľ sa tu nekonal ani väčší informačný výskum (rozmery: 83 x 53 m, val proti severu 20 m).
- Hradisko Lučny hríb nad Liptovskou Štiavnicou nie je zatiaľ v literatúre známe. Sú z neho výrazné púchovské črepy (rozmery hradiska 65 x 30 m).
- Hradisko Stráňa nad Ludrovou (nad kostolom), v tesnom susedstve s Pancovou, zistené mnou r. 1955, až nápadne bije do očí už zdaleka, a predsa ostávalo neznáme. Pozoroval som ho už dávno, ale až nález niekolkých halštatských črepov na povrchu ma upevnil v istote. Inak je však sterilné. Azda je obdobou k. Mníku I. (Rozsah hradiska: 100 x 60 m.)
- R. 1956 som zistil hradisko na Vysokom hrádku v Jakubovanoch (po informácii svojej žiačky Emílie Kováčikovej). Od klesajúceho svahu ho oddeľuje hlboká a široká priekopa a valom o dĺžke 60 m. Ide o halštatské hradisko. (Rozmery 60 x 78 m.)
- Hradisko na Salatíne, ktoré by malo byť najvyšším na Slovensku (v 1631 m), uviedol do literatúry Martin Šugár v knihe Bad Zselezno Klimatischer Höhen - Kurort, 1901 (tak uvádzajú J. Volk - Starohorský v knihe Kúpele Železné z prírodovedeckého stanoviska, 1935, 35), nejestvuje. Vraj sa na ňom našla pálená hliná a sú vraj na ňom šiance, ktoré som darmo hľadal. Tak odľahlé miesto od dolín nepotrebovalo vyhľadávať v praveku obyvatelstvo,

ktoré malo dosť vhodných útočištných miest v bližších horách a vrchoch. Nejaké stopy azda po stredovekej baníckej práci mohli myliť.

Pod Salatínom sa uvádza v Partizánskej Ľupči jaskynka (vraj "Zbojnícka", ale ľud toto meno nepozná), z ktorej sú v Liptovskom múzeu halštatské črepy. Ide o nejaký previs, príležitostne aj teraz vyhľadávaný rubačmi.

Po "vodnej pevnosti" na lúkach na západ od Ľupče som darmo pátral. Uvádza ju J. N e u d e c k. Asi ju obyvatelia rozobrali. Prekvapuje, že N e u - d e c k neuvádza v Ľupči (prv Nemeckej, teraz Partizánskej) Hradisko, kde mala byť v stredoveku pevnosť Sv. Dur, ako uvádza Š.N. H ý r o š (l.c., 17). Nemožno predpokladať, že by si ich zamenil (?). Toto Hradisko je pol km na východ od obce Liptovský Michal, hned pri terajšej novej hradskej.

Hradisko pri Ľubochni uvádza J. N e u d e c k na pravej strane Váhu, hoci na pláne sa ukazuje ľavá strana Váhu. Ide zaiste o Turnisko medzi Hubovou (prv Gombáš) a Ľubochňou, ktoré padlo za obet zosúvania a rozšírenia hradskej. Hrádok v Konskej, uvádzaný J. N e u d e c k o m (i nákres) a Hrádok v Jalovci, uvádzaný J. M i h a l i k o m, som darmo hľadal. Je tu Zámčisko, ale nesúvisí s Mihalikovými údajmi. Vedie naň serpentínová cesta, azda stredoveká, podobne ako na Hrádok v Klačanoch (pri Lubeli), kde na peknej lúčke som nenašiel ani opevnenie, ani materiál).

Hrádok v Komjatnej (nad Jasenovou) je tiež bez znakov opevnenia, hoci dáva niečo halštatských črepov. No ide skôr o prechodné sídlo pastierov, a nie sídlo roľníkov alebo hradisko. Meno je stredoveké.

Hradisko Na jame (kataster obce Bodová) nad Demänovskými jaskyňami pri Sinej zistili pracovníci Múzea Slovenského krasu r. 1954.

Liptovský Starhrad (Veľký hrad Liptov) na Sielnickej hore nad Sestrčou (vo výške 1001 m) vznikol na mieste pravekého hradiska, doloženého črepmi halštatsko-púchovského charakteru. Zistilo sa to i sondou 2 x 1 m na južnom predhradí r. 1954 za prítomnosti V. B u d i n s k é h o - K r i č k u.

Hradisko Kameničná v Lipt. Jáne meria 75 x 40 m. Je zväčša obohnaté valom. Hradisko v Turíku sa rozprestiera na vrchu Hradište nad obcou, na 400 m dlhom výbežku - odpočinku, ktorý zbieha na juh Turianska Magura. Na ňom je kóta 932 m, ale označená iba na pláne 1:25000. Od Magury je oddelené zásteným hrdlom, ktorým teraz prechodi horská cesta. Práve v strede je vyvýšeninou a súčasne zúžením (na 21,5 m) rozdelené na dve časti. Južná časť o dĺžke 200 a šírke až 80 m je chránená od východu strmým svahom, proti západu a juhu valovitým útvarom, pred ktorým je z vnútnej strany na západe zretelná prehlbenina priekopovitého charakteru. Turícke Hradište patrí medzi najstaršie v Liptove. Najviac črepového materiálu, veľmi starobylého, je z juhovýchod. časti hradiska. Nechýbajú ani zlomky z tenkostenných drobných nádob s typickou lužickou výzdobou, tehlovina s odťačkami dreva chát a žabica vynesená z Váhu. Hradisko je od kostola v Turíku vzdialenosť celé 2 km (na SZ).

23 F i l i p J., Počiatky slovanského osídlení v Československu, 56.

24 Tamže, 36 n.

25 S k u t i l J., Zpráva o archeologických nálezech v Zádielskej dolině, SMSS XLIII-XLV, 1949-51, 185 n.

26 Do r. 1946 sa pokladala púchovská kultúra za kultúru výhradne slovenskú (územne). Ale v tom roku uverejnili R. J a m k a zprávu o svojich výskumoch (Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiej, t. XLVII, 1946, č. 3, 123), ktorými zis-tíl oblasť tejto kultúry na veľkom území terajšieho juhozápadného Poľska.

Podľa neho siahala z Hor. Sliezská na západ až po Tarnov, na východ a na sever až po Krakov, kde sa stýkala s kultúrou przeworskou.

- 27 J a m k a R., Zagadnenie kultury púchovskej, Odbicie ze Sprawozdania Polskiej Akademii Umiej, tom. LII, 1951, nr. 10, 935 n. Tu už J a m k a označenie tejto kultúry za púchovskú pokladá za nesprávne, lebo Púchov je na samotnom jej okraji pri kvádskom území, a preto volí pre ňu už názov tešínska kultúra, a tak o nej piše v ďalšom texte. Hovorí o jej keltskom charaktere a pripisuje ju už Kotínom.

Miešaný charakter púchovskej kultúry zapríčinuje značnú neistotu v sledovaní jej následnosti po kultúre lužického ľudu popolnicových polí halštatského štýlu, keď na slovenskom juhu, západe a východe kvitla už latánska kultúra. F. B e n i n g e r (1. c.) kladie jej vznik až do I. stor. a ku koncu II. stor. n. l. hľadá jej zánik v súvislosti so zničením púchovského hradiska Skala pri Púchove dobytím a vypálením (k r. 180). R. J a m k a však kladie vznik "tešínskej" kultúry do III. stor. pred n. l., totiž do doby príchodu Keltov do Malopolska (podľa J. K o s t r z e w s k é h o), alebo najskôr do nasledujúceho storočia. Podľa neho sa vykryetalizovala prv ako przeworská kultúra, ktorej začiatok spadá do II. stor. pr. n. l. Zánik tešínskej kultúry (púchovskej v Poľsku) kladie do II. stor. n. l. v súvislosti s expanziou przeworskej kultúry na jej územie. J. E i s n e r začiatok formovania púchovskej kultúry u nás kladie do druhej polovice I. stor. pred n. l. Jej trvanie i v III. a IV. stor. n. l. v jej mladšej fáze sa dnes v našej archeológii všeobecne uznáva. Je otázka, či tešínska kultúra v Poľsku sa predsa len neodlišuje od púchovskej na našom území.

V poslednom čase sa veľmi zdôrazňuje veľká účasť Dákov na púchovskej kultúre (T o č í k A., K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu, AR XI, 1959, 841 - 873; porovnaj najmä str. 872 a 873).

- 28 E i s n e r J., Archeologie o príchodu Slovanov na Slovensko, sborník Slovanská Bratislava I, 1948, 7 - 13. Pozri i Eisnerov Úvod v diele Slovenské dejiny I, Bratislava 1947 a Slovensko v pravěku, Bratislava 1933, 15.

- 29 R i c h t h o f e n B., K jubilejným oslavám slovenského múzea v Ružomberku (i po nemecky), v publikácii 25 rokov Liptovského múzea v Ružomberku, 1937, 38. Tu hovorí ešte o ilýricite lužickej kultúry. Ako halštatské označil črepy z Mnicha IV, vykopané J. K ü r t i m (pozri Ročná zpráva Liptovského múzea za rok 1929, 4).

- 30 U h l á r V., Púchovské sídlisko spred Liskovskej jaskyne, Študijné zvesti AÚSAV č. 3, 71 - 85.

- 31 O takejto keramike a jej datovaní piše B. R i c h t h o f e n (Germanische Krausengefässse des 4. Jahrhunderts ..., Mannus VI, 1928). Takýto materiál poznal v martinskom múzeu z Púchova, v popradskom z Kežmarku a Matejovci, v Oravskom zámku z Bystrca, v košickom múzeu z viacerých nálezisk. Uvádzajú ich do súvislosti so Sliezskom, kde sa ich výroba rozvíja vo IV. stor. n. l. V. B u d i n s k ý - K r i č k a obdobnú keramiku s okružím a vlnovkami pozná z východného Slovenska, najmä po výskume v Prešove (Pavlovičovo námestie). Tento okruh pokladá za odlišný, súvisiaci väčším s lipickou oblasťou v Haliči a domácimi keltskými tradíciami. Nazýva ju prešovskou kultúrou (osobné oznamenie).

Keramika z Lipt. Jána (Hrádok), Laziska (Žiarec) a Sielnice (Nižný Močiarik) je v Liptovskom múzeu. Na Ostrej skale vo Vyšnom Kubíne som sám našiel okru-

žia. Ústie z Prosieckej doliny opatruje Múzeum Slovenského krasu v Liptovskom Mikuláši (číslované AÚ 2/1950). Materiál spred Liskovskej jaskyne je v Liptovskom múzeu.

- 32 Stredohradištné črepy určil V. Budinský - Krička z materiálu od sídliska z Liptovského Michala. Sú to prvé slovanské črepy z Liptova. Stredohradištné črepy z Oravy som našiel r. 1954 na Hrádku v Istebnom. Svedčia o používaní hradiska na ceste do Polska. Je to prvý slovanský črepový materiál z Oravy.

DER BERG MNÍCH BEI RUZOMBEROK IN DER VOR- UND FRÜHGESCHICHTE

VLADO UHLAR

In unmittelbarer Nähe der Stadt Ružomberok, gleich jenseits des Flusses Waag oberhalb des Bahnhofes ragt in die Höhe von 200 m über die Stadt als das südliche Vorgebirge von Choč der nicht allzu grosse Berg Mnich (696 m hoch) empor. Auf seinen drei Gipfeln in einer Entfernung von ungefähr 1200 m befinden sich 4 Burgwälle, die ein bedeutsames Burgwallsystem bilden.

Im ersten Teil der Studie gibt der Autor einen Überblick von der Geschichte der Stadt Ružomberok und ihrer Umgebung, mit Berücksichtigung aller Nachrichten vom Berg Mnich.

Der zweite Teil - Das Burgwallsystem am Berg Mnich - enthält eine eingehende Beschreibung der Burgwälle, deren System als ein Komplex in der Literatur einstweilen nicht bekannt ist.

Der Burgwall Mnich I erstreckt sich am südwestlichen Teil des Gipfels Západný Mnich. Seine Fläche (ca. 0,39 ha) wird auf der zugänglichen Seite von Nordost durch einem ausgeprägten Wall, der in der Mitte 1 m hoch ist, geschützt.

Der Burgwall Mnich II breitet sich am östlichen Teil des erwähnter Gipfels Západný Mnich aus, 225 m vom Burgwall Mnich I entfernt. Der zugänglichen Seite gegenüber in der Richtung von Südwest windet sich ein Schutzwall, der noch heutzutage in der Biegung 3,26 m hoch ist. Der Wall ist 56,5 m lang und seine Fläche beträgt ca. 0,6 ha.

Hinter dem Sattel am Gipfel der höchsten Spitze, die den Namen Stredný Mnich trägt, befindet sich in einem Raum von fast 10 ha die sehr komplizierte Befestigung des Burgwalls Mnich III, der durch Ausdehnung und Kompliziertheit zu den bedeutendsten Burgwällen der Slowakei gehört. Das verwickelte Befestigungssystem besteht aus 18 Wällen, wo 7 bis 8 Befestigungszonen erkennbar sind.

Der Burgwall Mnich IV erstreckt sich hinter dem grossen Sattel am dritten Gipfel des Berges Mnich (Východný Mnich). Er wird durch einen hufeisenförmigen Wall von 243,3 m Länge geschützt. Dieser Burgwall nimmt eine Fläche von ungefähr 1,5 ha ein.

Im NW-Teil des Berges Mnich befindet sich die Höhle Liskovská jaskyňa.

Der dritte Teil der Studie - Die Forschungsgrabungen am Berg Mnich - bietet einen flüchtigen Überblick von den Forschungsgrabungen des Autors auf den Burgwällen Mnich I - IV und im Raum unter dem Berg Mnich.

Im vierten Teil - Die historische Rolle der Burgwälle am Berg Mnich - behauptet der Autor auf Grund der Literatur und seiner eigenen Erforschungen, dass sich die Burgwälle Mnich I, II und III laut ihrem Typus und Fundmaterial in die Hallstattzeit einreihen. Sie gestalten ein bemerkenswertes System, dessen Urkern vielleicht in Mnich II zu suchen ist. Zu diesem gesellt sich möglicherweise auch die Siedlung unterhalb des Burgwalles Mnich I am Waagufer, die aber bei der Geleiseanlage der Bahnstation vernichtet wurde. Bei der Ausbreitung der Geleiseanlage im Jahre 1942 wurde dort eine kleine kugelige Amphora und Scherben zwar schon der Púchov-Kultur, jedoch hallstattzeitlichen Charakters mit dakischen Elementen geborgen (Abb. 9).

Das komplizierte Befestigungssystem des Burgwalles Mnich III (Abb. 6 und 7) ist nach dem Autor als ein Ausdruck eines nie realisierten Bestrebens nach einer Machtkonzentrierung des Lausitzer Volkes im ganzen Gebiet der unteren Liptau zu betrachten, vielleicht als Gegensatz zu ähnlicher Machtkonzentrierung im Gebiet der nahen Orava (der mächtige Burgwall am Berg Tupá skala und Ostrá skala bei Dolný Kubín, Gemeinde Vyšný Kubín). Die grosse Ausdehnung des Burgwalles Mnich III lässt erkennen, dass er zum Schutz für die Viehherde des Lausitzer Volkes dienen sollte; jenes Volk betrieb Ackerbau und Viehzucht, aber auch Handwerk. Die Sendung dieser Burgwälle am Berg Mnich auf jenem wichtigen Weg, der aus dem Theissgebiet durch die Zips und Liptau und vor allem aus dem Donaugebiet stromaufwärts der Flüsse Nitra und Waag unterhalb des Berges Mnich und nach dem Übergang auf das Gelände von Orava und den selben Namen tragenden Fluss stromauf nach Polen führt, bestätigt der Hortfund von Bronzeschwertern des Liptauer Typus in der Gemeinde Martinček am Berg Mnich (Abb. 17), die beim Pflügen gefunden wurden.

Der Burgwall Mnich IV gehört in den Zeittabschnitt des Volkes der Púchov-Kultur. Dieses Volk entstand durch die allmähliche Umbildung des Lausitzer Volkes unter starkem Einfluss der hochentwickelten keltischen Kultur. In der jüngsten Zeit gelang es der slowakischen Forschung die Anteilnahme der Daken beim Werdegang der Púchover Kultur festzustellen (A. T o č í k, K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu - Zur Besiedlungsfrage der Südwestslowakei am Wendepunkt unserer Zeitrechnung, AR XI, 1959, 841 - 873; vergleiche hauptsächlich Seite 872 - 873). Eine zeitgenössische Siedlung der Púchov-Kultur befindet sich unterhalb der Burg Likava, 1,5 km entfernt.

Die Höhle Liskovská jaskyňa erregte einst (1871) in der Welt der Wissenschaft ein grosses Aufsehen u.zw. mit dem von B. Ma j l á t h stammenden Bericht über den Fund eines Mammutschädels und -Zahnes als eine Siedlungstatte des diluvialen Menschen; doch die Forschungsgrabung L. L ó c z y's (1876) bestätigte diese Behauptung Majláths nicht. L. Lóczy fand jedoch in der Höhle Knochenreste von ca. 48 Individuen, die ein Opfer der Anthropophagie wurden. J. B á r t a (K otázke pravekého osídlenia Liskovej jaskyne v Chočkom pohorí - Zur Frage der vorgeschichtlichen Besiedlung der Höhle Liskovská jaskyňa im Gebirge Choč, Geografický časopis SAV VI, 1955, 185 - 191) ist analogischen Funden gemäss (aus den Höhlen bei B. Bystrica und Krakov) der Ansicht, dass es sich hier um Opfer handelt, die ein gewaltssamer Eroberer nach siegreicher Überwindung der heimischen Bevölkerung erbeutet und benutzt hat.

Am Abhang vor der Höhle Liskovská jaskyňa entdeckte der Autor mit Hilfe einer Versuchsonde eine reichhaltige Siedlung der älteren und jüngeren Periode der Púchov-Kultur. Im reichen Keramikinventar der mächtigen Oberschicht überwiegend grosse zylinder- und tonnenförmige Krausengefässer mit verdicktem und von oben

gedrücktem Mundsaum (Krause); die Schultern sind durch mehrfache Bänder vielfacher Wellenlinien und Sternbilder reichlich verziert (siehe Uhlar V., Píchovské sídlisko spred Liskovskej jaskyne - Eine Píchov-Siedlung vor der Höhle Liskovská jaskyňa, Studijné zvesti AÚSAV No. 3, 1959). Der Autor ist der Meinung, dass die Träger der Píchover Kultur dieser jüngeren Periode (das IV. Jh.) durch die Völkerwanderung in die wärmere Gegenden des Donaugebietes mitgerissen wurden.

Übersetzt von Z. Lányiová

OSÍDLENIE SEVERNÉHO SLOVENSKA OD DOBY LATÉNSKEJ PO STREDOVEK

ANTON PETROVSKÝ – ŠICHMAN

Najväčšie predhistorické opevnenie na severnom Slovensku je v Divinke pri Žiline na Veľkom vrchu (osídlenie lužické, "púchovské" a hradištné). Tesne pri jeho úpäti bolo osídlené aj podhradie Ohrádza, s veľkou pravdepodobnosťou v ibe lužickej a "púchovskej" opevnené drevenými hradbami.¹ Pri výskume časti plochy Ohrádze som r. 1959 zistil súvislú, 40 – 50 cm hrubú kultúrnu vrstvu; v jej spodnej časti je len keramika lužická, vo vrchnej len "púchovská", medzi oboma časťami niet v profile nijakej sterilnej medzery. Keramiku som ešte nespracoval, preto neviem, či sa ďalšou podarí dokázať neprerušené osídlenie Ohrádze od doby lužickej až po rímsku. Na časti odkrytej plochy sa zdá, že členenie "púchovského" objektu rešpektuje členenie objektu halštatského. Zdá sa byť skoro isté, že drevené opevnenie Ohrádze vzmiklo už v dobe lužickej a že presne v tej istej polohe jestvovalo opevnenie i sídlisko v dobe rímskej. Obdobne dlho asi jestvovalo veľké podhradie Hradiska v Tunežiciach (hradisko samé je malé).

Sú však aj lokality, na ktorých sa medzi halštatskou a "púchovskou" kultúrou vrstvou nachádza sterilný pás. Každá lokalita zrejme neostala trvalo osídlená od doby lužickej po dobu rímsku bez hiátu. So zreteľom na všetky známe okolnosti nemôžeme však pochybovať o kontakte lužickej kultúry s kultúrou "púchovskou".² Aspoň časť potomkov severoslovenského ľudu lužického ostala na tom istom území bývať až do doby rímskej (podrobnosti môžu objasniť len budúce výskumy vhodných lokalít).

Na severnom Slovensku je najviac výšinných sídlisk a opevnení z celého Slovenska.³ Za vznikom opevnení treba predpokladať určitú mocenskú a správnu organizáciu. Nepoznám tu ešte ani jedno veľké opevnenie, ktoré by bolo vzniklo až v dobe rímskej. Opevnenia z doby rímskej sú pravidelne malé, ale početné. Ak sú na väčšom lužickom opevnení, zaberajú z neho zrejme len menšiu časť. Chronológiu "púchovskej" kultúry ešte nemáme vypracovanú a jej hrádky sú väčšinou nepreskúmané alebo známe len zo zberov, nevieme preto ešte, kedy presne jednotlivé hrádky povznikali. Ak je halštatská keramika z niektorých hrádkov a výšinných sídlisk časovo skutočne halštatská (a nie až z doby rímskej), nemožno spájať vznik týchto výšinných sídlisk či už opevnených alebo neopevnených až s pomermi doby rímskej, až s prítomnosťou Germánov. Čosi tamojších obyvateľov už pred doboru rímskou nútilo uchýľovať sa často do polôh prírodnou dobre chránených. Známe historické

Poznámka redakcie:

Článok je doplneným textom prednášky, ktorú autor prednesol v septembri 1959 v Oravskom Podzámku na vedeckom zasadnutí AÚSAV a Slovenskej archeologickej spoločnosti.

Redakcia ŠZ má výhrady proti niektorým záverom autora, ponecháva však článok v pôvodnom znení, pretože ide o doteraz prvý súhrn pozorovaní a údajov o lokalitách z oblasti severného Slovenska.

poznatky dovoľujú usudzovať na okolnosti spojené s príchodom vplyvu skýtskeho alebo keltského.

Nález skýtskych streliek na Vŕšatci a vo Vyšnom Kubíne⁴ oprávňuje predpoklad, že Skýti aj mocensky ovplyvnili severné Slovensko. Ak uvážime prítomnosť Skýtov alebo ich vplyv na rovinách Karpatskej kotliny a Poľska, nemôže prekvapíť, ak ich vplyv zistíme aj na najkratších cestách medzi oblastami týchto rovin - na severnom Slovensku. Uceleným materiálom vplyv Skýtov na severnom Slovensku zatiaľ doložiť nemožno. Ale vo dvoch malých zistovacích sondách v areáli malého opevnenia Hradište nad Rašovom (okr. Bytča) som vykopal črepy keramiky, ktorá má obdobnú štruktúru ako typická keramika skýtska. Črepy sú skoro všetky atypické, jeden okrajový črep pripúšta možnosť vplyvu laténskej keramiky. Na iných sídliskách tejto oblasti som rovnakú keramiku ešte nezistil, ale zdá sa, že obdobná, lepšie vypracovaná keramika z počiatku doby rímskej a predchádzajúcej je častá v oblasti Žiliny (napr. aj na Ohrádzi v Divinke). Z tvarového bohatstva tejto keramickej skupiny sa mi zatiaľ podarilo zachytiť iba väčšie alebo menšie nádoby a ústím mierne dnu zahnutým. Z opevnených polôh sem okrem Hradišta nad Rašovom patrí aj Hrádok nad Kotrčinou Lúčkou (okr. Žilina).⁵

Pri systematickom prieskume stredného Poiplia r. 1955 sme zistili sídlisko (obdobné návršie ako v oblasti Žiliny) s ojedinelými znakmi skýtskej keramiky len v obci Kiarov (a obdobnú atypickú keramiku v susedných Olovároch), teda tam, kde najkratšia cesta z oblasti Žiliny smerom do Szentes-Vekerzugu prekračuje tok Ipla. K tejto trase sa vlastne viaže aj skýtsky nález z lokality Malé Zlievce, vzdialenej 7 km od Kiarova. Obdobný materiál ako v Kiarove sa nachádza napr. v Bitarovej pri Žiline. V. Budinský - Krička⁶ pri výskume slovanskej mohyly v Bitarovej zistil neskoré stredolaténske a pozdnolaténske vplyvy. V Kiarove sa tiež zistili pozdnolaténske vplyvy; na iných súčasných sídliskách v oblasti Žiliny sú pravidlom.

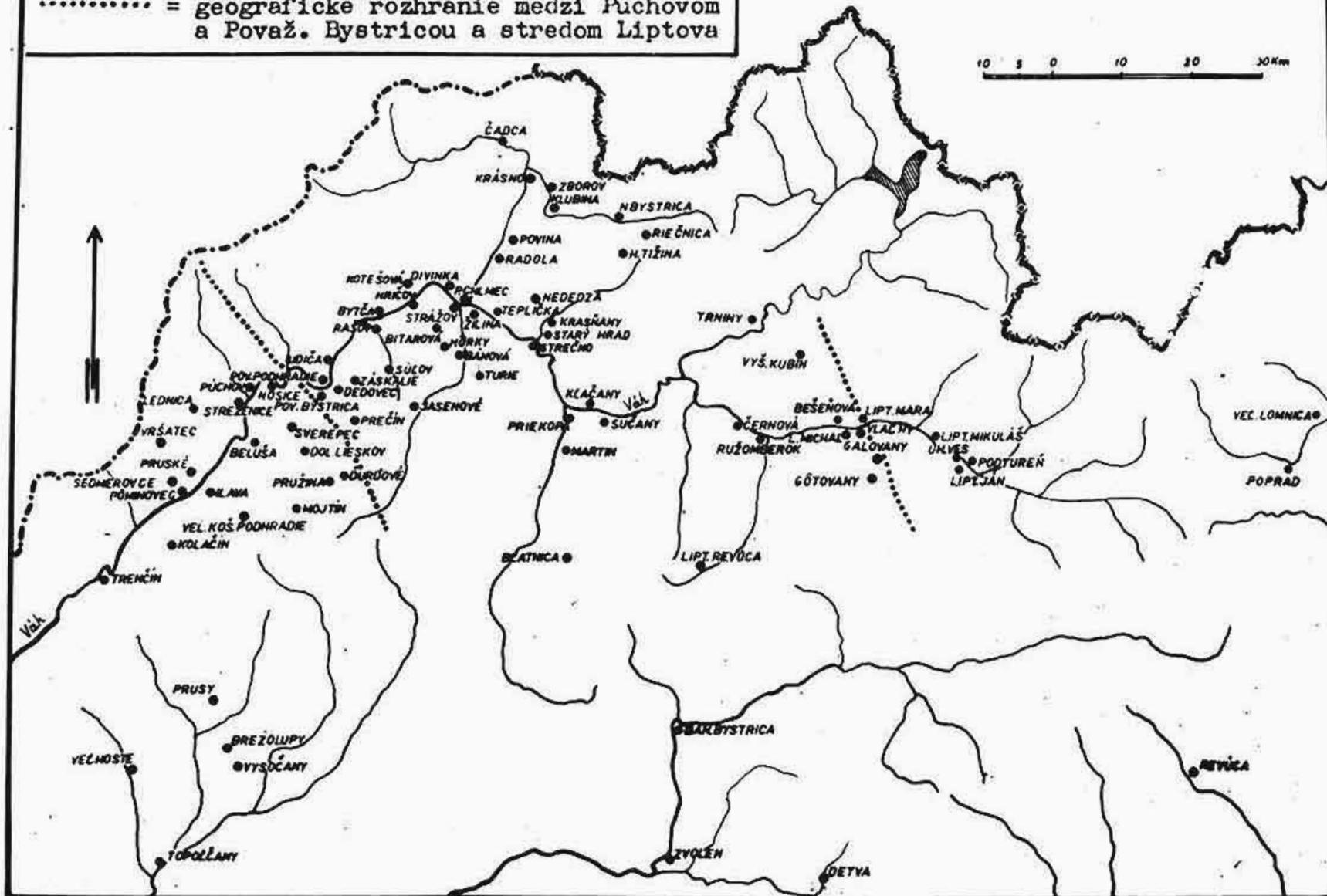
Budúce výskumy by mali určiť zemepisné rozšírenie tejto keramickej skupiny (?), či snáď nie je zhruba viazaná k trase Szentes-Vekerzug - Bodrie a mali by overiť prípadné skýtske keramické vplyvy až do oblasti Žiliny. Pokial ide o etnicitu, je zaujímavé, že v oblasti pilinskej kultúry (alebo jej vplyvu) niekoľko slovanských miestnach názovov môže byť datovaných skýtskymi pamiatkami. Vynára sa tak dávnejšie predpokladaná možnosť, že s iránskymi Skýtmi sa z Ukrajiny dostali do Karpatskej kotliny aj vplyvy slovanské.

Na Poiplí i v oblasti Žiliny som v tejto skupine zistil laténske vplyvy iba z jej pozdného obdobia. Na inej súčasnej lokalite - v Ipelskom Predmostí (s jemnejšou keramikou) som zistil aj keramiku pravdepodobne dácku; zdá sa, že na tejto lokalite výskyt oboch druhov keramiky spolu užšie súvisí. Nie je vylúčené, že dácke vplyvy na púchovskú kultúru majú korene už v časoch pred dohou rímskou; dokazovalo by to naznačené kultúrne prúdenie z juhovýchodu do oblasti Žiliny, ako i okolnosť, že na Poiplí i v "púchovskej" oblasti sa ten istý kultúrny prúd javí v mladšej fáze ako vplyv dácky. Tvarové bohatstvo staršej fázy ešte nepoznáme, ale zdá sa, že laténsky keramický vplyv neboli rozhodujúci. Objasniť to môžu len výskumy, zatiaľ sa opieram skoro len o zbery.

V oblasti Žiliny je spomínaná keramika typickým materiálom datovaná ku koncu doby laténskej. Tým ale nechcem vylučovať možnosť vzniku týchto sídlisk o určitú dobu prv. Dátum zániku sídlisk tiež nepoznáme. Na niektorých lokalitách mohla táto skupina vyznievať oveľa dlhšie, ako sme ochotní priпустiť podľa doterajšieho stavu našich poznatkov. Pri výskume slovanskej mohyly v Bitarovej (1958/59) som v strede jej západnej časti odkryl jamu s rozptýlenými črepmi spomínamej skupiny.

..... = geografické rozhranie medzi Púchovom
a Považ. Bystricou a stredom Liptova

10 5 0 10 20 30 Km

Mapka severného Slovenska s vyznačením dôležitejších lokalít.

Jama tvorí organickú časť úpravy mohyly z doby hradištej, je dlhšou osou orientovaná presne v smere V - Z, rovnako ako ostatná úprava mohyly. Nezdá sa byť pravdepodobným, že pri úprave mohyly by do nej boli zapojili náhodnú sídliskovú jamu staršiu o viac sto rokov. Viac môže povedať len výskum ďalších mohyl v tejto polohe.

Na súčasnom sídlisku s obdobnou keramikou v Bánovej som našiel rozbitú nádobku s neumelou plytkou jamkou na dne; jamka pripomína okrúhle jamky na ručne vytočenej hradištej keramike. Ide o štíhlejšiu nádobku halštatského tvaru s ústím mierne dnu zahnutým. Obdobné nádobky boli aj na starohradištnom sídlisku v Nitrianskom Hrádku (výskum A. T o č í k a). Nie je vylúčené, že spomínaná keramická skupina z oblasti Žiliny pretrvávala po celú dobu rímsku a že časovo tesne nadvázuje na kultúru hradištnú. Typická "púchovská" keramika je iná, nie je vylúčené, že halštatsko-laténska keramika zo sídlisk typu Bitarová, Bánová, žila súčasne s typicky "púchovskou" keramikou iných sídlisk.

Pozdnolaténsky kultúrny vplyv je na severnom Slovensku dávno známy. Pokial ide o vytočenú laténsku keramiku, poznali sme ju tu posiaľ najčastejšie len v podobe grafitových nádob, ktoré sa na severoslovenských sídliskách vyskytujú v črepech veľmi často. Najnovšie môžeme doložiť aj vytočenú laténsku keramiku (?) z negrafitovej hliny na spomenutom výšinnom sídlisku v Bánovej, zo sídlisk na brehu potoka v Považskej Bystrici (kolkovaná keramika, niekoľko metrov od považskej hradskej) a v Rašove (tesne pri úpätí spomenutého Hradišta). V tejto oblasti sú negrafitové laténske črepky zatiaľ vzácnotou, poskytujú vitanú pomoc pri presnejšom datovaní sídlisk. Zdá sa, že v údoli Váhu po Žiline nebude táto keramika celkom ojedinelá. R. 1959 našli sme ju aj pri výskume na Ohrádzci v Divinke. Cestu údolím Váhu Kelti iste poznali a po nej obchodovali. Pestrejší výskyt keltskej keramiky v údoli Váhu nás nemôže prekvapovať.

Negrafitovú keltskú nádobu vykopal P. Č a p l o v i č aj na temeni Trníň pri Veľkom Bysterci na Orave. Pre nedostatok výskumov sa zatiaľ nedá povedať, či sa tieto keltské negrafitové nádoby používali na severnom Slovensku častejšie. Na Ohrádzci v Divinke sa našiel zlatý keltsky šperk obdobného typu ako na oravských Trnínach (zatiaľ v ČSR unikátny).

V Malej Fatre pri Žiline sú aj ložiská grafitu. Nie je vylúčené, že grafitové keltské nádoby (točené i netočené) sa vyrábali v tejto oblasti z grafitu domáceho, nedovážaného. Ak pri tunajších grafitových nádobách ide o výrobky keltských hrnčiarov usadených na severnom Slovensku, je nejasné, prečo sa častejšie nevyrábali aj negrafitové keltské nádoby.

Na "púchovských" lokalitách sa nezriedka nachádzajú kusy železnej trosky. Ložiská železnej rudy sú v oblasti Žiliny, napr. pri Krasňanoch. Z nich snáď vozieli železnú rudu až niekoľko desiatok kilometrov na niektoré lokality. Vynára sa predpoklad, že železnú rudu dolovali a spracúvali Kotini. V tejto súvislosti sa ponúka zaujímavá možnosť, že antický názov bastarnského kmeňa Sidoni, ktorý sídlil s najväčšou pravdepodobnosťou kdeši v oblasti "púchovskej" kultúry,⁷ bol len prekladom slovanského názvu so zmyslom "železo", "železiari" do gréčtiny. V srdci "púchovskej" oblasti leží Žilina; slovný koreň Žil- je možno len dubletou pôvodnejšieho koreňa Žel-, dochovaného napr. v názve vrchov Želehost pri Varíne a Železo v Turí. Kolisanie korenného -e- : -i- možno v tejto oblasti doložiť aj v iných názvoch. Jedným z možných výkladov pôvodu názvu Žilina je to, že Žilina - vlastne jej hrad v blízkej Divinke - bola centrom kmeňa majúceho názov odvodený z koreňa termínu "železo" (10 km na juh od Žiliny je nad obcou Turo už spomenutý

vrch Železo; v obci bolo na brale Hrádek púchovské výšinné sídlisko). Názov Žilina, Žilinci sa mohol chápať v súvislosti s terminom "železo"; tak ho mohli chápať aj obyvateľia susedných oblastí. Gréčki autori sa o kmeni mohli dozvedieť v gréckom preklade SIDONI (grécky SIDEROS⁸ = železo). Na preberanie kmeňových názvov v prekladoch možno uviesť aj iné analógie. (Nespomenuté súvislosti ale nevylučujú, že koreň žel-, žil- mohol žiť v Žilinskej kotline už v jazyku ludu lužického vo význame dosiaľ neurčenom.)

Z inej súvislosti však vyplýva, že tunajší kmeň mal názov Biessi = besní - Divinci. Nie je preto vylúčené, že zmysel názvu "Žilinci, železiari" je v tej istej oblasti mladší, že sa sem dostal možno až v súvislosti s historicky známym kmeňom - Kotínmi. Sídla Kotínov sa na Slovensku obačajne bežne lokalizujú do oblasti Slovenského Rudohoria, kde je výskyt železnej rudy častý. Z tejto oblasti však chýbajú archeologické doklady o súvisom usadení keltského živlu; iba na strednom Poiplí je niekoľko malých keltských pohrebísk a prakticky jedno sídlisko (Slovenské Ďarmoty a ich najbližšie okolie) v prostredí sídlisk s nekeltskou keramikou.

Na severnom Slovensku je sice stopami doložený aj keltsky jazykový vplyv, ale väčší počet ľudí hovoriacich keltsky jazykom tu nemožno predpokladať preto, lebo v tejto oblasti nepoznáme ešte ani jeden keltsky hrob a ani jeden sídliskový objekt s (točenou) keramikou výlučne laténskou. Nebude zasa náhodou, že ojedinelé názvy keltského pôvodu nachádzame spolu s názvami pôvodu slovanského (rovnako starými?).

Sidoní boli asi časťou kmeňa Bastarnov.⁹ Podľa môjho výkladu názov Sidonov môže byť len prekladom slovanského názvu "Žilinci" = železiari. Je len náhodou, že etymologický totožný termín BAŠTRN čo názov BASTARN- v slovenskom nárečí označuje "želízko u nože"?¹⁰ Pôvodnejší zmysel termínu "baštrn" mohol byť jednoducho "železo (noža)". Pôvodný zmysel názvu Bastarni nepoznáme, niektorým nemeckým vedcom dalo veľa práce s dokazovaním, že názov Bastarn- je pôvodu germánskeho. Z rovnice Bastarn- = BAŠTRN vidíme, že v jazykovom povedomí aspoň časti obyvateľov Slovenska sa tento názov chápal v súvislosti s terminom "železo" a rovnako tak sa mohol chápať aj názov časti Bastarnov - Sidoni.

So zretelom na centrálné postavenie Žilinskej kotliny (s najväčším predhistorickým opevnením "púchovskej" oblasti v Divinke) sa veľmi blíži pravde náš výklad, že aspoň sekundárne sa pomenovanie obyvateľov oblasti Žiliny chápalo v súvislosti s terminom "železo", a že tak sa chápal nielen nedoložený slovanský názov Sidonov, ale aj Bastarnov.

Z jednej antickej zprávy vieme, že kvádsky vodca našiel pred prenasledujúcimi Rimanmi útočište na ktoromsi bastarnskom hrade a že Bastarni museli Rimanom kvádskeho vodcu vydáť. Pri lokalizovaní tohto bastarnského hradu neprichádza do úvahy územie za hranicami Slovenska, ani na Slovensku východnom. Treba ho predpokladať kdeši na severnom Slovensku v oblasti "púchovskej" kultúry, pravdepodobne na niektorom z najväčších hradov na Považí, Najpravdepodobnejšie išlo o Púchov, alebo skôr o Divinku.

Dosiaľ som mal na mysli stále sídliská halštatsko-laténskeho rázu v oblasti Žiliny. Obyčajne sa nachádzajú na miernych výšinách, kde sú dnes oráčiny na okraji lesa. Podľa svedectva Ohrádze v Divinke (na údolnej terase Váhu) aj niektoré súčasné sídliská pod vrchmi boli chránené aspoň drevenou hradbou. V niekoľkých prípadoch treba aj na temeni vrchov predpokladať iba drevené opevnenie bez súčasnej zemnej úpravy. Poloha Ohrádze v Divinke a Dušianic v Považskej Bystrici (tesne pri považskej hradskej na rovinke) zdá sa byť výnimkou. V niekoľkých prípadoch

sa zdá, že dnešné rozdelenie oráčin rešpektuje rozdelenie ornej plochy za doby jestvovania týchto sídlisk, tak je to aj na Ohrádzi v Divinke.

Za daného stavu našich vedomostí sa nedá povedať, ktoré z týchto sídlisk patrí už celkom do doby rímskej. Pokiaľ poznám materiál zo zberov na "púchovských" dlhšie trvajúcich sídliskách stredného Považia, na 90 % ide o črepy nádob, ktoré boli nezdobené alebo zdobené len zvislým ryhovaním. To je pre túto oblasť "púchovskej" kultúry typické. Ide vlastne o keramickú skupinu, ktorú E. Beninger nazýva "Kammstrichgefässe". Časté sú črepy veľkých sudovitých zásobníč a ešte častejšie črepy nádob s ústím mierne dnu zahnutým. Nie je vylúčené, že v ruke zhodené imitácie iných točených keltských nádob sú obmedzené výskytom len na dôležitejšie lokality.

Pri črepoch z nádob vytočených na kruhu som si ešte dostatočne neoveril, či ide o vplyvy keltské, kvádske alebo rímsko-provinciálne. Iba na jedinej novej lokalite (Beluša pri Púchove) som zistil aj črepy terry sigillaty. Obchodné styky s Rímom snáď neboli príliš čulé. Jasne o tom hovorí v porovnaní s južným Slovenskom aj chýbanie rímskych mincí na severnom Slovensku.

Na sídliskách stredného Považia skoro úplne chýba (podľa zberového materiálu) keramický materiál z nádob zdobených trojuholníkovitými vpichmi, prstovaním, vlnovkami a šikmými zárezmi. Temená hrádkov sú archeologicky skoro neznáme, ale zdá sa, že na nich sa črepy nádob príbuznej (?) skupiny (nezdobených, hladkých i veľmi tvrdo vypálených) vyskytujú častejšie ako na sídliskách bez zachovaných zemných opevňovacích úprav. V období tejto skupiny nastáva asi nový rozmach budovania opevnení - so zemnými úpravami i bez nich - na temenách vrchov. Zatiaľ sa nedá povedať, či všetky nádoby zdobené ináč ako nádoby pozdnolaténskeho typu alebo nezdobené, starostlivo upravované, sú z jedného časového obdobia. Chýbanie veľmi tvrdo vypálených črepov so starostlivou úpravou na niektorých sídliskách halštatsko-laténskeho rázu naznačuje, že ide o mladšiu fázu "púchovského" osídlenia, alebo o novú vlnu osídľovania, ktorá nemusela zasiahnuť všetky vtedajšie sídliská. Chýbanie halštatských črepov na týchto opevneniach tiež naznačuje, že sú mladšie ako sídliská s keramikou halštatsko-laténskeho rázu, alebo že ide o opevnenia inej vrstvy obyvateľstva. Zdá sa, že sa v tejto mladšej fáze na temeni hradu v Divinke vyrábali nádoby tvarovo už blízke keramike hradistej (úprava okrajov je rozdielna); v jeho podhradí, na Ohrádzi, sme takúto keramiku nezistili. Keby šlo o keramiku vládnúcej vrstvy, ktorá sa pristáhovala odinakial, mali by sme k nej zistieť analógie mimo "púchovskej" oblasti. Ak sa po budúcich výskumoch ukáže, že táto zdobená i nezdobená keramika sa (častejšie) vyskytuje len na hrádkoch bez predchádzajúceho osídlenia halštatsko-laténskeho rázu, navrhoval by som, aby sa termín "púchovská keramika" používal len pre túto mladšiu vrstvu.

E. Beninger nazýva skupinu nádob zdobených vpichmi, prstovaním, vlnovkami a šikmými zárezmi "Haustöpfe mit ausladendem Rand" a časť výzdobných prvkov dedukuje z kvádskeho vplyvu. Ich prítomnosť v dôležitej strategickej polohe Púchova (jedna cesta z Poodria tu vyúsťuje na považskú cestu) by vôbec neprekvapovala. V Púchove je táto keramická skupina dobre doložená, ale inde v "púchovskej" oblasti zatiaľ len ojedinele, napr. v Stražove pri Žiline som ju zistil na terase tesne susediacej so skalnou terasou s keramikou "halštatsko-laténskeho" rázu. Sídlisko s takouto zdobenou keramikou skúmal I. Hrubec v Sučanoch, ja som zistil jeho pokračovanie západným smerom, na druhej strane potoka. P. Čaplovič zistil takúto keramiku na hradisku Ostrá Skalka nad Vyšným Kubínom.

Všetky spomenuté lokality majú význačnú polohu (Púchov, Stražov i Sučany) treba dávať do súvislosti s prechodom cest cez Váh), na všetkých možno predpokladať osobitnú vrstvu strážcov alebo obchodníkov. Plošne najväčšie sídlisko s touto keramikou bolo v Sučanoch, kde trvalo zrejme aj najdlhšie (3 súvislé vrstvy vo výkope I. H r u b c a). So zreteľom na malý počet týchto lokalít treba priпустiť, že ide o cudzí zásah do oblasti "púchovskej" kultúry. Zaujímavé je, že na temeni Veľkého vrchu v Divinke, najdôležitejšieho súčasného opevnenia oblasti, som zatiaľ nenašiel ani jediný črep tejto zdobenej skupiny; v jeho podhradí, na Ohrádzi, bolo niekoľko črepov (výskum 1959), ktoré možno dávať do súvislosti s kvádskou keramikou zdobenou žliabkovaním. E. Beninger publikoval kvádsky črep zo Svätej Mary v Liptove a iné kvádske črepy z Púchova. Je to ale všetko málo na potvrdenie dlho tradovaného predpokladu, že germanski Kvádi žili aj na severnom Slovensku. Protirečí tomu aj už spomenutá antická zpráva, že Rimanmi prenasledovaný kvádsky vodca našiel útočište na ktoromsi bastarnskom hrade, zrejme kdesi na severnom Slovensku. Z toho vyplýva, že Kvádi na severnom Slovensku nesídlili, ale že boli spojencami.

Na konferencii Limes Romanus v Nitre r. 1957 prof. H.J. Eggers v diskusi povedal, že "púchovský" ľud bol negermánsky. Usudzoval tak z toho, že tam úplne chýbajú germánske hroby. Ojedinelosť kvádskych keramických vplyvov to tiež potvrdzuje. Z iných súvislostí ale vyplýva, že nejakú, aspoň menšiu germánsku vrstvu možno na niektorých lokalitách v "púchovskej" oblasti aj tak predpokladať. Iní zahraniční odborníci - ako napr. poľskí - bežne predpokladajú, že ľud "púchovskej" kultúry hovoril po ilýrsky; máme však veľa náznakov a nepriamych dokladov, že hovoril po slovansky. Objasnenie tejto otázky považujem za jednu z najnálehavejších úloh slovenskej prehistórie. Ak známe vedomosti doplníme poznatkami z jazykovedy, objasňujú sa podrobnosti, o ktorých nemáme zatiaľ tušenie. J. Bohm¹² predpokladá, že Germánov u nás nebolo veľa, že predstavovali "asi spíš pohyblivé družiny seskupené kolem uznaného náčelníka". Môžeme predpokladať, že v zachovaných historických zprávach v podstate sa spomína stále len vrstva, ktorá vtedy politicky udávala tón; na našej rímskej hranici to naozaj bol Germáni.¹³

Na prvý pohľad sa nezdá byť vylúčené, že vládnúca vrstva v "púchovskej" oblasti bola germánska; nemáme však pre tento predpoklad dosiaľ oporu v archeologických prameňoch. Chýbanie germánskych hrobov v tejto oblasti príliš jasne svedčí proti možnosti, že tu sídlila početnejšia germánska vrstva, spoločensky najvýznamnejšia. To by sme mohli priпустiť iba pri kostrových hroboch z opevnenia na púchovskej Skalke. Zatiaľ sú tieto hroby v oblasti "púchovskej" kultúry osihotene. Ich výskyt súvisí snáď s častejším výskytom kvádskych vplyvov v keramike práve na tomto opevnení. V obci Okrut (asi 5 km východne od Púchova, tesne na považskej ceste) sa okolo r. 1930 zistili 1 - 2 kostrové hroby. Inventár z nich sa nezachoval; podľa vretienka z jedného hrobu V. Budinský - Krička usudzoval na dobu rímsku. Pri sondovaní r. 1957 som tu ďalšie hroby nezistil, iba v jednej sone si narazili na nepreskúmanú vrstvu kameňov s uhlíkmi. Okolo r. 1925 vraj tu našli asi 100 m vedľa kostrový hrob s poškodenou prilbicou, možno zo súčasného hrobu. Obidva nálezy sú pre "púchovskú" oblasť netypické, a tak ako v Púchove, i tu mohlo ísť o hroby ľudí na Považie iba pristahanových. Malá vzdialenosť od Púchova by to dosvedčovala. Medzi Púchovom a Okrutom prebieha geografická hranica oblastí Trenčín - Žilina, dôležitá v dobe hradištej.

Z mladšej doby rímskej je hrob psa v Ilave, s keramikou v "púchovskej" oblasti zatiaľ ojedinelou. Aj tu ide asi o cudzí zásah do tejto oblasti.¹⁴

Ojedinelým náležom, možno hrobovým, sú zatiaľ medené kotliky zo Streženíc pri Púchove. Pochádzajú z doby rímskej alebo z doby stahovania národov. Najskôr súvisia s cestou Balt - Dunaj cez Púchov, presnejšie cez Streženice. V susednej Hraboveke, oproti púchovskej Skalke, vraj r. 1955 porušili hrob (našiel sa meč, prilba a ostrohy).

Okrem týchto prípadov (všetky sú z oblasti gravitujúcej už ku kvádskej oblasti juhozápadného Slovenska) nepoznáme z "púchovskej" oblasti ešte ani jediný iný hrob. Vtedajší obyvatelia zrejme pochovávali svojich mŕtvych nejakým neznámym spôsobom. Hroby v tejto oblasti máme len z doby halštatskej; z doby laténskej a rímskej nám stále chýbajú a objavujú sa až v dobe starohradištnej. Teda za ca 1000 rokov sa v tejto oblasti pochovávalo dosiaľ neznámym, možno rovnakým spôsobom. Nepoukazuje to na kontinuitu toho istého zvyku? Najpravdepodobnejšie sa zdá byť, že šlo o prosté hroby s popolom v malých jamkách, ktoré si ešte nik nevšimol, alebo ktoré na oráčinách už dávno rozorali. Na hroby v jamkách myslí napr. aj A. T o č í k (ústne na spomenutej konferencii). Nemožno však vylúčiť vysypanie spálených pozostatkov mŕtvych do rieky, prípadne ich prosté rozsypanie v prírode.¹⁵

Niekolko málo typických názvov poskytuje možnosť vyhľadania súčasných pohrebisk. V chotári turčianskej obce Klačany sa na pasienku nachádza niekoľko nepatrnych zemných útvarov, akýchsi miniatúrnych mohyliek (zatiaľ sú nepreskúmané); obdobné útvary kryli gótske pohreby na Gotlande. (V Strečne sa poloha s podobnými útvarmi nazýva Dedková, snáď podľa hrobov dedadov.)

S problematikou "púchovskej" kultúry úzko súvisí problematika osídlenia oblasti tejto kultúry v dobe laténskej. Zdá sa, že osídlenie celej oblasti nebolo v oboch obdobiach celkom rovnorodé. Na objasnenie celej problematiky nebude preto stačiť niekoľko málo výskumov, prípadne len výskumy z jediného zemepisného celku "púchovskej" oblasti. Najnáležitejšou úlohou je objasnenie prežívania domáceho lužického základu do doby laténskej a jeho styk s vlnou laténskej kultúry v celej oblasti "púchovskej" kultúry. Vplyv kultúry Skýtov ostáva otvorenou otázkou, rovnako ako vplyv germánskej vrstvy Kvádov alebo iného germánskeho kmeňa. Nemali by sme pustiť zo zreteľa, že čas od času sa pomery v jednotlivých oblastiach "púchovskej" kultúry mohli meniť; najmä v oblasti Púchov - Trenčín a na hornom Ponitri nemusel vývoj prebiehať rovnako ako v severnejších oblastiach tejto kultúry. Pre možné kríženie rôznych vplyvov nebude asi vypracovanie chronologie osídlenia "púchovskej" oblasti v dobe laténskej a rímskej celkom jednoduchou záležitosťou. Archeologicky ešte stále nemáme zachytenú možnosť vplyvov z terajšej polskej oblasti na severné Slovensko. Z historickej zprávy o tlaku zakarpatských barbarov na nepodrobene obyvateľstvo pri severnej hranici Rímskej ríše ako o jednej z príčin markomanských vojen musíme usudzovať aj na možnosť, že na severnom Slovensku zistíme archeologicke pamiatky na tento tlak. Proti tomu, zdá sa, svedčí okolnosť, že vplyvy "púchovskej" kultúry nachádzame práve v polskej časti Beskýd. Nebolo by od veci počítat s možnosťou, že ľud "púchovskej" oblasti mocensky zapôsobil nielen do južného Poľska, ale aj do moravskosliezskej časti Beskýd.

E. Beninger má sotva pravdu, keď dokazuje, že "púchovská" kultúra jestvovala len v I. a II. storočí n. l. Zástanci teórie, že ľud lužický neboli slovanskí a že Slovakia sa na územie ČSR pristahovali až po dobe rímskej, by z. Beningerovo dokazovania mohli vyvodiť aj to, že Slovakia sa na Slovensko pristahovali niekedy okolo r. 200 zo Zakarpatska, a že príchod Slovanov vlastne značí zánik sídlisk ľudu "púchovskej" kultúry. Priplominam ale, že sám E. Beninger uvádzia z "púchovskej" oblasti nálezy aj z III. a IV. storo-

čia,¹⁶ a ak nejde o ojedinelé nálezy, ale o nálezy zo sídlisk, sídliská budú nimi priamo datované. Niektoré z týchto náleزوv, ak nie všetky, našli asi neodborníci, ktorí venovali pozornosť len pozoruhodnejším veciam a sprievodný materiál (drobné črepy) nechali nepovšimnutý. Z tohto hľadiska treba preveriť náleزوvé okolnosti nálezoov prichádzajúcich do úvahy. Pri štrukturálnom pohľade na všetky súvislosti sa zdá byť veľmi nepravdepodobným, že by severné Slovensko ostalo po r. 200 neosídlené.

Už so zreteľom na vtedajšie nahromadenie rôznych kmeňov v strednej Európe je nemysliteľné predpokladať, že oblasť "púchovskej" kultúry, najprv husto zaľudnená, by sa bola zrazu po r. 200 vyludnila. Pravdepodobnejšie by bolo, že pôvodné obyvateľstvo tu po r. 200 vystriedali pristáhovani Slovania s takou chudobnou hmotnou kultúrou, že sme ju archeologicky ešte nezachytili, skôr sa ale E. Beninger mylil pri datovaní púchovskej kultúry len do I. a II. stor.; žila pravdepodobne aj v III. a IV. stor. a aspoň na niektorých lokalitách aj dĺhšie. Pri datovaní niektorých zberov som bol v rozpakoch, či ide o materiál hradištný, alebo o materiál z prechodného obdobia doby rímskej do doby hradištnej. Spoloahlivo môžu celý chronologický problém objasniť len príslušné výskumy. Pre chýbanie pohrebísk sme odkázani len na výskum sídlisk. Proti Beningerovi v Sučanoch odkryl tri "púchovské" vrstvy nad sebou; v najvyššej boli už aj hradištné črepy. Zdá sa byť skoro vylúčené predpokladat, že za pomerne krátke čas 200 - 250 rokov by sa tam bola pôvodná úroveň zdvihla o ca 1,5 m, najmä keď uvážime, že splachy do polohy výskumu asi neboli zvlášť intenzívne. Pravdepodobnejšie je, že tri "púchovské" kultúrne vrstvy v Sučanoch asi zaberajú dlhší časový úsek ako 200 - 250 rokov, vrchná možno jestvovala aj po r. 400 (?). Možno ani na jednom inom súčasnom sídlisku nie je tak krásne zachytená vertikálna stratigrafia doby rímskej na severnom Slovensku. Čo ak sídlisko trvalo aj dalej po r. 400, a ak mladá (len zdánlivá?) hradištná keramika z vrchnej vrstvy je v skutočnosti staršia ako sa nám javí podľa daného stavu vedomostí o hradištnej keramike? Predpokladaný hiát medzi dobu rímskou a hradištnou na tomto sídlisku bol snáď oveľa kratší, alebo nijaký.

Na niektorých lokalitách možno ani nebolo hiátu medzi oboma obdobiami. Máme vela rôznych iných nepriamych dokladov a náznakov o neprerušenom slovanskom osídlení tejto oblasti od doby rímskej podnes, hoci na prvý pohľad sa zdá, že veľkú väčšinu (alebo snáď všetky) tamojšie sídliská po dobe rímskej obyvateľstvo opustilo. Jedným z možných vysvetlení je, že po zániku rímskeho impéria na našom úseku Dunaja nastal odlev obyvateľstva najprv z juhoslovenských rovin do územia prvej rímskej a zo severného Slovenska zasa na úrodnnejšie južné Slovensko. Dostávame sa do čias, kedy musíme na juhoslovenských rovinách predpokladať Slovanov už celkom bezpečne, teda k problému vzniku hradištnej kultúry v Karpatskej kotline. Vieme o tom ešte pomerne málo, niečo z týchto poznatkov zaiste prispeje aj k objasneniu súčasného osídlenia v oblasti "púchovskej" kultúry. Zatiaľ musíme čakať na výskumy súčasných sídlisk z celého Slovenska. Po zániku Rímskej ríše a po odstahovaní Germánov sa pomery u nás asi dočasne ukludnili. Obyvateľstvo severného Slovenska už možno necítilo nutnosť chrániť sa budovaním výšinných sídlisk a mohlo sa stať do otvorených polôh. Ak sa severnom Slovensku ostalo obyvateľstvo veľkou väčšinou len pastierske, pri pohyblivom spôsobe života je pochopiteľné, prečo otázne sídliská ľahko zachytiť. Roľnícka vrstva "púchovského" ludu mala iste lepšie podmienky a dostatočný pôdy v úrodnnejších krajoch okolo Dunaja.

Pre úplný nedostatok výskumov z tohto obdobia sa nedá ešte povedať, či a ktoré sídlisko z "púchovskej" oblasti patrí do prechodného obdobia medzi dobou "púchovskou" a hradistejnou na severnom Slovensku. Okrem Sučian by sem mohlo patrili sídlisko z Blatnice a možno i staršia vrstva hradistejného sídliska v Prečíne pri Považskej Bystrici (okrem niekoľkých iných známych menších sídliskových polôh).

Dostávame sa takto k problému kontinuity osídlenia severného Slovenska od doby rímskej po hradistejnú a vlastne podnes. Na južnom a východnom Slovensku sa začínajú množiť archeologické doklady z čias medzi dobou rímskou a hradistejnou, ktoré viac-menej jasne naznačujú styk hradistejnej kultúry s kultúrou predchádzajúceho obdobia. Tu o kontinuite osídlenia snáď ani nik nepochybuje. Pre doterajšiu chudobu nálezov zo severného Slovenska sa o kontinuite jeho osídlenia často pochybovalo, najskôr neprávom; prežívanie riedkej vrstvy obyvateľstva z doby rímskej do doby hradistej sa začína pripúšťať už aj tu.

Chtiac-nechtiac dostávame sa k problému etnickej príslušnosti "púchovského" ľudu. Jeho kultúra iste nebola germánska, hoci menšiu germánsku vrstvu v prostredí negermánskom tu treba pripustiť (svedčia o tom aj niektoré miestne názvy). Niekoľko neslovanských a súčasne negermánskych miestnych názvov zo severného Slovenska by pripúšťalo možnosť, že ľud "púchovskej" kultúry hovoril po ilýrsky. Zachovalo sa však oveľa viac názvov slovanských, ktorých vznik treba datovať do doby rímskej alebo do doby ešte staršej. Vynára sa možnosť, že pod "púchovským" ľudom treba predpokladať našich slovanských predkov. Pre objasnenie našich dejín to má prvoradú dôležitosť. Problematičnosť archeologická je skomplikovaná snáď ešte väčšou nejasnosťou problematiky jazykovednej. Slovensko poskytuje veľa poznatkov, ktorých problematiku v jazykovednej literatúre ešte nik nenadhodil. Žijeme stále v zajati ojedinelých historických zpráv, ktoré na Slovensku okrem germánskych Kvádov, keltských Kotínov a panónskych Osov nespomínajú výslovne nijaké iné etnikum. Pritom z archeologických pamiatok vyplýva ako veľmi pochybné, že stredoslovenskí Kotini hovorili naozaj keltsky, najviac ak ich vedúca vrstva. Široké vrstvy pracujúcich Kotínov hovorili asi jazykom nekeltským, skôr slovanským ako ilýrskym.

Aj u Kvádov okrem germánskej vrstvy možno predpokladať vrstvu negermánsku. Sám názov Kvád je etymologicky dosiaľ neobjasnený, jeho pôvod zo slovančiny je aspoň natoľko pravdepodobný ako z germánčiny. Podľa môjho názoru na území ČSR Slovania žili už spolu s Kelmi; dostávame sa tak časove oveľa bližšie k doznievaniu lužickej kultúry a k starej téze, že územie ČSR je slovanské od doby lužickej.¹⁷ Nevylučujem však možnosť, že so Skýtmi alebo s inými neskoršími kočovníkmi prenikla do Karpatkej kotliny aj vrstva pôvodu východoslovanského. Ide o etnické problémy, pri ktorých sa nemožno zaobiť bez svedectva jazykovedy, na čo niektorí naši prehistorici stále zabúdajú. Problem začiatkov slovanského osídlenia násloho štátu a problem vzniku hradistej kultúry sa nemusia nавzájom kryť.

Pokiaľ ide o severné Slovensko, pri nezaujatom pohľade na vzájomný súvis rôznych poznatkov musíme objektívne povedať, že oveľa viac nejasností by vzniklo, keby sme osídlovanie tohto územia Slovanmi kládli až do doby hradistejnej. Možno to najlepšie dokázať využitím jazykovedných poznatkov. Som pevne presvedčený o kontinuite slovanského osídlenia od doby rímskej, hoci na prvý pohľad sa zdá, že "púchovské" sídliská po dobe rímskej už nejestvovali.

Liptov a Oravu môžeme zatiaľ archeologicky doložiť do doby starohradištej a stredohradištej len stopami. Viac nálezov z tejto doby je už v Turci; na stred-

nom Považí tieto nálezy pomaly pribúdajú. Údolím Váhu viedie medzi stredným Dunajom a dnešným západným Poľskom druhá najpohodnejšia cesta (okrem cesty údolím rieky Moravy) a už so zreteľom na túto skutočnosť musíme na Považí predpokladať obdobné starobylé hradisko nálezy ako v Pomoraví. Poľnohospodárske podmienky sú na strednom Považí menej výhodné ako v Pomoraví, preto neprekvaňuje, ak je nálezov na Považí málo. V slovenskom Pobaltí bola výzdoba hradisťnej keramiky kolkovalní časťa. Z porušeného sídliskového objektu v Púchove som vybral aj črep s takto výzdobou, ktorá môže súvisieť s kultúrnym vplyvom z Pobaltia na juh. Vplyv rovnakého smeru sa predpokladá aj na keramike z mohylníka v Krasňanoch¹⁸ a iste ho budeme môcť doložiť aj na iných lokalitách. Stredné Považie patrí ku krajom, o ktorých je už celkom isté, že neostali až do stredoveku neosídlené. Ostatá už len určiť, čo tu prešlo do doby hradisťnej z doby rímskej a čo treba považovať za neskoršie vplyvy z iných oblastí.

Aj na strednom Považí poznáme ešte len dve pomerne väčšie dlho trvajúce hradisťné sídliská: Dedovec v Považskej Bystrici a v tej istej doline 4 km vzdialenosť Prečín. Obe jestvovali už v dobe starohradištnej. V Považskej Bystrici je doložená stopami (zatiaľ, výskum je nedokončený) aj keramika "pražského" typu, spona z doby rímskej a starohradištné nádoby s ústím dnu zahnutým, ktoré tiež poukazujú na staršie dedičstvo. V Prečíne na zatiaľ nepreskúmanom sídlisku známy profil naznačuje možnosť tesného kontaktu sídliska z doby rímskej a osídlením hradisťným. Sotva je náhodou, že Považská Bystrica i susedný Prečín ležia tesne pri juhosúpadnej geografickej hranici severného Slovenska (vedie medzi Považskou Bystricou a Púchovom) a že na tejto hranici je viac mohylníkov. Zdá sa, že obe tieto väčšie sídliská (a niekoľko menších) pozdĺž tejto geografickej hranice vznikli v súvisie s prechodom považskej cesty cez túto hranicu, že obe sídliská predstavujú vlastne predné stráže severného Slovenska voči zemepisnému celku starého Nitrianska. Z toho treba ďalej dedukovať, že nešlo o predné stráže oblasti neosídlenej a spoločenský bezvýznamnej. Súčasné starobylé osídlenie treba predpokladať aj na celom severnom Slovensku, od Považskej Bystrice až po Tatry, hoci na hornom Váhu starohradištné pamiatky ešte nepoznáme. Preto som ochotný predpokladať, že na hornom Váhu slovanské obyvateľstvo žilo z dobytkárstva, a nies z rolničenia, že stopy osídlenia tamojšieho pastierskeho živlu pri jeho možno pohyblivom spôsobe života snáď ani nezachytíme (alebo sa taja za niektorými "púchovskými" sídliskami, časové patriaci pravdepodobne už do doby hradisťnej). Len budúce nálezy a výskumy môžu overiť predpoklad, že oblasť od Tatier po Považskú Bystricu tvorila na slovenskom jazykovom území osobitný celok - oblasť jedného staroslovenského kmeňa. Správne hranice medzi Púchovom a Považskou Bystricou má pravdepodobne pôvod už v dobe rímskej, keď (prípadne už prv) na severnom Slovensku možno predpokladať pôvodné sídla kmeňa Biessov.

Na veľmi staré vplyvy z oblasti Baltu pozdĺž cesty k Dunaju poukazuje napr. názov obce Pruské, ktorá leží práve tam, kde táto cesta vyúsťuje na Považie. Ide o pamiatku na baltických negermánskych Prusov, zrejme ešte z čias pred pripojením Považia k Uhorsku. Na Slovensku je už len jeden iný takýto názov: obec Prusy v okrese Bánovce, iba 3 km vedľa cesty k Dunaju cez Pruské alebo Vlársky priesmyk. Názvy Pruské, Prusy sú asi rovnako staré. Nevedno, či "sepulcra paganorum", spomínané v stredovekej listine kdesi pri Pruskom¹⁹ nie sú pamiatkou na hroby pohanských Prusov. Zrejme šlo o hroby na povrchu viditeľné, najskôr o mohyly. V. Chaloupcký usudzuje pri týchto hroboch na prítomnosť neslovanských strážcov, ktorých tu usadili ešte ako pohanov.

Z oblasti Púchov - Trenčín nepoznáme ešte ani jedinú slovanskú mohylu, tu sa asi pochovávalo bez mohýl. Svedčí o tom niekoľko zničených kostrových hrobov (asi veľkomoravských) v Pruskom (časť väčšieho veľkomoravského pohrebiska?). Na povrchu viditeľné "sepulcra paganorum" možno boli neslovanskými mohylami. Sotva je náhodou, že na priamke Pruské - Prusy, predĺženej na juh, leží pri Zlatých Moravciach obec Horné a Dolné Slažany, jediný známy názov tohto typu na Slovensku, ktorý označuje Slezanov, obyvateľov pristahovaných zo Sliezska.²⁰ Všetky tri názvy, Pruské, Prusy, Slažany, sú na Slovensku ojedinelé, ležia v smere cesty od Baltu cez Kališ (Ptolemaiova Kalisia) do Stoličného Belehradu v Panónii. Vzťah ku Kališu naznačuje možnosť, že ide o prastarú cestu, vzťah k Stoličnému Belehradu pri pravdepodobnom predmaďarskom pôvode názvov Pruské, Prusy nevylučuje možnosť, že Stoličný Belehrad bol pre Slovákov dôležitý už v dobe veľkomoravskej (pred ľhou?). Archeologicky tieto možnosti nevieme ešte doložiť.

Výskyt severoslovenských mohýl je obmedzený len na Turiec a oblasť Žiliny. Zatiaľ poznáme okolo Sverepca 90 mohýl (8 rôznych polôh v katastroch obcí Považská Bystrica, Dolný Moštenec, Sverepec, Dolný Lieskov, Visolaje, Beluša) v lesoch na geografickom rozhraní Žilina - Trenčín medzi Považskou Bystricou a Púchovom. Južnejšie nepoznáme zatiaľ ani jednu. Na severnom Slovensku dosiaľ teda mohyly ležia len v západnej časti predpokladaného územia severoslovenského kmene, v Turci a v oblasti Žiliny. Práve v tejto oblasti zasa chýbajú súčasné kostrové hroby bez mohýl. Iste nie je náhodou, že kostrové hroby bez mohýl sa tu nachádzajú práve len na hranici medzi Považskou Bystricou a Púchovom (Nosice²¹ a Ďurdové²²). Spoločný výskyt mohýl (Sverepec, D. Moštenec,²³ Visolaje,²⁴ Beluša, H. Moštenec, Pov. Bystrica /všetky objavil Š. Meliš/ a Dolný Lieskovec - na výbežku hranice) a kostrových hrobov v tomto hraničnom pásmi najlepšie vysvetlime predpokladom, že vplyvy oboch susedných oblastí plochých hrobov kostrových a mohylových sa na tejto hranici prelínali. Okrem Pruského treba veľkomoravské kostrové pohrebisko predpokladať aj v blízkom Sedmerovci; v Trenčíne sú známe dávnejšie.²⁵ V Pominovci je asi radové pohrebisko (pri oraní narazili na lebku pod kamennou platňou).

V Liptove a na Orave sú mohyly dosiaľ neznáme; archeologicky dosiaľ neznáme sú v Liptovskej Revúci (podľa informácie M.A. Huskú).

V Turci asi šlo len o menšie skupinky mohýl alebo o ojedinelé mohyly veľmožov; okolo Sverepca sú mohyly v malých skupinách 1 - 15 mohýl i jeden väčší mohylník (33 mohýl).

Z okolia Žiliny poznáme dosiaľ iba jedinú väčšiu mohylu (asi veľmoža) v Nedzdi, viac menších skupiniek mohýl (Žilina, Hôrky - na dvoch mestach, Teplička, Rašov) a tri väčšie mohylníky s niekoľkými desiatkami mohýl na každom z nich (Krasňany, Bánová, Bitarová). Podľa miestneho názvu "Moholky" mohyly zrejme boli aj v Súlove (dnešná oráčina); v Strečne snáď tiež boli, nepreskúmané sú malé mohylové násypy v Krásne n. Kysucou a v Oščadnici pri Čadci. Inde mohyly snáď ešte-zistíme. Najviac mohylníkov zo Slovenska sa uchovalo práve v oblasti Žiliny. O mohylníku v Zástrani, obci pôvodu asi až stredovekého (?) sa tradovalo, že ide o hroby vojakov. Za hroby vojakov považujú aj mohyly medzi Dolným Lieskovcom a Sverepcom. Termínom "mohyla" ich už nikde neoznačujú, ale miestne názvy (priezviská) "Mohyla, Mohylovia" sa doteraz používajú na lokalitách, kde možno kedysi mohyly boli (Divina, Nová Bystrica).

Niekoľko výrazných mohylových útvarov je aj v lese na hranici chotárov Horná Tižina - Riečnica na horskom hrebeni s príznačným názvom Vojenné, ktorý tu (ako inde zasa pamiatky) naznačuje prítomnosť vojenskej vratavy. Ide o typický

horský kraj, o ktorom predpokladáme, že ešte ani v stredoveku nebol osídlený. Sú to hroby z doby hradišnej a či ide o hroby Valachov, pochovaných na pohanský spôsob po ich príchode do oblasti Žiliny? Potvrdzovala by to skutočnosť, že v obci Turo bolo na Čertovej lúke (tesne oproti vrchu Dedkovec) niekoľko mohylových útvarov; nadzemnú časť jedného z nich som otvoril nepatrnou sondou a našiel som tam len niekoľko novovekých črepov, ktoré sa však do staršieho násypu mohli dostat až sekundárne.

V mohyle prekopanej v Bitarovej v r. 1958-1959 sme našli železnú strelnku stredovekého tvaru v takej hibke, že nemohlo íst o náhodne stratený predmet; mohli ju do mohyly zakopať so zreteľom na prežívanie predkrestanských predstáv naozaj až v stredoveku, dávno po nasypaní mohyly. Mohyly z vlastnej Žilinskej kotliny sú však bezpečne ešte hradištné. Organickú časť mohyly v Bitarovej tvorila jama so sídliskovým inventárom halštatsko-laténskeho rázu. Vznik mohylníka v Bitarovej možno preto klásiť pred dobu veľkomoravskú. To isté možno predpokladať o skupine mohyl v Tepličke, kde som v porušenom násype najväčšej mohyly našiel črepy keramiky z doby rímskej.

Mohyly v Tepličke a pri Dolnom Lieskove tradícia jasne spája s hrobmi vojakov. Nálezy zbraní v Krasňanoch potvrdzujú, že ide naozaj o hroby bojovníkov, teda nie prostých rolníkov alebo pastierov. Na osobitnú vrstvu bojovníkov upozorňuje aj názov vrchu Vojanice (úžina riečky) v Prečíne (v obci je staré hradištné sídlisko) a vrchu Vojánek tesne pri mladohradištnom (?) hrádku nad Záskalím (oba okr. Považská Bystrica) a spomenutý už názov Vojenné medzi Riečnicou a Hornou Tižinou (názov Tižina asi pochodzi z termínu "číhať" = strážiť).

Výskyt viacerých mohylníkov okolo Sverepeca práve v lesoch hraničnej oblasti Žilina - Trenčín nie je náhodný už aj preto, že mohylníky s početnejšími hrobmi poznáme v oblasti Žiliny len tu a priamo zo Žilinskej kotliny. Podľa typológie obe tieto dve veľké skupiny mohyl tvoria jediný celok, zrejme sú to hroby len obyvateľov oblasti Žiliny, i keď 4/5 známych mohyl okolo Sverepeca ležia v polohách tesne na JZ od hraničnej čiary Žilina - Trenčín. Návršia a vrchy týchto mohylníkov ale tvoria spolu tamojšiu pohraničnú oblasť. Posun mohylníkov o 2 - 3 km do zemepisnej oblasti Trenčína je ľahko pochopiteľný so zreteľom na väčšiu výbojnosť obyvateľov horských oblastí Žiliny alebo so zreteľom na to, že obyvatelia oblasti Žiliny boli vo vrchoch viac doma ako obyvatelia už rovinatnejšej oblasti Trenčína.

Sám názov obce Sverepec, okolo ktorej všetky tieto mohylníky vencovite ležia, môže byť len synonymom názvu obce Divina, Divinka: cirkevnoslov. "sverěp" značilo "divoký, zlý".²⁶ Názov obce Sverepec v tejto súvislosti mohol označovať obec, ktorej obyvatelia úzko súviseli s obyvateľmi hradu Veľký vrch v Divinke, kde asi bolo správne stredisko oblasti Žiliny.

Úzky súvis mohyl okolo Sverepeca s hraničnou čiarou, oblastí Žilina - Trenčín nám overuje skutočnosť, že na Ponitri poznáme zatiaľ slovanské mohyly len v obci Vysočany²⁷ a Veľké Heste,²⁸ pričom obidve tieto obce ležia zasa práve tesne pri hraničnej čiare starých stolic Trenčín - Nitra. Sú v nich zrejme pochovaní bojovníci, ktorí strážili tamojšiu hraničnú oblasť. Z toho nepriamo vyplýva, že hranica historických stolic Nitra - Trenčín je v okrese Bánovce n.B. pôvodu pred-madaríského, a podľa analógie treba pripustiť, že už v dobe veľkomoravskej a pred ňou jestvovali strážené hranice aj iných oblastí. Tak to iste bolo i medzi Pov. Bystricou a Púchovom, kde však po pripojení severného Slovenska k Uhorsku správna hranica zanikla, pravdepodobne po zriadení Trenčianskej stolice. Názov časti Veľkej Udiče - Uhry (pod vrchom Klape) je asi pamiatkou na to, že tu usadili ešte

aj maďarských strážcov hranice. Na temeni Klapeho sú okrem iných aj stopy asi súčasného osídlenia a pod Klapom na inom mieste aj stopy stredovekého osídlenia. Na severnom Slovensku okrem názvu Uhry, Uhrovci už len meno liptovskej obce Uhorská Ves poukazuje na staromaďarské osídlenie. Zrejme v Udiči bola stredoveká obec Ugritz (= Ugrice), ktorú A. Fekete Nagy nevedel presnejšie lokalizovať.²⁹ Stará správna hranica predmaďarská tu zrejme jestvovala ešte aj za určitý čas po pripojení okolia k Uhorsku.

Zásah juhoslovenskej kniežacej moci do severoslovenských pomerov neisto naznačuje názov obce Povina pri Radole na Kysuciach. Pribina sa v historických prameňoch spomína ako Priwina, jeho slovenské meno mohlo byť Privina a názov obce Povina snáď vznikol voľnou obmenou mena Privina (zámenou predložkových častíc Pri- : Po-). V susednej Radole bol murovaný kostol románskeho pôdorysu, možno na mieste staršieho dreveného.³⁰ Na severnejšie ležiacom návrší medzi Krasnom a Zborovom možno podľa miestnych názvov predpokladať dokonca kostol vystavaný už mnichmi írsko-škótskej misie. V tomto pohraničnom údolí s dôležitou medzinárodnou cestou museli mať na zjednocovacom procese staroslovenských kmeňov záujem aj nitrianske kniežatá. Súvis názvu obce Povina s Pribinom nemožno preto jednoducho iba neuznať so zreteľom na nezvyklú obmenu názvu Pri- : Po-vina. Podľa J. Staničala a v a³¹ zvyk menovať osady podľa majiteľa v nominatívnom tvare bol aj staroslovenský.

Mimo Turca možno predpokladať iba jediný hrob veľmoža v osamotenej veľkej mohyle pri Žiline (dosiaľ nepreskúmaná). V Turci je mohyl menej, ale tam zase poznáme hrobov veľmožov niekoľko.

Hroby prostých bojovníkov treba predpokladať v obyčajných mohylách. Kde sú ale hroby pracujúceho pospolitého ľudu? Dostávame sa tak vlastne zasa k spomenu tému už chýbaniu hrobov v tejto oblasti od doby laténskej. Z doby rímskej tu poznáme veľa sídlisk, no ani jeden hrob domáceho ľudu. V dobe starohradištej a stredohradištej tu už máme mohyly (na juh od Považskej Bystrice aj kostrové hroby) a súčasné sídliská, lenže nepoznáme hroby prostej pracujúcej vrstvy. S výhradami treba priпустiť, že prostých rolníkov a pastierov tu pochovávali obdobným neznámym spôsobom ako i v dobe rímskej, že vlastne ide o kontinuitu ponrebného rítu od doby rímskej po hradisko. Nemali by sme medzi dobou rímskou a mladohradištnou priпустiť pastiersko-rolnícky slovanský živel bez známych hrobov (a zatiaľ i bez známych sídlisk) aj v Liptove a na Orave? Ved zatiaľ nepoznáme ani sídliská vrstvy pochované v mohylách okolo Žiliny a v Turci. V Liptove a na Orave chýbajú nielen sídliská, ale i hroby, no nejeden miestny názov i tu naznačuje kontinuitu osídlenia od doby rímskej. Prostá pracujúca vrstva získala nárok na honosnejšiu úpravu hrobov možno až po pokrestančení. Prakticky je nemysliteľné predpokladať, že napr. v Turci za doby veľkomoravskej žilo len niekoľko feudálov a bojovníkov. Pracujúcu vrstvu bez známych hrobov treba priпустiť na celom severnom Slovensku.

Temená opevnení na výšinách sú archeologicky nepreskúmané, poznáme ich len zo zberov. Nemožno preto zatiaľ povedať nič presnejšieho o opevneniach severného Slovenska v dobe hradisko. Nevieme zatiaľ ani o jednom, ktoré by boli vybudovali už v dobe starohradištej v polohe dovtedy neopevnenej a neosídlenej, ani o jednom väčšom opevnení čo i staršieho pôvodu, ktoré by bolo bývalo trvalo osídlené väčším počtom obyvateľstva od doby veľkomoravskej až do vpádu Tatárov. Iba vznik neosídленého refúgia Hradisko nad Stražovom pri Žiline, s výraznými valmi, možno s výhradami datovať do doby veľkomoravskej.

Nebude náhodou, že roztrúsené črepky stredohradištného rázu sa nachádzajú v areáli opevnenia Veľkého vrchu nad Divinkou, na najväčšom severoslovenskom

opevnení. Toto opevnenie hralo určitú úlohu pravdepodobne aj v dobe hradišnej. Na jeho akropole sú aj črepy nádob s okrajmi sice nie typicky hradištnými, vyrobené podľa techniky z doby rímskej, malí však asi už blízko ku keramike hradištej. Možno tu máme doložené osídlenie z prechodnej fázy medzi dobu rímskou a hradištnou. S veľkými výhradami možno rovnako staré osídlenie predpokladať aj na malom opevnení – Hradisku nad Jasenovým pri Rajci, kde som spolu s mladohradištnými a stredovekými črepmi vykopal na nepatrnej ploche temena aj črepy keramiky možno zo spomenutého prechodného obdobia. Toto Hradisko je rovnakého typu ako malé Hradisko tesne vedľa Veľkého vrchu v Divinke; obe opevnenia možno časovo spájať aj so zreteľom na niektoré antropogeografické súvislosti. V Jasenovom pri Rajci je zaujímavé, že tesne oproti Hradisku sa nachádza iné jednoduché opevnenie (väčšie ako Hradisko) na vrchu Háj, na svahu ktorého je sídlisko halštatsko-lateнского rázu; na inom susednom vrchu sa vraj nachádza tretie malé opevnenie, ku ktorému sa zrejme viaže názov susedného vrchu Hradisko (iné ako spomenuté). Vznik troch opevnení v Jasenovom treba spájať s horskou cestou Balt – Balkán.

Okrajový starohradištný črep som našiel na temeni Straníka (opevnenie staršieho pôvodu) nad Tepličkou pri Žiline. Na výšine hradu Strečno som našiel okrajový črep možno z prechodnej fázy do doby hradišnej spolu s vyvinutou keramikou hradištnou a starobylejšiu hradištnú keramiku na výšine hradu Hričov a Lednica. K. Andel našiel hradištnú keramiku pod hradom Vršatec a ja jej stopy na teraske pod temenom opevnenia Koscelisko (zatiaľ neznámeho pôvodu) so stredovekým kostolom v Radole.³² Stopy hradištného osídlenia sú aj na iných hrádkoch alebo výšinných sídliskách. Zdá sa, že na týchto výšinných sídliskách (i bez zachovaného opevnenia) sídlila menšia vojenská posádka, alebo že ide o sídlo miestnych feudálov; iste tu najde o sídliská prostého rolnického alebo pastierskeho ľudu. S výhradami možno predpokladať, že pôvod hradskej správy siaha na severnom Slovensku už do doby veľkomoravskej. Bolo by osožné z tohto stanoviska aspoň presondovať najstaršie slovenské hrady.

Z rôznych súvislostí je zrejmé, že aspoň oblasť Žiliny bola rozdelená na menšie správne celky už v dobe veľkomoravskej, možno i prv. V takom rozdelení majú možno pôvod najstaršie historické hrady. Hričov a Veľký vrch nad Divinkou sa zdajú poskytovať zatiaľ najviac najstaršej keramiky, ktorú možno klásiť do staršej doby hradišnej alebo tesne pred ňou. Rovnako staré sídlisko možno predpokladať aj na Lietave, tam sa však ešte ani nesondovalo a nevedno, či vraty so starším osídlením nedstránili pri murovaní v historických storočiach. Názov Starého hradu oproti Strečnu asi neoznačuje hrad starší ako Strečno, ale ide pravdepodobne o odvodeninu termínu "starať sa" v zmysle "strážiť" (alebo o hrad, ktorý postavili skôr ako na Strečne); historikov názov Starhradu pri Strečne stále mylí.

Pravdepodobne až po dobe veľkomoravskej začínajú vznikať menšie hrádky na výšinách, niektoré boli asi opevnené len drevenými hradbami bez zemných úprav. Možno v nich vidieť doklad o pokračujúcej feudalizácii oblasti alebo o zdokonalovaní bezpečnostného systému pri vystupňovanom maďarskom alebo inom nebezpečí. Z doby hradišnej zaiste pochádzajú aspoň niektoré miestne názvy typu Stráž, Žiar vo význačných strategických polohách; z ich vzájomného dopĺňovania inými antropogeografickými hodnotami veľmi dobre vyplýva i pri doterajšom nedostatku podrobnejších archeologických dokladov, že aspoň širšia oblasť Žiliny bola osídlená dávno pred stredovekom a že šlo o územie s určitou organizáciou. Je celkom isté, že údolný pás Považia a Turca je osídlený oddávna.

Hradištné stopy osídlenia strážnych polôh, a stopy osídlenia asi vedúcej vŕstvy na Považí a v Turci ako-tak poznáme. Nedostatočné sú však poznatky o osídlení pracujúcej vŕstvy, ktorá musela žiť z rolničenia a z chovu dobytka. Z nálezov kostí na sídlisku Dedovec v Považskej Bystrici vyplýva, že určité percento mäsitej potravy sa získávalo aj lovom divých zvierat. Rybárenie máme doložené na Dedovci nálezom železnej udičky. Starohradištné a stredohradištné osídlenie Prečína, Považskej Bystrice, Veľkého Kolačina a Ilavy muselo byť prevažne rolnícke. To isté platí aj o mladohradištnom sídlisku v Púchove (i stopy starohradištné, ide pravdepodobne o dlho trvajúce sídlisko), stredohradištnom sídlisku vo Veľkom Košeckom Podhradí, starohradištnom sídlisku v Považskom Chlmci a mladohradištnom (stredohradištnom?) sídlisku v Sučanoch. Z pohľadu na mapu je zrejmé, že ide o miesta, ktoré mali okrem výhody dostatočnej výmery vhodnej polnopoľárskej pôdy súčasne aj výhodnú strategickú polohu. Podľa analógií totičnej polohy treba hradištné sídliská predpokladať aj inde na strednom Považí; zatiaľ sme ich z rôznych príčin nemohli vyhľadať. Niekoľko známych sídlisk je na ploche osídlenej už v dobe rímskej a staršej, o niektorých možno s výhradami predpokladať, že po systematickom výskume sa podarí dokázať ich neprerušené osídlenie od doby rímskej. Niektoré mohli byť po určitej prestávke znova osídlené v dobe hradistej. Zdá sa, že rolnícke obyvateľstvo týchto sídlisk hľadalo súčasne aj na priaznivú strategickú polohu. Vo Veľkom Košeckom Podhradí ide o polohu niekoľko sto metrov od stredovekého hradu, ktorého výšina bola osídlená už v dobe rímskej (hradištné osídlenie hradu je nedoložené), v Prečíne o polohu pod malým opevnením asi z doby rímskej a v Považskom Chlmci pod malým opevnením neznámeho pôvodu.

Okrem spomenutých väčších alebo dlhšie trvajúcich sídlisk v dolinách poznáme na strednom Považí a v Turci asi 30 polôh so stopami hradistej osídlenia.³³ Dosiaľ nepoznáme sídliská patriace k najväčším trom mohylníkom zo Žilinskej kotlinky (Krasňany, Bánová, Bitarová) a k mohylníkom z okolia Sverepca. Možno to vysvetliť tak, že vŕstva v nich pochovaná nežila na sídliskách dedinského typu, ale na lazovitý spôsob, ktorý ľahko zachytí archeologicky. Niekoľko nálezov porušených osamelých mladohradištných domov (Martin, Priekopa, Bánová) naznačuje, že aj v predchádzajúcich hradistej obdobiah nemuseli tunajší Slovania žiť len na sídliskách dedinského rázu. Dlhšie trvajúce sídliská typu dedín v Považskej Bystrici a Prečíne sa zdajú byť skôr výnimkou ako pravidlom. Pri stopách stredohradištného (i starohradištného) osídlenia na pomerne malej ploche nechcem bez výskumu predpokladať, že ide o stopy osamotených domov.

Možno nie je náhodou, že Dedovec v Považskej Bystrici i susedný Prečín ležia tesne na juhozápadnej geografickej hranici severného Slovenska. Odtiaľ severnejšie a východnejšie poznáme zatiaľ (na severnom Slovensku) jedno iné rovnako veľké alebo rovnako dlho trvajúce hradistné sídlisko – v Hliníku pri Bytči, ktorého obyvatelia asi súčasne strážili križovatku cest z Poodria a považskou hradiskou v dnešnej Bytči i v nedalekej Kotešovej. Podľa typu osídlenia nemožno vylúčiť, že ide o vplyv z roviny. Po celom severnom Slovensku snáď všeobecne prevládalo lazovité osídlenie. Z neho možno vysvetliť aj archeologicky doloženú skutočnosť, že v Považskej Bystrici okrem väčšieho sídliska na Dedovci nachádzali sa v tom istom údolí vo vzdialosti 1 - 1,5 km z oboch strán Dedovca ešte dve iné polohy s hradistným osídlením (možno len niekoľko domov). Ešte sa neskúmalo ani na jednom starohradištnom sídlisku s predchádzajúcim osídlením doby rímskej. Dovtedy nemôže byť jasno v probléme kontinuity osídlenia od doby rímskej po dobu velkomoravskú.

Zaujímavou možnosťou je, že starohradištných dedinských sídlisk bolo viac ako stredohradištných, a že tieto starohradištné sídliská sú priamym pokračovaním sídlisk z doby rímskej. Výskumami táto možnosť nie je ešte preverená. Svedectvo skromného typického materiálu zo zberov je nespolahlivé.

Ak zhrnieme spomenuté okolnosti, t.j. že hroby prostej pracujúcej vrstvy severného Slovenska sme ešte nezachytili a že hradištne osídlenie bolo možno všeobecne lazovité, veľmi jasne sa vysvetlí, prečo sa zdá, že severné Slovensko ostalo až do stredoveku veľmi riedko osídlené. Vznik stredovekých dedinských sídlisk nemôže predstavovať vznik dedín v oblasti dovtedy neosídlenej,³⁴ ale len akúsi reorganizáciu dovtedajšieho osídlenia, súvisiacu možno so zmenou politicko-hospodárskych pomerov po pripojení severného Slovenska k Uhorsku. V tejto súvislosti by nám veľmi prospelo, keby sa historici na podklade zachovaných historických prameňov podrobnejšie pokúsili osvetliť severoslovenské pomery v XIII. – XIV. storočí, aby sme sa potom so zreteľom na známe archeologicke a iné fakty mohli pokúsiť o premiestnenie pomerov zo spomenutých storočí do doby predchádzajúcej.

Z viac-menej náhodného prieskumu intravilánov historických osád sa zdá vyplývať, že hradištne osídlenie sa veľkou väčšinou vyhýbalo polohám tesne na dnešných dopravných trasách. Od praveku až po dobu veľkomoravského sídliska tejto oblasti ležali obyčajne tesne pri úpätí hôr, najčastejšie pri výtoku potoka z horskej doliny, kdežto stredoveké osady tesne na trase hradskej. Zdá sa, že koncom doby hradištnej okrem zániku doterajšieho lazovitého typu osídlenia súčasne nastáva aj premiestňovanie sídlisk k pobrežiu Váhu alebo inej väčšej rieky; obyvatelia prestávajú klásiť dôraz na ochranu, ktorú poskytoval les tesne na okraji sídliska. Presídlovanie z lazov do obcí možno nastalo na rozkaz feudálnej vrchnosti. Je možné, že na Kysuciach toto presídlovanie nenastalo a že nejeden tamojší laz je starší ako vplyv vlašskej kolonizácie (zatiaľ o tom svedčia len niektoré starobylé názvy lazov).

Stopy osídlenia stredného Považia a Turca na opevnených a neopevnených výsinách patria pravdepodobne vrstve feudálov alebo vrstve vojenskej. Táto oblasť bola osídlená dávno pred pripojením k Uhorsku a len z toho je jasné, prečo sa v zakladajúcich listinách mnohých stredovekých osád spomína už plne špecifikovaná nomenklatúra staršieho pôvodu, hoci sa v týchto listinách stereotypne uvádzá, že ide o územie neosídlené. So zreteľom na lazovitý typ osídlenia bude zdlhavé toto osídlenie archeologicke zachytiť, potrvá preto pomerne dlho, kým budeme mať archeologicky jasno o hradištnom osídlení severného Slovenska.

Z antropogeografických súvisostí je zrejmé, že ani Liptov nemohol ostat v dobach pred stredovekom neosídlený; týka sa to aj dolnej Oravy. No na rozdiel od stredného Považia a Turca, v Liptove a na Orave nepoznáme zatiaľ prakticky ani sídliská ani pohrebiská.

Podrobnosti každodenného života ľudu severného Slovenska v dobach, z ktorých nemáme zatiaľ dostatočných pamiatok, môžu priniesť len systematické výskumy alebo ojedinelé šťastné nálezy.

Je veľmi pravdepodobné, že sídlisko Dedovec v Považskej Bystrici bolo ohrazené drevenou hradbou, ktorú asi obtekal potok. Takýto typ dedinského sídliska máme v tejto oblasti doložený názvom Ohrádza už v dobe rímskej v Divinke,³⁵ kde trojpolné hospodárenie poznali možno už pred touto dobou. Na Dedovci v Považskej Bystrici podľa výsledkov doterajšieho výskumu stavali dokonalejšie typy domov s viacerými štvorcovými izbami pod jednou strechou, ba aj iný, ešte väčší typ domu.³⁶ V oblasti s dostatom kvalitného dreva nemôžu prekvapovať stopy vyvinu-

tého tesársstva. Z výskumu na Ohrádzí v Divinke r. 1959 je zrejmé, že sa tu stávali väčšie domy s viacerými izbami pod jednou strechou už v dobe rímskej.

Spomenul som už, že názov obce Pruské poukazuje na kolonizáciu baltických Prusov ešte pred pripojením oblasti severného Slovenska k Uhorsku. Na príchod kolonistov odkiaľsi zo stredného Poodria, teda približne z rovnakého smeru, máme jazykovedné doklady aj inde; treba ho datovať aspoň do doby veľkomoravskej. Názov obce Upohlav (1 km od geografického rozhrania oblasti Žilina - Trenčín) podľa stredovekých záznamov typu LWPOHLAW, HLWPOHLAW, HLWPOGLAW³⁷ pôvodne znel LUPOGLAV ("GLUPOGLAV"), čo je etymologicky totožný názov ako názov kmeňa LUPIGLAA, ktorý bavorský geograf spomína kdeši v strednom Poodri. (G)Lupoglavcom tu kedy si zverili stráženie prechodu pravobrežnej považskej hradiske cez hranice severoslovenského kmeňa.

Na inom mieste máme zasa náznaky o prichode kolonistov, nasjkôr chorvátskych - mohyla v lese Chorvátky, chotár Dolný Lieskov, názov obce Pražina (nejde tu o vplyv sliezskej Chorvátov?) a nedaleko možno pripustiť osadu starých Madarov. Ide zatiaľ o poznatky len jazykovedné, časom ich budeme môcť možno overiť aj archeologicky, známe historické poznatky alebo náznaky sa možnosti prichodu cudzích kolonistov do našej oblasti nepriečia. Jazykovednými poznatkami možno doložiť aj vplyv českej jazykovej oblasti, pravdepodobne z čias pôsobenia premyslovskej vplyvu medzi zánikom Veľkomoravskej ríše a pripojením oblasti severného Slovenska k Uhorsku. Ale možno predpokladať aj vplyv opačného smeru, z našej oblasti do Čiech (v dobe veľkomoravskej?).

Niekoľko miestnych názovov poukazuje na poľských kolonistov; presnejšie ich zatiaľ nemožno datovať. Z doby Boleslava Chrabrého by boli vecne najpravdepodobnejšie, ale môžu byť staršie i mladšie. Jednu ojedinelú nádobu stredohradištného rázu z Dedovca možno spájať s výrobou obdobne zdobených nádob v Poľsku.

Archeologický materiál zo severného Slovenska je zatiaľ známy len medzivite, nemožno ešte povedať, čo z neho patrí k celku hradištej kultúry z juhoslovenských rovín a čo z neho predstavuje domáci vývoj na severnom Slovensku. Z Dedovca v Považskej Bystrici máme dva okrajové fragmenty nádob s ústím dnu zahnutým, ku ktorým zatiaľ v starohradištnom materiáli zo Slovenska niesú analogii. Časť keramického materiálu z Dedovca bližšie súvisí s keramikou z juhomoravských Dol. Věstoníc, nevedno či ide o priamy súvis; zemepisne leží stredné Považie bližšie k Moravskému Slovácku ako k juhoslovenskej rovine. V Dol. Věstoniciach i na Dedovci možno pripustiť vplyvy keramiky starosliezskej; s vplyvom rovnakého smeru k nám prišli napr. názvy Pruské, Upohlav.

O materiálnej kultúre severného Slovenska v dobe hradištej nemáme ešte jasno, objasnenie asi nebude celkom jednoduché. Treba ľutovať, že ešte menej ako stredné Považie a Turiec poznáme v dobe hradištej ostatné doliny a údolia, ktoré koldokola susedia s oblasťou severného Slovenska. Vzhľadom na prirodzený súvis stredného Považia s juhoslovenskou rovinou cez oblasť Trenčína sa veľmi žiada bližšie spoznať okolie Trenčína, kde sa možno súčasne križujú vplyvy z Moravy.

Musíme sa zamyslieť nad politickým osudom severného Slovenska po zániku Veľkej Moravy. Historici predpokladajú, že ho k Uhorsku pripojili až kedy si v XI. storočí.³⁸ Presnejšie o tom nič nevieme. Archeologické poznatky k tomu pravdepodobne prispejú. Je reálne predpokladať, že vzťahy severného Slovenska k Morave nezanikli ani po prechodnom ovládnutí kraja Poliakmi a možno aj Premyslovcami. Možno so zreteľom na kontinuitu starých stykov si pražské biskupstvo ako nástupnícka organizácia cirkevnnej organizácie veľkomoravskej nárokovalo aj "provinciu Vag", zrejme najmenej stredné Považie.³⁹ Tu treba pripomenúť, že v Beluši tesne

vedla novšieho kostola stojí zachovaný románsky kostolík sv. Anny. Jeho portál je už včasnogotický, ale pôdorys má rovnaký aký mal v moravskom Starom Meste (podľa informácie V. Hrubého) románsky kostolík sv. Víta, v ktorom podľa tradície pokrstili české knieža Bořivoja. Dĺžka kostola sv. Anny v Beluši je rovnaká ako dĺžka IV. kostolíka (s murovanými hrobkami) v Mikulčiciach⁴⁰ (pôdorysy sú odlišné). Nedaleký kostolík v Slavnici - Pominovci je tiež skoro rovnako dlhý ako kostolík v Beluši.⁴¹

Ak aj včasnogotický portál kostola sv. Anny v Beluši nepredstavuje sekundárnu stavebnú úpravu, predsa len zhoda dĺžok kostola v Mikulčiciach a v Beluši je sotva náhodná a treba predpokladat, že v Beluši ide o dôkaz kontinuity staviteľského umenia od doby veľkomoravskej, možno na území Moravy. Nie je vylúčené, že románske kostolíky v Beluši a v Slavnici - Pominovci sú staršie ako sa zatiaľ zdá, alebo snáď ide o murované repliky starých drevených kostolov. Archeologicky sú oba neznáme; pri pochovávaní v dobách neskorších asi na oboch miestach porušili alebo zničili možné hroby mladohradištné (prípadne i staršie). Náhodný nález lebky pod kamennou platňou v areáli kostola v Slavnici - Pominovci poukazuje skôr na mladohradištné, ako na pozdejšie hroby.

Tak alebo onak treba pripustiť, že kostol sv. Anny v Beluši je dôkazom pretrvávania tradícii z doby veľkomoravskej.

Výskum cintorína pri stredovekom kostolíku v Radole na Kysuciach sme ešte nezačali, sú však náznaky, že už pred stredovekým kostolom tam stál kostol drevený s rovnakou situáciou. V jeho farskom obvode sú názvy z cirkevnej sféry veľkomoravskej.⁴² Na návrší medzi Krásnom a Zborovom možno dokonca predpokladat podľa etymológie názovov Klubina, Zborov kostolík postavený už írsko-škótskymi mnichmi, teda okolo r. 800 (skôr?), ktorého vznik by sme tu snáď mohli vysvetliť prenikaním spomenutých mnichov do Povislia po prastarej ceste údolím Váhu a Kysuce, a nie zámerným pokreštančovaním Kysúc. V tejto súvislosti ide vlastne o najstarší známy náznak prenikania kresťanstva na územie Polska.

Predpokladu skorého prenikania kresťanstva do oblasti Žiliny protirečí možnosť, že pohanský mohylník v Skalici je dokladom o príchode ešte pohanského ludu z oblasti Žiliny ku Skalici. V. Budinský - Krička kladie začiatok ním preskúmaného kostolného radového cintorína v Martine k r. 1050,⁴³ teda do čias, kedy ešte táto oblasť bola snáď mimo hranice Uhorska alebo v čase pripojenia k Uhorsku. Pohrebiská a kostoly treba predpokladať aj inde v tejto oblasti, v polohách dôležitejších ako v Martine, napr. v Žiline a v iných severoslovenských mestách.

Niektoré najstaršie kostoly mohli byť na hradoch (Radola a možno i Kavča nad Kostelcom) alebo v ich tesnej blízkosti: pri hrade Hričov asi bol kostol sv. Emeráma, v Divinke asi kostol sv. Michala. Dnešný kostolík sv. Jána Nepomuckého v Divinke by podľa pôdorysu mohol byť románsky, stavba sama je vraj novoveká, stojí ale tesne na okraji "púchovského" sídliska, čo nemusí byť náhodou.

Iné kostolíky, pôvodne možno len drevené, sa asi nachádzali v osadách, z ktorých vyrástli stredoveké mestá alebo v ich blízkosti (kostol sv. Štefana v Žiline, sv. Trojice pri Ružomberku). Kostol írsko-škótskych misionárov stál možno na návrší nad Krásnom a ak tam, pravdepodobne aj niekde inde na Považí. Počet kostolov z XIII. storočia nepoznáme, premietat počet kostolov podľa zoznamu pápežských desiatkov zo XIV. storočia do XIII. stor. nie je spoľahlivé, lebo v nom iste nie sú zapísané všetky kostoly, napr. ani kostol v Rajci, o ktorom sa traduje, že je z r. 1102 a ktorý má zachovanú románsku vežu. Okrem kostola v Radole nemáme objasnený pôdorys ani jedného iného severoslovenského kostola z čias pred

XIV. storočím. V nasledujúcich storočiach sa kostoly prestavovali alebo zväčšovali. Len náhodou v Beluši novší väčší kostol postavili tesne vedľa románskeho. Inde - okrem Pominovca (obec Slavnica) - sa románske kostolné stavby stratili, z toho ale neplynie, že ich na Považí nebolo viac. To je otázka budúceho výskumu.

Na severnom Slovensku pravdepodobne už pred jeho pripojením k Uhorsku bolo aspoň niekoľko kostolov, nevieme ale kde (aj v Radole?). Na hradoch či v osadách z ktorých vyrástli mestá? Názvy Klubina, Harvelka, (Zborov), Crkovo⁴⁴ na území fary v Radole poukazujú na kresťanstvo z doby veľkomoravskej, ale pri výskume na Dedovci v Pov. Bystrici sme zistili okolnosti, ktoré svedčia o pohanstve alebo aspoň o prežívani pohanských predstáv (kamenné koliesko a idol v tvare idolov eneolitickej, obdobnej ako na "púchovskom" sídlisku Ohrádzka v Divinke). Na tradičie veľkomoravského kresťanstva poukazujú však aj proporcie kostolíka sv. Anny v Beluši.

V časoch po pripojení severného Slovenska k Uhorsku asi vznikli malé opevnenia, ku ktorým sa viažu názvy Bašta, Baštisko, (Pod)turna v obciach Strečno, Podturna a medzi obcami Kostelec a Záskalie. Názvy Bašta, Baštisko, Turna sú iste už stredovekého pôvodu, v predchádzajúcom hradisteľom období ich v tomto kraji nepoznali, lebo tieto názvy sa neviažu ani k jednému predhistorickému opevneniu. Predhistorické opevnenia sa tu bežne označujú názvami typu Hrádek, Hrádok, Hradisko, Hradište.

V Strečne ide o výšinu tesne vedľa murovaného hradu so zemným opevnením v podobe malého kruhu (rovnako ako v Podturni), ktoré je datované pozdnohradištnými črepmi. V Strečne a v Podturni stála iba nemurovaná veža, ako o tom jasne svedčí okrem pôdorysu aj názov Bašta, (Pod)turna. Murovanou replikou takejto veže je najstaršia časť hradu Budatín, jeho románska veža, ktorá podľa listiny hradného archívu (zhorel za revolúcie 1848/49) stála už r. 1170 (podľa informácie R. M a r s i n u). Vtedy niekedy asi jestvovali vežovité opevnenia aj v Strečne a v Podturni.

Podturna stráži vchod hradiskej zo Spiša do kotliny Liptova; 1 km vedľa, na druhom brehu Váhu, v polhe ohrozovej povodňami leží obec Uhorská Ves, v ktorej podľa názvu sa usadili maďarskí kolonisti. Uhorská vrchnosť po pripojení Liptova k Uhorsku pochopiteľne nedôverovala domácomu slovenskému živlu a stráženie vchodu do Liptova zverila Maďarom, ktorí zrejme súviseli s vežovitým opevnením, postaveným na pozdnohalštatskom (? atyp. čriepky sa nedajú presne datovať) opevnení Velinok. Usadenie Maďarov v polhe ohrozovej povodňami najlepšie možno vysvetliť tým, že výhodnejšie polohy boli už oddávna zaujaté domácim slovenským živilom a že pre pristáhovaných Maďarov prakticky nebolo miesta v antropogeograficky výhodnejších polohách. Z toho nepriamo plynie, že v okolitých obciach tu už pred pripojením k Uhorsku sídlili Slováci, hoci archeologicky ich tu zatiaľ v dobe hradisteľnej nevieme doložiť.

Hrádok Kavča medzi Záskalím a Kosteľcom nemá zachovanú kruhovú vežu. Na jedinom možnom príchode je malá teraska a svah pod ňou sa nazýva Baštisko. Podľa tvaru môže ísť o opevnenie staršie ako stredoveké. Názov 1 km na sever vzdialeneho vrchu Vojanek zrejme súvisí s vojenskou posádkou Kavče. Názov obce Kostelec pri Kavči môže byť pamiatkou na zaniknutý drevený kostolík na Kavči. Na tomto hrádku bolo možno v dobe mladohradištejného sídlia politickej a cirkevnej správy okolia Pov. Bystrice pred vznikom murovaného hradu nad Považským Podhradím. Veža v Podturni a Strečne postavili so zreteľom na príchod nebezpečia od východu alebo severu (Budatín), poloha Kavče je iná, ako aj jej typ opevnenia. Vznik Kavče možno datovať ešte do čias pred pripojením k Uhorsku.

Dostávame sa k problému vzniku severoslovenských miest už pred príchodom nemeckých kolonistov. Zo Žiliny samej nemáme o tom ešte priame archeologickej doklady, ale kostol sv. Štefana mimo jej intravilánu leží presne na ceste prehistorického pôvodu z Hričova do stredu intravilánu Žiliny. Kostol je podľa V. Mencu starší ako príchod nemeckých kolonistov, vznikol snáď ešte prv ako predpokladá V. Mencu,⁴⁵ možno v dobe pripojenia oblasti k Uhorsku. Už vtedy treba predpokladať v intraviláne Žiliny slovenskú osadu, lebo prednemecký kostol sv. Štefana leží na ceste smerujúcej do stredu intravilánu Žiliny.⁴⁶ Príznačné je, že miestna povest neliterárneho pôvodu z Radoly spája zánik kostola v Radole so vznikom kostola sv. Štefana v Žiline v čase akéjsi veľkej bitky: tento žilinský kostol vraj vystavali ako pamiatku na uzavretie mieru. Ide o udalosť v súvislosti s pripojením oblasti k Uhorsku a o zánik pôvodného dreveného kostola v Radole? Vznik Žiliny je asi starší ako príchod nemeckých kolonistov. Z udržania sa pôvodnej slovenskej vrstvy mesta najskôr vyplynuli spory, ktorých rozriešenie prináša v prospech slovenskej vrstvy známa listina kráľa Ľudovíta I. z r. 1381 - Privilegium pro Slavis.⁴⁷

O predkolonizačnom pôvode Považskej Bystrice máme jasné dôkazy archeologicke zo sídliska Dedovec (je najmenej 600 rokov staršie ako príchod nemeckých kolonistov), ako aj historický dôkaz, že až do XIV. storočia sa Považská Bystrica spravovala právom slovanským.⁴⁸

Predkolonizačného pôvodu je podľa výskumu radového pohrebiska v centre Liptova, v Lipt. Mikuláši (výskum V. Budinského - Kričku⁴⁹) aj toto mesto. Významnejšiu polohu ako Považská Bystrica, Žilina, Martin a Liptovský Mikuláš mali zo stredovekých miest severného Slovenska už len Ružomberok a Bytča, odkiaľ zatiaľ chýbajú doklady o predkolonizačnom slovenskom osídlení. V ostatných spomenutých mestách máme priame alebo nepriame doklady, že v nich jestvovali slovenské osady už pred príchodom nemeckých kolonistov.

Z intravilánu Bytče hradištne pamiatky nepoznáme, stopy (staro-?) a stredohradištneho osídlenia sú z tesne susediaceho Hliníka (úpätie vrchov), ktorého poloha ovládala križovatku v Bytči a súčasne i 4 km vzdialenosť križovatku v Kotešovej (cesta z Poodria v Bytči alebo v Kotešovej prechádza cez Váh). Najstarší kostol okolia bol možno v Petroviciach (mimo intravilánu). Zvyšky drevených stredovekých domov a drevenej studne zachránili v Bytči "Na mesci", kde podľa tradície stála kedysi Bytča.⁵⁰

Zaujímavé je, že v Žiline, Bytči i v Martine poznáme stopy mladohradištneho osídlenia vo vzdialosti niekoľko sto metrov od historického intravilánu (v Žiline na terase s osídlením už "púchovským", v Martine pri úpätí svahu nad Dukelskými kasárňami), v Bytči na terase "Na mesci". Dedovec v Považskej Bystrici je od mesta vzdialenosť 1 km.

Z Liptovského Mikuláša hradištne sídliskové pamiatky ešte nepoznáme, budú pravdepodobne tiež v meste samom alebo v jeho tesnej blízkosti.

Ružomberok má strategicky obdobne výhodnú polohu ako Žilina, preto sotva bol v dobe hradištnej neosídlený; nepriamo o tom svedčí názov vrchu Dedon tesne nad Červenou (pri Ružomberku), názov rovnakého zmyslu ako Dedovec s hradištným sídliskom v Považskej Bystrici.

Nemožno predpokladať, že stredoveké osídlenie Považskej Bystrice, Bytče, Žiliny, Martina, Ružomberka a Mikuláša sa začína až po príchode nemeckých kolonistov. Po príchode tejto privilegovanej vrstvy nastáva zrejme len právna a hospodárska reorganizácia dovtedajších význačnejších sídlisk. Určitú úlohu asi hral

aj pravdepodobný úbytok obyvateľstva po tatárskom vpáde. To je však už doba, o ktorej možno vytažiť viac poznatkov z prameňov historických ako z prameňov archeologických, hoci je isté, že archeológia a poznatky z iných vedných odborov nám objasnia udalosti, o ktorých sa prípadne v historických prameňoch neuchovalo ani stopy.

Treba napr. objasniť, prečo sa po pripojení oblasti severného Slovenska k Uhorsku v Liptove kládol dôraz na obsadenie polohy s významným osídlením už na rozhraní neolitu a eneolitu - v Bešeňovej. Názov Bešeňovej je maďarského pôvodu, označuje príslušníkov kmeňa Plavcov. Tesne oproti Bešeňovej na druhom brehu Váhu v Lipt. Michale sa našli zatiaľ jediné stopy stredohradištneho osídlenia Liptova; poloha Bešeňová - Liptovský Michal bola zrejme dôležitá už za doby veľkomoravskej. S Liptovským Michalom susedia obce Vlachy a Vlašky, ktorých názvy ukazujú na kolonistov z Itálie (obce ležia tesne oproti Liptovskej Mare s významným osídlením v dobe rímskej). Na juhovýchod od Vlách sú obce Gótovany a Galovany, ktoré napriek mienke historikov (podľa znenia stredovekých zápisov ich názvov) hádam predsa len súvisia s kolonizáciou Galov a Gótov v tejto polhe. Keď Liptovskú Maru a popri Gótovanoch prechádza geografické rozhranie stredom Liptovskej kotliny, po ňom možno viedla miestna správna hranica už pred pripojením tejto oblasti k Uhorsku a uhorská správa pri zachovaní starších pomerov túto hranicu možno len zabezpečila kolonizovaním Plavcov a Italov, ako východný okraj Liptova zabezpečila kolonizovaním Madarov v Uhorskej Vsi. V historických prameňoch o tom nemáme bližšie zprávy, archeologicky ich možno časom zistíme. Sufix -any v názvoch osád označuje pravidelné staršie osady ako sú napríklad osady so sufikom -ice. Z rozloženia takýchto názvov tiež čosi vyplýva pre dobu pred-historickú (Krasňany pri Žiline, Vysokočany - oboje s mohylami) o spoločenskom rozvrstvení obyvateľov oblasti. Problém je zatiaľ nespracovaný.

Zo svedectva týchto a iných miestnych názvov vyplýva, že pri objasňovaní minulosti severného Slovenska sa so zreteľom na pomerne značnú chudobu archeologickej i historických prameňov nebudem môcť zaobíť bez poznatkov z iných vedných odborov, najmä jazykovedy. Na problematiku slovanského osídlenia tejto oblasti sa musíme pozerať štrukturálne, jednotlivé poznatky budeme musieť mozaikovo dopĺňať. Nesmieme sa nechať deprimovať chudobou alebo chýbaním archeologickej pamiatok, možno len zdánlivým, keď iné poznatky jasne svedčia, že tento kraj Slovania obývali dávno pred tatárskym vpádom. Isté je, že na neúrodnejšom severnom Slovensku nemohlo byť pri vtedajších primitívnych hospodárskych podmienkach toľko obyvateľstva ako na juhoslovenských rovinách. Severoslovenského obyvateľstva muselo byť menej a bolo iste chudobnejšie; úmerne k tomu aj archeologickej pamiatok muselo zostať menej a chudobnejších. Ved vlastne až teraz pri budovaní socializmu sa začína vyrovnávať životná úroveň obyvateľov severného Slovenska s úrovňou juhoslovenskou.

Pre pomernú chudobu severoslovenských pamiatok by však nebolo správne resignovať na výskumy na severnom Slovensku a ponechať tak veľké percento národa bez svedectva o minulosti a práci jeho predkov.

P o s n á m k y

- 1 Petrovský - Šichman A.J., Praveké opevnenie v Divinke, Študijné tvesti AÚSAV 2 (Janšákov sborník), 1957, 87 - 89.
- 2 Výskumy P. Čaplovíča na Orave, pozri napr. Čaplovíč P., Výskum na Hrádku pri Istebnom, AR IX, 1957, 777 - 784.
- 3 Petrovský - Šichman A., Žilinský kraj v praveku, Vlastivedný sborník Žilinského kraja I, 1958, 14 - 18.
- 4 Budinský - Krička V., Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 94, 95, 96; podľa ústneho osnámenia P. Čaplovíča výskumom r. 1959 sa zistili ďalšie.
- 5 Petrovský - Šichman A., l. c., 15 (mapka význačnejších hrádkov).
- 6 Budinský - Krička V., Zpráva o pokusnom výskume na slovanskom mohylníku v Bitarovej (okr. Žilina), SIA V, 1957, 458.
- 7 Ondrouch V., Územie Československa v Geografii Kláudia Ptolemaia, Naša veda V, 1958, mapa na str. 18. Benninger E., Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei, Reichenberg-Leipzig 1937, 139.
- 8 Grécky termín vraj pochádza z kaukazského ZIDO.
- 9 Ondrouch V., l. c., 17.
- 10 Káralal K. a M., Slovenský slovník z literatúry aj nárečí, Banská Bystrica 1923, 18.
- 11 Benninger E., Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei, 68 - 74.
- 12 Böhm J., Germánske kmény v našom prostredí, Přehled československých dějin I, Praha 1958, 33.
- 13 Böhm J., l. c., 37.
- 14 Nepublikovaný výskum autora.
- 15 V. Budinský - Krička ústne.
- 16 Benninger E., l. c., 45 - 49: Mojtíň, Veľká Lomnica, Liptovský Ján, Liptovský Mikuláš.
- 17 Filip J., Počátky slovanského osídlení v Československu, Praha 1946. Nejedlý Z., Dějiny národa českého I, II, Praha 1949, 1955.
- 18 Dekan J., K problémom slovanského osídlenia na Slovensku, Historica slovaca VI - VII, 1948, 64.
- 19 Chaloupecký V., Staré Slovensko, 85 (listina z roku 1208).
- 20 Stanislav J., Slovenský juh v stredoveku II, Turč. Sv. Martin 1948, 484.
- 21 Budinský - Krička V., Nález staroslovanského pohrabišta v Nosiciach (okr. Púchov), ČMSS XLI, 1950, 52.
- 22 Križanová Š., Nález staroslovanského hrobu v Ďurďovom, ČMSS XXVII - XXVIII, 1936-37, 62, 63.
- 23 Tu ich najnovšie zistil spolupracovník Krajského múzea v Žiline Š. Meliš; zo Sverepca podľa infoemácie, ktorú mi dal obyvateľ D. Moštenca A. Kolek.
- 24 Podľa informácie, ktorú mi dal tamojší občan, vyhľadal ich Š. Meliš.
- 25 Križanová Š., Archeologické nálezy z Trenčianskych Biskupíc, Historica slovaca V, 1947 (Eisnerov sborník), 43 - 46.
- 26 Holub - Končný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1952, 363.
- 27 Budaváry V., Výskum staroslovanských mohy - v Brezolupoch a v Jerichove (obec Vysočany, okr. Bánovce nad Bebravou), SMS 1935, 355 - 364.

- 28 Porubský J., Výskum na Žiarovom pohrebišku zo staršej doby železnej a na slovanskom mohylníku vo Veľkých Hostiach, AR VI, 1954, 345 - 351.
- 29 Fekete Nagy A., Trencsén vármegye, Budapest 1941, 200.
- 30 Petrovský - Šichman A., Zo starších dejín Kysúc, Vlastivedný sborník Žilinského kraja III, 1959, 96 - 100.
- 31 Nejeden doklad v diele J. Stanislava, Slovenský juh v stredoveku, Turč. Sv. Martin 1948.
- 32 Petrovský - Šichman A., l. c.
- 33 Petrovský - Šichman A., Žilinský kraj v praveku, Vlastivedný sborník Žilinského kraja I, 1958, 20 - 21.
- 34 Petrovský - Šichman A., l. c., 22.
- 35 Petrovský - Šichman A., Praveké opevnenie v Divinke, Studijné zvesti AÚSAV 2 (Janšákov sborník), 1957, 87 - 89.
- 36 Petrovský - Šichman A., Výskum hradištného sídliska Dedovec v Považskej Bystrici, Vlastivedný sborník Žilinského kraja II, 1959, 92-93; pri pokračovaní výskumu v r. 1958 sa situácia veľkých domov ukázala inou ako je na plánku.
- 37 Fekete Nagy A., l. c., 149.
- 38 Ratkoš v kolektívnej práci Přehled československých dějin I, Praha 1958, 91, 93.
- 39 Chaloupcký V., (Staré Slovensko, Bratislava 1923, 232) myslí asi na dolné Považie.
- 40 Pouliček J., Die neuesten Entdeckungen auf dem Burgwalle "Na Valách" bei Mikulčice, Bez. Göding, Referáty o pracovních výsledcích českoslov. archeologů za rok 1958, část I., Liblice 1959, 130.
- 41 Mencl V., Stredoveká architektúra na Slovensku, Praha-Prešov 1937, 130; dĺžka os kostola bola 10,5 m.
- 42 Petrovský - Šichman A., Zo starších dejín Kysúc, Vlastivedný sborník Žilinského kraja III, 1959, 96 - 100.
- 43 Budinský - Krička V., Prvé nálezy staroslovenských radových pohrebišť hradištných na strednom Slovenku, SMSS XXXVI-XXXVII, 1942-43, 13-56.
- 44 Petrovský - Šichman A., l. c.
- 45 Mencl V., (l. c., 338, 339) ho datuje do polovice XIII. storočia. Podľa prof. M. Vlkoláčka, ktorý tu odkryl stredoveké fresky a zamurované románske obloky, V. Menclovi ešte neznáme, kostol je starší ako z XIII. stor.
- 46 Kristenová V., Počiatky mesta Žiliny, Vlastivedný sborník Žilinského kraja I, 1958, 34, mylne predpokladá, že prednemecká Žilina ležala okolo kostola sv. Štefana.
- 47 Kristenová V., l. c., 37, 38.
- 48 J. Jeršovová ústne.
- 49 Budinský - Krička V., l. c.
- 50 Zachránil ich vlastivedný krúžok Domu osvety v Bytči.

DIE BESIEDLUNG DER NORDSLOWAKEI SEIT DER LATÈNEZEIT BIS ZUM MITTELALTER

ANTON PETROVSKÝ - SICHMAN

Im Gebiet der Nordslowakei fanden bisher nur geringe Forschungsgrabungen statt, der Verfasser stützt sich daher ausschliesslich nur auf Lese funde von Siedlungen und einmal auf sprachwissenschaftliche Beweise.

Die Siedlungen aus der Römerzeit sowohl in den Tälern, als auch auf den mässigen Anhöhen sind in der Regel von den früheren Besiedlungen kaum zu trennen. Auf mehreren Siedlungsstätten ist es offensichtlich, dass die Lokalität schon in der Hallstattzeit bewohnt war, oder dass im Falle der späteren Entstehung im Fundinventar Nachlass der hallstattzeitlichen Kultur vorgefunden wurde. Aus der ganzen Slowakei befanden sich die meisten befestigten Anhöhesiedlungen der Römerzeit eben im Gebiet der Nordslowakei; wenigstens einige von ihnen entstanden schon in der Hallstatt- oder Latènezeit.

Es scheint wahrscheinlich, dass die skythisch-hallstattzeitlichen Einflüsse aus Südost das Gebiet der Nordslowakei erreichten. Vielleicht wurzeln schon in dieser Strömung die späteren dakischen Einflüsse. Die Mitwirkung der Slawen in jener Strömung scheint nicht ausgeschlossen zu sein. Die Wechselbeziehungen der Lausitzer, skythisch-hallstatt- und latènezeitlichen Kulturelemente sind bisweilen noch nicht erklärt. Es ist kaum anzunehmen, dass die Nordslowakei von einer zahlreicher Gruppe der Skythen, Kelten und später Germanen bewohnt gewesen wäre, es handelt sich hier vielleicht nur um einen kulturellen und politischen Einfluss. Der Verfasser lässt zu, dass die ethnischen Bezeichnungen Sidonier, Bastarnen dem Sinne nach "Eisenhandwerker" bedeuten und dass der Stammsammelpunkt der Sidonier auf dem Burgwall am Berge Velký vrch in Divinka bei Žilina, wo früher wahrscheinlich das Zentrum des Stammes der Biessen war, sich befand.

Im Gebiet der Nordslowakei kennt man heute mehr als 100 Siedlungen der Römerzeit, doch nicht eine einzige Begräbnisstätte. Die gezierte Keramik, deren Verzierungsselemente E. Beninger von dem Einfluss der quadischen Keramik ableitete, kommt im Waagtal (Púchov, Stražov, Sučany, eine kleine Burg in Orava und spurenweise auf einigen anderen Anhöhesiedlungen) nur ausnahmsweise vor; die Bezeichnung "Púchov-Keramik" sollte nur für diese Keramikgruppe gebraucht werden. Für die Nordslowakei ist in der Römerzeit eine andere Keramik (Kammstrichgefässe bei E. Beninger) typisch, deren Chronologie uns einstweilen noch nicht bekannt ist. Es ist zweifelhaft, ob diese Siedlungen schon nach dem Jahre 200 untergingen, wenn auch einstweilen der Kontakt jener Siedlungen mit denjenigen aus der Burgwallzeit schwer zu beweisen sei. Auf den Siedlungsstätten der Römerzeit wurden nur ausnahmsweise beweismaterialien der Burgwallzeit vorgefunden. Anscheinend folgt nach der Römerzeit der Untergang jener Siedlungen. Sonstiges (nicht archäologisches) Material beweist jedoch, dass diese Lokalitäten schon in der Römerzeit von den Slawen bewohnt wurden.

In der Burgwallzeit soll die Besiedlung des nordslowakischen Gebietes scheinbar im allgemeinen den Charakter von zerstreuten kleinen Siedlungen haben, Burgwallsiedlungen von längerem Dauer bilden Ausnahmen. In der Römerzeit sind die dorfartigen Siedlungen viel häufiger und von grösserem Ausmass als in der Burgwallzeit. Bekannt aus der Burgwallzeit sind die Brand- und Skeletthügelgräber aus der Umgebung von Žilina und einzelne Skeletthügelgräber aus dem Gebiet von

Turiec. Die Hügelgräber wurden in das Žilinaer Becken und an das geographische Grenzgebiet Žilina - Trenčín (wo anscheinend die Grenzlinie des nordslowakischen Stammes führte) konzentriert. Das Entstehen zumindest einiger Hügelgräber reicht wahrscheinlich schon in die Römerzeit zurück. Erhaltene slawische Hügelgräber in der Slowakei wurden in grösster Anzahl eben im Gebiet von Žilina gefunden; scheinbar sind es keine Gräber des zur Zeit von Grossmähren hierher eingewanderten Volkes. Im nordslowakischen Raum entbehren wir einstweilen völlig die burgwallzeitlichen Gräber ohne der hügelartigen Aufschüttung, ihr Vorkommen reicht eben nur bis zu der geographischen Grenzlinie Trenčín - Žilina.

Das Waagtal von Turiec ist von jeher bewohnt; burgwallzeitliche Denkmäler findet man im Gebiet von Turiec nur selten und in Orava und Liptau nur ausnahmsweise. Aus anderen Quellen jedoch geht hervor, dass zur Zeit als das nordslowakische Gebiet zu Ungarn angeschlossen wurde, Liptau und das südliche Gebiet von Orava schon zusammenhängend besiedelt waren. Das Entstehen der nordslowakischen Städte soll älterer Herkunft sein als die Ankunft der deutschen Kolonisten. Die Einrichtung des feudalen Burgesystems war vielleicht noch vor dem Anschluss zu Ungarn vorhanden.

Übersetzt von Z. Lányiová

MORFOLOGICKÝ CHARAKTER LIDU X. – XI. STOLETÍ Z POHŘEBIŠTĚ POD ZOBOREM A Z MLYNÁRCŮ U NITRY

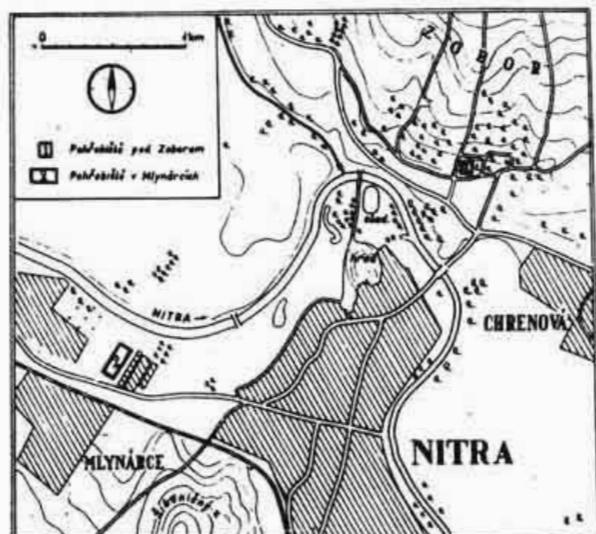
HELENA MALÁ

z katedry antropologie biologické fakulty Karlovy univerzity v Praze, přednosta doc. dr. V. Fetter a z katedry anatomie lékařské fakulty Karlovy univerzity v Hradci Králové, přednosta prof. dr. J. Hromada

Morfologická charakteristika jednotlivých kostér z pohřebiště pod Zoborem a z Mlynárců u Nitry na jižním Slovensku je vlastně dokladovou morfologickou zprávou, která pro velký rozsah nemohla být podána v práci "Příspěvek k antropologii Slovanů X. – XI. století ze slovanských pohřebišť pod Zoborem a z Mlynárců u Nitry",¹ ve které je zpracován celkový antropologický vzhled lidu na obou pohřebištích. Protože však materiál má nesmírnou cenu pro charakteristiku populací žijících v X. – XI. století na jižním Slovensku, je naší povinností zachytit přesně nejen všechny metrické hodnoty na kostrách, ale i všechny důležité morfologické charakteristiky jak popisné, tak fotograficky. Jedině přesné a důkladné protokoly mohou sloužit jako bezpečný materiál badatelům, kteří jej v budoucnu budou užívat jak ke srovnání s nálezy novými, tak k aplikaci různých antropologických metod.

Pohřebiště ze severozápadního úpatí Zoboru u Nitry, odkryté v roce 1951, datuje Čaplovic² do druhé poloviny X. století, přičemž jeho počátek kladě do doby okolo roku 980 a konec na začátek XI. století a rádi domácí výrobu do okruhu běloborské kultury. Antropologický popis a rozbor kostrových posůstatků

z tohoto pohřebiště je stížen pro značnou neúplnost a zlomkovitost. Ze 166 jedinců, vyzvednutých při terénním výzkumu, bylo k antropologickému zpracování dodáno pouze 89 kostér, z nichž bylo možno částečně morfologicky a metricky hodnotit jen 36 lebek dospělých jedinců. Tolik 3 lebky se zachovalými obličejovými partiemi splnily požadavek plného hodnocení. Z ostatní části kostry byly ke zpracování dodány pouze zlomkovité kosti dolní končetiny 7 dospělých jedinců. Obratle byly zachovány pouze nedospělých jedinců a to ještě v neúplném počtu a zlomkovité. Kosti pánev, které

Situacní plán Nitry s pohřebištěm pod Zoborem a v Mlynárcích.

jsou tak důležité pro určování pohlaví jednotlivce, v dodaném materiálu chybely. Vzhledem k témtu obtížím byl materiál zpracován jako serie mužů, žen, dětí a neurčitelných jedinců.

Pohřebiště z Mlynárců, ležící 2 km severozápadně od Nitry, odkryté v roce 1953, které datuje T o č í k³ do XI. století, patří do skupiny řadových slovanských pohřebišť. Zachovalost kostér na tomto pohřebišti byla vzhledem k materiálu ze Zoboru již lepší. Vlastní pohřebiště čítá 72 jedinců. Při revisi materiálu, podle archeologické zprávy a po sečtení celkového počtu k antropologickému zpracování dodaných jedinců, byl však zjištěn celkový počet 78, i když podle nálezové zprávy žádný z hrobů na pohřebišti nebyl dvojhrobem. Šest dalších jedinců patří do druhého, stejně datovaného pohřebiště z téže obce. Protože nebylo možno již zjistit, které kostry jsou z druhého pohřebiště, byly všechny kostry, tak jako na pohřebišti zoborském, zpracovány jako serie mužů, žen, dětí a jedinců neurčitelných.

V této práci je tedy provedena morfologická charakteristika jednotlivých kostér na obou pohřebištích. Morfologická charakteristika byla provedena podle klasické metodiky M a r t i n a⁴ s přihlédnutím ke zkušenostem moderní antropologie. U každé kostry je při popisu zachován následující postup: podle určujících morfologických znaků je zjištěno pohlaví a věk. Dále je zjištěn stav zachovalosti jednotlivých kostér, přičemž C s příslušným číslem značí počet obratlů cervikálních (krčních), Th thorakálních (hrudních) a L lumbálních (bederních). L a P značí pak levou nebo pravou tělesnou stranu kostí pletence pažního a pánevního. V případě, že jsou-li lebky dobře zachovány, jsou morfologicky popsány podle antropologických norem (norma verticalis, norma lateralis, norma occipitalis, norma frontalis, norma basialis). Poškozené lebky jsou popsány celkově bez norem. Podle stavu zachovalosti je charakterisován tvar zubního oblouku a chrup, přičemž mléčný chrup je značen formulí $i_1 \ i_2 \ c \ m_1 \ m_2$ a trvalý chrup formulí $I_1 \ I_2 \ C \ P_1 \ P_2 \ M_1 \ M_2 \ M_3$. Stejně tak morfologická charakteristika ostatní kostry je podle stavu zachovalosti provedena na jednotlivých kostech nebo celkově. V závěru morfologického protokolu je kostra zhodnocena celkově.

Souhrn zahrnuje celkový morfologický charakter na obou pohřebištích, tak jak se nám jeví z jednotlivých morfologických protokolů. Dokumentační fotografický materiál viz na str. 281 - 290 (tab. I - X).

I. MORFOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA JEDNOTLIVÝCH KOSTER NA POHŘEBIŠTI Z ÚPATÍ ZOBORU

C. 1. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: calva, mandibula, volné zuby z maxily, 2 C, 1 Th, 1 L, L i P clavicula, zlomkovitá L i P scapula, L i P femur, L i P tibia, L patella.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouhý ovoid, průběh švů jednoduchý, sutura coronalis a sutura sagittalis v první a druhé třetině srostlé, jinak švy otevřené;

n. l.: čelo klenuté, tubera frontalia silně vyznačená, glabella středně výklenutá (Broca II). Čelo od čelních hrbolek plynule přechází do temene, od obelia temenní oblouk poněkud strměji spadá k lambdě a záhlaví v sutura lambdoides slabě schodovitě odstupuje. Protuberentia occipitalis externa chybí (Broca O). Lineae temporales slabě patrný na čelní šupině, processus mastoides střední;

n. o.: záhlaví zaoblené až vypouklé, stěny okcipitu mírně sbíhavé k mastoidům, týlní kost úzká a středně vysoká, svalový reliéf slabý;

n. f.: čelo úzké, vysoké, klenuté se silně vytvořenými tubera frontalia. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinæ mentales nízké.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů špatná, abrase silná až na dentin, přičemž maxilární zuby jsou abradovány linguálně, mandibulární zuby bukálně. Levostanný mandibulární M_1 M_2 M_3 , a pravostranný mandibulární M_3 silně kariesní.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

clavicula: L i P střední stavby a středního svalového reliéfu, dlouhá a středně zakřivená;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, středně velké hlavice a střední torse;

patella: L středně veliká;

tibia: L i P zlomkovitá, střední stavby a středního svalového reliéfu.

Ostatní kosti se k zlomkovitosti k morfologické charakteristice nehodí.

Kostra celkově: střední stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 2. Pohlaví - ?, věk - infans I (6 až 7 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania a mandibuly, volné zuby, zlomky obratlů a žeber, zlomkovitý L i P femur, zlomkovitá L i P tibia.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu prořezány M_1 , I_1 jsou těsně před prořezáním.

Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 3. Pohlaví - ?, věk - juvenis (13 až 14 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, mandibula, zlomky obratlů, zlomky žeber, zlomkovitý P humerus, zlomkovitý P femur.

Z definitivního chrupu prořezány úplně M_2 . Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 4. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: neurocranium, zlomkovitá mandibula, zlomky krčních obratlů, zlomkovitý L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Záhlaví zaoblené, svalový reliéf okcipitu slabý, processus mastoides malý. Čelo středně široké, vysoké, středně klenuté, se silně vytvořenými tubera frontalia. Mandibula gracilní stavby a slabého svalového reliéfu, brada středně prominující, tubercula mentalia téměř chybí, spinæ mentales tvorí drenatinu, přední výška mandibuly střední, ramena středně šíkmá, středně široká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly parabolický, zuby dobře zachovalé, silně abradované až na dentin. Abrase maxilárních zubů směrem linguálním, abrase mandibulárních zubů horizontálně. Chrup bez kariese.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

femur: L i P střední stavby, silného svalového reliéfu, středně veliké hlavice;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu,

fibula: L i P zlomkovitá, střední stavby, středního svalového reliéfu.

Ostatní kosti se k morfologickému hodnocení nehodí.

Kostra celkově: střední stavby a středního svalového reliéfu.

Č. 6. Pohlaví - muž, věk - dospělý.

Zachovalost: L femur, L tibia, zlomky L i P fibuly;

femur: L střední stavby, silného svalového reliéfu, středně veliké hlavice;

tibia: L střední stavby, silného svalového reliéfu;

fibula: L i P zlomkovitá.

Kostra celkově: nelze hodnotit.

Č. 12. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: tělo mandibuly bez větví.

Zlomkovitá mandibula robustní stavby a mohutného svalového reliéfu. Přední výška mandibuly velká, spinæ mentales tvoří drenatinu, zachovalost mandibulárních zubů špatná, abruse zubů pokud jí lze sledovat je směrem bukálním až na dentin. Mandibula se k dalšímu hodnocení nehodí.

Č. 16. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calva, mandibula, L femur, L i P tibia.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouhý ovoid, sutura coronalis srůstající, sutura sagittalis v prvé třetině volná, v druhé a třetí třetině srostlá, sutura lambdoides volná, s dvěma vsutými kůstkami.

n. l.: čelo silně klenuté, glabella středně vyklenutá (Broca II). Čelo od metopis plynulým obloukem přechází do temene, týlní partie slabě protaženy, mezi obeliem a lambdou patrná mírná deprese. Protuberantia occipitalis externa slabě hrbovkovitá (Broca I), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý, vytvořen processus marginalis.

n. o.: obrys okcipitální tvoří poměrně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, týlní kost středně široká a vysoká, svalový reliéf mohutný.

n. f.: čelo vysoké, široké a klenuté, tubera frontalia slabě vyznačena. Mandibula střední stavby a silného svalového reliéfu.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zachovalost zubů dolní čelisti špatná, zuby silně abradovány až na dentin, abruse směrem bukálním.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

femur: L střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 18. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: calva, zlomky z base lebky, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka ovoidní, sutura coronalis synostosovaná, sutura sagittalis obliterovaná, sutura lambdoides obliterovaná v první a druhé třetině. Na levé temenní kosti trauma a rehabilitovanou kostní tkání. Úderem došlo k proražení lebeční stěny. Glabella silně vyklenuta (Broca III), čelo přechází plynulým obloukem do temene, záhlaví je téměř oploštělé, protuberantia occipitalis externa slabě čepovitá (Broca 3), lineae temporales středně vyznačeny, processus mastoides velký, svalový reliéf okcipitu mohutný. Mandibula robustní stavby, silného svalového reliéfu, široká a nízká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zuby horní čelisti abradovány linguálně, zuby dolní čelisti bukálně, frontální zuby dolní i horní čelisti abradovány horizontálně, abruse silná, moláry dolní čelisti infravitálně vypadlé.

Kostra celkově: přestože ostatní kostra nebyla zachována, můžeme předpokládat robustní stavbu a mohutný svalový reliéf.

Č. 19. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: zlomky neurokrania, splanchnokrania, maxily a mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Zlomky neurokrania a splanchnokrania nelze hodnotit. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu. Z pohledu vertikálního tvoří široký a tupý oblouk, tubera mentalia malá, spinae mentales tvoří vysokou drsnatinu, přední výška je velká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly parabolický, zuby dobře zachovalé, slabě abradované. Je silně vyznačen alveolární prognatismus maxilárních zubů. M_3 horní i dolní čelisti neprořezány. Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 20. Pohlaví - ?, věk - dospělý,

Zachovalost: mandibula.

Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří středně široký a tupý oblouk. Přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně vysoká a středně široká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zuby dobře zachovalé, s abradovanými hrotami.

Č. 22. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calva bez čelních partií, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka ovoidní, s naznačeným sagitálním hřebenem. Průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis obliterovaná, ostatní švy synostosované. Z klenby lebeční lze charakterisovat pouze úsek od obelia k lambdě, který spadá poněkud strměji, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekvitá (Broca I). Ze zlomků maxily je možno sledovat pouze značné klenutí patra a silný alveolární prognatismus. Mandibula robustní stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří úzký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly velká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase střední, přičemž frontální zuby jsou abradovány horizontálně, moláry a premoláry mírně bukálně. M_2 a M_3 levostranně infravitálně vypadlé.

Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 25. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: calvaria, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouhý ovoid, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: glabella slabě vyklenuta (Broca II), čelo téměř kolmé, přechází plynulem obloukem do temene a do zaobleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekvitá (Broca I), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý. Zlomkovitý arcus zygomaticus je gracilní;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf slabě vyznačen;

n. f.: čelo kolmé, široké a středně vysoké. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu. Obrys vertikální tvoří široký a tupý oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales tvoří drsnatinu, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, široká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů špatná, abrase hrotu mírně linguálně. Mandibulární levý P_1 P_2 a M_1 infravitálně vypadlé, pravý M_1 a M_2 také.

Č. 27. Pohlaví - ?, věk - infans II (8 - 10 let).

Zachovalost: zlomkovitá mandibula, zlomkovité splanchnocranum, zlomkovité neurocranium, 1 C, zlomky obratlů.

Čelo klenuté, horní okraj očnice ostrý, processus mastoides malý, všechny zuby postmortálně nebo infravitálně vypadlé, levostranný a pravostranný trvalý C neprořezán.

Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení mehodí.

Č. 31. Pohlaví - žena, věk - senilis.

Zachovalost: mandibula.

Silně atrofovaná senilní mandibula se zcela uzavřenými alveoly, gracilní stavby, nízká, se šikmými rameny. Pro celkovou atrofii nelze dál hodnotit.

Č. 38. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: cranium bez basálních partií.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy volné;

n. l.: obličeje středně vysoký, prognátní, glabella téměř plochá (Broca I), čelo klenuté, od metopia plynulým obloukem přechází do temene a do téměř plochého záhlaví. Protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales mírně vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, tylní kost středně vysoká a středně široká, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličeje středně široký a středně vysoký, poněkud prognátní. Čelo středně vysoké, středně široké a klenuté, tubera frontalia vyznačena, očnice mírně hranaté, středně vysoké. Kořen nosu úzký, nos úzký a dlouhý, jármové oblouky gracilní, středně do stran odstupující. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, spinæ mentales nízké. Obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, ramena úzká, krátká a středně šikmá, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily mírně podkovovitý, tvar zubního oblouku mandibuly parabolický. Zachovalost zubů dobrá, zuby jsou bez abrase, skus nůžkovitý. Pravostranný M_1 a M_2 silně kariesní.

Kostra celkově: pretože ostatní kostra nebyla zachována, můžeme předpokládat gracilní stavbu a slabý svalový reliéf.

Č. 32. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: calva, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: sfenoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené, krajně sagitální naznačený hřeben;

n. l.: čelo ubíhavé se značnou supraglabelární depresí, glabella silně vyklenutá (Broca V). Čelo nízkým obloukem přechází do temene a do protaženého až záloženého záhlaví. Protuberantia occipitalis externa hrbovkovitá (Broca 2 až 3), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvorí poměrně vysoký oblouk, stěny okcipitu se mírně rozšířují k mastoidům, temenní kosti střechovitě postaveny, svalový reliéf okcipitu mohutný;

n. f.: čelo středně široké, nízké, ubíhavé, se silně naznačenými arcus superciliares v mediálních partiích. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, spinæ mentales tvorí vysoké trny, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, naznačen processus lemuroidicus, ramena středně šikmá, dlouhá a středně široká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zuby špatně zachovalé, téměř bez abrase. Levostranný P_2 a M_1 silně kariesní, levostranný M_3 neprořezán.

Kostra celkově: přestože ostatní části kostry nebyly zachovány, můžeme předpokládat robustní stavbu a mohutný svalový reliéf.

Č. 35. Pohlaví - ?, věk - infans I (5 - 6 let).

Zachovalost: zlomek maxily, mandibula.

Mléčný chrup prořezán, z trvalého chrupu M_1 maxily i mandibuly těsně před prořezáním. Zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 37. Pohlaví - ?, věk - juvenis (14 - 15 let).

Zachovalost: zlomkovitá maxilla, zlomkovitá mandibula, volné zuby z maxily i mandibuly.

Trvalý chrup prořezán až na M_3 , P_1 a P_2 maxily i mandibuly oboustraně nedrostlé do úrovně ostatních zubů. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 40. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovitá calvaria, zlomkovitá maxilla, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: obrys pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, švy volné;

n. l.: glabella středně vyklenutá (Broca II), čelo klenuté, přechází plynulým obloukem do temene a od obelia poněkud strměji spadá k lambdě, záhlaví v lambdě schodovitě odstupuje a je protažené. Lineae temporales mírně vyznačeny na čelní šupině, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), processus mastoides malý;

n. o.: obrys okcipitální, tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se mírně rozbihají k mastoidům, temenní kost úzká a vysoká, svalový reliéf slabý;

n. f.: čelo vysoké, středně široké a klenuté se slabě vyznačenými tubera frontalia. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinæ mentales chybí, přední výška mandibuly střední, ramena šikmá, krátká a úzká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily podkovovitý, tvar zubního oblouku mandibuly parabolický. Zachovalost zubů dobrá, abrase zubů slabá, zuby horní čelisti abradovány linguálně, zuby dolní čelisti bukálně.

Č. 43. Pohlaví - ?, věk - infans II (8 - 10 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky maxily, mandibula, volné zuby z horní i dolní čelisti, zlomky krčních obratlů.

Mléčný chrup prořezán, z trvalých zubů jsou prořezány M_1 maxily i mandibuly a prořezávají se I_1 a I_2 maxily i mandibuly. Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 44. Pohlaví - ?, věk - infans II (8 - 9 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky mandibuly, zlomky maxily.

Mléčný chrup prořezán, z trvalých zubů prořezány maxilární i mandibulární M_1 a I_1 . Trvalé C oboustraně neprořezány, ale v alveolách dobře patrný. Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 45. Pohlaví - ?, věk - infans II (? let).

Zachovalost: zlomek kalvy.

Zlomek kalvy se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 46. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calvaria bez čelních partií, maxilla, zlomky splanchnokrania, zlomky mandibuly.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Lebka z pohledu vertikálního pentagonoidní, švy otevřené, v sutura lambdoides dvě vsuté kústky. Obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidám, týlní kost poměrně široká a středně vysoká, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekvitá (Broca 1), záhlaví téměř ploché, processus mastoides velký. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, brada středně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvorí trny, přední výška mandibuly vysoká, ramena středně šikmá a středně široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zuby dobře zachované, abradované místy až na sklovinku. Abrase mandibulárních zubů směrem linguálním. Zuby silně kariesní, maxilární levostranný P_1 P_2 a pravostranný P_2 a mandibulární pravostranný P_2 M_1 a M_2 velmi silně kariesní. Levostranný mandibulární M_1 a M_2 infravitálně vypadlé.

Č. 47. Pohlaví - ?, věk - infans I (5 - 6 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, mandibula, 1 C.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu se prořezávají oboustranně mandibulární M_1 . Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 48. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calvaria, zlomkovitá maxilla, mandibula, 2 C.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Lebka silně postmortálně deformovaná, z pohledu vertikálního sferoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis synostosovaná, sutura coronalis synostosovaná, sutura lambdoides srůstající. Obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, směr stěn pro deformaci nelze sledovat, týlní kost poměrně široká, svalový reliéf slabý. Glabella středně vyklenuta (Broca III), čelo nízké, pro postmortální deformaci nehnoutitelné. Záhlaví klenuté, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekvitá (Broca 1). Kořen nosu hluboký, v mediálních partiích vytvořeny nadočnicové oblouky, tubera frontalia slabě vyznačena, klenutí patra velké. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales tvorí vysokou drsnatinu až trny, přední výška mandibuly střední, ramena krátká, úzká a středně šikmá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, přičemž špičáky jsou poněkud vybočeny ze zubního oblouku, takže zubní oblouk je zahrnut. Zuby jsou silně abradovány až na dentin, stoličky jsou abradovány jamkovitě. Abrase maxilárních zubů je směrem linguálním, abrase mandibulárních zubů směrem bukálním. Mandibulární levostranný M_2 M_3 a pravostranný P_2 M_1 M_2 M_3 infravitálně vypadlé.

Č. 49. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomkovité splanchnocranium, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze ovoidní, průběh švů složitý, švy otevřené kromě náznaku srástu v krajině obelia, v sutura lambdoides několik vsutých kůstek;

n. l.: obličeji slabě prognátní, poměrně vysoký, glabellarní partie silně vyklenuty (Broca IV), čelo nízkým obloukem přechází plynule do temene až k lambdě, kde týl poněkud v sutura lambdoides odstupuje, záhlaví je klenuté, protuberantia occipitalis externa hrbolekovitá (Broca 1 až 2). Lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině a táhnou se až na kost temenní, processus mastoides velký, arcus zygomaticus robustní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidám, týlní kost vysoká a úzká, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličeji vysoký, čelo středně vysoké se silně vyznačenou supraglabellarní depresí, se silně vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Kořen nosu široký, nasion hluboko položené, vyznačeny fossae praenasales. Očnice poměrně nízké a hranaté. Mandibula robustní stavby, silného svalového reliéfu; obrys vertikální tvorí poměrně úzký a ostrý oblouk, brada silně prominuje, tubercula mentalia střední, spinæ mentales tvorí vysokou drsnatinu, ramena kolmá, dlouhá a široká, přední výška mandibuly velká, levé foramen mentale zdvojené.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly parabolický, zachovalost zubů dobrá, premoláry a moláry jsou abradovány středně, přičemž maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním, mandibulární směrem bukálním, skus je kleštovitý, levostranný P_1 a P_2 a pravostranný P_1 a P_2 maxily silně kariesní.

Kostra celkově: přestože ostatní kostra nebyla zachována, můžeme předpokládat robustní stavbu a mohutný svalový reliéf.

Č. 51. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: zlomek kalvy, zlomky splanchnokrania, zlomek mandibuly, volné zuby.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Calva silně postmortálně deformovaná, obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk; pokud lze stěny pro deformaci hodnotit, probíhají sbíhavě k mastoidám, týlní kost široká a vysoká, svalový reliéf okcipitu střední. Švy synostosované až ablitterované, protuberantia occipitalis hrbolekovitá (Broca 2). Mandibula střední stavby, silného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinæ mentales tvorí nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly malá, ramena šikmá, úzká a dlouhá. Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 59. Pohlaví - ?, věk - adultus.

Zachovalost: zlomky mandibuly, volné zuby z maxily a mandibuly.

Mandibula robustní stavby, zuby z maxily i mandibuly slabě abradované. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 61. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: mandibula.

Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinæ mentales tvorí vysokou drsnatinu až trny, ramena šikmá, široká a dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zuby špatně zachovalé, abradované silně směrem bukálním, přičemž moláry jsou abradovány jamko-

vítě. Mandibulární levostranný $I_1 M_1$ a pravostranný $I_1 P_2 M_3$, infravitálně vy-
padlé, pravostranný P_1 silně kariesní.

Č. 62. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: mandibula.

Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvo-
ří úzký a ostrý oblouk, brada středně prominující, spinae mentales tvoří drsná-
tinu, tubercula mentalia střední, ramena kolmá, středně široká a středně vysoká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zuby čpatně zachovalé,
středně abradované.

Č. 64. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calvaria, maxilla, mandibula, zlomky splanchnokrania.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: sferoidní, pravostranně mírně deformovaná, průběh švů jednoduchý, švy
srůstající, persistuje metopismus;

n. l.: obličeji pravděpodobně ortognátní, glabelární partie středně vyklenuty
(Broca II), čelo klenuté, přechází plynule vysokým obloukem do temene a od obelia
poněkud strměji spadá k lambdě, záhlaví je oploštělé. Lineae temporales se slabě
táhnou až na temenní kosti, processus mastoides mohutný;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají
k mastoidům, týlní kost široká a nízká, svalový reliéf středně vyznačen;

n. r.: obličeji vysoký, čelo široké, silně klenuté v mediálních partiích
se silně naznačenými nadocnicovými oblouky. Očnice pravděpodobně zaoblené, nosní
kořen široký, fossae caninae velmi hluboké. Mandibula robustní stavby, mohutného
svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří široký a tupý oblouk, brada silně pro-
minující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvoří vysoké trny, přední
výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně dlouhá a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly parabolický, zachovalost zubů
dobrá, abruse slabá, přičemž maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním,
mandibulární směrem bukálním. Maxilární levostranný $M_1 M_2$ silně kariesní, levo-
stranný a pravostranný M_3 neprořezané. Mandibulární levostranný M_3 neprořezan,
pravostranný M_1 kariesní.

Č. 65. Pohlaví ?, věk - maturus.

Zachovalost: zlomek maxily a zlomek mandibuly.

Zuby horní a dolní čelisti silně abradované. K dalšímu morfologickému hod-
nocení se zlomky nehodí.

Č. 67. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: zlomkovitá calvaria, zlomky maxily a zlomky mandibuly.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené, v sutura
lambdoides malá vsutá kůstka;

n. l.: obličeji prognátní, glabelární partie středně vyklenuty (Broca II),
čelo mírně ustupující, přechází plynulým obloukem do temene a do obelia, odkud
poněkud strměji spadá do mírně odstupujícího záhlaví v sutura lambdoides, které
je poněkud oploštělé, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekvitá (Bro-
ca I). Lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides
střední, arcus zygomaticus gracilní;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají
k mastoidům, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličeje pravděpodobně vysoký a úzký, čelo středně široké, středně vysoké, poněkud odstupující. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena středně sešíkmenná, krátká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily podkovovitý, tvar zubního oblouku mandibuly úzce parabolický, zachovalost zubů dobrá, premoláry a moláry mandibuly abradovány na dentin směrem bukálním, zuby maxily silně směrem linguálním. Pravostranný maxilární M_1 a levostranný mandibulární M_2 silně kariesní, levostranný maxilární M_2 M_3 a pravostranný mandibulární C M_1 infravitálně vypadlé.

Č. 69. Pohlaví - ?, věk - maturus.

Zachovalost: zlomky neurokrenia, zlomky maxily a mandibula, zlomky krčních obratlů.

Mandibula poměrně silně do stran rozložena, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, zuby středně abradované. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 72. Pohlaví - ?, věk - infans I (3 - 5 let).

Zachovalost: zlomek neurokrania, zlomek maxily, zlomkovitá mandibula.

Chrup mléčný, dobře zachovalý. Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 73. Pohlaví - žena, věk - juvenis.

Zachovalost: calvaria, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: elipsoidní, průběh švů poměrně složitý, švy otevřené, v sutura sagittalis malá vsutá kůstka, v lambdě 5 vsutých kůstek;

n. l.; obličeje prognátní, glabelární partie slabě vyklenuty (Broca 1), čelo klenuté přechází nízkým obloukem do temene a dále plynule do záhlaví, které je mírně protažené, protuberantia occipitalis externa hrbolekotvá (Broca 2), processus mastoides malý, arcus zygomaticus gracilní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí nízký oblouk, stěny okcipitu mírně k mastoidům rozvíhavé, týlní kost úzká a nízká, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličeje pravděpodobně dosti nízký, široký, čelo úzké středně vysoké, klenuté. Kořen nosu úzký, nos krátký, očnice pravděpodobně hranaté, vyznačen alveolární prognatismus. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales chybí, přední výška mandibuly malá, ramena krátká a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly parabolický, zachovalost zubů dobrá, zuby bez abrase. Maxilární levostranný i pravostranný a mandibulární levostranný i pravostranný M_3 neprořezán,

n. b.: eliptická, klenutí patra nízké, foramen magnum oválné, svalový reliéf téměř nevyznačen.

Č. 75. Pohlaví - ?, věk - infans I (2 - 4 let).

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomek maxily a mandibuly, volné zuby.

Chrup mléčný. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 76. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: calvaria, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy synostosované. Glabella středně vyklenutá (Broca II), čelo klenuté, přechází od metopia plynulým obloukem do temene a do záhlaví, které mírně odstupuje v sutura lambdoides, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekotvá (Broca 1), processus mastoides střední. Obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu mírně rozšířené k mastoidům, svalový reliéf střední. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, vertikální obrys tvorí široký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvorí drsnatinu, přední výška mandibuly malá, ramena středně široká, středně dlouhá a úzká.

Chrup: tvar Zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase silná až na dentinu, maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním, mandibulární zuby směrem bukálním, frontální zuby horizontálně. Levostanný maxilární M_2 kariesní.

Č. 77. Pohlaví - ?, věk - infans I (2 až 3 let).

Zachovalost: zlomky mandibuly, zlomky neurokrania a žeber.

Chrup mléčný, základ trvalého chrupu uložen hluboko v alveolách. Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 79. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calvaria, zlomky splanchnokrania, maxilla, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze rhomboidní, průběh švů složitý, sutura sagittalis a sutura coronalis synostosované, sutura lambdoides srůstající;

n. l.: obličeji ortognátní, glabellarne partie silně vyklenuté (Broca IV), čelo ubíhavé, přechází od metopia plynule do temene a do klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis externa hrbolekotvá (Broca 2), lineae temporales středně vyznačeny a táhnou se až na temenní kosti, processus mastoides střední.

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu poněkud sbíhavé k mastoidům, týlní kost úzká a vysoká, svalový reliéf středně vyznačen.

n. f.: obličeji vysoký, čelo úzké, nízké a ubíhavé s vyznačenými nadocníco-vými oblouky v mediálních partiích. Nasion hluboko položené, slabě vyznačeny fossae praenasales, očnice vysoké, hranaté. Mandibula robustní stavby, silného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a ostrý oblouk, brada prominuje, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvorí nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly velká, ramena středně šíkmá, středně široká a středně dlouhá.

Chrup: tvar Zubního oblouku maxily a mandibuly široce parabolický, zuby dobře zachovalé, abrase značná, místy až ke krčku, přičemž maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním, mandibulární směrem bukálním. Levostanný maxilární M_1 kariesní, M_2 infravitálně vypadlý.

Č. 80. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: cranium.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh sutura sagittalis a sutura coronaris jednoduchý, průběh sutura lambdoides složitý, švy otevřené, pouze v krajině obelia naznačeny stopy srůstu;

n. l.: obličeji prognátní, vysoký, glabellarne partie středně vyklenuty (Broca 2), čelo klenuté, plynule přechází do temene a do klenutého záhlaví. Protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekotvá (Broca 1). Lineae temporales se táhnou až do druhé třetiny temenní kosti, processus mastoides střední;

n. o.: obrys okcipitální tvoří středně vysoký oblouk, stěny okcipitu mírně sbíhavé k mastoidům, svalový reliéf středně vyznačen;

n. f.: obličej vysoký prognátní, čelo středně široké, vysoké a klenuté s vyznačenými čelními hruby. Kořen nosu široký, nasion mělké, nasazení nosních kůstek plynulé, nosní kůstky rozvíhavé, očnice vysoké a hranaté, fossae caninae hluboké. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří poměrně úzký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, ramena středně šikmá, krátká a široká, přední výška mandibuly velká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase zubů slabá, skus nůžkovitý;

n. b.: ovoidní, klenutí patra hluboké, foramen magnum oválné a malé, svalový reliéf slabý.

Č. 83. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: calvaria, zlomky maxily, zlomky splanchnokrania, mandibula, volné zuby.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátký sferoid, průběh švů složitý, švy otevřené, v sutura lambdoides několik vysutých kůstek;

n. l.: glabérní partie středně vyklenuté (Broca II), čelo klenuté, od metopia přechází mírným obloukem do temene, od obelia temenní oblouk strmě spadá do záhlaví, které je téměř ploché, protuberantia occipitalis externa slabě hrubkovitá (Broca 1), lineae temporales chybí, processus mastoides malý;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, týlní kost je středně široká a středně vysoká, svalový reliéf slabě vyznačen;

n. f.: čelo klenuté, široké a středně vysoké, se silně vyznačenými čelními hruby. Nosní kořen široký, očnice pravděpodobně zaoblené. Mandibula střední stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří široký a tupý oblouk, brada středně prominuje, tubercula mentalia velká, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly malá, ramena šikmá, krátká a úzká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, zuby jsou téměř bez abrase. Mandibulární levostranný a pravostranný M_1 infravitálně vypadlé, levostranný mandibulární M_3 se prorezává.

Č. 85. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calvaria, zlomky splanchnokrania, mandibula, zlomky z base lebky, atlas, epistrofeus.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy synostosované až obliterované.

n. l.: čelo silně ubíhavé, glabérní partie silně vyklenuté (Broca IV), čelo od metopia přechází plynulým vysokým obloukem do temene a do protaženého záhlaví, protuberantia occipitalis externa slabě vyznačena (Broca 1 až 2). Lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině a táhnou se až na temenní kosti, processus mastoides střední;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu se rozvíhají směrem k mastoidům, týlní kost široká a vysoká, naznačen torus occipitalis, svalový reliéf mohutný;

n. f.: čelo středně široké, nízké, ubíhavé, se silně vyznačenou supraglabérální depresí a v mediálních partiích se silně vyznačenými nadočnicovými oblouky.

Nasion hluboko položené, nosní kořen středně široký. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales nízké, bigoniální šíře velká, vytvořen processus lemuroidicus, přední výška mandibuly značná, ramena středně šikmá, široká a dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase silná až ke krčku, u mandibulárních zubů jamkovitá.

Č. 81. Pohlaví - ?, věk - infans II (8 až 10 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky mandibuly, zlomky maxily.

Z mléčného chrupu zachovaný levostranný i pravostranný maxilární i mandibulární m_1 a m_2 . Z trvalého chrupu se prořezávají pravostranně i levostranně maxilárně i mandibulárně M_1 . Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 82. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: zlomek kalvy, zlomkovitá maxilla, mandibula, volné zuby, proximální část P femuru.

Mandibula robustní stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvorí drenatinu, přední výška mandibuly střední, atrofie v krajině molárů.

Femur: P robustní stavby, malum coxae senile.

K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 87. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce pentagonoidně-ovoidní, průběh švů středně složitý, srůst švů naznačen pouze v krajině obelia, v sutura lambdoides několik malých vsutých kůstek;

n. l.: obličej vysoký, slabě prognátní, glabelární partie středně vyklenuté (Broca II až III), klenuté čelo přechází plynulým obloukem do temene a dále do záhlaví, které v sutura lambdoides mírně odstupuje a je slabě zalomené, protuberantia occipitalis externa hrbolekvitá (Broca 2), lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides velký, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu od temenních hrbolek se poněkud sbíhají k mastoidům, temenní kosti střechovitě postavené, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličej vysoký, středně široký s vyznačeným alveolárním prognatismem, čelo klenuté, středně široké a vysoké. Kořen nosu široký, nasion středně hluboké, nasazení nosních kůstek v úhlu. Očnice středně vysoké, hranaté, fossae caninae velmi hluboké, arcus zygomaticus vystupuje dosti laterálně. Mandibula střední stavby a středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk. Brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvorí trny, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně dlouhá a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase slabá, frontální zuby abradovány horizontálně. Maxilární levostranný P_1 P_2 a pravostranný P_1 silně kariesní;

n. b.: ovoidní, klenutí patra střední, foramen magnum oválné, svalový reliéf mohutný.

Č. 88. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: calva, zlomky splanchnokrania, zlomek mandibuly, volné zuby.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: glabella středně vyklenuta (Broca II), čelo klenuté, přechází plynulým obloukem do temene a do záhlaví. Lineae temporales se táhnou slabě až do druhé třetiny temenní kosti. Pro zlomkovitost se lebka z této normy nedá lépe hodnotit;

n. o.: nelze hodnotit;

n. f.: obličej pravděpodobně ortognátní, čelo středně široké, klenuté, poměrně nízké. Očnice vysoké, horní okraj ostrý. Mandibula střední stavby, brada středně prominuje, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvorí vysokou drsnatinu.

Chrup: tvar zubního oblouku nelze hodnotit, zuby dobře zachovalé, se slabou abrasí.

Č. 89. Pohlaví - žena, věk - senilis.

Zachovalost: calvaria, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, lebka silně levostranně postmortálně deformovaná, švy zcela obliterované;

n. l.: glabelárni partie středně vyklenuté (Broca II), čelo kolmé, přechází od metopia plynule do temene, záhlaví oploštělé, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca 0). Lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině a slabě se táhnou na temenní kosti, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, týlní kost nízká a široká, svalový reliéf slabý;

n. f.: čelo středně široké, nízké a kolmé, se silně vytvořenými čelními hrbohy a slabě v mediálních partiích naznačenými nadocnicovými oblouky. Mandibula gracilní stavby, silně atrofovaná, obrys vertikální tvorí spíše středně široký a ostrý oblouk, brada středně prominuje, tubercula mentalia malá, spinae mentales tvorí nízké trny, ramena šikmá, dlouhá a úzká, zubní alveoly zcela uzavřené, tedy všechny zuby dolní čelisti jsou infravitálně vypadlé.

Č. 90. Pohlaví - ?, věk - infans I (5 - 6 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomek maxily, zlomek mandibuly, volné zuby.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu se prořezávají M_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 91. Pohlaví ?, věk - infans I (5 - 6 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomkovitá mandibula, zlomky obratlů.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu se prořezávají M_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 92. Pohlaví - ?, věk - infans II (9 - 11 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky mandibuly, volné zuby.

Z trvalého chrupu prořezány I_1 a I_2 horní i dolní čelisti, maxilární levostranný i pravostranný M_2 , mandibulární M_1 a P_1 .

K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

č. 93. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: cranium.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: široce pentagonoidně-ovoидní, průběh švů jednoduchý, švy srůstající;

n. l.: obličeje ortognátní, vysoký, nosní kořen plynule přechází v nosní kůstky, nos dlouhý, rovný, glabelární partie ploché (Broca I), čelo mírně klenuté, přechází plynulým obloukem do temene a do silně klenutého záhlaví, s naznačeným protažením, protuberantia occipitalis externa mírně hrbolekovitá (Broca I). Lineae temporales slabě naznačeny na čelní šupině, šupina kosti spánkové klenutá, processus mastoides malý, arcus zygomaticus gracilní;

n. o.: obrys okcipitální, tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se sbíhají k mastoidům, týlní kost úzká a vysoká, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličeje vysoký, úzký, ortognátní, čelo středně široké, nízké a klenuté s naznačenými čelními hrboly. Nosní kořen úzký, nasion mělké, nasazení nosních kůstek plynulé, nosní kůstky rovnobežné, nos úzký a dlouhý. Očnice vysoké, hranaté, arcus zygomaticus středně do stran odstupuje. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinæ mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, úzká a krátká.

Chrup: tvar Zubního oblouku maxilly i mandibuly úzce parabolický, zachovalost Zubů dobrá, zuby slabě abradované. Maxilární pravostranný a levostranný M_3 neprozezán;

n. b.: ovoidní, klenutí patra hluboké, foramen magnum oválné, svalový reliéf slabý.

č. 95. Pohlaví - ?, věk - infans I (4 - 6 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky mandibuly, volné zuby, 1 C.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu M_1 těsně před prozezáním. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

č. 96. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomky splanchnokrania, zlomky mandibuly.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Čelo klenuté, široké, s dobře vyznačenými čelními hrboly, nosní kořen široký, horní okraj očnice ostrý. Záhlaví zaoblené, silného svalového reliéfu, processus mastoides malý. Glabellarne partie středně vyklenuté (Broca II). Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada středně prominuje, tubercula mentalia střední, spinæ mentales nízké, přední výška mandibuly malá, ramena středně šikmá, krátká a středně široká.

Chrup: tvar Zubního oblouku maxilly i mandibuly široce parabolický, abrase Zubů slabá, přičemž maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním, mandibularní směrem bukálním. Maxilární levostranný M_1 silně kariesní.

č. 97. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovitá calvaria.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka dlouze elipsoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené, temenní kosti jsou poněkud střechovitě postavené. Nosní kořen plynule přechází v konvexní nos, glabellarne partie středně vyklenuty (Broca II), čelo klenuté, přechází plynulým obloukem do temene s mírnou depresí mezi obeliem a lambdou. Záhlaví je klenuté, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekovitá

(Broca 1), processus mastoides malý. Obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, týlní kost úzká a vysoká, svalový reliéf slabý.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily parabolický, chrup dobře zachovalý, bez abrase.

Č. 99. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium s porušenou pravou polovinou splanchnokrania.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze ovoidní, průběh sutura sagittalis a sutura coronalis jedno-
duchý, průběh sutura lambdoides složitý, švy srážající a synostosované.

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, kořen nosu středně široký, nasion hluboké, glabelární partie silně vyklenuté (Broca IV), čelo ubíhající, od metopia přechází plynulým obloukem do temene a do mírně odstupujícího až protaženého záhlaví, protuberantia occipitalis externa hrbolek vitá (Broca 2 až 3), naznačen torus occipitalis, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, temenní kosti slabě střechovitě postaveny, týlní kost široká a vysoká, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličej dlouhý, široký, čelo nízké, široké a ubíhající, se silně vyznačenými nadzvětšenými oblouky v mediálních partiích. Kořen nosu široký, nasion hluboké, nasazení nosních kůstek v ihlu, nos pravděpodobně vysoký a konvexní. Očnice hranaté a středně vysoké. Mandibula robustní stavby mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada silně prominuje, tubercula mentalia velká, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly velká, ramena středně sešíkmenná, dlouhá a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, zuby silně abradované až na dentin a ke krčku. Maxilární pravostranný I_2 C P_1 P_2 M_1 M_2 M_3 , levostranný P_2 M_2 M_3 a mandibulární pravostranný P_1 P_2 M_1 infravitálně vypadlé. Maxilární levostranný M_1 a mandibulární levostranný P_2 a pravostranný M_2 silně kariesní;

n. b.: ovoidní, klenutí patra mělké, foramen magnum oválné, svalový reliéf mohutný.

Č. 100. Pohlaví - ?, věk - infans II (8 - 9 let).

Zachovalost: zlomky kalvy, zlomek mandibuly, zlomek maxily.

Z trvalého chrupu maxily jsou prořezány I_1 a prořezávají se I_2 , M_1 jsou prořezané. Z trvalých zubů mandibuly se prořezávají I_1 a jsou prořezané M_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 102. Pohlaví - ?, věk - infans I (3 - 4 let).

Zachovalost: zlomky kalvy, volné zuby z horní i dolní čelisti, zlomek mandibuly, zlomkovitý L humerus, zlomkovitá L clavicula, zlomky žeber.

Chrup mléčný. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 103. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: zlomky neurokrania, maxily a mandibuly.

Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada středně prominuje, tubercula mentalia velká, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, široká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily parabolický, mandibuly úzce parabolický. Zuby špatně zachovalé, abradované na dentin, přičemž maxilární zuby jsou abradovány linguálně, mandibulární moláry bukálně a mandibulární frontální zuby lingualně.

Č. 104. Pohlaví - ?, věk - infans II (7 - 8 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomek maxily, mandibula.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu prořezány I_1 a M_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 105. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calva, zlomky splanchnokrania, zlomkovitá mandibula, volné zuby.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka sferoidní, průběh švů složitý, švy srůstající, synostosované i obliterované, glabelární partie středně vyklenuté (Broca III). Čelo mírně ubíhavé přechází vysokým obloukem do temene a do klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis slabě hrbolekvitá (Broca 1), lineae temporales se táhnou až k temenní kosti. Obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, svalový reliéf mohutný, naznačen torus occipitalis. Čelo středně široké, středně vysoké, slabě ubíhavé, s dobře vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích, kořen nosu široký. Mandibula robustní stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada středně prominuje, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně široká a dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zuby špatně zachovalé, slabě abradované.

Č. 106. Pohlaví - ?, věk - infans I (5 - 6 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomek maxily, zlomkovitá mandibula.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu se v maxile pravostranně prořezává M_1 , v mandibule jsou oboustranně M_1 těsně před prořezáním. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 107. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: zlomky neurokrania, mandibula.

Zlomky neurokrania robustní stavby, mandibula senilní, zcela atrofovaná, se zcela uzavřenými alveolami. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 110. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, zlomky krčních obratlů.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis a sutura coronalis synostosovaný, sutura lambdoides v prvé a druhé třetině synostosovaná, ve třetí třetině srůstající;

n. l.: obličeje ortognátní, glabelární partie silně vyklenuta (Broca III), kolmé čelo přechází od metopia plynulým obloukem do temene s mírnou depresí v krajině lambdoidní, záhlaví poněkud oploštělé, protuberantia occipitalis externa hrbolekvitá (Broca 2), lineae temporales jsou silně vyznačeny až do poloviny temenních kostí, processus mastoides velký, arcus zygomaticus silný;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličeje středně vysoký a široký, čelo středně široké, nízké a kolmé s vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Kořen nosu středně široký, nasion středně hluboké, nosní kůstky úzké, mírně bikonkávní, apertura piriformis vysoká a úzká, tvar nosu pravděpodobně konkávní. Očnice středně vysoké, okrouhlé. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, ramena středně šikmá, středně široká a dlouhá, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily podkovovitý, tvar zubního oblouku mandibuly parabolický. Abrase zubů slabá. Maxilární i mandibulární M_3 neprorezány, maxilární levostranný M_1 a pravostranný I_2 infravitálně vypadlé, mandibulární levostranný M_1 a M_2 a pravostranný M_1 a M_2 také infravitálně vypadlé.

Č. 111. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, volné zuby.

Lebka pravděpodobně dlouhá, gracilní, postmortálně deformovaná. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 112. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomky splanchnokrania.

Z pohledu vertikálního lebka ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis a sutura coronalis synostosovány, sutura lambdoïdes srůstající. Stěny okcipitu pravděpodobně rozbitavé, celková stavba lebky robustní. K dalšímu hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 113. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: calvaria, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličeje prognátní, pravděpodobně nízký, glabérní partie středně vyklenuté (Broca I), klenuté čelo přechází plynulým obloukem do rovného temene, od obelia temenní oblouk strměji spadá k lambdě, záhlaví klenuté, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu od velkých parietálních hrbolů kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf slabě vyznačen;

n. f.: obličeje středně vysoký, poměrně úzký, čelo středně široké, středně vysoké, klenuté, se silně vyznačenými frontálními hrboly. Kořen nosu úzký, nasazení nosních kůstek plynulé, fossae caninae mělké, vytvořen alveolární prognathismus. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, vertikální obrys tvorí středně široký oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia středně velká, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně vysoká a středně široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase slabá, plošná;

n. b.: ovoidní, klenutí patra nízké, foramen magnum oválné a úzké, svalový reliéf slabý.

Č. 114. Pohlaví muž, věk - senilis.

Zachovalost: zlomkovitá calvaria, zlomkovité splanchnocranium.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka pravděpodobně sferoidní, silně pravostranně deformovaná, glabérní partie středně vyklenuté (Broca III), kolmé čelo od metopia

prechází plynulým obloukem do temene a do silně klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis hrbolkovitá (Broca 2), processus mastoides malý. Obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu se sbíhají k mastoidům, naznačen torus occipitalis, svalový reliéf mohutný. Na čelní kosti poměrně silně vyznačeny frontální hraboly, kořen nosu široký, očnice hranaté, klenutí patra hluboké.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily pravděpodobně podkovovitý, abrase chrupu silná až na dentin, a to směrem linguálním. Maxilární levostranný M_3 , P_2 a pravostranný maxilární P_2 infravitálně vypadlé.

Č. 115. Pohlaví - ?, věk - infans I (6 až 7 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky maxily, zlomek mandibuly.

Z trvalého chrupu prorezány M_1 a I_1 jsou těsně před prorezáním. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 117. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomky neurokrania a splanchnokrania, zlomkovitá mandibula, zlomky krčních obratlů.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené. Čelo klenuté, prechází plynulým obloukem do temene a od obelia poněkud strměji spadá k lambdě, záhlaví zalomené, protuberantia occipitalis externa hrbolkovitá (Broca 2), processus mastoides poměrně velký. Obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf okcipitu mohutný, temenní kosti střechovitě postaveny. Čelo středně široké, středně vysoké a klenuté s persistujícím metopismem. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, tvar vertikální tvoří úzký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně široká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, zuby dobře zachovalé, slabě abradované, maxilární zuby jsou abradovány linguálně, mandibulární bukálně. Maxilární levostranný M_2 a pravostranný M_1 a pravostranný mandibulární M_2 infravitálně vypadlé.

Č. 118. Pohlaví - ?, věk - maturus.

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomkovitá mandibula.

Zlomky neurokrania nelze hodnotit, kromě malého processus mastoides. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří úzký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, přední výška mandibuly velká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly úzce parabolický, abrase mandibulárních zubů střední, frontální zuby jsou abradovány horizontálně. Mandibulární levostranný M_1 , M_2 , M_3 a pravostranný M_1 , M_2 , M_3 infravitálně vypadlé.

Č. 120. Pohlaví - ?, věk - infans II (7 až 8 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky splanchnokrania, zlomkovitý L humerus, zlomkovitý L radius, zlomky kostí pánevních.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu prorezány mandibulární M_1 a I_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 124. Pohlaví - ?, věk - infans I (3 až 5 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, volné mléčné zuby.

Chrup mléčný, trvalé M_1 pravděpodobně před prorezáním. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 128. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Lebka pravděpodobně dlouhá, čelo úzké, silně ubíhavé, glabelární partie středně vyklenuté (Broca II), záhlaví klenuté, processus mastoides velký. Mandibula robustní stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena středně šíkmá, široká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zuby dobře zachovalé, slabě abradované, maxilární zuby abradovány pravděpodobně linguálně, mandibulární zuby frontální horizontálně, premoláry a moláry bukálně. Maxilární i mandibulární levostranná a pravostranná M_3 neprořezána.

Č. 129. Pohlaví - ?, věk - infans I (5 až 6 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, volné zuby.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu jsou prořezány M_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 130. Pohlaví - ?, věk - infans II (12 až 13 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomkovitá mandibula, zlomkovitý P humerus.

Zlomky neurokrania nelze morfologicky hodnotit. Mandibula gracilní stavby, širokého zubního oblouku, z trvalého chrupu se prořezávají M_2 a P_2 , nejsou však zcela dorostlé do úrovni ostatních zubů. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 131. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomky neurokrania, zlomek maxily a zlomek mandibuly.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka dlouze ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené. Glabelární partie středně vyklenuté (Broca II až III), klenuté čelo přechází plynulým obloukem až do obelia, kde je vyznačena mírná deprese, záhlaví klenuté, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), processus mastoides malý. Obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, svalový reliéf okcipitu slabý. Frontální hruby silně vyznačeny, kořen nosu středně široký. Mandibula pravděpodobně střední stavby a středního svalového reliéfu, abrase zubů slabá. Maxilární levostranný M_1 infravitálně vypadlý, mandibulární levostranný M_1 slabě kariesní.

Č. 132. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: calva, zlomky neurokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka dlouze elipsoidní, průběh švů jednoduchý, švy synostosované až obliterované, klenuté čelo přechází plynulým obloukem do temene a do mírně zalomeného záhlaví, protuberantia occipitalis externa hrbolekvitá (Broca II), linea temporales vyznačeny pouze na čelní šupině, processus mastoides velký. Obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se mírně sbíhají k mastoidám, svalový reliéf mohutný. Mandibula gracilní stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvorí vysokou drsnatinu, přední výška mandibuly velká, ramena středně šíkmá, dlouhá a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly úzce parabolický až slabě podkovovitý, zuby špatně zachovalé, silně abradované, místy až ke krčku. Levostranný mandibulární P_2 M_1 M_2 M_3 a pravostranný M_2 a M_3 infravitálně vypadlé.

Č. 136. Pohlaví - ?, věk - infans II (7 až 8 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky splanchnokrania, zlomek mandibuly.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu prořezány M_1 a I_1 , I_2 jsou těsně před prořezáním. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 138. Pohlaví - ?, věk - infans II (10 až 11 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomkovitá mandibula.

Z trvalého chrupu prořezány M_1 I_1 a I_2 , M_2 jsou těsně před prořezáním. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 140. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomkovitá maxila a mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Zlomky neurokrania gracilní stavby, slabě vyznačen alveolární prognatismus zubů horní čelisti, klenutí patra vysoké. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, velké bigoniální šíře, brada slabě prominující, spinæ mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena středně šikmá, úzká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily a mandibuly úzce parabolický, zuby špatně zachovalé, středně abradované. Maxilární pravostranný I_2 neprořezán, levostranný I_2 prořezán, avšak postmortálně vypadlý, levostranný C zcela neprořezán, je poněkud mediálně stočen před alveolu po postmortálně vypadlém I_2 . Mandibulární levostranný M_3 neprořezán, mandibulární pravostranný M_2 infravitálně vypadlý.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

femur: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

tibia: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, slabě retroversní;

fibula: L i P gracilní stavby.

Kostra celkově: gracilní stavby, slabého svalového reliéfu.

Č. 143. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomkovitá mandibula.

Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinæ mentales tvorí nízkou drenatinu, ramena kolmá, středně široká, přední výška mandibuly značná.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, abrase zubů silná až na dentin. Mandibulární pravostranný I_1 chybí, alveola po něm je uzavřena a silně předozadně ztenčena.

Č. 145. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calvaria, zlomky splanchnokrania, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze ovoidní, průběh švů složitý, sutura sagittalis a sutura coronalis synostosovány, sutura lambdoides v prvé a druhé třetině srostlá, v třetí třetině volná, v sutura lambdoides několik vsutých kůstek;

n. l.: obličej pravděpodobně vysoký, se silně prominujícím nosem, glabellarne partie středně vyklenuté (Broca II až III), mírně ubíhající čelo, přechází od metopis plynulým a vysokým obloukem do temene, v sutura lambdoides záhlaví silně odstupuje (bathrocephalia), protuberantia occipitalis externa slabě hrbovkovitá (Broca I). Arcus zygomaticus pravděpodobně robustní, processus mastoides velký, lineae temporales lze sledovat pouze na čelní šupině;

n. o.: obrys okcipitální tvoří velmi vysoký oblouk, stěny okcipitu od sutura sagittalis se rozvíjají k parietálním hrbolům a odtud dále jsou až k mastoidům rozvíjavé, svalový reliéf mohutný, naznačen torus occipitalis;

n. f.: obličeje vysoký, poměrně široký, čelo mírně ubíhavé, nízké, v me-
dio-sagitální rovině naznačen hřeben, s vyznačenými oblouky nadočnicových partií,
očnice nízké, obdélníkovité, kořen nosu úzký, nosní kůstky mírně rozvíjavé, arcus
zygomaticus poměrně silně do stran odstupují. Mandibula robustní stavby, mohut-
ného svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří středně široký a ostrý oblouk,
brada středně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales nízké, přední
výška mandibuly střední, ramena kolmá, široká a dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zuby silně abra-
dované, moláry abradované jamkovité. Pravostranný i levostranný mandibulární M_1
kariesní.

C. 146. Pohlaví - ?, věk - maturus.

Zachovalost: L femur, L tibia, zlomek fibuly, L calcaneus.

Femur: L střední stavby, slabého svalového reliéfu.

Tibia: L střední stavby, slabého svalového reliéfu.

K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

C. 147. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: calvaria, mandibula, maxilla, zlomky krčních obratlů, L i P
femur, P tibia, zlomkovitá fibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka dlouze elipsoidní, průběh švů jednoduchý, švy
otevřené. Glabelární partie středně vyklenuty (Broca II), slabě klenuté čelo pře-
chází nízkým plynulým obloukem do temene a do silně klenutého záhlaví, protube-
rantia occipitalis externa chybí (Broca O), processus mastoides malý, lineae
temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, arcus zygomaticus gracilní. Obrys
okcipitální tvoří středně vysoký oblouk, stěny okcipitu se sbíhají k mastoidům,
svalový reliéf okcipitu slabý. Čelo nízké, kolmé, a dobře vyznačenými frontálními
hrboly a persistujícím metopismem. Kořen nosu středně široký, mírně vyznačen al-
veolární prognatismus. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, ob-
rys vertikální tvoří úzký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula men-
talicia velká, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly malá, ramena šikmá,
úzká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly parabolický, zuby slabě ab-
radované, a to směrem horizontálním. Levostranný maxilární P_2 a pravostranný M_1
a mandibulární pravostranný P_1 M_1 M_2 silně kariesní.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

femur: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

tibia: P gracilní stavby, středního svalového reliéfu.

Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Kostra celkově: gracilní stavby, slabého až středního svalového reliéfu.

C. 148. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium se zlomkovitým splanchnokraniem, L i P femur, L i P
tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů složitý, sutura sagittalis a sutura coro-
nalnis synostosovány, sutura lambdoides srůstající;

n. l.: obličeje pravděpodobně vysoký se silně prominujícím nosem. Glabellarne partie silně vyklenuté (Broca IV), silně ubíhající čelo přechází od metopia vysokým obloukem do temene a odtud poněkud strměji spadá k lambdě, záhlaví je též planookipitální, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolkovitá (Broca I), lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličeje vysoký, poměrně široký, čelo široké, středně vysoké, ubíhající, s mírně vyznačenými čelními hruby, v mediálních partiích s vytvořenými nadočnicovými oblouky. Kořen nosu široký, nasion hluboké, očnice nízké a hranaté. Mandibula robustní stavby, silného svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, přední výška mandibuly velká, ramena středně šíkmá, široká a dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, zuby dobře zachovalé, slabě abradované. Maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním, mandibulární zuby směrem bukálním.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, slabě retroversní; na levé tibii v dolní třetině diafysy traumatická exostosa;

fibula: L i P střední stavby.

Kostra celkově: střední až robustní stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 149. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomkovitá mandibula, P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Švy otevřené, pouze v druhé třetině autora lambdoides jsou stopy srástu, glabellarne partie plochá (Broca I), čelo klenuté, záhlaví klenuté. Kořen nosu široký, processus mastoides malý. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří středně široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia malá, spinea mentales tvoří nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly malá, ramena kolmá, úzká a dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly středně parabolický, abrase zubů slabá, maxilární zuby abradovány směrem linguálním, mandibulární zuby směrem bukálním, frontální zuby horizontálně. Mandibulární levostranný M_3 silně kariesní, pravostranný M_3 infravitálně vypadlý.

Morfologická charakteristika ostatní kostry: .

femur: P gracilní stavby, silného svalového reliéfu;

tibia: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu, slabě retroverzni;

fibula: L i P střední stavby.

Kostra celkově: gracilní stavby, středního až silného svalového reliéfu.

Č. 150. Pohlaví - ?, věk - juvenis.

Zachovalost: calvaria, maxilla, zlomky z base lebky, mandibula, L i P femur, L i P tibia.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce ovoidní, průběh své poměrně složitý, švy otevřené, v sutura lambdoides několik vsetých kústek;

n. l.: obličeje pravděpodobně ortognátní, středně vysoký, glabelární partie středně vyklenuté (Broca II), čelo kolmé, přechází plynulým obloukem do temene s mírnou postbregmatickou depresí a do zaobleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa slabě hrbovitá (Broca 1), lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvoří středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, týlní kost středně vysoká a široká, svalový reliéf středně vyznačen;

n. f.: čelní hrboly dobře vyznačeny, v mediálních partiích mírně vyznačeny nadočnicové oblouky, vyznačen alveolární prognatismus. Mandibula gracilní stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří středně široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinæ mentales tvoří drsnatinu, přední výška mandibuly malá, ramena kolmá, krátká a úzká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, zuby dobře zachovalé, velmi slabě abradované, přičemž maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním, mandibulární směrem bukálním, frontální zuby jsou abradovány horizontálně. Maxilární i mandibulární levostranné i pravostranné M_3 se prořezávají.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 151. Pohlaví - ?, věk - juvenis.

Zachovalost: zlomek kalvy, zlomkovitá mandibula, volné zuby.

Z trvalého chrudu prořezány všechny zuby kromě M_3 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 152. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce pentagonoidní, lebka poněkud pravostranně postmortálně deformovaná, průběh švů složitý, švy otevřené, v sutura lambdoides malá vustá kůstka;

n. l.: obličeje středně vysoký se slabým dentálním prognatismem a silně prominujícím nosem. Glabelární partie středně vyklenuty (Broca II až III), ubíhavé čelo přechází plynule od metopia do temene, které od obelia poněkud strměji spadá do též planookcipitálního záhlaví, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca 0), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu mírně sbíhají k mastoidům, svalový reliéf středně vyznačen;

n. l.: obličeje poměrně vysoký, středně široký, čelo nízké, středně široké a ubíhavé se slabě vyznačenými čelními hrboly a nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nosní kořen středně široký, nosní kůstky rovnoběžné, nos pravděpodobně konvexní, očnice vysoké, obdélníkovité. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří středně široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinæ mentales tvoří vysokou drsnatinu, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, úzká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, abrase zubů slabá, frontální zuby maxily i mandibuly jsou abradovány horizontálně, premoláry a moláry maxilárních zubů jsou abradovány linguálně, mandibulárních zubů bukálně, skus kleštovitý. Maxilární pravostranný P_1 slabě kariesní, mandibulární pravostranný $P_2 M_1$ silně kariesní.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

femur: L i P robustní stavby, středního svalového reliéfu;

tibia: L i P robustní stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P střední stavby.

Kostra celkově: střední až robustní stavby, středního svalového reliéfu.

II. MORFOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA JEDNOTLIVÝCH KOSTER
NA POHŘEBIŠTI Z MLYNÁRCŮ

Č. 1 A. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, 7 C, 10 Th, 5 L, sacrum, sternum, žebra, L i P clavicula, zlomky L i P skapuly, L i P humerus, L i P radius, L i P ulna, neúplné kosti ruky, ossa coxae, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula, neúplné kosti nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené, zvnitř lebky s naznačeným srdečním systémem, v sutura lambdoides několik malých vstupních kůstek;

n. l.: obličeje poměrně nízký, ortognátní, glabellarní partie ploché (Broca I), kolmé čelo od metopia téměř v pravém úhlu přechází do rovného temene, které od obelia poněkud strměji spadá k lambdě, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), linea temporales chybí, processus mastoides malý. Nasazení nosních kůstek mírně v úhlu, nos pravdepodobně konvexní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí nízky oblouk, stěny okcipitu se sbíhají k mastoidám, svalový reliéf velmi slabě vyznačen;

n. f.: obličeje úzký a nízký, čelo vysoké, středně široké, kolmé, tubera frontalia silně vyznačena, persistuje metopismus. Kořen nosu středně široký, nasion mělké, nos úzký, středně dlouhý, nosní kůstky bikonkávní, spina nasalis ostrá a rovná. Očnice vysoké, hranaté, jařmové oblouky gracilní, mírně do stran odstupující. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spine nasales nízké, přední výška mandibuly malá, ramena šikmá, úzká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily podkovovitý, tvar zubního oblouku mandibuly úzce parabolický. Zachovalost zubů špatná, abrase, pokud ji lze sledovat, je střední, je abradovaná sklovina. Maxilární levostranný i pravostranný M_3 neprořezány, mandibulární levostranný i pravostranný $M_3 \quad M_2 \quad M_1 \quad P_2$ infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 7 C, 10 Th, 5 L malé a gracilní;

sacrum: dlouhé, úzké a středně prohnuté;

sternum: manubrium středně velké a středně široké, corpus středně dlouhé a středně široké;

žebra: zlomkovitá, gracilní stavby;

clavicula: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, středně dlouhá a středně zakřivená;

scapula: zlomkovitá L i P, střední stavby a středního svalového reliéfu;

humerus: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

radius: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

ulna: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

kosti vlastní ruky: neúplné, carpalia drobná, metacarpalia a phalanges krát-ké;

ossa coxae: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, se středně vyznačenými sexuálními znaky;

femur: L i P střední stavby, slabého svalového reliéfu, s malou torsí a malou hlavicí;

tibia: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

fibula: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: naúplné, tarsalia drobná, metatarsalia krátká.

Kostra celkově: gracilní stavby, slabého svalového reliéfu.

Č. 1 B. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: cranium s porušenou levou polovinou a basálními partiemi.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis a sutura coronalis srstlé, sutura lambdoides volná, kromě náznaku srustu v lambdě, v sutura lambdoides několik vsutých kůstek;

n. l.: obličej nízký, ortognátní, s mírně vyznačeným alveolárním prognatismem. Glabérní partie středně vyklenuté (Broca II), čelo klenuté, přechází od metopia nízkým obloukem až do obelia, odkud poněkud strměji spadá k lambdě, v sutura lambdoides záhlaví poněkud schodovitě odstupuje (náznak batrocefalie), záhlaví klenuté, protuberantia occipitalis externa hrbolovitá (Broca 1 až 2), linea temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí nízký oblouk, stěny okcipitu se mírně rozvíhají k mastoidům, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličej nízký, čelo nízké, středně široké a klenuté, frontální hrbohy slabě vyznačeny, v mediálních partiích slabě vyznačeny nadočnicové oblouky, očnice poměrně vysoké, zaoblené, kořen nosu středně široký, nasion mělké, nos středně dlouhý, úzký, nosní kůstky rovnobežné, jařmové oblouky střední a středně do stran odstupující. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvorí drsnatinu, přední výška mandibuly malá, ramena pravděpodobně kolmá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily v podobě U, tvar zubního oblouku mandibuly úzce parabolický. Zachovalost zubů špatná, zuby horní čelisti jsou abradovány silně, místy až ke krčku, zuby dolní čelisti jsou abradovány středně. Maxilární levostranný i pravostranný M_3 neprorezán.

Č. 1 C. Pohlaví - ?, věk - maturus-senilis.

Zachovalost: zlomkovitá calva, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura coronalis obliterovaná, sutura sagittalis synostosovaná, sutura lambdoides srustající. Glabérní partie slabě vyklenuté (Broca II), čelo mírně ubíhavé, processus mastoides malý, obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se slabě rozvíhají k mastoidům, svalový reliéf okcipitu slabý. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales nízké, ramena šikmá, středně dlouhá a úzká, přední výška mandibuly střední. Mandibulární levostranný i pravostranný M_3 M_2 M_1 P_2 P_1 infravitálně vypadlé.

Č. 2. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, 6 C, 12 Th, 5 L, sacrum, sternum, zebra, L i P clavícula, L i P scapula, L i P humerus, L i P radius, L i P ulna, neúplné kosti ruky, ossa coxae, L i P femur, L i P patella, L i P tibia, L i P fibula, neúplné kosti nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis a sutura coronalis srostlé, sutura lambdoides srůstající, v sutura lambdoides několik malých vsutých kůstek.

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, se silně prominujícím nosem. Glabellarne partie středně vyklenuté (Broca III), ubíhavé čelo od metopia přechází nízkým obloukem do temene až k lambdě s mírnou předlambdovou deprezí, záhlaví klenuté, protuberantia occipitalis externa hrbovkovitá (Broca 2), lineae temporales dobře vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, jehož stěny kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličej vysoký, středně široký, ortognátní; čelo nízké, středně široké, ubíhající s mírně vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Kořen nosu úzký, nasion středně hluboké, nos dlouhý a úzký, apertura piriformis vysoká a úzká, spina nasalis ostrá a vzhůru obrácená. Očnice vysoké a zaoblené, jařmové oblouky poměrně silně do stran odstupující, fossae caninae hluboké, mírně naznačeny fossae praenasales. Mandibula robustní stavby, silného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinea mentales tvorí drsnatinu, přední výška mandibuly velká, ramena středně sešíkmená, široká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily v podobě U, tvar zubního oblouku mandibuly úzce parabolický, zachovalost chrupu poměrně dobrá, zuby silně abradovány až na dentinu, a to plošně, skus kleštovitý, Maxilární levostranný M_3 , M_1 a pravostranný M_3 , M_2 , M_1 , P_2 , P_1 infravitálně vypadlé;

n. b.: ovoidní, klenutí patra nízké, foramen magnum úzké, kapkovitého tvaru, svalový reliéf mohutný.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páter: 6 C, 12 Th, 5 L velké, robustní stavby, s degenerativně arthritickými změnami;

sacrum: zlomkovité;

sternum: velké, široké a dlouhé;

zebra: zlomkovitá, robustní stavby;

clavicula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, středně zakřivená, dlouhá;

scapula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, široká a krátká;

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní ruky: neúplné, carpalia střední velikosti, metacarpalia dlouhá, phalanges dlouhé;

ossa coxae: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu s charakteristicky vyznačenými sexuálními znaky;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, s velkou torsí a středně velkou hlavici;

patella: L i P velká, robustní stavby;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, slabě retroversní;

fibula: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: tarsalia velká, metatarsalia dlouhá, phalanges dlouhé.

Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

C. 3. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: cranium, 3 C, 11 Th, 5 L, sacrum, žebra, L i P clavicula, L i P scapula, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P femur, P patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej nízký, prognátní, glabérní partie silně vyklenuté (Broca III), nasazení nosních kůstek v úhlu. Čelo klenuté, přechází plynulým obloukem do temene, s mírnou předlambdovou depresí a do zaobleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekvitá (Broca 1), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý, silně vyznačena crista supramastoidaea, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, v sutura lambdoides několik vautých kůstek, svalový reliéf slabě vyznačen;

n. f.: obličej středně vysoký, široký, prognátní, se silně vyznačeným alveolárním prognatismem, čelo široké, středně široké a klenuté s persistujícím metopismem, tubera frontalia mírně vyznačena, v mediálních partiích vyznačeny nadočnicové oblouky. Kořen nosu velmi široký, nosní kůstky mírně rozvíhavé, nos konvexní, spina nasalis rovná a ostrá. Očnice středně vysoké, hranaté, jármové oblouky silně do stran odstupují. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinæ mentales tvorí nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly velká, ramena šikmá, středně široká a krátká.

Chrup: tvar Zubního oblouku maxily středně parabolický, mandibuly úzce parabolický. Chrup dobré zachovalý, slabě abradovaný, silný předkus horní čelisti;

n.b.: ovoidní, klenutí patra hluboké, naznačen torus palatinus, foramen magnum široké, téměř kruhovité, svalový reliéf slabý.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páter: C 3, 11 Th, 5 L střední velikosti;

sacrum: středně široké, středně dlouhé, středně prohnuté;

žebra: zlomkovitá, střední stavby;

clavicula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, středně zakřivená, krátká;

scapula: L i P střední stavby, slabého svalového reliéfu, krátká a středně široká;

humerus: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní ruky: carpalia střední stavby, metacarpalia středně dlouhá, phalanges středně dlouhé;

ossa coxae: střední stavby, středního svalového reliéfu, se středně vyznačenými sexuálními znaky;

femur: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu s malou torsí a středně velkou hlavicí;

patella: P malá;

tibia: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu s malou retroversí;

fibula: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: tarsalia střední stavby.

Kostra celkově: střední stavby, slabého až středního svalového reliéfu.

C. 4 A. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze pentagonoidně-ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura coronalis srostlá, sutura sagittalis a sutura lambdoides volné;

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, glabelární partie mírně vyklenuté (Broca II), nosní kůstky nasazeny v mírném úhlu, nos konvexní. Ubíhající čelo přechází od metopia do temene a plynulým obloukem do zaobleného týlu, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední, arcus zygomaticus gracilní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký a úzký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličej vysoký, úzký, ortognátní, čelo poměrně úzké a nízké, ubíhající se slabě vyznačenými čelními hrbolem. Nosní kořen středně široký, nosní kůstky bikonkávní, nos středně vysoký, poměrně široký, apertura piriformis vysoká a široká, spina nasalis ostrá a rovná. Očnice vysoké a zaoblené, fossae caninae středně hluboké. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia malá, spine mentales tvorí nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně široká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily středně široce parabolický, mandibuly úzce parabolický. Zachovalost zubů dobrá, abrasie střední, maxilární zuby jsou abradovány linguálně, mandibulární bukálně. Maxilární levostranný M_1 a pravostranný P_1 silně kariesní, maxilární levostranný i pravostranný M_3 neprořezán, mandibulární levostranný M_3 M_2 a pravostranný M_1 M_2 M_3 infravitálně vypadlé;

n. b.: ovoidní, klenutí patra středně hluboké, naznačen torus palatinus, foramen magnum oválné a úzké, svalový reliéf slabý.

C. 4 B. Pohlaví - žena, věk - senilis.

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, mandibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Tvar lebky z pohledu vertikálního pravděpodobně pentagonoidní, sutura coronalis, sutura sagittalis a sutura lambdoides zcela obliterované. Lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední. Obrys okcipitální tvorí nízký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf okcipitu slabý. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, mandibula zcela atrofovaná.

C. 4 C. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze pentagonoidně-ovodní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené, z nitra lebky naznačen srůst švů. V sutura lambdoides řada vsutých kůstek;

n. l.: obličeje středně vysoký a ortognátní, glabelární partie vyklenuty středně (Broca II), mírně klenuté čelo přechází od metopia nízkým obloukem až k obeliu, odkud dále poněkud příkřejí spadá k lambdě, záhlaví je zaoblené, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvoří středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf středně vyznačen.

n. f.: obličeje středně vysoký a středně široký, čelo středně široké, nízké, mírně klenuté se slabě vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Kořen nosu úzký, nasion mělké, nos středně vysoký, úzký, očnice středně vysoké a zaoblené, fossae caninae mělké, jármové oblouky středně do stran odstupují. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří středně široký a poměrně ostrý oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia malá, spinæ mentales tvoří drsnatinu, ramena středně šikmá, středně široká a středně dlouhá, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů špatná, abrase silná až na dentin. Mandibulární levostranný M_2 M_1 a pravostranný M_2 a M_1 infravitálně vypadlé;

n. b.: elipsoidní, klenutí patra nízké, foramen magnum oválné, svalový reliéf střední.

Č. 5. Pohlaví ?, věk - dospělý.

Zachovalost: 4 C, 8 Th, 3 L, sacrum, žebra, clavicula L, L i P scapula, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P tibia, L i P femur, P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika kostry:

páteř: 4 C, 8 Th, 3 L malé;

sacrum: krátké, středně široké, málo prohnuté, lineae transversae chybí, facies auricularis zabírá až S_2 ;

žebra: zlomkovitá, gracilní;

clavicula: L gracilní stavby, středního svalového reliéfu, středně dlouhá, málo zakřivená;

scapula: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

humerus: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, středně velké hlavice, s malou torsí;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: metatarsalia krátká, phalanges krátké.

Kostra celkově: pravděpodobně gracilní až střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 6 A. Pohlaví - muž, věk - juvenis.

Zachovalost: zlomek čelní kosti, zlomkovitá mandibula, 4 C, 9 Th, 5 L, sacrum, sternum, žebra, L i P scapula, L i P humerus, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P femur, L tibia, kosti vlastní nohy.

Glabelární partie středně až silně vyklenuty. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří středně široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinæ mentales nízké, ramena šikmá, středně široká, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zuby dobře zachovalé, bez abrase. Mandibulární levostranný i pravostranný M₃ neprořezány.

Dlouhé kosti jsou střední až robustní stavby, středního svalového reliéfu, s neuzavřenými epifysami. Na planum popliteum pravého femuru je charakteristicky vytvořena hrana paralelní s osou diafysy (crista poplitea).

Č. 6 B. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: calvarium, P humerus, P ulna, P radius, L i P femur, L i P tibia, P fibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka pravděpodobně sferoidní, švy otevřené až na slabé stopy srástu v krajině obelia, glabelární partie středně vyklenuté (Broca II), klenuté čelo přechází od metopia plynulým obloukem do temene, od obelia poněkud strměji spadá do téměř planockipitálního záhlaví, protuberantia occipitalis externa hrbolekotitá (Broca 2), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední. Obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf střední. Obličeje široký, s poměrně mohutnými jařmovými oblouky, fossae caninae hluboké, obličeje pravděpodobně prognátní.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily parabolický, zachovalost zubů špatná, abrase střední, na sklovinu.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: P střední stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: P střední stavby, středního svalového reliéfu

radius: P střední stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, středně veliké hlavice;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: P střední stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 7. Pohlaví - muž, věk - dospělý.

Zachovalost: páteř, sacrum, L i P humerus, P radius, P ulna, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika kostry:

páteř: 4 C, 9 Th, 5 L velké, robustní;

sacrum: střední stavby, široké a silně prohnuté, lineae transversae slabě vyznačeny, facies auricularis zabírá až S₂,

scapula: zlomkovitá;

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní ruky: neúplné, velké;

ossa coxae: robustní stavby, středního svalového reliéfu se středně vyznačenými sexuálními znaky;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu s velkou hlavicí a velkou torsí, tuberculum adductorium;

fibula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, velké.

Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 8. Pohlaví - žena, věk - juvenis.

Zachovalost: zlomkovité cranium, zlomkovitá mandibula, 3 C, 11 Th, 5 L, sacrum, žebra, L clavicula, L i P scapula, kosti vlastní ruky, ossa coxae, P patella, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené. Glabellarní partie slabě vyklenuty (Broca I), klenuté čelo přechází do nízkého temenního oblouku a do zaobleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa plochá (Broca O). Stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf okcipitu slabý. Mandibula gracilní stavby, s velmi slabým svalovým reliéfem, brada slabě prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales nízké.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zuby dobře zachovalé, bez abrase. Mandibulární levostranný a pravostranný M₃ neprořezán.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páter: 3 C, 11 Th, 5 L malé, gracilní;

sacrum: zlomkovité;

žebra: zlomkovitá;

clavicula: L zlomkovitá, gracilní;

scapula: L i P zlomkovitá;

kosti vlastní ruky: neúplné, malé;

ossa coxae: zlomkovité;

patella: P zlomkovitá;

kosti vlastní nohy: neúplné, malé.

Kostra celkově: gracilní stavby, slabého svalového reliéfu.

Č. 10. Pohlaví - ?, věk - dospělý.

Zachovalost: 5 C, 5 L, sacrum, sternum, žebra, L clavicula, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P femur, L patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika kostry:

páter: 5 C, 5 L středně veliké a středně robustní;

sacrum: krátké, široké, středně prohnuté, lineae transversae slabě vyznačeny, facies auricularis zabírá až S₂;

sternum: zlomkovité;

žebra: zlomkovitá, střední stavby;

clavicula: L střední stavby, středního svalového reliéfu, středně dlouhá a slabě zakřivená;

humerus: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, perforatio fossae olecrani;

radius: L i P střední stavby, slabého svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, slabého svalového reliéfu;

kosti vlastní ruky: neúplné, středně veliké;

ossa coxae: zlomkovité, střední stavby, středního svalového reliéfu se středně vyznačenými sexuálními znaky;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, středně veliké hlavice a malé torse;

patella: L zlomkovitá;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: gracilní až střední stavby, slabého až středního svalového reliéfu.

Č. 11. Pohlaví - ?, věk - infans I (5 až 6 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky mandibuly, páteř, žebra, L scapula, L ulna, L radius, P femur.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu se prořezává levostranný M_1 , jinak definitoriový chrup neprořezán.

Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 12. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovité cranium, L i P humerus, L radius, L i P ulna, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličeje ortognátní, pravděpodobně vysoký, glabelární partie středně vyklenuté (Broca III). Ubíhající čelo s mírnou supraglabelární depresí, přechází od metopia do temene a do klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis externa hrbovkovitá (Broca 2), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides velký;

n. o.: nelze pro velké porušení hodnotit;

n. f.: obličeje úzký a vysoký, čelo středně široké, nízké a ubíhající s mírně vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nos pravděpodobně úzký a vysoký, očnice nízké a zaoblené. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí poměrně úzký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvorí nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly velká, ramena kolmá, středně dlouhá a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase slabá, maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním, mandibulární směrem bukálním. Mandibulární pravostranný M_2 kariesní, M_3 neprořezán;

n. b.: ovoidní, klenutí patra hluboké, foramen magnum široké, kruhovité, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P robustní stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L robustní stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P robustní stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P robustní stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: robustní stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 13. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: calvarium, zlomkovitá páteř, sacrum, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, ossa coxae, L i P tibia, L i P femur, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, poněkud složitější má sutura lambdoides. Sutura coronalis a sutura sagittalis srostlé, sutura lambdoides v mediálních partiích srůstající;

n. l.: obličeje ortognátní, nízký, se silně vyznačeným alveolárním prognatismem. Glabelární partie slabě vyklenuté (Broca II), klenuté čelo s mírnou supraglabelární depresí přechází plynulým a nízkým obloukem do temene a do klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis externa slabě hrbovkovitá (Broca 1), lineae temporales se táhnou až na temenní kosti, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, týlní kost vysoká a široká, svalový reliéf silně vyznačen;

n. f.: obličej nízký, široký, ortognátní, čelo široké středně vysoké, klenuté s vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nos středně vysoký, spíše široký, nosní kůstky rozvíhavé, očnice nízké a hranaté.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily široce parabolický, chrup dobře zachovalý, slabě abradovaný, maxilární zuby abradovány směrem linguálním;

n. b.: elipsoidní, klenutí patra střední, naznačen torus palatinus, foramen magnum oválné, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: l C, jinak zlomkovitá, střední velikosti;

sacrum: široké a silně prohnuté, lineae transversae silně vyznačeny;

humerus: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně velké.

Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 14 A. Pohlaví - muž, věk - juvenis-adultus.

Zachovalost: cranium, 5 Th, sacrum, sternum, žebra, L i P clavicula, L i P scapula, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: ovoidně-pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej vysoký, čelo mírně ubíhající se slabě vyznačenými glabelárními partiemi, přechází plynulým obloukem do vysokého temene a do zaobleného záhlaví. Lineae temporales se táhnou až do druhé třetiny temenních kostí, processus mastoides velký. Arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký a široký oblouk, stěny okcipitu se mírně sbíhají k mastoidům, svalový reliéf středně vyznačen, temenní kosti jsou střechovitě postaveny;

n. f.: obličej ortognátní, vysoký a středně široký, čelo středně široké, nízké a ubíhavé s vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nosní kořen středně široký, nasion hluboké, spina nasalis ostrá a rovná, očnice vysoké, zaoblené. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spine mentales nízké, ramena šíkmá, středně dlouhá a středně široká, přední výška mandibuly malá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, chrup bez abrase, mandibulární pravostranný M_3 neprořezán.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 5 Th, středně veliké;

sacrum: zlomkovité;

žebra: zlomkovité;

clavicula: L i P zlomkovité;

scapula: L i P zlomkovité;

humerus: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu s přirůstajícími horními epifysami;

radius: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu s končicím přirůstáním dolních epifys;

ulna: L i P zlomkovitá;

kosti vlastní ruky: neúplné;

osca coxae: zlomkovité;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, slabě retroversní;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné.

Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 14 B. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: mandibula.

Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvoří vysokou drenatinu, přední výška mandibuly velká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zuby špatně zachovalé, silně abradované, mandibulární zuby jsou abradovány směrem lingualním až ke krčku. Mandibulární levostranný M_1 a pravostranný $M_1 M_2$ infravitálně vypadlé.

Č. 15. Pohlaví - žena, věk - juvenis.

Zachovalost: zlomkovité cranium, zlomkovitý L i P humerus, zlomkovitá L i P ulna, zlomkovitý L i P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej nízký, ortognátní se silně vyznačeným alveolárním prognatismem, glabelární partie středně vyklenuté, čelo kolmé, přechází od metopia vysokým obloukem do temene a do zaobleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa chybí, lineae temporales vyznačeny slabě na čelní šupině, processus mastoides střední;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu se mírně rozvíhají k mastoidám, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličej poměrně nízký, se silně vyznačeným alveolárním prognatismem, čelo středně široké, nízké a kolmé s velmi slabě vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Kořen nosu úzký, spina nasalis mírně ohnuta dolů, očnice středně vysoké, zaoblené, fossae caninae hluboké. Zlomkovitá mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zuby špatně zachovalé, bez abfase. Maxilární a mandibulární levostranný i pravostranný M_3 neprořezán.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P robustní stavby, středního svalového reliéfu s volnými epifysami;

ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu s volnými dolními epifysami;

radius: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu s volnými epifysami;

tibia: L i P střední stavby, slabého svalového reliéfu s volnými epifysami;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, středně velkou hlavicí a malou torsí;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 16. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: pravá kost temenní, mandibula.

Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, spinæ mentales chybí, přední výška mandibuly malá, ramena kolmá, úzká a středně dlouhá. Sutura sagittalis a sutura coronalis zcela otevřené, v sutura lambdoides stopy srůstu.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly úzce parabolický, abrasy mandibulárních zubů slabá směrem bukálním.

Č. 17. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, 6 C, 7 Th, 7 L, sacrum, sternum, žebra, P clavicula, L i P scapula, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, kosti vlastní ruky, ossa coxae, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidně-ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura coronalis srostlá, sutura sagittalis v první třetině srostlá, v druhé a třetí třetině otevřená, sutura lambdoides otevřená;

n. l.: obličej vysoký, ortognátní se slabě prominujícím nosem, glabellarne partie téměř ploché (Broca I až II), klenuté čelo přechází od metopia nízkým klenutím do temene s mírnou předlambdovou depresí a do slabě odstupujícího záhlaví v sutura lambdoides, protuberantia occipitalis externa zobcovitá (Broca 4), linea temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrysa okcipitální tvorí nízký oblouk, stěny okcipitu se mírně sbíhají k mastoidám, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličej středně široký, vysoký, ortognátní, s naznačeným alveolárním prognatismem. Čelo středně široké, nízké, klenuté. Nos středně široký a středně vysoký, kořen nosu úzký, nosní kůstky rozbitavé. Očnice vysoké a zaoblené. Mandibula střední stavby, silného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, spinæ mentales tvorí trny, přední výška mandibuly velká, ramena středně sešíkmená, krátká a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zuby špatně zachovalé, silně abradované až na dentin, přičemž maxilární zuby jsou abradovány linguálně, mandibulární zuby bukálně. Maxilární levostanný a pravostanný a mandibulární pravostanný M_3 neprorezány, mandibulární levostanný M_1 a maxilární levostanný M_2 infravitálně vypadlé.

n. b.: ovoidní, klenutí patra nízké, foramen magnum téměř kruhovité. Svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 6 C, 7 Th, 7 L zlomkovité, středně veliké;

sternum: manubrium střední stavby;

sacrum: krátké, široké a středně prohnuté s náznakem rozštěpu, linea transversae slabě vyznačené, facies auricularis sahá až k S_3 ;

žebra: zlomkovitá, střední stavby;

clavicula: P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, dlouhá a středně zakřivená;

scapula: L i P zlomkovitá;
humerus: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;
radius: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;
ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;
kosti vlastní ruky: zlomkovité, středně veliké;
ossa coxae: zlomkovité, střední stavby, středního svalového reliéfu, se středně vyznačenými sexuálními znaky;
kosti vlastní nohy: zlomkovité, střední velikosti.
Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 18. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: zlomky neurokrania, zlomky splanchnokrania.

Zlomky robustní stavby, silného svalového reliéfu, zuby horní čelisti abradovány silně až ke krčku směrem linguálním. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 19. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: zlomkovitá calvaria, L i P humerus, L i P ulna, L radius, L i P tibia, L i P femur, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka pentagonoidní, sutura sagittalis obliterovaná, sutura coronalis srostlá, sutura lambdoides srostlá, průběh švů jednoduchý. Čelo mírně ubíhavé, přechází nízkým obloukem do temene a do poněkud odstupujícího záhlaví v sutura lambdoides, záhlaví klenuté, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekvitá (Broca 1). Lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední. Obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu od velkých parietálních hrbolek kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf okcipitu mohutný.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

fibula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: zlomkovité, robustní stavby.

Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 20. Pohlaví - ?, věk - infans II (10 až 11 let).

Zachovalost: calvarium, zlomky splanchnokrania, zlomky obratlů a žeber, zlomky L i P klavikuly, zlomky L i P skapuly.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka pentagonoidní, čelo klenuté, přechází plynule nízkým obloukem do zaobleného až mírně protaženého záhlaví. Obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu se sbíhají směrem k mastoidům. Nasazení nosních kůstek v úhlu, nos pravděpodobně konvexní. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu.

Chrup: z trvalého chrupu prořezány maxilární levostranný i pravostranný I₁ a M₁, I₂ se prořezávají a mandibulární levostranný a pravostranný I₁ M₁ C prořezány. Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 21. Pohlaví - žena, věk - juvenis.

Zachovalost: cranium, zlomky obratlů, zlomky žeber, L i P humerus, L i P tibia, L i P fibula, ossa coxae, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené, v sutura lambdoides několik vautých kůstek;

n. l.: obličeji ortognátní, středně vysoký, nasazení nosních kůstek plynulé, glabellarne partie středně vyklenuté (Broca II až III), klenuté čelo přechází plynulým obloukem do temene s mírnou bregmatickou depresí, záhlaví klenuté, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekotvá, lineae temporales chybí, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvorí poměrně nízký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, týlní kost středně široká a středně vysoká, svalový reliéf střední.

n. f.: obličeji středně vysoký, klenuté čelo poměrně nízké, kořen nosu úzký, nos středně dlouhý a středně široký, vytvořeny fossae praenasaales, očnice vysoké, zaoblené. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a tupý oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, ramena středně šikmá, úzká a středně dlouhá, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase slatá. Maxilární levostranný M_1 M_2 , mandibulární levostranný M_1 M_2 a pravostranný M_2 silně kariesní. Maxilární M_3 oboustranně se prořezávají, mandibulární M_3 oboustranně neprořezány. Mandibulární pravostranný M_1 infravitačně vypadlý.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P zlomkovitý, střední stavby, středního svalového reliéfu;

ossa coxae: zlomkovité, střední stavby;

tibia: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu s přirůstajícími dolními epifysami;

fibula: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: zlomkovité, středně veliké.

Kostra celkově: střední stavby, slabého až středního svalového reliéfu.

Č. 22. Pohlaví - ?, věk - infans I (3 až 4 let).

Zachovalost: zlomek kalvy, zlomek mandibuly, volné zuby.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu zachovány M_1 uložené v alveolách hluboko. Kosti se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 23. Pohlaví - ?, věk - maturus.

Zachovalost: mandibula, sacrum, L i P humerus, L i P ulna, ossa coxae, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvorí nízké trny, přední výška mandibuly střední, ramena středně sešikmená, středně dlouhá a středně široká. Mandibulární levostranný P_2 a pravostranný M_2 silně kariesní.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

sacrum: dlouhé, středně široké a středně prohnuté, lineae transversae chybí, facies auricularis sahá až k S_2 ;

humerus: L i P, zlomkovitý, střední stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;
ossa coxae: střední stavby, středního svalového reliéfu, se slabě vyznačenými sexuálními znaky;
tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;
fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;
kosti vlastní nohy: zlomkovité, středně veliké.
Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 24. Pohlaví - ?, věk - maturus.

Zachovalost: L i P tibia, zlomek fibuly, kosti vlastní nohy.

Tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 25. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, 7 C, 12 Th, 5 L, sacrum, sternum, L i P clavicula, žebra, L i P scapula, L humerus, L i P radius, L i P ulna, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P femur, L i P patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: elipsoidní, průběh švů jednoduchý, sutura coronalis v levé polovině srůstající, sutura sagittalis v krajině obelia srostlá, sutura lambdoides otevřená, temenní kosti jsou střechovitě postaveny;

n. l.: obličej středně vysoký, ortognátní, glabellarne partie ploché (Broca I), kolmé čelo přechází od metopia nízkým a rovným klenutím do bregmatické krajiny s mírnou postbregmatickou depresí. Odtud temenní oblouk přechází téměř rovně až k obeliu, odkud poněkud strměji spadá k lambdě, záhlaví je zaoblené, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední, jařmový oblouk silný;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf téměř neznatelný;

n. f.: obličej středně vysoký ortognátní, čelo vysoké, široké a kolmé, s velkými frontálními hrbolem a s persistujícím metopismem. Kořen nosu středně široký, nasion mělké, nos středně dlouhý a úzký, nosní kůstky rovnobežné, spina nasalis rovná, mírně vyznačeny fossae praenasales, očnice středně vysoké, obdélníkové. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně vysoký a ostrý oblouk, tubercula mentalia malá, orada středně prominující, spinea mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena šikmá, nízká a středně široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily podkovovitý, tvar zubního oblouku mandibuly v podobě U. Zachovalost zubů dobrá, abrase silná až na dentin, maxilární zuby jsou abradovány linguálně, mandibulární zuby bukálně. Mandibulární levostranný M_1 a pravostranný M_2 a M_3 slabě kariesní;

n. b.: krátce ovoidní, klenutí patra středně hluboké, foramen magnum oválné, svalový reliéf slabý.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 7 C, 12 Th, 5 L střední velikosti;

sacrum: středně dlouhé, široké, silně prohnuté, lineae transversae slabě vyznačeny, facies auricularis zabíhá až k $S_2 - S_3$;

sternum: manubrium středně velké, středně široké, corpus středně dlouhé, středně široké;

žebra: zlomkovitá, střední stavby;

clavicula: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu, středně dlouhá a středně zakřivená;

scapula: L i P zlomkovitá, střední stavby;

humerus: L gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní ruky: zlomkovité, středně veliké;

ossa coxae: střední stavby, středního svalového reliéfu s výrazně vyznačenými sexuálními znaky;

patella: L i P malá, gracilní;

femur: L i P, střední stavby, slabého svalového reliéfu;

tibia: L i P střední stavby, slabého svalového reliéfu, slabě retroverzení;

fibula: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, střední velikosti.

Kostra celkově: gracilní až střední stavby, slabého až středního svalového reliéfu.

Č. 26. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, 6 C, 6 Th, 5 L, sacrum, žebra, L i P clavicula, L i P scapula, L i P ulna, L radius, ossa coxae, kosti vlastní ruky.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy srostlé, sutura sagittalis v krajině obelia obliterovaná;

n. l.: obličej ortognátní, středně vysoký, nasazení nosních kůstek plynulé, glabelární partie slabě vyklenuty (Broca II), ubíhavé čelo přechází plynulým obloukem do temene a do zaobleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa slabě hrbołkovitá (Broca I), lineae temporales se táhnou až do druhé třetiny temenní kosti, jsou zdvojené. Processus mastoides malý;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu se rozvíhají k mastoidům, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličej poměrně nízký, ortognátní, čelo nízké, středně široké, ubíhavé, s naznačenými nadčnicovými oblouky v mediálních partiích. Kořen nosu středně široký, nos široký a krátký, nosní kůstky rozvíhavé, apertura piriformis nízká, naznačeny fossae praenasales, očnice nízké, zaoblené, jařmové oblouky středně do stran odstupující, fossae caninae hluboké. Mandibula střední stavby, mohutného svalového reliéfu. obrys vertikální středně široký a ostrý, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, široká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku nelze sledovat, zuby špatně zachovalé, silně abradované až na dentin, přičemž maxilární zuby jsou abradovány směrem linguálním, mandibulární zuby směrem bukálním. Maxilární levostranný i pravostranný M_1 M_2 M_3 a mandibulární levostranný M_1 M_2 M_3 a pravostranný P_1 P_2 M_1 M_2 M_3 infravitačně vypadlé;

n. b.: ovoidní, klenutí patra nízké, foramen magnum oválné, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 6 C, 6 Th, 5 L středně veliké;

sacrum: úzké, lineae transversae silně vyznačené, facies auricularis sahá až k S_2 ;

žebra: zlomkovitá, střední stavby;

clavicularia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, středně dlouhá a středně zakřivená;

scapula: L i P střední stavby, silného svalového reliéfu, dlouhá a úzká;

ossea coxae: střední stavby, středního svalového reliéfu a výrazně vyznačenými sexuálními znaky;

ulna: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: střední stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 27. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, l C, sacrum, L i P scapula, L i P humerus, L i P ulna, ossea coxae, L i P femur, L i P patella, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, čvy otevřené;

n. l.: obličej středně vysoký, ortognátní, nasazení nosních kůstek plynulé, glabelární partie středně vyklenuté, mírně klenuté čelo přechází nízkým obloukem de temene, a od obelia poněkud strměji spadá k lambdě, záhlaví mírně klenuté, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekotvá (Broca 1), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu se poněkud sbíhají k mastoidům, svalový reliéf středně vyznačen;

n. f.: obličej středně vysoký, středně široký, ortognátní, čelo mírně klenuté, středně široké a středně vysoké a mírně vyznačenými nadocnicovými oblouky v mediálních partiích. Nosní kořen úzký, nasion mělké, nosní kůstky rozbíhavé, nos středně vysoký a středně široký, očnice vysoké a zaoblené. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří úzký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales nízké, ramena šikmá, středně dlouhá a středně široká, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase skloviny.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páter: l C, zlomkovité, střední velikosti;

sacrum: široké, lineae transversae slabě vyznačené, facies auricularis sahá až k S₃;

scapula: L i P zlomkovitá;

ulna: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

humerus: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

ossea coxae: gracilní stavby, slabého svalového reliéfu se slabě vyznačenými sexuálními znaky;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

patella: L i P střední velikosti;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, slabě retroversní;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 28. Pohlaví - ?, věk - infans II (8 až 9 let).

Zachovalost: cranium, zlomky žeber, zlomkovitý L i P humerus, zlomkovitý L i P radius, dolní epifysy L i P femuru, zlomky L i P tibiae, zlomky L i P fibul, neúplné kosti vlastní ruky a nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze pentagonoidně-ovoidní, průběh švů jednoduchý, v sutura lambdoides několik vsutých kůstek;

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, nasazení nosních kůstek plynulé, kolmé čelo přechází od metopia plynulým a vysokým obloukem do temene a do klenutého záhlaví.

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, jinak lebku z této normy nelze pro postmortální deformaci hodnotit;

n. f.: obličej úzký, vysoký, ortognátní, čelo kolmé, široké a vysoké, nosní kořen středně široký, nosion mělké, nos středně široký a středně vysoký, vyznačeny fossae praenasales, očnice vysoké a zaoblené. Mandibula střední stavby, obrys vertikální tvorí středně vysoký a tupý oblouk.

Chrup: z trvalého chrupu prořezány maxilární levostranný i pravostranný I_1 I_2 M_1 a mandibulární oboustranný M_1 , I_1 se prořezává.

Ostatní zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 29. Pohlaví - ?, věk - infans I (4 až 5 let).

Zachovalost: zlomky kalvy, zlomkovitá maxilla.

Chrup mléčný, trvalý chrup neprořezán. Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 30. Pohlaví - ?, věk - infans I (1 až 2 roky).

Zachovalost: zlomek kalvy, zlomek mandibuly, volné zuby, zlomky ossa coxae, L i P femur, L i P tibia.

Z mléčného chrupu prořezány maxilární i mandibulární i_1 , prořezávají se maxilární i mandibulární m_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 31. Pohlaví - ?, věk - infans I (6 až 7 let).

Zachovalost: zlomky neurokrania, maxilla, mandibula, zlomky obratlů, zlomky L i P skapuly, zlomky ossa coxae, neúplné kosti vlastní nohy.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu se prořezávají oboustranně maxilární i mandibulární M_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 32. Pohlaví - ?, věk - infans II (12 až 13 let).

Zachovalost: cranium, zlomky obratlů, zlomkovité sacrum, P clavicula, zlomky ossa coxae, horní i dolní epifisy humeru a femuru, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce pentagonoidně-ovoidní, průběh švů jednoduchý, v sutura lambdoides několik malých vsutých kůstek;

n. l.: obličej poměrně nízký, ortognátní, s alveolárním prognatismem, nasazení nosních kůstek v úhlu, nos pravděpodobně konvexní. Klenuté čelo přechází vysokým obloukem do temene a mírně zaobleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa vyznačena;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu od parietálních hrbohlů kolmo spadají k mastoidům;

n. f.: obličej středně vysoký, s vyznačeným alveolárním prognatismem, čelo poměrně úzké a klenuté s vyznačenými frontálními hrbohy. Kořen nosu středně široký, nos široký, nosní kůstky rozbitavé, očnice středně vysoké, zaoblené. Mandibula střední stavby, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk.

Chrup: z trvalého chrupu neprořezány maxilární levostranný C P_2 , pravostranný C, kromě neprořezaných M_3 , mandibulární levostranný C P_1 P_2 a M_2 , pravostranný C a P_2 se prořezávají, kromě oboustranně neprořezaných M_3 .

Ostatní zlomky kostí se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 33. Pohlaví - ?, věk - infans I (5 až 6 let).

Zachovalost: zlomky mandibuly, zlomky kalvy, L i P clavicula, zlomky ossa coxae.

Z trvalého chrupu se prořezávají M_1 , těsně před prořezáním jsou I_2 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 34. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: 6 C, 10 Th, 5 L, sacrum, sternum, žebra, L i P clavicula, L i P scapula, L i P humerus, L i P ulna, P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula, ossa coxae, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika kostry:

páteř: 6 C, 10 Th, 5 L středně veliké;

sacrum: zlomkovité;

sternum: zlomkovité;

žebra: zlomkovitá;

clavicula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, dlouhá, středně zakřivená;

scapula: L i P zlomkovitá, střední stavby, středního svalového reliéfu;

humerus: L i P střední stavby, silného svalového reliéfu, oboustranné perforatio fossae olecrani;

ulna: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

tibia: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu, silně retroversní;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: střední stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 35. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, 6 C, 12 Th, 5 L, sacrum, sternum, L i P clavicula, L i P scapula, L i P humerus, L i P radius, L i P femur, L i P patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: sféroidní, průběh švů jednoduchý, švy srůstající, sutura sagittalis v krajině obelia synostosovaná, v sutura lambdoides řada vsutých kůstek;

n. l.: obličej středně vysoký, ortognátní, nasazení nosních kůstek v úhlu, nos pravděpodobně konvexní. Glabellarní partie silně vyklenuté (Broca V), čelo mírně ubíhavé, přechází od metopia vysokým obloukem do temene a do slabě protaženého záhlaví. Protuberantia occipitalis externa hrbolkovitá (Broca 3). Lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině, slabě se táhnou až na temenní kosti. Processus mastoides velký, arcus zygomaticus mohutný;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf mohutný, naznačen torus occipitalis;

n. f.: obličej středně vysoký, středně široký, ortognátní, čelo nízké, široké a ubíhavé se silně vyznačenými nadčnicovými oblouky. Kořen nosu široký, nasion hluboké, nos dlouhý a úzký. Očnice vysoké a hranaté. Mandibula střední stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinæ mentales tvorí nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, dlouhá a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily v podobě U, mandibulární zuby jsou uspořádány široce parabolicky, zachovalost zubů dobrá, abruse silná až na dentin, přičemž zuby horní čelisti jsou abradovány linguálně, jamkovitě až ke krčku, zuby dolní čelisti bukálně, jamkovitě. Maxilární levostranný M_2 infravitálně vypadlý, maxilární levostranný i pravostranný M_3 neprořezán;

n. b.: ovoidní, klenutí patra hluboké, foramen magnum téměř kruhovité, svalový reliéf mohutný.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 6 C, 12 Th, 5 L velké;

sacrum: dlouhé, středně široké, středně prohnuté, lineae transversae silně vyznačeny, facies auricularis sahá až k S_3 - S_4 ;

sternum: velké, středně široké manubrium, corpus dlouhé a středně široké;

zebra: zlomkovitá, robustní stavby;

clavicula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, dlouhá a středně zakřivená;

scapula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, dlouhá a středně široká;

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ossa coxae: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu s výrazně vyznačenými sexuálními znaky;

patella: L i P střední velikosti;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, tuberculum adductorium;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, slabě retroversní;

fibula: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 36. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: neurocranium, zlomkovité splanchnocranium, mandibula, 5 C, 11 Th, 5 L, sacrum, zebra, L i P clavicula, L i P scapula, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P femur, L i P tibia, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka pentagonoidně-ovoidní, průběh sutura lambdoïdes složitý, švy srostlé. Glabelární partie středně vyklenuté (Broca II), čelo mírně klenuté, přechází plynule do temene a do klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis externa slabě hrbołkovitá (Broca I), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední. Nos úzký a dlouhý. Mandibula gracilní stavby, středního svalového reliéfu, obrysa vertikální tvorí středně široký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly malá, ramena kolmá, široká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, zuby dobré zachovalé, silně abradovány až ke krčku, přičemž zuby maxily jsou abradovány horizontálně. Maxilární levostranný M_3 neprořezán, mandibulární levostranný M_1 , M_2 , M_3 a pravostranný M_3 infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 5 C, 11 Th, 5 L středně veliké;

sacrum: krátké, široké a středně prohnuté se slabě vyznačenými lineae transversae, facies auricularis sahá až k S_2 ;

zebra: zlomkovitá, gracilní stavby;

clavícula: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, středně dlouhá a středně zakřivená;

scapula: L i P zlomkovitá, gracilní stavby;

kosti vlastní ruky: neúplné, malé;

ossea coxae: gracilní stavby, slabého svalového reliéfu s výrazně vyznačenými sexuálními znaky;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

tibia: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, malé.

Kostra celkově: gracilní stavby, slabého svalového reliéfu.

Č. 37. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium s porušenou basální partií a jařmovými oblouky, 7 C, 11 Th, 5 L, sacrum, sternum, L i P clavícula, Žebra, L i P scapula, L i P humerus, L i P radius, L i P ulna, ossea coxae, L i P patella, L i P tibia, L i P femur, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze ovoidní, švy otevřené, v pravé polovině sutura coronalis vsutá kůstka, průběh švů jednoduchý;

n. l.: obličeje vysoký, ortognátní, glabelární partie silně vyklenuté (Broca V), ubíhavé čelo od metopia přechází plynulým a vysokým obloukem do protaženého až zalomeného záhlaví. Protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekovitá (Broca 1), lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, vytvořeno os incae tripartitum, naznačen torus occipitalis, svalový reliéf střední;

n. f.: obličeje vysoký, středně široký, ortognátní, čelo nízké, široké a ubíhavé se silně vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Kořen nosu široký, nasion hluboké, nos úzký, dlouhý, spina nasalis rovná. Očnice nízké, hranaté. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, spinæ mentales tvorí drsnatinu, ramena kolmá, středně široká a dlouhá, přední výška mandibuly velká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zachovalost Zubů špatná, abrase slabá, plošná. Mandibulární levostranný a maxilární levostranný M₃ infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 7 C, 11 Th, 5 L středně veliké,

sacrum: zlomkovité, středně široké, lineae transversae slabě vyznačené, facies auricularis sahá až k S₂;

sternum: manubrium velké a široké, corpus dlouhé a středně široké;

clavícula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, dlouhá a silně zakřivená;

zebra: zlomkovitá, robustní stavby;

scapula: L i P zlomkovitá, střední stavby;

humerus: L i P robustní stavby, středního svalového reliéfu s oboustranným perforatio fossae olecrani;

radius: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

osca coxae: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, s výrazně vyznačenými sexuálními znaky;

patella: L i P středně veliká;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, velké.

Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 38. Pohlaví - ?, věk - infans I (6 až 12 měsíců).

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomkovitá mandibula, volné zuby, zlomky žeber, zlomky L i P humeru a L i P femuru.

Chrup mléčný, prořezán i_1 a i_2 , před prořezáním pravděpodobně m_1 . Zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 39. Pohlaví - ?, věk - infans I (?).

Zachovalost: zlomky žeber, zlomky osca coxae, L i P humerus, L i P femur, L i P tibia.

K morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 40. Pohlaví - ?, věk - infans I (2 až 3 let).

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomkovitá mandibula, zlomky dlouhých kostí.

Chrup mléčný zcela prořezán, trvalé zuby uzavřeny v alveolách. Ostatní zlomky se k dalšímu morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 41. Pohlaví - ?, věk - infans I (6 až 7 let).

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomkovité splanchnocranium, zlomkovitá mandibula.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu I_1 a I_2 těsně před prořezáním. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 42. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: neurocranium, mandibula, 4 C, 11 Th, 5 L, sternum, žebra, L i P clavicula, L i P humerus, L i P radius, L i P ulna, kosti vlastní ruky, osca coxae, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, évy synostosované;

n. l.: glabérální partie středně vyklenuté (Broca II až III), čelo ubíhavé, přechází od metopia vysokým obloukem do temene a do zaobleného záhlaví, které v sutura lambdoides poněkud odstupuje. Protuberantia occipitalis externa hrbovitá (Broca 1 až 2), lineae temporales se táhnou až na temenní kosti, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se k mastoidům rozbihají, temenní kosti střechovitě postaveny, svalový reliéf střední;

n. f.: čelo středně široké, nízké a ubíhavé, s vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a poměrně ostrý oblouk. Brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvorí nízké trny, ramena šikmá a široká. Volné zuby ze zlomkovité mandibuly jsou abradovány až ke krčku. Mandibulární levostranný i pravostranný M_1 M_2 M_3 infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páter: 4 C, 11 Th, 5 L středně veliké;

sternum: manubrium velké a široké, corpus dlouhé;
žebra: zlomkovitá, robustní stavby;
clavicula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, středně dlouhá, velmi silně zakřivená;
humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;
ulna: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;
radius: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;
ossa coxae: robustní stavby, středního svalového reliéfu s výrazně vyznačenými sexuálními znaky;
femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu s velkou torsí a malou hlavici, tuberculum adductorium;
tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;
fibula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;
kosti vlastní nohy: neúplné, velké.
Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 44. Pohlaví - ?, věk - infans I (6 až 8 měsíců).

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomkovitá mandibula, zlomky žeber, zlomky obratlů, L i P scapula.

Z mléčného chrupu jsou téměř prořezány i₁. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 45. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium s porušenou pravou polovinou obličeje, 5 C, 11 Th, 5 L, sacrum, sternum, žebra, P clavicula, P i L scapula, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P femur, P patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, glabellarne partie středně vyklenuté (Broca III), ubíhavé čelo přechází od metopia vysokým klenutím do temene až k sutura lambdoides, kde záhlaví mírně odstupuje, záhlaví je zaoblené, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekvitá (Broca 1), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides velký, arcus zygomaticus mohutný;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu mírně sbíhají k mastoidům, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličej vysoký, středně široký, ortognátní, čelo široké, poměrně nízké a ubíhavé s vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nosní kořen středně široký, nasion středně hluboko položené, nos dlouhý a úzký, spina nasalis rovná. Očnice středně vysoké, zaoblené, fossae caninae hluboké. Mandibula střední stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia velká, spinæ mentales tvorí vysokou drenatinu. Přední výška mandibuly velká, ramena šikmá, středně vysoká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly úzce parabolický, zuby špatně zachovalé, slabě abradované. Maxilární levostranný C kariesní, mandibulární levostranný M₃ neprořezán;

n. b., ovoidní, foramen magnum oválné, klenutí patra středně hluboké, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: 5 C, 11 Th, 5 L středně veliké;

sacrum: krátké, středně široké a silně prohnuté, lineae transversae vyznačeny, facies auricularis sahá až k S₃;

sternum: manubrium velké a široké, corpus středně dlouhé a široké;

žebra: zlomkovitá, střední stavby;

clavicula: P střední stavby, středního svalového reliéfu, středně dlouhá a středně zakřivená;

scapula: L i P zlomkovité, střední stavby;

humerus: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní ruky: naúplné, středně veliké;

ossa coxae: střední stavby, středního svalového reliéfu s výrazně vyznačenými sexuální znaky;

femur: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu, středně veliké hlavice a malé torso;

patella: P středně veliká;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: střední stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 46. Pohlaví - ?, věk - infans I (2 - 3 let).

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomkovitá mandibula, zlomky žeber i zlomky obratlů, L i P femur.

Chrup mléčný, prořezávají sa m₂. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 47. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, s porušenou levou polovinou obličeje, 5 C, 10 Th, 3 L, sacrum, sternum, žebra, P clavicula, L i P scapula, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P femur, L i P patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidně-ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis srostlá, sutura coronalis srůstající, sutura lambdoides srůstající;

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, nasazení nosních kůstek plynulé, glabellární partie poměrně slabě vyklenuty (Broca II), klenuté čelo přechází od metopia plynulým obloukem do temene a do mírně zalomeného záhlaví. Protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se poněkud sbíhají k mastoidům, naznačen torus occipitalis, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličej vysoký, středně široký, ortognátní, čelo středně široké, středně vysoké, klenuté s mírně vyznačenými frontálními hrbolem a nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nosní kořen středně široký, nasion mělké, nosní kůstky rovnoběžné, nos dlouhý, úzký. Očnice středně vysoké, hranaté, hluboké fossae caninae. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia malá, spinea mentales tvorí nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně dlouhá, středně široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily a mandibuly nelze zjistit, zachovalost zubů špatná, abrase silná, místy až na dentin, přičemž zuby horní čelisti jsou abradovány směrem linguálním, zuby dolní čelisti směrem bukálním. Maxilární i mandibulární pravostranný M_3 neprořezán;

n. b.: elipsoidní, klenutí patra středně hluboké, foramen magnum oválné, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páter: 5 C, 10 Th, 3 L střední velikosti;

sacrum: krátké, široké a středně prohnuté, lineae transversae silně vyznaceny, facies auricularis sahá až k S_3 ;

sternum: corpus dlouhé;

žebra: zlomkovitá, gracilní až střední stavby;

clavícula: P gracilní stavby, středního svalového reliéfu, středně dlouhá a středně zakřivená;

scapula: L i P zlomkovitá, střední stavby;

humerus: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu,

femur: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu, malé hlavice a střední torse, tuberculum adductorium;

patella: L i P malá;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, silně retroversní;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: střední stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 48. Pohlaví - ?, věk - maturus.

Zachovalost: 4 C, 3 L, sacrum, sternum, L i P clavícula, L i P scapula, L i P humerus, L i P radius, L i P ulna, kosti vlastní ruky, ossa coxae, L i P femur, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika kostry:

páter: 4 C, 3 L, středně veliké;

sacrum: krátké, středně široké a silně prohnuté;

sternum: manubrium středně veliké;

clavícula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, dlouhá, málo zakřivená;

scapula: L i P střední stavby, krátká a široká;

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní ruky: neúplné, středně veliké;

ossa coxae: střední stavby, středního svalového reliéfu s výrazně vyznačenými sexuálními znaky;

femur: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu, tuberculum adductorium;

fibula: L i P zlomkovitá, střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, střední velikosti.

Kostra celkově: pravděpodobně střední stavby a mohutného svalového reliéfu.

Č. 49. Pohlaví - ?, věk - infans II (8 až 9 let).

Zachovalost: zlomkovitá calva, mandibula, zlomkovité splanchnocranium, zlomky obratlů, zlomky žeber, L clavicula, zlomky ossa coxae, volné epifysy L i P humeru a L i P femuru.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu prořezány oboustranně mandibulární i maxilární I₁ I₂ M₁. Mandibula se zachovalou symphysis menti. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 50. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, maxilla, zlomkovitá mandibula, zlomkovitý L i P humerus, zlomkovitý L i P femur, zlomkovitá L i P tibia, zlomkovitá L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Mandibula střední stavby, mohutného svalového reliéfu. Tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zuby dobře zachovalé, slabě abradované, přičemž zuby maxily jsou abradovány linguálně, zuby mandibuly bukálně.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P střední stavby a středního svalového reliéfu;

femur: L i P zlomkovitý, střední stavby, středního svalového reliéfu;

tibia: L i P zlomkovitá, střední stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: pravděpodobně střední stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 51. Pohlaví - muž, věk - senilis.

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, mandibula, zlomky obratlů, L i P clavicula, žebra, L i P scapula, L i P humerus, L i P femur, L patella, L i P tibia, L fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka sferoidní, sutura sagittalis a sutura coronalis obliterované, sutura lambdoides v krajině lambdy obliterovaná, v druhé a třetí třetině sráztá. Záhlaví oploštělé, protuberantia occipitalis externa hrbovkovitá, (Broca 1 až 2), lineae temporales se táhnou až na temenní kosti. Obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se rozvíhají směrem k mastoidům, týlní kost široká a středně vysoká, svalový reliéf okcipitu mohutný. Mandibula robustní stavby a mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý obliuk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvorí vysokou drsnatinu, přední výška mandibuly velká, ramena šikmá, úzká a poměrně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrase silná až ke krčku, jamkovitá, přičemž mandibulární zuby jsou abradovány směrem bukálním. Mandibulární levostranný M₂ M₃ silně kariesní, mandibulární pravostranný M₁ M₂ M₃ infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páter: zlomkovitá;

žebra: zlomkovitá;

clavicula: L i P zlomkovitá, robustní stavby;

scapula: L i P zlomkovitá, robustní stavby;

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

patella: L střední velikosti;

fibula: L zlomkovitá, robustní stavby, mohutného svalového reliéfu; kosti vlastní nohy: neúplné, velké.

Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 53. Pohlaví - ?, věk - infans I (2 - 3 let).

Zachovalost: neurocranium, zlomkovitá mandibula, zlomky obratlů, L clavícula, zlomky žeber.

Chrup mléčný, m₂ zcela ještě nedorostlé do úrovni ostatních zubů. Ostatní zlomky se k morfologickému hodnocení nehodí.

Č. 54. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomkovité splanchnocranium, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Čelo klenuté, glabelární partie slabě vyklenuté (Broca II), nasazení nosních kůstek v úhlu, kořen nosu široký, nasion mělké, nos krátký a široký, vytvořena fossae praenasales, v mediálních partiích vyznačeny mírně nadočnicové oblouky, očnice středně vysoké, obdélníkovité, fossae caninae hluboké, jařmové oblouky silně do stran odstupující. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinæ mentales nízké, přední výška mandibuly velká, ramena kolmá, krátká a široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily podkovovitý, tvar zubního oblouku mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů střední, abrasie střední, plošná.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

femur: P střední stavby, středního svalového reliéfu, středně velké hlavice a malé torse;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 55. Pohlaví - žena, věk - juvenis-adultus.

Zachovalost: cranium, L humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidně-ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličeje středně vysoký, mesognátní, nosní kořen středně široký, nasazení nosních kůstek plynulé, pravděpodobný tvar nosu rovný. Glabelární partie slabě vyklenuty (Broca I), kolmé čelo přechází plynulým obloukem do temene a do zaobleného záhlaví. Protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední, jařmové oblouky gracilní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf neznatelný;

n. f.: obličeje středně vysoký a úzký, čelo široké, středně vysoké a kolmé, tubera frontalia středně vyznačena. Nosní kořen úzký, nasion mělké, nosní kůstky rozbité, nos středně dlouhý a středně široký, spina nasalis ostrá a rovná, mírně vyznačeny fossae praenasales. Očnice středně vysoké a zaoblené, jařmové oblouky

slabě do stran odstupující. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří úzký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvoří nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly malá, ramena šikmá, středně široká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily v podobě U, tvar zubního oblouku mandibuly úzce parabolický, zachovalost zubů dobrá, zuby bez abrase, skus kleštovitý. Maxilární i mandibulární levostranný a pravostranný M_3 neprořezán;

n. b.: ovoidní, klenutí patra středně hluboké, foramen magnum oválné, svalový reliéf slabý.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, s končicím přirůstáním horních epifys, levostranné perforatio fossae olecrani;

ulna: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu s přirůstajícími dolními epifysami;

radius: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu s končicím srůstem dolních epifys;

femur: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, malé hlavice a malé torse, s končicím srůstem dolních epifys;

tibia: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu se skončeným přirůstáním epifys;

fibula: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu.

Kostra celkově: gracilní stavby, slabého svalového reliéfu.

Č. 56. Pohlaví - muž, věk - maturus-senilis.

Zachovalost: neurocranium, zlomkovité splanchnocranium, mandibula, l C, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P femur, L patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka sferoidní, průběh švů jednoduchý, sutura coronalis a sutura sagittalis téměř obliterovány, sutura lambdoides v první třetině obliterovaná, v druhé a třetí třetině synostosovaná. Čelo klenuté, široké, s mírně vyznačenou supraglabelární depresí a s nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Čelo plynulým obloukem přechází do temene a do zaobleného záhlavi, protuberantia occipitalis externa hrbolkovitá (Broca 2), processus mastoides velký, lineae temporales se táhnou až do druhé třetiny temenních kostí, jármové oblouky robustní. Obrys okcipitální tvoří vysoký oblouk, stěny okcipitu se rozvíjají směrem k mastoidům, svalový reliéf okcipitu mohutný. Mandibula robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvoří vysoké trny, přední výška mandibuly velká, ramena šikmá, dlouhá, středně široká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zuby dobře zachovalé, silně abradované. Maxilární levostranný M_1 silně kariesní.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

páteř: l C, velký.

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, malé hlavice a velké torse;

patella: L velká;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

fibula: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, velké.

Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 57. Pohlaví - ?, věk - infans I (1 - 2 let).

Zachovalost: zlomkovité neurocranium, zlomek mandibuly.

Z mléčného chrupu se prořezává mandibulární levostranný M_1 , těsně před prořezáním je c. K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 58. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů složitý, v sutura lambdoides několik vsutých kůstek, sutura sagittalis a sutura coronalis srostlé, sutura lambdoides srůstající;

n. l.: obličej vysoký, prognátní, nasazení nosních kůstek v ostrém úhlhu, pravděpodobný tvar nosu konvexní, glabellarní partie středně vyklenuté (Broca III), čelo ubíhající s vertexem položeným daleko za bregma, čelní oblouk přechází jinak plynule do temene, od obelia poněkud strměji spadá k lambdě, záhlaví slabě klenuté, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca 0), lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu se mírně rozvíhají k mastoidům, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličej vysoký, středně široký, čelo středně široké, nízké a ubíhavé, se silně vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nosní kořen úzký, nasion středně hluboké, nosní kůstky rovnoběžné, nos úzký a dlouhý, vyznačeny fossae praenasales. Očnice středně vysoké a hranaté. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly velká, ramena kolmá, široká a středně dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly v podobě U, zuby špatně zachovalé, silně abradované, Mandibulární levostranný i pravostranný M_1 M_2 infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P zlomkovitý, robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P zlomkovitá, robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, malé hlavice a střední torse;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu, slabě retroversní;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední až robustní stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 59. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: calvarium, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: elipsoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis srostlá kromě krajiny bragmatické, sutura coronalis srostlá, sutura lambdoides otevřená, v sutura lambdoides několik vsutých kůstek;

n. l.: obličeje ortognátní, pravděpodobně středně vysoký, glabelární partie slabě vyklenuté (Broca I), nosní kůstky nasazeny v úhlu. Čelo kolmé, přechází od metopia nízkým klenutím do temene a do silně klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales silně vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý, jařmové oblouky střední;

n. o.: obrys okcipitální tvoří nízký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličeje ortognátní, středně vysoký a středně široký, čelo středně vysoké, široké a kolmé, s persistujícím metopismem, tubera frontalia dobře vyznačena, v mediálních partiích vyznačeny nadočnicové oblouky. Očnice středně vysoké, hranaté, nasion mělké, nos dlouhý, úzký, spina nasalis rovná, jařmové oblouky poměrně dosti ustupující do stran. Vyznačen mírny alveolární prognatismus.

Chrup: tvar zubního oblouku široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrasivní slabá. Maxilární levostranný M_2 P_1 silně kariesní, maxilární levostranný i pravostranný M_3 neprořezán.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P zlomkovitý, gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu s malou hlavici a malou torsí;

tibia: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P zlomkovitá, gracilní stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: gracilní stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 60. Pohlaví - ?, věk - infans II (9 až 10 let).

Zachovalost: cranium, L i P humerus, L i P ulna, L radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů jednoduchý;

n. l.: obličeje středně vysoký, ortognátní, nasazení nosních kůstek plynulé, nos pravděpodobně rovný, čelo mírně ubíhavé, přechází od metopia nízkým klenutím do temene, záhlaví pro postmortální deformaci nelze hodnotit;

n. o.: pro postmortální deformaci nelze hodnotit;

n. f.: obličeje středně vysoký, ortognátní, čelo nízké, středně široké a mírně ubíhavé, nosní kořen středně široký, nasion hluboké, nos úzký a dlouhý, očnice vysoké a zaoblené. Vertikální obrys mandibuly tvoří široký a spíše ostrý oblouk, brada středně prominující.

Chrup: z trvalého chrupu prořezány oboustranně maxilární i mandibulární I_1 I_2 M_1 , maxilární levostranný P_1 se prořezává.

Morfologická charakteristika ostatní kostry: nelze pro infantilní charakter hodnotit.

Č. 62. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: elipsoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličeje ortognátní, nasazení nosních kůstek plynulé, pravděpodobný tvar nosu konkávní, glabelární partie slabě vyklenuté (Broca II), ubíhavé čelo přechází od metopia plynulým obloukem do temene, plynulost temenního oblouku je

přerušena mírnou postbregmatickou depresí, temenní oblouk od obelia poněkud stráží spadá k lambdě a do zaobleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa hrbovkovitá (Broca 2), lineae temporales se táhnou až do druhé třetiny temenních kostí, processus mastoides velký;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se mírně rozšírají k mastoidům, temenní kosti jsou slabě střechovitě postaveny, svalový reliéf mohutný;

n. f.: obličeje středně vysoký, spíše široký, čelo široké, nízké a ubíhavé. Nosní kořen úzký, nasion hluboké, nosní kůstky bikonávní, nos středně široký, dlouhý. Očnice středně vysoké, zaoblené. Mandibula střední stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinæ mentales tvorí drsnatinu, ramena středně šikmá a dlouhá, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly v podobě U, tvar zubního oblouku maxily parabolický. Zachovalost zubů špatná, abrasie silná až na dentinu. Mandibulární levostranný a pravostranný M_3 neprořezán, mandibulární levostranný M_2 infravitálně vypadlý, pravostranný M_1 silně kariesní;

n. b.: elipsoidní, klenutí patra nízké, foramen magnum oválné, svalový reliéf mohutný.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, středně velké hlavice a velké torse, tuberculum adductorium;

tibia: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

fibula: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední až robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 63. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: cranium, P humerus, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličeje středně vysoký, slabě prognátní, nasazení nosních kůstek plynulé, glabelární partie slabě vyklenuté (Broca I), klenuté čelo přechází plynulem obloukem do temene a mírnou depresí mezi obeliem a lambdou, záhlaví klenuté až mírně protažené, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca 0), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí nízký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf střední;

n. f.: obličeje středně vysoký, středně široký, čelo spíše úzké, nízké a klenuté. Nasion mělké, nosní kůstky rozbíhavé, nos široký a krátký. Očnice nízké a zaoblené, fossae caninae hluboké, mírně vyznačen alveolární prognatismus. Mandibula střední stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinæ mentales tvorí nízkou drsnatinu, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, široká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, zachovalost zubů dobrá, abrasie slabá, přičemž zuby maxily jsou abradovány směrem linguálním, zuby mandibuly směrem bukálním;

n. b.: ovoidní, klenutí patra hluboké, foramen magnum oválné, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: P střední stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 64. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: cranium, L i P humerus, L i P ulna, P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, glabellarní partie slabě vyklenuté (Broca I), mírně klenuté čelo přechází od metopia plynulým obloukem do temene a do slabě klenutého a mírně odstupujícího v sutura lambdoides záhlaví. Protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý, arcus zygomaticus gracilní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu se mírně rozvíhají k mastoidům, svalový reliéf střední;

n. f.: obličej vysoký, úzký ortognátní, čelo úzké, středně vysoké, slabě klenuté. Nasion mělké, nosní kůstky rovnobežné, nos úzký, dlouhý a vyznačenými fossae praenasales. Očnice vysoké, hranaté. Mandibula gracilní stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, spinæ mentales nízké, ramena šikmá, středně dlouhá a úzká, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku maxilly i mandibuly úzce parabolický, zuby špatně zachovalé, poměrně silně abradované, přičemž zuby horní čelisti jsou abradovány linguálně, zuby dolní čelisti bukálně. Mandibulární levostranný i pravostranný M_1 M_2 infravitálně vypadlé;

n. b.: ovoidní, foramen magnum oválné, klenutí patra hluboké, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

radius: P střední stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu, velké hlavice a střední torse;

tibia: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

fibula: L i P zlomkovitá, střední stavby, středního svalového reliéfu.

Kostra celkově: střední stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 65. Pohlaví - ?, věk - infans I (4 až 5 let).

Zachovalost: zlomkovitá calva, zlomkovitá mandibula.

Chrup mléčný, z trvalého chrupu se prořezávají M_1 . K dalšímu morfologickému hodnocení se zlomky nehodí.

Č. 66. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Zachovalost: cranium, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P femur, L i P patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis a sutura coronalis srůstající, sutura lambdoides otevřená;

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, s vyznačeným alveolárním prognatismem. Glabelární partie silně vyklenuté (Broca III), klenuté čelo přechází plynulým obloukem do nízkého temenního klenutí a do klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekovitá (Broca I), lineae temporales se táhnou až na temenní kosti, processus mastoides střední, arcus zygomaticus gracilní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidám. Svalový reliéf střední;

n. f.: obličej vysoký, úzký, s vyznačeným alveolárním prognatismem, čelo úzké, středně vysoké, klenuté. Nos úzký a dlouhý, očnice středně vysoké, zaoblené, fossae caninae hluboké. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, ramena kolmá, středně dlouhá a široká, přední výška mandibuly střední.

Chrup: tvar zubního oblouku maxilly i mandibuly parabolický, zachovalost zubů špatná, zuby silně abradované, přičemž zuby maxilly jsou abradovány směrem linguálním, zuby mandibuly směrem bukálním. Maxilární i mandibulární M₂, oboustraně neprořezán, mandibulární pravostranný M₁ silně kariesní;

n. b.: ovoidní, klenutí patra středně hluboké, foramen magnum malé, oválné, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P střední stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, malé hlavice a malé torse;

patella: L i P malá;

tibia: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

fibula: L i P gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, středně veliké.

Kostra celkově: gracilní až střední stavby, slabého až středního svalového reliéfu.

Č. 67. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium, P radius, P patella, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: elipsoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej vysoký, prognátní, glabelární partie středně vyklenuté (Broca III), ubíhavé čelo přechází poměrně rovným obloukem do temene a do poněkud protaženého záhlaví. Protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekovitá (Broca I), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý, arcus zygomaticus robustní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidám, svalový reliéf střední;

n. f.: obličej vysoký, široký, prognátní s velkou bigoniální šíří. Čelo středně široké, nízké, ubíhavé s vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích, nasion hluboké, nos dlouhý, středně široký, vytvořeny fossae praena-sales. Očnice vysoké, zaoblené, fossae caninae mělké. Mandibula robustní stavby,

mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí široký a tupý oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales tvorí vysokou drsnatinu, přední výška mandibuly vysoká, ramena kolmá, krátká a široká, vytvořen processus lemuroidicus.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly široce parabolický, záchovalost zubů dobrá, abrase slabá, zuby horní čelisti jsou abradovány linguálně, zuby dolní čelisti bukálně. Maxilární pravostranný M_2 silně kariesní;

n. b.: ovoidní, klenutí patra hluboké, foramen magnum oválné, svalový reliéf střední.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

radius: L i P zlomkovitý, robustní stavby;

patella: P velká;

kosti vlastní nohy: neúplné, velké.

Kostra celkově: pravděpodobně robustní stavby, středního svalového reliéfu.

Č. 68. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Záchovalost: zlomkovitá calva, zlomkovitá maxilla, mandibula, L i P humerus, L i P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, sutura coronalis srůstající, sutura sagittalis a sutura lambdoides otevřená. Glabelární partie slabě vyklenuty (Broca I), klenuté čelo přechází plynulým obloukem do temene, od obelia poněkud strměji spadá k lambdě a do klenutého záhlaví. Protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides malý. Obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf slabý. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, silně atrofovaná, brada silně prominující, tubercula mentalia velká, spinae mentales tvorí vysokou drsnatinu, ramena šikmá, úzká, přední výška mandibuly malá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily i mandibuly nelze sledovat, zuby špatně zachovalé, přičemž zuby dolní čelisti jsou abradovány plošně až na dentin. Mandibulární levostranný C infravitálně vypadlý, mandibulární oboustranný P₂ M₁ M₂ M₃ také infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P zlomkovitý, gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P zlomkovitý, gracilní stavby, slabého svalového reliéfu;

femur: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu s malou hiatou a malou torsí;

tibia: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: neúplné, malé.

Kostra celkově: gracilní stavby, slabého až středního svalového reliéfu.

Č. 69. Pohlaví - žena, věk - maturus.

Záchovalost: zlomkovitá calva, zlomkovitá mandibula, P radius, L patella, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka krátce pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis synostosovaná, sutura coronalis srostlá, sutura lambdoides srůstající. Glabelární partie středně vyklenuté (Broca II), klenuté čelo přechází nízkým obloukem do temene a od obelia poněkud strměji spadá do slabě klenutého záhlaví, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O), lineae tempo-

rales nejsou vyznačeny, processus mastoides malý. Obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf okcipitu velmi slabý. Mandibula gracilní stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvoří úzký a ostrý oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia malá, spinea mentales tvoří nízkou drsnatinu. Ramena středně sešikmená, úzká a krátká, přední výška mandibuly velká.

Chrup: tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zuby špatně zachovalé, středně abradované. Mandibulární levostranný P_2 a pravostranný M_1 infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

radius: P zlomkovitý, střední stavby, středního svalového reliéfu;

patella: L středně veliká;

kosti vlastní nohy: neúplné, velké.

Kostra celkově: gracilní až střední stavby, slabého až středního svalového reliéfu.

Č. 70. Pohlaví - muž, věk - maturus.

Zachovalost: zlomkovitá calva, L i P humerus, L i P ulna, P radius, L i P femur, L i P tibia, L i P fibula.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Glabelární partie středně vyklenuté (Broca III), čelo středně široké, mírně ubíhavé se slabě vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Očnice středně vysoké, hranaté. Lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides velký, silně protažený. Volné zuby z maxily jsou silně abradovány až na dentinu, a to směrem linguálním. Celková stavba lebky robustní.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

ulna: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu s malou hlavicí a velkou torsou;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

fibula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Kostra celkově: robustní stavby, mohutného svalového reliéfu.

Č. 71. Pohlaví - muž, věk - maturus-senilis.

Zachovalost: cranium, P clavicula, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius, L i P femur, L i P patella, L i P tibia, L i P fibula, kosti vlastní nohy.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze ovoidní, průběh švů jednoduchý, sutura sagittalis a sutura coronalis srostlé, sutura lambdoides v první a druhé třetině srostlá, v třetí třetině srůstající;

n. l.: obličej vysoký, ortognátní, glabelární partie středně vyklenuté (Broca III), ubíhavé čelo přechází plynulým nízkým obloukem do temene, od obelia temenní oblouk poněkud strměji spadá do mírně zaobleného záhlaví. Protuberantia occipitalis externa hrbolekotvá (Broca 2), lineae temporales vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvoří středně vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf střední;

n. f.: obličej vysoký, ortognátní, čelo široké, nízké, ubíhající, s nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nosní kořen středně široký, nasion středně

hluboké, nos dlouhý a úzký, nosní kůstky rovnobežné, spina nasalis ostrá. Očnice středně vysoké, hranaté. Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a tupý oblouk, brada středně prominující, tubercula mentalia malá, spinae mentales tvorí trny, přední výška mandibuly střední, ramena středně sešikmená, středně široká a dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily v podobě U, tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, zachovalost zubů špatná, frontální zuby jsou abradovány silně až ke krčku, premoláry a moláry mají abradované pouze hroty. Maxilární levostranný M_1 M_2 a pravostranný M_2 M_3 , a mandibulární pravostranný M_1 M_2 infravitálně vypadlé.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

clavicula: P střední stavby, středního svalového reliéfu, dlouhá, silně zakřivená;

humerus: L i P robustní stavby, středního svalového reliéfu;

ulna: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

radius: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

femur: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu s malou hlavicí a velkou torsí;

patella: L i P velká;

tibia: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

fibula: L i P robustní stavby, mohutného svalového reliéfu;

kosti vlastní nohy: naúplné, velké.

Kostra celkově: robustní stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. 72. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium, L i P femur, L i P humerus, L i P ulna, L i P radius.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: krátce ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej mírně prognátní, glabelární partie slabě vyklenuté (Broca II), klenuté čelo přechází od metopia plynulým obloukem do temene a do klenutého záhlaví. Protuberantia occipitalis externa slabě hrbolekovitá (Broca I), lineae temporales se táhnou slabě až na temenní kosti, processus mastoides střední, arcus zygomaticus střední;

n. o.: obrys okcipitální tvorí vysoký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf střední;

n. f.: obličej středně vysoký, čelo nízké, široké a klenuté s vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nasion mělké, nos poměrně krátký, středně široký, spina nasalis ostrá. Očnice středně vysoké, zaoblené, jármově oblouky středně do stran odstupující, fossae caninae hluboké. Mandibula střední stavby, mohutného svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí středně široký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales tvorí vysokou drenatinu, přední výška mandibuly velká, ramena středně sešikmená, široká a krátká.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily úzce parabolický, tvar zubního oblouku mandibuly v podobě U, zachovalost zubů dobrá, abrase střední, zuby horní čelisti jsou abradovány linguálně, zuby dolní čelisti plošné, skus kleštovitý. Maxilární levostranný i pravostranný M_3 neprorezán, mandibulární levostranný M_1 a pravostranný M_2 kariesní.

Morfologická charakteristika ostatní kostry:

humerus: L i P zlomkovitý, střední stavby, mohutného svalového reliéfu.

ulna: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

radius: L i P gracilní stavby, středního svalového reliéfu;

femur: L i P střední stavby, mohutného svalového reliéfu; malé hlavice a malé torse.

Kostra celkově: střední stavby, středního až mohutného svalového reliéfu.

Č. Me-A. Pohlaví - muž, věk - adultus.

Zachovalost: cranium.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: pentagonoidně-ovoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej vysoký, mesognátní, nasazení nosních kůstek v mírném úhlu, glabelární partie středně vyklenuté (Broca III), čelo mírně klenuté, od metopia přechází plynulým obloukem do obelia, od obelia temenní oblouk poněkud strměji spadá k lambdě, záhlaví je protažené, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O);

n. o.: obrys okcipitální tvorí nízký oblouk, stěny okcipitu kolmo spadají k mastoidům, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličej vysoký, úzký, čelo středně široké, nízké, slabě klenuté, s dobře vyznačenými nadočnicovými oblouky v mediálních partiích. Nosní kořen úzký, nasion hluboké, nosní kůstky rozbíhavé, nos úzký a dlouhý, vyznačeny fossae praenasales. Očnice středně vysoké, hranaté, jařmové oblouky středně do stran odstupující, fossae caninae hluboké, Mandibula střední stavby, středního svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a tupý oblouk, brada silně prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, přední výška mandibuly střední, ramena kolmá, středně široká a dlouhá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily v podobě U, tvar zubního oblouku mandibuly parabolický, v místě špičáků zahrazený. Zachovalost zubů dobrá, abrasie silná až na dentin, horizontálně plošná, skus kleštovitý. Maxilární levostranný i pravostranný M_2 M_3 a mandibulární levostranný i pravostranný M_1 infravitálně vypadlé.

Č. Me-B. Pohlaví - žena, věk - adultus.

Zachovalost: cranium.

Morfologická charakteristika lebky v normách:

n. v.: dlouze pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, švy otevřené;

n. l.: obličej krátký, ortognátní, nasazení nosních kůstek v mírném úhlu, nos pravděpodobně konvexní, glabelární partie slabě vyklenuté (Broca I), čelo kolmé, čelní oblouk od metopia přechází plynule do temene a do zacbleného záhlaví, protuberantia occipitalis externa chybí (Broca O). Lineae temporales slabě vyznačeny na čelní šupině, processus mastoides střední, arcus zygomaticus robustní;

n. o.: obrys okcipitální tvorí středně vysoký oblouk, stěny okcipitu se mírně sbíhají k mastoidům, svalový reliéf slabý;

n. f.: obličej nízký, středně široký, ortognátní, čelo široké, vysoké a kolmé s dobře vyznačenými frontálními hrboly. Nosní kořen široký, nasion mělké, nos krátký a široký, spina nasalis ostrá. Očnice středně vysoké, spiše hranaté, slabě vyznačen alveolární prognatismus. Mandibula gracilní stavby, slabého svalového reliéfu, obrys vertikální tvorí úzký a ostrý oblouk, brada slabě prominující, tubercula mentalia střední, spinae mentales nízké, ramena kolmá, široká a krátká, přední výška mandibuly malá.

Chrup: tvar zubního oblouku maxily v podobě U, tvar zubního oblouku mandibuly parabolický. Zachovalost zubů špatná, abrase silná, místy až na dentin. Maxilární levostranný M_2 M_3 a mandibulární levostranný I_1 infravitálně vypadlé; n. b.: ovoidní, klenutí patra slabé, foramen magnum oválné, svalový reliéf slabý.

Č. Me-C. Pohlaví - ?, věk - infans I (4 - 5 let).

Zachovalost: cranium, L i P femur, L i P humerus.

Morfologická charakteristika lebky bez norem:

Z pohledu vertikálního lebka pentagonoidní, průběh švů jednoduchý, v sutura lambdoides několik vsutých kůstek, obličeji poměrně nízký, očnice vysoké a zaoblené.

Chrup: mléčný, z definitivního chrupu není náznak po prořezávání.

Ostatní kosti se k morfologickému hodnocení nehodí.

III. CELKOVÁ MORFOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA KOSTER NA POHŘEBIŠTÍCH Z ÚPATÍ ZOBORU A Z MLYNÁRCŮ U NITRY

Morfologická charakteristika jednotlivých kostér na pohřebištích z úpatí Zoboru a z Mlynárců u Nitry podaná v předchozích kapitolách je podkladem pro souborné hodnocení hlavních morfologických znaků kostrových pozůstatků lidu z těchto pohřebišť.

1. Pohlaví a věk

a) Z celkového počtu 89 jedinců z pohřebiště pod Zoborem náleží 29 (32,6 %) mužům, 24 (26,9 %) ženám. U 6 kostér, to znamená u 6,7 % se nedalo pohlaví zjistit. Dětských kostér bez určení pohlaví bylo zjištěno 30 (33,7 %). Postupujeme-li podle věkové stupnice, poskytuje skupina infans I 13 dětí (14,6 %), skupina infans II 12 dětí (13,5 %). Juvenilních jedinců bylo 5 (5,6 %). Skupinu adultních mužů představují 4 kostry (4,5 %), skupinu adultních žen 14 kostér (15,7 %). Adultní, ale podle pohlaví neurčitelná, byla 1 kostra (1,1 %). Do skupiny maturus spadá 16 mužů (18,0 %), 8 žen (9,0 %) a 3 neurčitelní (3,4 %). Skupina senilis je zastoupena 8 muži (9,0 %) a 2 ženami (2,2 %). Do úplného počtu patří ještě 1 kostra muže (1,1 %), jehož věk se nedal určit a další 2 kostry (2,2 %), u kterých nebylo možno zjistit ani pohlaví, ani věk.

b) Z celkového počtu 78 jedinců z pohřebiště v Mlynárcích náleží 31 jedinců (39,8 %) mužům, 16 jedinců (20,5 %) ženám a 25 jedinců (32,0 %) dětem. U 6 kostér, patřících dospělým osobám, nedalo se pohlaví zjistit (7,7 %). Postupujeme-li podle věkové stupnice, spadá do kategorie infans I 20,5 % dětí, do skupiny infans II pouze 6,4 % dětí. Skupina juvenis je zastoupena 1,3 % hochů a 3,8 % dívek. Skupina juvenis-adultus vykazuje pro hochy 1,3 % případů, stejně tak jako pro dívky. Z dospělých jedinců připadá na skupinu adultus 15,4 % mužů a 6,4 % žen. Skupina maturus je zastoupena 12,8 % mužů, 11,5 % žen a 1,3 % jedinců s neurčitelným pohlavím. Do skupiny maturus-senilis náleží 2,6 % mužů a 1,3 % jedinců s neurčitelným pohlavím. V kategorii senilis se vyskytují muži v 5,1 %, ženy v 1,3 %. Neurčitelní podle stáří jsou muži ve 2,6 %. U 5,1 % kostér nelze určit ani stáří, ani pohlaví.

Křivka úmrtnosti, zvláště vysoká u dětí a ve věkové skupině adultus a maturus, je charakteristická pro obě pohřebiště. Ženy umíraly dříve a jen zřídka se dožívaly věku přes 60 let. Na pohřebišti v Mlynárcích je zaznamenána pouze 1 senilní žena proti 6 případům u mužů a na pohřebišti ze Zoboru 2 senilní ženy

proti 8 případům senilních mužů. Příčinu časnější smrti u žen můžeme přičítat zvýšenému nebezpečí při značném počtu porodů, dále i rychlejšímu úbytku sil pracovně přetížené ženy v dobách raně historických. Zajímavý je také nález menšího počtu žen než mužů; zvlášt velká diference se vyskytuje u dospělé mlynárecké populace, kde byl zjištěn poměr 32 mužů proti 19 ženám, kdežto u dospělé populace zoborské činí tento poměr 29 mužů proti 24 ženám.

Podrobný rozbor této charakteristiky je probrán v práci "Příspěvek k antropologii Slovanů X. až XI. století ze slovenských pohřebišť pod Zoborem a z Mlynárců u Nitry".¹ Tato stručná charakteristika úmrtnosti je provedena jen pro úplnost tohoto rozboru.

2. O b r y s l e b k y z p o h l e d u v e r t i k á l n í h o

a) Obrys lebky z pohledu vertikálního zjištěný u 20 dospělých mužů a u 15 dospělých žen ze záborského pohřebiště ukazuje na nejčastější výskyt typu ovoidního a pentagonoidního. V menším počtu případů se vyskytuje rovněž tvary sferoidní a rhomboidní. V serii žen nejčastěji byl zaznamenán obrys pentagonoidní, méně často obrys ovoidní, elipsoidní a sferoidní.

b) Obrys lebky z pohledu vertikálního zjištěný u 22 dospělých mužů a 14 dospělých žen z Mlynárců ukazuje, že v mužské populaci se nejčastěji, prakticky v jedné třetině, vyskytuje forma ovoidní a přibližně v jedné štvrtině případů forma pentagonoidní. Méně je již zastoupen obrys sferodiní a jen zřídka elipsoidní. U žen převažuje obrys pentagonoidní a ovoidní, ojediněle byly zjištěny i obrys elipsoidní.

Je zajímavé, že lebky pentagonoidního obrysu vyskytují se dosti hojně v serii mužů, třebaže parietální hraboly, které tento tvar podmiňují, jsou považovány za jeden z femininních znaků na lebce. (Tabulka č. 1 a 2.)

3. L e b e č n í š v y

a) Na záborském lebečním materiálu je kombinovanost švů zjevem řídkým, vyskytuje se pouze drobné vsuté kůstky v sutura lambdoides. Ani ve srástu švů není žádných zásadních zvláštností. Výskyt čelního švů (metopismus) v celém rozsahu od nasion až k bregma byl na 40 lebkách dospělých jedinců zaznamenán ve 3 případech, a to u 2 žen a 1 muže. Představuje tudíž procentové zastoupení pro muže z 22 případů 4,5 %, pro ženy z 18 případů 11,1 %. Celkově se v záborské dospělé populaci vyskytuje metopismus v 7,5 %.

b) Tvar lebečních švů na materiálu z Mlynárců je daleko složitější. Kromě drobných vsutých kůstek v sutura lambdoides zasluhuje pozornost jedna velká vsutá kůstka přímo v bodu bregma (os bregmaticum) a druhá v bodu lambda na téže lebce. V tomto případě jde pravděpodobně o vytvoření zvláštních osirikačních bodů pro tyto vsuté kůstky. Rovněž vzácně se vyskytující os incae tripartitum, vzniklé odlišnou osifikací šupiny kosti týlní, bylo zjištěno u dospělého muže. Na téže lebce je ještě další velká vsutá kůstka v pravé polovině sutura coronalis, vzniklá pravděpodobně také ze samostatného osifikáčního bodu. Jako zvláštní případ byla zjištěna persistence symphysis menti u dítěte ve věku 8 až 9 let. V normálních případech srástat obou polovin dolní čelisti bývá ukončen v prvním řpce po porodu.

4. V y k l e n u t í g l a b e l y (B r o c a)

a) Stupeň vyklenutí glabellarní partie jako jeden ze znaků určujících pohlaví jedince byl sledován na záborském materiálu u 17 mužů a u 14 žen. U 17 mužů nejčastěji byl zaznamenán stupeň Broca III a IV, vedle méně často zastoupeného stupně II nebo forem přechodných. U žen silně prevládá stupeň II, stupeň I je zastoupen již řidčeji.

b) Stupeň vyklenutí glabellární partie byl na mlynáreckém materiálu sledován u 21 mužů a u 14 žen. I zde je vyklenutí glabely význačnější u mužů než u žen. Stupeň II byl zaznamenán téměř u poloviny všech mužských lebek, poměrně často se však vyskytl i stupeň III. Zvláště silně vyklenutá glabella byla zjištěna u 2 dospělých mužů. U žen převládal stupeň I, rovněž se však vyskytly případy II. a III. stupně.

Vytvoření určitého stupně glabely, stejně jako celé nadočnicové krajiny, souvisí především s růstem čelních dutin. Proto u dětí je čelo ploché a charakteristický stupeň glabely i nadočnicových oblouků se ukončuje až ve věku kolem 20 let. Stupeň glabely je určován především z pohledu laterálního, také však z pohledu frontálního, protože při pouhém morfologickém hodnocení se strany laterální by mohlo dojít k subjektivní chybě, a to zvláště tam, kde jsou vytvořeny mocnější nadočnicové oblouky, které z laterální normy zastiňují pohled na vlastní glabelu. Ve zvláště důležitých případech pro naprostoto přesné určení vyklenutí glabely se určuje stupeň vyklenutí pomocí nákresů sagitálních řezů, které naprostoto přesně jej hodnotí. (Tabulka č. 3 a 4.)

Tab. 1. Obrys vertikální - Z o b o r (Sergi)

Obrys	Muži	%	Ženy	%	Celkem	%
ovoid	10	50	4	27	14	40
pentagonoid	4	20	6	40	10	29
pentagonoid-ovoid	1	5	2	13	3	9
elipsoid	1	5	2	13	3	9
sphaeroid	3	15	1	7	4	11
rhomboïd	1	5	-	-	1	3
C e l k e m	20	100	15	100	35	100

Tab. 2. Obrys vertikální - M l y n á r c e (Sergi)

Obrys	Muži	%	Ženy	%	Celkem	%
ovoid	7	32	5	36	12	33
pentagonoid	5	23	5	36	10	28
pentagonoid-ovoid	4	18	2	14	6	17
sphaeroid	4	18	-	-	4	11
elipsoid	2	9	2	14	4	11
C e l k e m	22	100	14	100	36	100

5. Vytvoření protuberantia occipitalis externa (Broca)

a) Vytvoření protuberantia occipitalis externa bylo na zoborském materiálu zjištováno u 20 mužů a 14 žen. U mužů nejčastěji se vyskytuje stupeň 1, méně často stupeň 2 a stupeň 3. U žen protuberantia occipitalis externa ve většině případů je vyznačena mírným hrbolem stupně 1, nebo chybí vůbec, stupeň 2 byl zjištěn v malém počtu případů.

b) Vytvoření protuberantia occipitalis externa se neprojevuje na mlynáreckém materiálu příliš silně. V mužské sérii převažuje stupeň 1, dosti častý je rovněž stupeň 2. Stupeň 3 se vyskytuje jen zřídka, a ve čtvrtině případů není protuberantia occipitalis externa vyznačena vůbec. U žen v nadpoloviční většině protuberantia occipitalis externa chybí, na zbytku se podílí mezistupeň 1 až 2 a stupeň 1. Zvláště silně vytvořený stupeň 4 byl zjištěn u jedné ženy.

Značnější vytvoření protuberantia occipitalis externa je zaznamenáno zvláště u bílého plemene, méně výrazně je vyznačeno u plemen barevných. Se srovnáním vzájemného výskytu protuberantia occipitalis externa a náznaku torus occipitalis na lebkách z Mlynárců vyplývá, že vytvoření prvního útvaru nevykazuje zvláštních pohlavních rozdílů, že však torus occipitalis, který souvisí se silně vytvořenou šíjovou muskulaturou, je u mužů daleko hojnější než u žen. (Tabulka č. 5 a 6.)

Tab. 3. Stupeň vyklenutí glabely - Z o b o r (Broca)

Stupeň	Muži	%	Ženy	%	Celkem	%
I	-	-	4	29	4	13
II	3	18	10	71	13	42
II-III	4	24	-	-	4	13
III	5	29	-	-	5	16
IV	5	29	-	-	5	16
Celkem	17	100	14	100	31	100

Tab. 4. Stupeň vyklenutí glabely - M l y n á r c e (Broca)

Stupeň	Muži	%	Ženy	%	Celkem	%
I	-	-	8	58	8	23
I-II	-	-	1	7	1	3
II	10	48	3	21	13	37
II-III	1	5	1	7	2	6
III	8	38	1	7	9	25
IV	-	-	-	-	-	-
V	2	9	-	-	2	6
Celkem	21	100	14	100	35	100

6. Obrys lebky z laterálního pohledu

Laterální pohled na lebku umožňuje sledovat profil čela, celkové klenutí lebky a záhlaví. Na lebkách z obou pohřebišť nebyly zjištěny zásadní rozdíly při sledování těchto znaků. Různé zakřivení čela je podmíněno pohlavními rozdíly. U žen daleko více se projevuje čelo kolmé nebo silně klenuté, podmíněné dobře vyznačenými frontálními hraboly, u mužů čelo spíše ubíhavé nebo klenuté, s více nebo méně vyznačenými nadocnicovými oblouky. Lebeční klenutí vykazuje ve většině případů plynule obloukovitou křivku, v některých případech s význačným oploštěním v krajině obelia nebo lambdy. Výjimečně se vyskytuje lebeční křivka pozvolně stoupající s vertexem lokalizovaným daleko za bregma. Záhlaví je vždy více nebo méně zaoblené, byly zjištěny však i případy protaženého až zalomeného záhlaví, nebo na zoborském pohřebišti případy plochého záhlaví (planookcipitálního) a zřídka sa vyskytující batrocefalie.

7. Obrys lebky z okcipitálního pohledu

Na obou pohřebištích bylo zjištěno ve většině případů vysoké nebo středně vysoké klenutí záhlaví, v menší míře pak nízké klenutí záhlaví. Většinou byly zjištěny kolmo spadající stěny k mastoidům, méně pak stěny rozbíhavé nebo sbíhavé k mastoidům. Horní křivka okcipitálního obrysu probíhala nejčastěji v plynulém oblouku, vyskytly se však i případy střechovitého postavení temenních kostí.

Tab. 5. Stupeň vyklenutí protuberantia occipitalis externa -
Zobor (Broca)

Stupeň	Muži	%	Ženy	%	Celkem	%
0	2	10	6	43	8	24
1	9	45	7	50	16	47
1-2	2	10	-	-	2	6
2	4	20	1	7	5	15
3	3	15	-	-	3	9
Celkem	20	100	14	100	34	100

Tab. 6. Stupeň vyklenutí protuberantia occipitalis externa -
Mlynářce (Broca)

Stupeň	Muži	%	Ženy	%	Celkem	%
0	5	24	9	65	14	40
1	8	38	3	21	11	31
1-2	2	9	1	7	3	9
2	5	24	-	-	5	14
3	1	5	-	-	1	3
4	-	-	1	7	1	3
Celkem	21	100	14	100	35	100

8. Tvar zubního oblouku a chrup celkově

Tvar zubního oblouku, pokud ho bylo možno pro celkovou defektnost materiálu sledovat, byl na obou pohřebištích u maxilárních i mandibulárních zubů nejčastěji parabolický. Vyskytovaly se však i případy tvaru podkovovitého a tvaru v podobě U, častěji zjištěné na zubech horní čelisti.

Zubní abruse a zdravotní stav chrupu byly podrobně popsány v práci "Příspěvěk k antropologii Slovanů X. až XI. století ze slovanských pohřebišť pod Zoborem a z Mlynárců u Nitry".¹

9. Morfologická charakteristika ostatní kostry

a) Na pohřebišti pod Zoborem bylo zachráněno k antropologickému zpracování velmi málo kostí ostatní části kostry. Proto také nemohla být provedana jejich morfologická charakteristika.

b) Na pohřebišti v Mlynárcích, kde již byl lepší stav zachovalosti kostér, byly zjištěny degenerativní kloubní procesy na tělech hrudních a bederních obratlů. Z morfologických zvláštností bylo zjištěno na několika humerech oboustranně perforatio fossae olecrani, na několika tibíčích oboustranně retroversio capitis tibiae, na několika femurech oboustranně tuberculum adductorium a na femuru juvenilního hocha crista poplitea jako táhlá hrana, paralelní s osou diafysy. Podrobný popis těchto znaků je proveden ve výše jmenované práci.

10. Morfologická charakteristika kostér celkově

S přihlédnutím k celkově zlomkovitosti zoborského materiálu možno říci, že morfologická charakteristika kostér na obou pohřebištích ukazuje, že jednotlivé znaky nevybočují z mezi normální morfologické variace. Rovněž výskyt některých chorob, sledovaných na kostře, není zvláštností. Kostry ze zoborského pohřebiště nelze celkově hodnotit pro špatnou zachovalost. Kostry mužů z Mlynárců jsou většinou robustní stavby, mohutného svalového reliéfu, kostry žen gracilní stavby, slabého svalového reliéfu. Vyskytuje se však i výkyvy ve směru menší robusticity u mužů a větší robusticity u žen.

Literatura

- 1 Malá H., Příspěvek k antropologii Slovanů X. - XI. století ze slovanských pohřebišť pod Zoborem a z Mlynárců u Nitry, Slovenská archeológia VIII-1, 1960, 231 - 268.
- 2 Čaplovíč P., Slovanské pohřebiště v Nitre pod Zoborem, Slovenská archeológia II, 1954, 5 - 50.
- 3 Točík A., Slovanské radové pohrebisko v Mlynárciach, Slovenská archeológia VIII-1, 1960, 269 - 284.
- 4 Martin R., Lehrbuch der Anthropologie, Kraniolgie, Osteologie, Jena 1928.

DER MORPHOLOGISCHE CHARAKTER DES VOLKES AUS DEM X. UND XI. JAHRHUNDERT
AUS DEN GRÄBERFELDERN VON ZOBOR UND MLYNÁRCE BEI NITRA

HELENA MALÁ

Die morphologische Charakteristik der einzelnen Skelette aus den südslowakischen Gräberfeldern von Zobor und Mlynárce bei Nitra ist eigentlich ein eingehender morphologischer Bericht, der seines Umfanges wegen nicht in den Aufsatz "Beitrag zur Anthropologie der Slawen aus dem X. und XI. Jahrhundert von Zobor und Mlynárce bei Nitra"¹ hineingefasst werden konnte. In jenem Aufsatz wurde ein anthropologisches Gesamtbild der Bevölkerung beider Gräberfelder vermittelt. Da jenes Material von unermesslichem Wert für die typologische Auswertung der südslowakischen Population aus dem X. und XI. Jahrhundert ist, muss es für uns verpflichtend sein, nicht nur metrische Skelettwerte, aber auch alle wichtigen morphologischen Merkmale sowohl in Beschreibung als auch photographisch festzuhalten. Nur ein genauer und gründlicher Fundbericht kann den Forschern zukünftig als ein verlässliches Material bei Vergleichung mit neuen Funden oder bei Applikation verschiedener anthropologischer Methoden gute Dienste leisten.

Das Gräberfeld am nordwestlichen Fuss des Berges Zobor bei Nitra, das im Jahre 1951 abgedeckt wurde, datiert P. Čaplovic² in die zweite Hälfte des X. Jhd., wobei er den Anfang um das Jahr 980 und das Ende in den Anfang des XI. Jahrhunderts stellt. Er reiht die heimische Produktion in den Bereich der Belo-Brdo-Kultur. Die grosse Defektheit und der fragmentarische Charakter der Skelettreste macht die anthropologische Beschreibung und Analyse schwer. Von 166 bei der Terrainforschung freigelegten Individuen kamen zur anthropologischen Untersuchung lediglich 89 Skelette, von denen morphologisch und metrisch bloss 36 Schädel von Erwachsenen zum Teil bewertet werden konnten. Nur in drei Fällen wurde beim Schädel auch der Gesichtsteil erhalten, wodurch alle Voraussetzungen für ein gänzliches und lückenloses Auswerten gegeben wurden. Aus den übrigen Skeletteilen wurden uns noch fragmentarische Knochenreste der unteren Gliedmassen von 7 Erwachsenen zur Verfügung gestellt. Wirbel blieben nur bei Jugendlichen erhalten, und zwar nicht in voller Anzahl und nur fragmentarisch. Die Beckenknochen, die für die Geschlechtsbestimmung massgebend sind, fehlten im zugestellten Material ganz und gar. Wegen dieser Umstände wurde das Material in die Serien von Männern, Frauen, Kindern und unbestimmbaren Individuen eingereiht und bearbeitet.

Das Gräberfeld in Mlynárce (2 km nordwestlich von Nitra), das im Jahre 1953 freigelegt wurde, datiert A. Tocík³ in das XI. Jhd. und es gehört zu slawischen Reihengräberfeldern. Der Erhaltungszustand des Knocheninventars, im Vergleich zum Zborer Material, war besser. Das eigentliche Gräberfeld zählt 72 Individuen. Bei der Überprüfung des Skelettmaterials dem archäologischen Bericht gemäss und nach dem Durchzählen aller zur anthropologischen Untersuchung bereitgestellten Individuen, wurde die Gesamtzahl von 78 Individuen festgestellt, obwohl am Gräberfeld laut des Fundberichtes kein einziges Doppelgrab gefunden wurde. Die 6 weiteren Individuen stammen aus einem zur gleichen Zeit datierten Gräberfeld derselben Gemeinde. Da es nachträglich unmöglich war festzustellen, welche Skelette dem anderen Gräberfeld angehören, wurden alle Skelette, so wie beim Gräberfeld von Zobor, in die Serien von Männern, Frauen, Kindern und unbestimmbaren Individuen eingeteilt und bearbeitet.

In dieser Studie wird also die morphologische Charakteristik der einzelnen Skelette der beiden Gräberfelder erörtert, und zwar nach der klassischen Methode Martini⁴ mit Rücksicht auf die Erfahrungen der modernen Anthropologie. Bei jeder Skelettbeschreibung wird folgendes Verfahren beibehalten. Nach den morphologischen Merkmalen wird Geschlecht und Alter festgestellt. Dann wird der Erhaltungszustand der einzelnen Knochen bestimmt, wobei der Buchstabe C mit dem Index die Zahl der erhaltenen Halswirbel, Th der Brustwirbel und L der Lendenwirbel angibt. L und P bedeutet wieder die linke und die rechte Seite des Körpers bei den Arm- und Beckenknochen. Falls der Schädel gut erhalten ist, folgt seine morphologische Beschreibung gemäß den anthropologischen Normen (Norma verticalis, Norma lateralis, Norma occipitalis, Norma frontalis, Norma basialis). Die gestörten Schädel sind im allgemeinen nicht nach den Normen beschrieben. Je nach dem Erhaltungszustand wird die Form des Zahnbogens und das Gebiss charakterisiert, wobei die Milchzähne durch die Zeichen $i_1 i_2 c m_1 m_2$ und die bleibenden Zähne wieder mit $I_1 I_2 C P_1 P_2 M_1 M_2 M_3$ angeführt werden. Auf dieselbe Art wird die morphologische Charakteristik je nach dem, wie das Skelett erhalten blieb, auf den einzelnen Knochen oder im allgemeinen durchgeführt.

Die Zusammenfassung umfasst die morphologische Gesamcharakteristik der beiden Gräberfelder, wie sie die einzelnen morphologischen Berichte erbielen. Dokumentationsaufnahmen sind beigelegt (siehe Bildtafeln Nr. I - X, Seite 281 - 290).

MORPHOLOGISCHE CHARAKTERISTIK DER SKELETTE AUS DEN GRÄBERFELDERN VON ZOBOR UND MLYNÁRCE BEI NITRA

1. Geschlecht und Alter

a) Von der Gesamtzahl der aus dem Gräberfeld von Zobor stammenden 89 Individuen entfällt die Zahl 29 (32,6 %) auf Männer, 24 (26,9 %) auf Frauen. An 6 Skeletten (6,7 %) konnte das Geschlecht nicht festgestellt werden. Die Zahl der Kinderskelette ohne Bestimmung des Geschlechtes war 30 (33,7 %). Nach der Altersskala gehören 13 (14,6 %) Kinderskelette in die Altersgruppe infans I und 12 (13,5 %) in die Gruppe infans II. Die Altersgruppe iuvenis bildeten 5 (5,6 %) Individuen. Die Männergruppe adultus vertreten 4 (4,5 %) Skelette, dieselbe Altersgruppe der Frauen 14 (15,7 %) Skelette. Zu dieser Altersgruppe gehört noch ein Skelett (1,1 %), dessen Geschlecht nicht bestimmt werden konnte. Die Altersgruppe maturus wird von 16 (18,0 %) Männern, 8 (9,0 %) Frauen und 3 (3,4 %) Skelette, welche nicht bestimmt werden konnten, gebildet. Die Altersgruppe senilis ist von 8 (9,0 %) Männern und 2 (2,2 %) Frauen gebildet.

Die Gesamtzahl der Skelette wird noch von 1 (1,1 %) männlichen Skelett von unbestimmtem Alter und 2 (2,2 %) weiteren Skeletten, bei denen man weder Geschlecht noch Alter feststellen konnte, ergänzt.

b) Von den 78 Individuen zählenden Material aus dem Gräberfeld von Mlynárečce fallen 31 (39,8 %) auf Männer, 16 (20,5 %) auf Frauen und 25 (32,0 %) auf Kinder. Bei 6 (7,7 %) Skeletten von Erwachsenen konnte das Geschlecht nicht bestimmt werden. Nach der Altersskala wird die Kategorie infans I von 20,5 % der Skelette und die Kategorie infans II von 6,4 % gebildet. Die Kategorie iuvenis wird mit 1,3 % der Knaben und 3,8 % der Mädchen vertreten. Die Altersgruppe iuvenis-adultus weist sowohl für die Knaben als auch für die Mädchen die Zahl von 1,3 % auf. Von den Erwachsenen gehören in die Altersgruppe adultus 15,4 % der Männer und 6,7 % der Frauen. Die Altersgruppe maturus enthält 12,8 % der Männer, 11,5 % der

Frauen und 1,3 % der Individuen von unbestimmtem Geschlecht. In der Kategorie senilis sind die Männer mit 5,1 % und die Frauen mit 1,3 % vertreten. Dem Alter nach nicht zu bestimmten sind 2,6 % der männlichen Skelette. Bei 5,1 % der Skelette konnte weder Alter noch Geschlecht festgestellt werden.

Die Sterblichkeitskurve, besonders hoch bei den Kindern und im adulten und maturen Alter, ist für beide Gräberfelder kennzeichnend. Die Frauen starben früher und erreichten nur selten das 60. Lebensjahr. Auf dem Gräberfeld in Mlynárce steht 1 senile Frau gegen 6 Fällen von senilen Männern und auf dem Gräberfeld von Zobor nur 2 senile Frauen 8 senilen Männern gegenüber. Die Ursache für den häufigeren Sterbefall bei Frauen kann in der erhöhten Gefahr bei den zahlreichen Geburten und wahrscheinlich auch in der stärkeren Kraftabnahme der mit Arbeit überlasteten Frau der Frühgeschichte gesucht werden. Interessant ist auch die geringere Anzahl von Frauenskeletten im Vergleich zu den männlichen Skeletten. Besonders auffällig ist dieser Unterschied bei der erwachsenen Bevölkerung aus Mlynárce, wo nur 19 Skelette von Frauen gegen 32 von Männern festgestellt wurden. Bei der erwachsenen Population von Zobor ist dieser Unterschied kleiner, es stehen 29 Männer 24 Frauen gegenüber.

Eine eingehende Analyse dieser Charakteristik enthält der Aufsatz "Beitrag zur Anthropologie der Slawen aus dem X. und XI. Jahrhundert aus den Gräberfeldern von Zobor und Mlynárce bei Nitra".¹ Diese kurzgefasste Charakteristik der Sterblichkeit ist nur als Ergänzung jener Analyse gemeint.

2. Der Schädel in Norma verticalis

a) Der Schädelumriss in Ansicht von oben, festgestellt bei 20 erwachsenen Männern und 15 erwachsenen Frauen auf der Zoborer Lokalität, ist am öftesten ovoid und pentagonoid. In weniger Fällen ist er auch sferoid und rhomboid. In der Serie von Frauen wurde vorwiegend der pentagonoide Umriss, nur seltener der ovoide, ellipsoide und sferoide verzeichnet.

b) Der bei 22 erwachsenen Männern und 14 erwachsenen Frauen aus Mlynárce festgestellte vertikale Schädelumriss gibt zu erkennen, dass dieser bei der männlichen Bevölkerung am öftesten, praktisch in einem Drittel der Fälle, ovoid ist und fast bei einem Viertel der Fälle pentagonoid ist. Schon seltener ist der vertikale Schädelaufriß sferoid und nur ganz selten ellipsoid. Die Frauen haben den vertikalen Schädelaufriß vorwiegend pentagonoid und ovoid, in Einzelfällen wurde auch der ellipsoide festgestellt.

Interessant ist pentagonoide Schädelumrisse ziemlich oft in der Serie von Männern behaupten zu können, obwohl der Scheitelhöcker, der diese Form verursacht, als ein Merkmal der Frauenschädel betrachtet wird (Tabelle No. 1 und 2, Seite 271.)

3. Schädelnähte

a) Beim Schädelmaterial von Zobor ist die Nähtekombination eine seltene Erscheinung, man trifft lediglich kleine Nahtknochen in Sutura lambdoides. Auch in der Nähteverwachsung gibt es keine wesentliche Besonderheiten. Das Vorkommen von Metopismus (der Stirnnaht) im ganzen Umfang von Nasion bis Bregma wurde von 40 Schädeln der Erwachsenen in 3 Fällen festgestellt, und zwar bei zwei Frauen und einem Mann. Bei der Gesamtzahl von 22 Männern beträgt es 4,5 % und bei 18 Fällen der Frauen 11,1 %. Der Metopismus erscheint bei der erwachsenen Population von Zobor durchschnittlich in 7,5 %.

b) Weit grössere Kompliziertheit der Schädelnähte weist das Material aus Mlynárce auf. Beachtenswert ist außer der kleinen Nahtknochen in Sutura lamb-

doides, sowohl der verhältnismässig grössere Schaltknochen direkt im Punkt der Bregma (*Os bregmaticum*), als auch derjenige im Punkt der Lambda auf demselben Schädel. In diesem Falle handelt es sich scheinbar um Ausbildung besonderer Knochenkerne für diese eingesprengten Knochen. Der seltene Fall von *Os incae tripartitum*, der durch die abweichende Ossifikation der Hinterhauptschuppe entsteht, wurde bei einem erwachsenen Mann entdeckt. Auf demselben Schädel ist noch ein grosser Nahtknochen in der rechten Hälfte der Sutura coronalis eingesprengt. Dieser entstand wahrscheinlich auch aus einem selbständigen Knochenkern. Als Sonderfall ist die Persistenz der Symphysis menti bei einem Kinde von 8 bis 9 Jahren zu betrachten. Als normal gilt nämlich das Zusammenwachsen beider Hälften des Unterkiefers schon im ersten Lebensjahr.

4. Wölbung der Glabella

a) Der Erhebungsgrad der Glabella als ein massgebendes Merkmal für die Geschlechtsbestimmung wurde am Skelettmaterial von Zobor bei 17 Männern und 14 Frauen verfolgt. Bei 17 Männern wurde zumeist die Stufe Broca III und VI neben der nur seltenen Stufe II oder der Übergangsform festgestellt. Bei den Frauen herrscht stark die Stufe II vor, der Stufe I begegnet man nur seltener.

b) Am Skelettmaterial aus Mlynárce wurde die Wölbungsstufe der Glabella bei 21 Männern und 14 Frauen festgestellt. Auch hier tritt die Glabellawölbung markanter bei den Männern als bei den Frauen auf. Die Stufe II wurde fast bei der Hälfte erfasst, aber ziemlich oft kam auch die Stufe III vor. Bei zwei erwachsenen Männern wurde eine besonders starke Wölbung festgestellt. Bei Frauen war die Stufe I vorwiegend, aber auch die Stufe II und III waren vertreten.

Die Ausbildung eines gewissen Erhebungsgrades der Glabella ebenso wie der ganzen Überaugengegend hängt vor allem mit dem Wachstum der Stirnhöhle zusammen. Daher haben die Kinder flache Stirn und die Ausbildung des charakteristischen Erhebungsgrades der Glabella und auch der Überaugenbögen wird erst um den 20. Lebensjahr beendet. Der Erhebungsgrad der Glabella wird vor allem aus der Profilansicht (*Norma lateralis*) bestimmt, doch muss auch die Ansicht von vorn (*Norma frontalis*) in Erwägung gezogen werden, da bei der morphologischen Bewertung bloss nach der Lateralansicht leicht ein subjektiver Fehler entstehen konnte, besonders in jenen Fällen, wo sich stärkere Überaugenbögen entwickelten, die aus der *Norma lateralis* den Anblick auf die eigentliche Glabella beschatteten. Für eine ganz genaue Bestimmung der Glabellawölbung wird in sehr wichtigen Fällen mit Hilfe der Zeichnungen von Sagittalschnitten, die sie durchaus genau bewerten, gearbeitet. (Tabelle No. 3 und 4, Seite 272.)

5. Das Ausbilden von Protuberantia occipitalis externa (Broca)

a) Das Ausbilden der Protuberantia occipitalis externa wurde an 20 Männern und 14 Frauen des Skelettmaterials von Zobor verfolgt. Bei den Männern ist die Stufe 1 die häufigste, seltener kommt auch die Stufe 2 und 3 vor. Bei den Frauen dagegen ist die Protuberantia occipitalis externa entweder (in den meisten Fällen) durch einen mässigen Höcker der Stufe 1 gekennzeichnet, oder sie fehlt völlig. Die Stufe 2 wurde nur in geringer Anzahl der Fälle belegt.

b) Das Skelettmaterial aus Mlynárce zeigt wenig Neigung zur starken Ausbildung der Protuberantia occipitalis externa. In der Serie der Männer hat die Vorherrschaft die Stufe 1, die Stufe 2 kommt aber auch noch ziemlich häufig vor. Die Stufe 3 ist jedoch nur schwach vertreten und bei einem Viertel der Gesamtfälle ist die Protuberantia occipitalis externa überhaupt nicht bemerkbar. Der

größere Teil der Frauen hat die Protuberantia occipitalis externa überhaupt nicht und die anderen reihen sich entweder in die Zwischenstufe 1 und 2 oder in die Stufe 1 ein. Bei einer Frau wurde eine stark entwickelte Stufe 4 festgestellt. Die besser, markanter ausgebildete Protuberantia occipitalis externa ist für die weisse Rasse, die schwächer für die Farbigen typisch. Wenn man das Vorkommen der Protuberantia occipitalis externa mit den Spuren des Torus occipitalis auf dem Schädelmaterial aus Mlynárce vergleicht, so ist es ersichtlich, dass die Ausbildung des ersten Gebildes auf keine Geschlechtsunterschiede zurückzuführen ist, wogegen aber das Gebilde von Torus occipitalis, der mit der starken Nackenmuskulatur zusammenhängt, viel öfter bei den Männern als bei den Frauen vorkommt (Tabelle No. 5 und 6, Seite 273.)

6. Der Schädel in Norma lateralis

Die Profilansicht auf den Schädel ermöglicht die Verfolgung des Stirnprofiles, der ganzen Wölbung des Schädels und des Hinterhauptes. Am Schädelmaterial beider Lokalitäten wurden bei Untersuchung dieser Merkmale keine wesentlichen Unterschiede festgestellt. Die verschiedene Stufe der Stirnwölbung wird durch den Geschlechtsunterschied verursacht. Bei Frauen erscheint zahlreicher die steile oder stark gewölbte Stirn, die durch den sehr ausgeprägten Stirnhöcker bedingt ist. Die Stirn der Männer ist zurückweichend oder gebogen mit mehr oder weniger angedeuteten Überaugenbögen. Die Schädelwölbung bildet bei der Mehrzahl eine ungebogene bogenförmige Kurve, in manchen Fällen aber mit markanter Abflachung in der Gegend der Obelia oder Lambda. Ausnahmsweise ist die Schädelkurve allmählich steigend mit stark hinter der Bregma lokalisierten Vertex. Das Hinterhaupt erscheint immer mehr oder weniger abgerundet, es wurden jedoch auch Fälle von verzogenem, ja sogar von eingeknicktem Hinterhaupt, am Gräberfeld von Zobor wieder von flachem (planooccipital) Hinterhaupt festgestellt und auch Fälle der seltenen Erscheinung der Batrocephalie kommen vor.

7. Der Schädel in Norma occipitalis

Auf den beiden Gräberfeldern wurde in der Mehrzahl hohe oder mittelhohe Wölbung des Hinterhauptes festgestellt; niedrige Wölbung kommt in geringem Ausmass vor. Die steil zu den Mastoiden sinkenden Wände sind die häufigsten, seltener sinken die Wände zusammen- oder ausseineranderlaufend zu den Mastoiden. Die obere Occipitalkurve bildete am häufigsten einen ungebrochenen Bogen, es kamen aber auch Fälle mit dachartig gestellten Nackenknochen vor.

8. Die Form des Zahnbogens und das Gebiss im allgemeinen

Die Form des Zahnbogens, inwiefern es überhaupt wegen der Defektheit des Materials zu verfolgen möglich war, bildete auf beiden Gräberfeldern bei den Oberkiefer- und Unterkieferzähnen eine Parabel. Aber auch die Form des Hufeisens oder des Buchstabens U kam vor, besonders bei den Zähnen des Oberkiefers.

Die Zahnarbrasierung und der Gesundheitszustand des Gebisses wurde eingehend in dem Aufsatz "Beitrag zur Anthropologie der Slawen aus dem X. und XI. Jahrhundert von Zobor und Mlynárce bei Nitra"¹ beschrieben.

9. Morphologische Charakteristik der übrigen Skeletteile

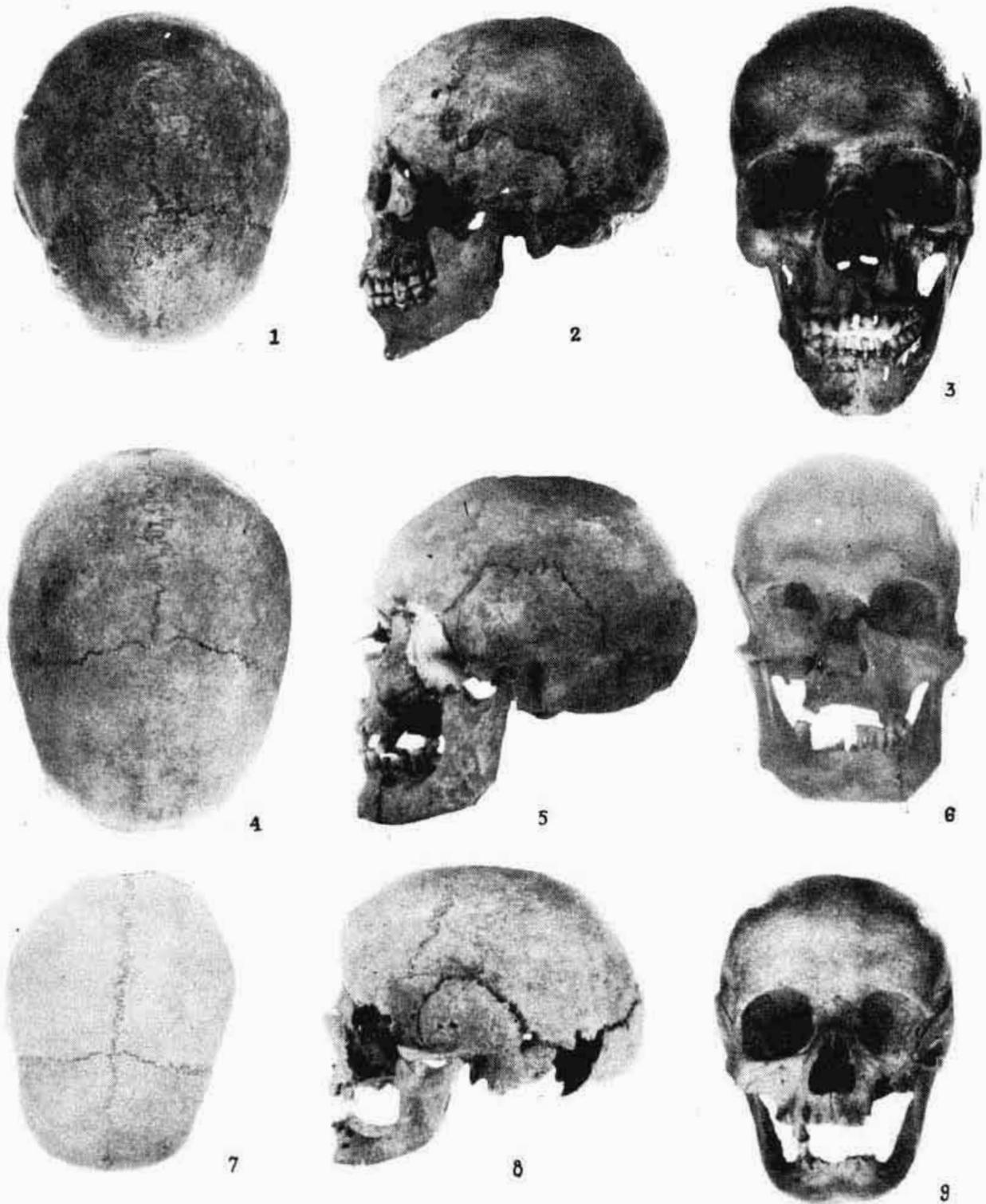
a) Am Gräberfeld von Zobor wurde zur anthropologischen Untersuchung nur eine ganz geringe Zahl von Knochen des Rumpf- und Gliedmassenskeletts gerettet. Daher war es unmöglich, ihre morphologische Charakteristik durchzuführen.

b) Am Gräberfeld in Mlynárce wurde das Skelettmaterial in einem besseren Zustand vorgefunden. Hier wurden degenerative Gelenkprozesse auf der Brust- und Lendenwirbelkörper festgestellt. Als morphologische Besonderheit ist erwähnenswert Perforatio fossae olecrani und Tuberculum adductorium beidseitig auf einigen Femuren, dann Retroversio capitis tibiae beidseitig auf einigen Tibien und schliesslich Crista poplitea als eine langgezogene Kante, parallel mit der Achse der Diaphysis am Femur eines juvenilen Knaben. Eine genaue Beschreibung dieser Besonderheiten enthält der obengenannte Aufsatz.

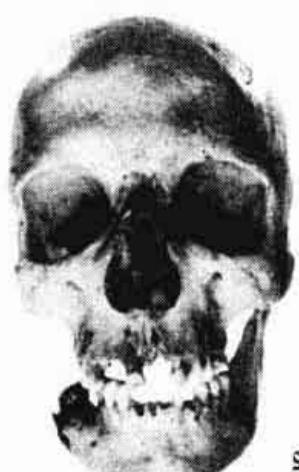
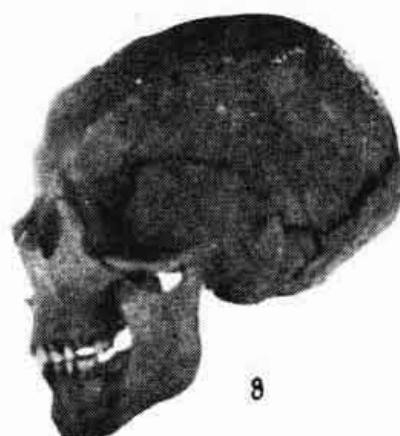
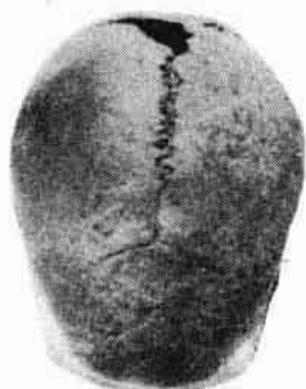
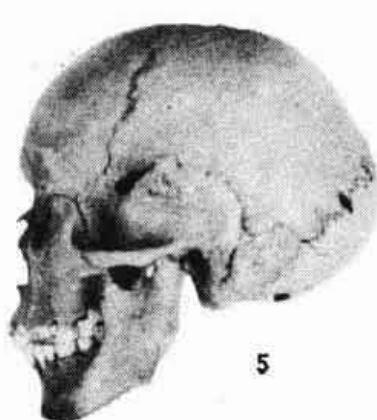
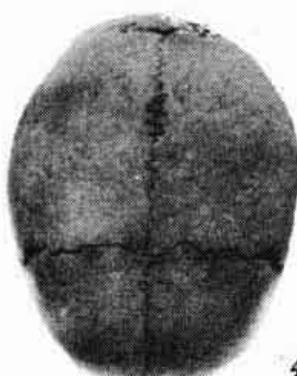
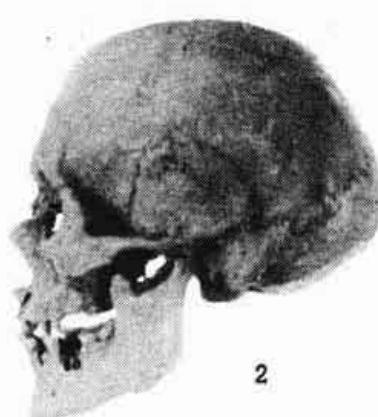
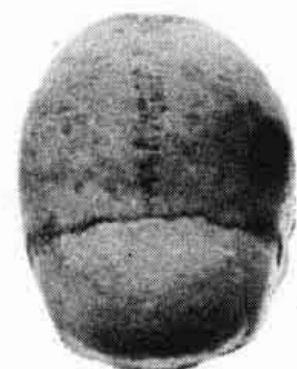
10. Morphologische Charakteristik des Skelettmaterials im allgemeinen

Unter Rücksichtnahme auf den allgemein fragmentarischen Charakter des Zoborer Materials, liefert die morphologische Charakteristik der Skelette aus beiden Gräberfeldern einen Beweis dafür, dass die speziellen Merkmale die Grenzen der normalen morphologischen Abarten nicht übertreten. Das Vorkommen gewisser Krankheiten am Skelett ist ebenfalls keine Besonderheit. Das Skelettmaterial von Zobor kann man einfach dem schlechten Erhaltungszustand gemäss im ganzen nicht auswerten. Die männlichen Skelette aus Mlynárce sind hauptsächlich von robustem Knochenbau mit mächtigem Muskelrelief, die Frauenskelette sind grazil gebaut mit zartem Muskelrelief. Man trifft jedoch auch Abweichungen in der Richtung sowohl der geringeren Robustizität bei den Männern als auch der grösseren Robustizität bei den Frauen.

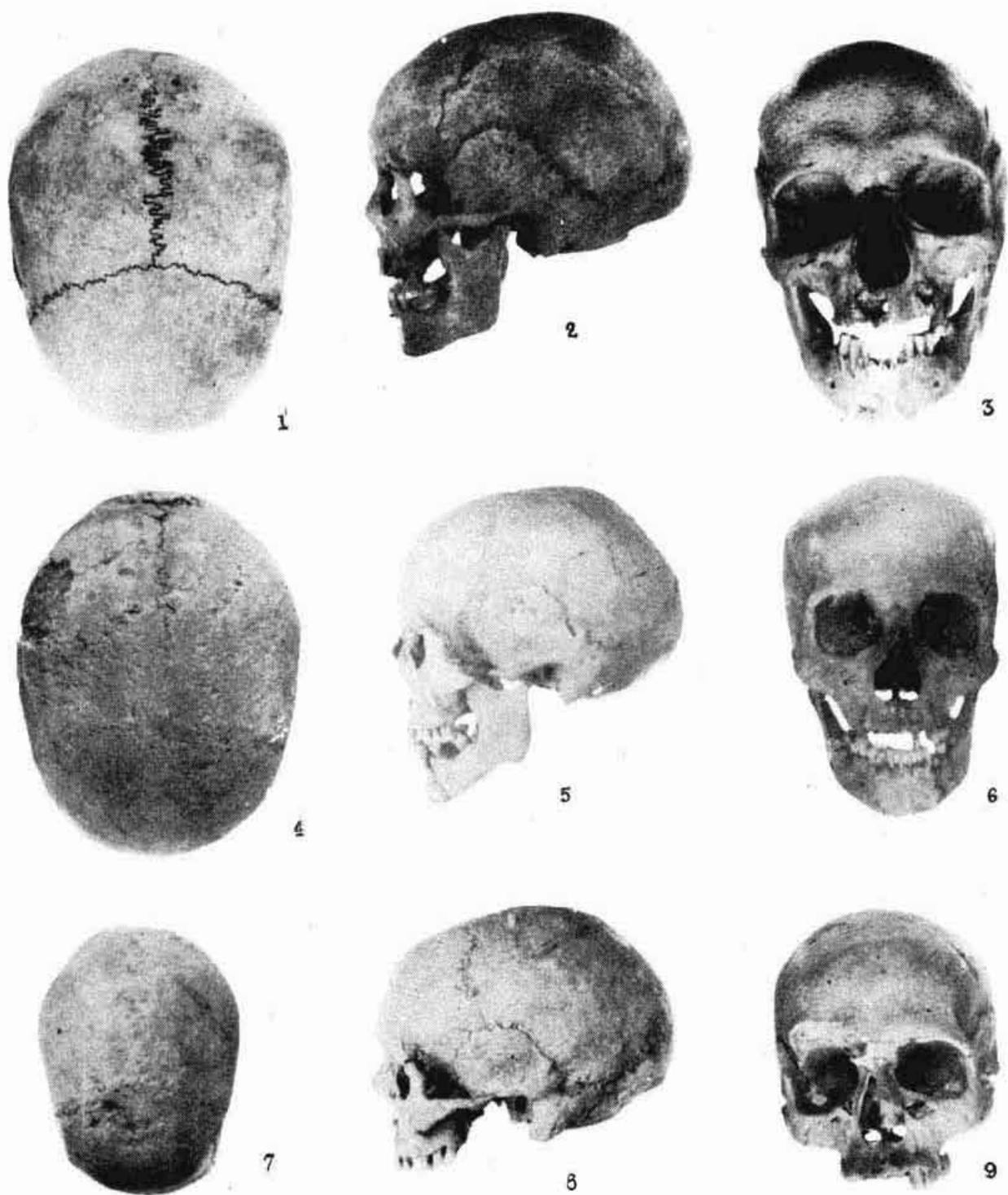
Übersetzt von Z. Lányiová

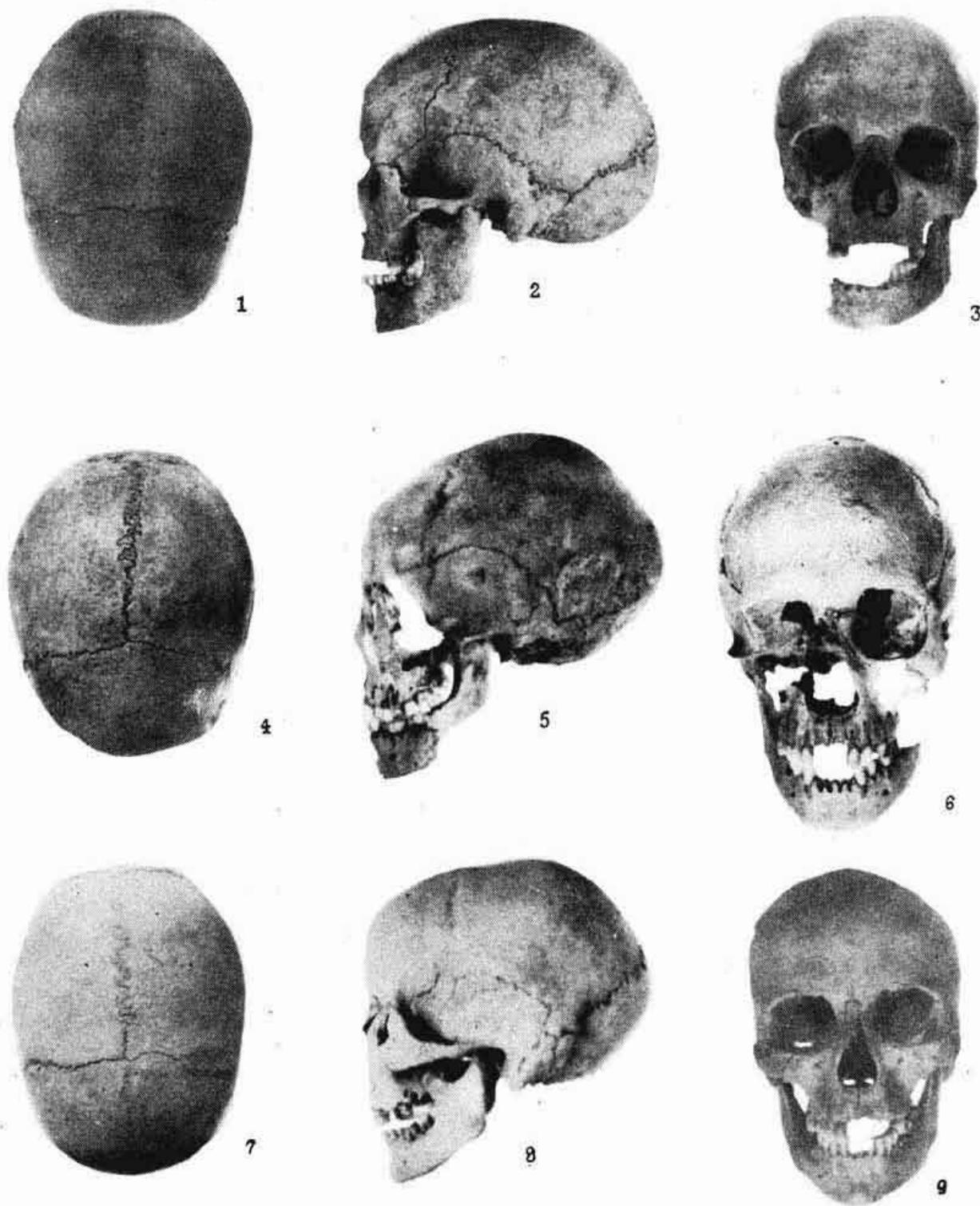
Tab. I. 1-3 - Zobor, lebka 80/1951; 4-6 - Zobor, lebka 99/1951;
7-9 - Mlynárce, lebka 1A/1953.

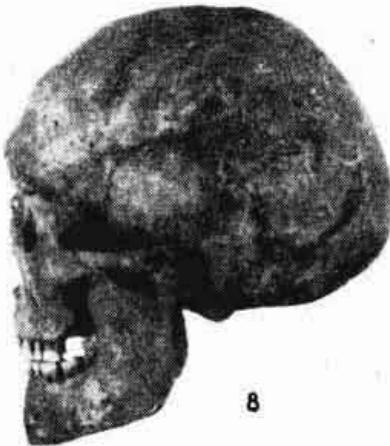
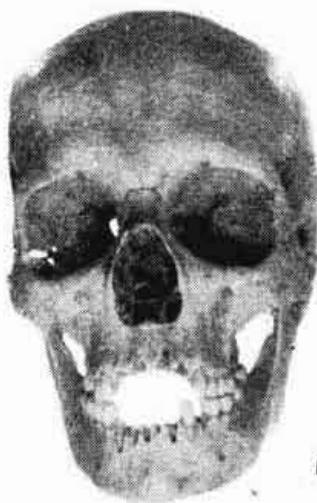
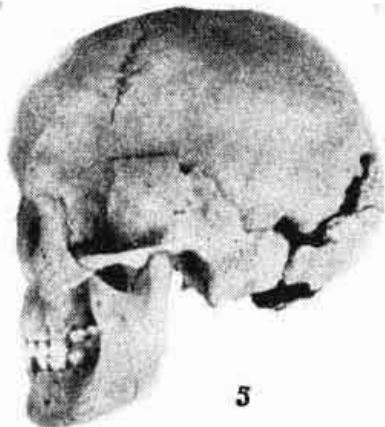
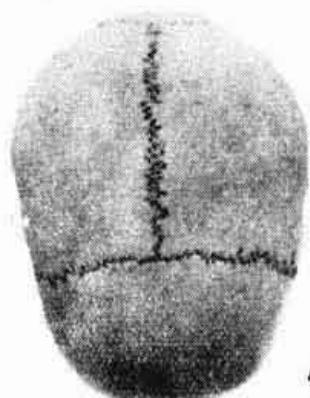
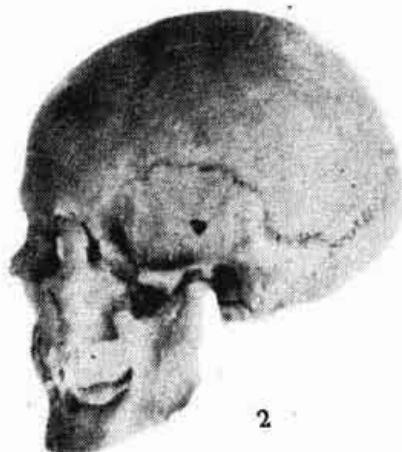
Tab. II. Mlynárce. 1-3 - lebka 2/1953; 4-6 - lebka 3/1953;
7-9 - lebka 4A/1953.

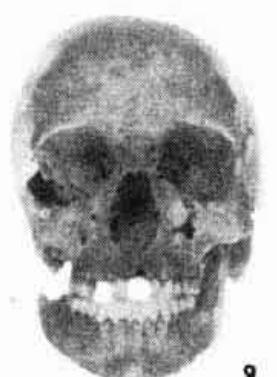
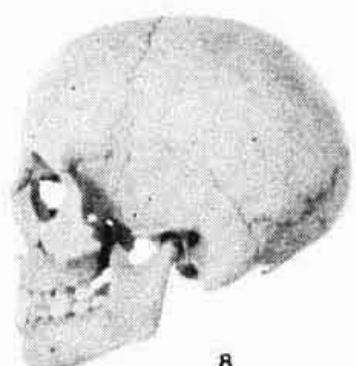
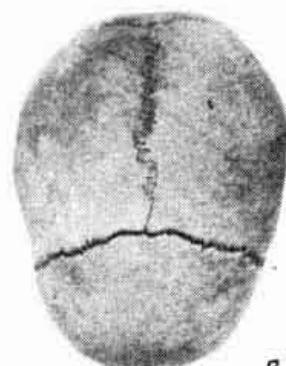
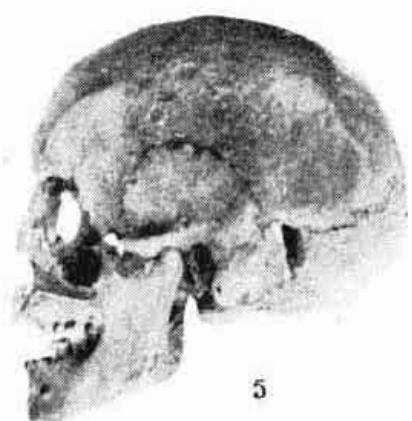
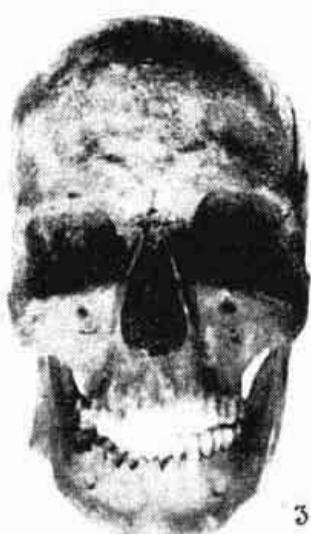
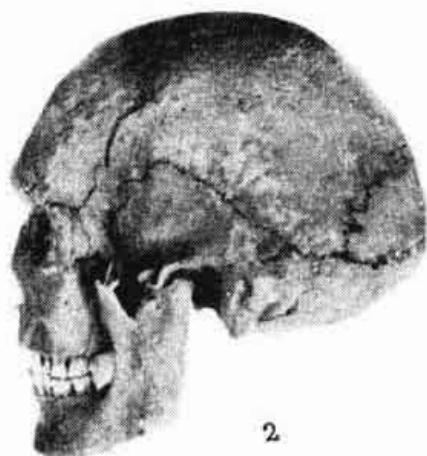
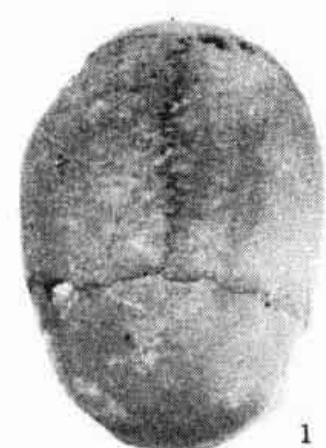
Tab. III. Mlynárce. 1-3 - lebka 4C/1953; 4-6 - lebka 17/1953;
7-9 - lebka 13/1953.

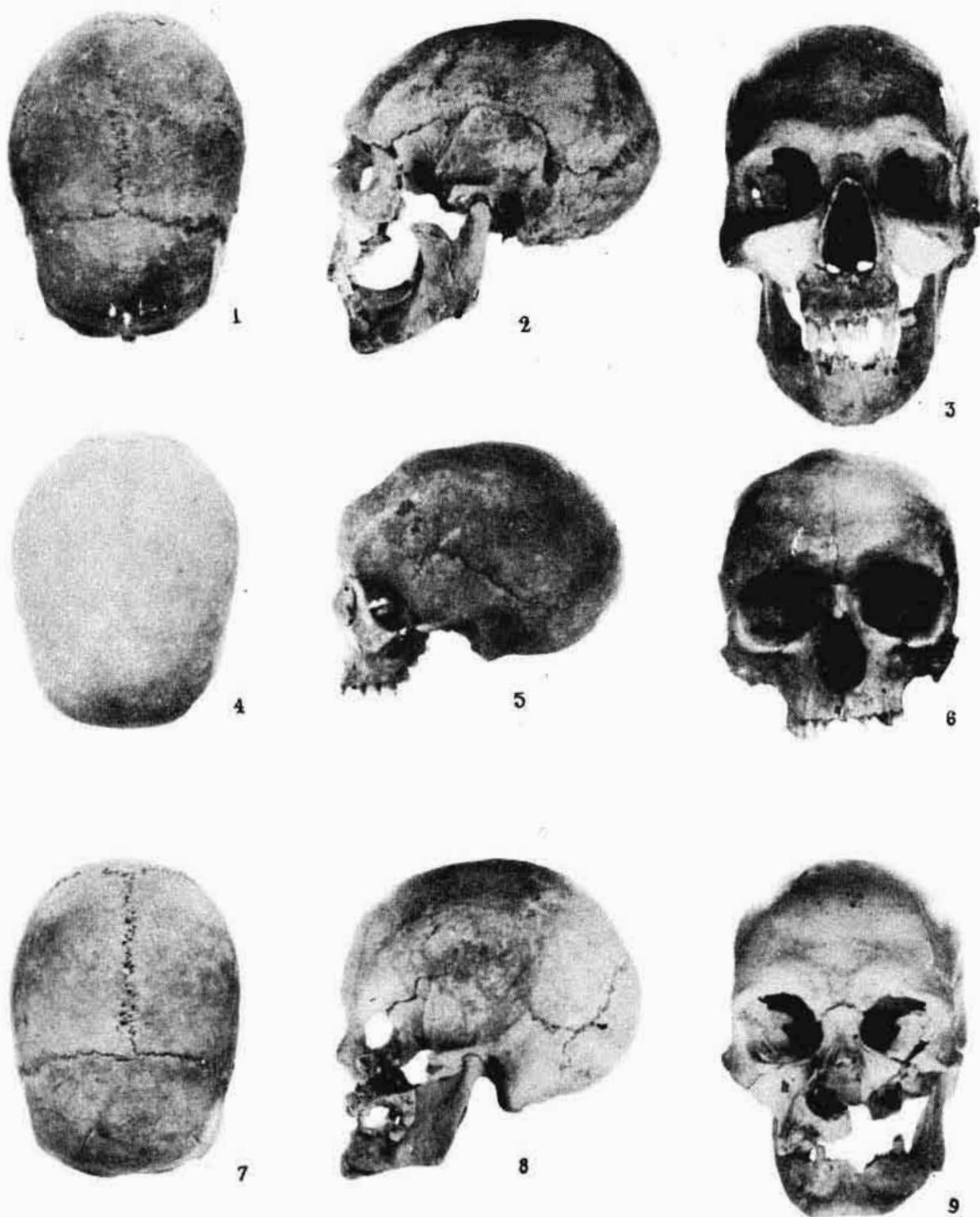
Táb. IV. Mlynárce. 1-3 - lebka Me B/1953; 4-5 - lebka 21/1953;
7-9 - lebka 25/1953.

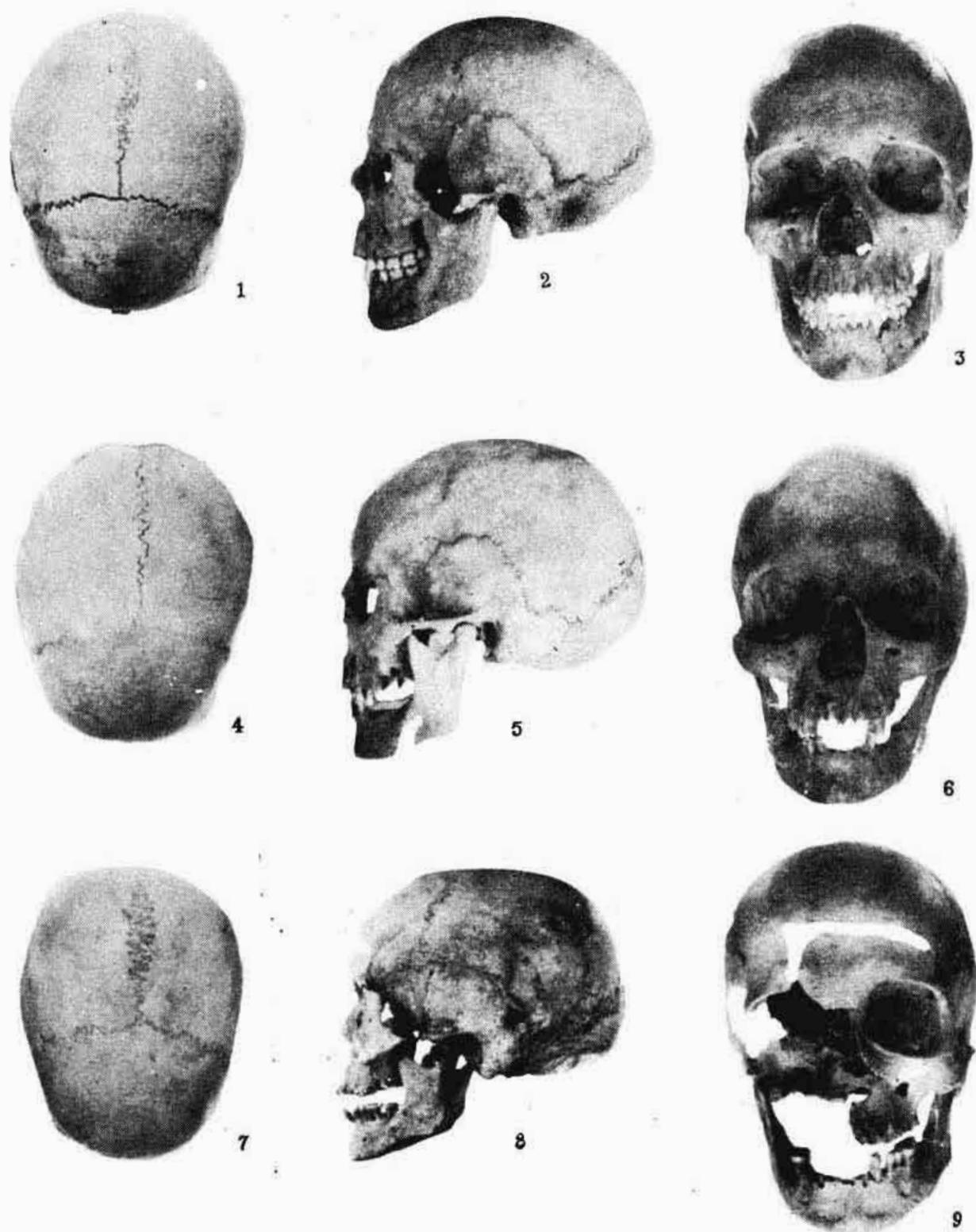
Tab. V. Mlynárce. 1-3 - lebka 26/1953; 4-6 - lebka 27/1953;
7-9 - lebka 35/1953.

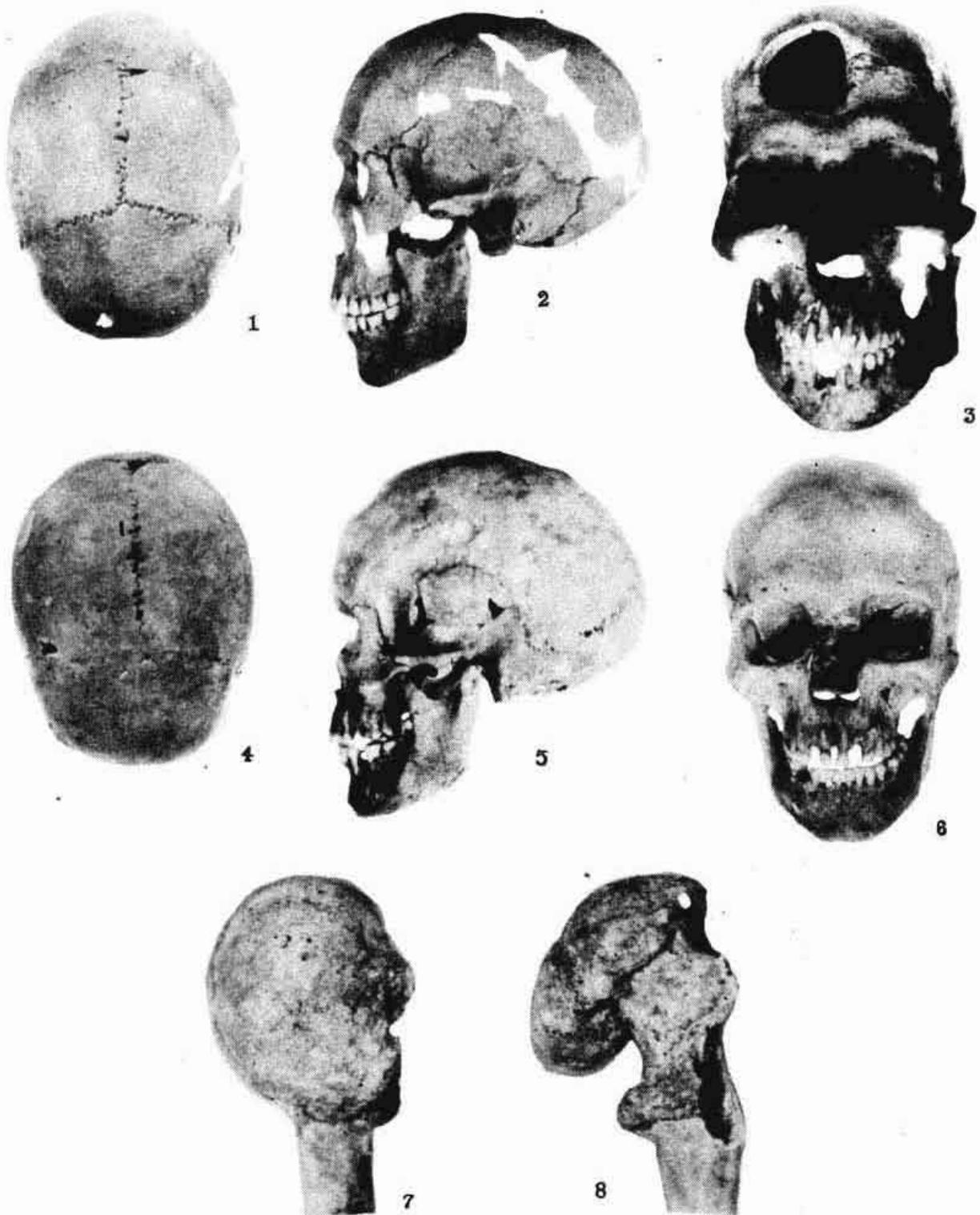
Tab. VI. Mlynárce. 1-3 - lebka 37/1953; 4-6 - lebka 47/1953;
7-9 - lebka 55/1953.

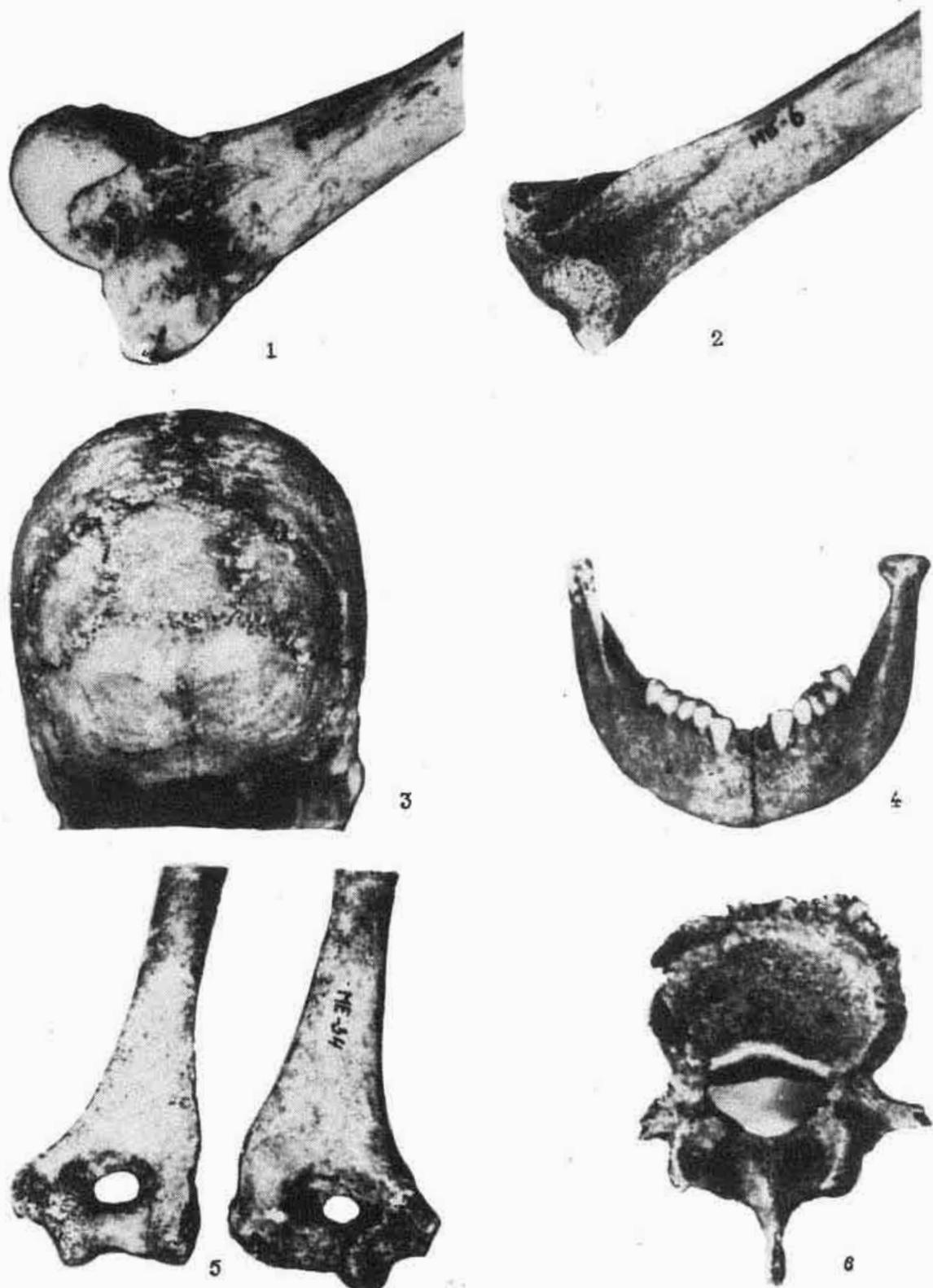
Tab. VII. Mlynárce. 1-3 - lebka 58/1953; 4-6 - lebka 59/1953;
7-9 - lebka 62/1953.

Tab. VIII. Mlynárce. 1-3 - lebka 63/1953; 4-6 - lebka 64/1953;
7-9 - lebka 66/1953.

Tab. IX. 1-3 - Mlynárce, lebka 67/1953; 4-6 - Mlynárce, lebka 72/1953;
7, 8 - Zobor, femur 82/1951, malum coxae senile.

Tab. X. Mlynárce. 1 - femur 7/1953, tuberculum adductorium;
2 - femur 6A/1953, crista poplitea; 3 - lebka 37/1953, os
incae tripartitum; 4 - mandibula 49/1953, symphysis menti;
5 - humerus 34/1953, perforatio fossae olecrani; 6 - obratel
2/1953, degenerativní arthrosa.

ŠTUDIJNÉ ZVESTI AÚSAV

Vydáva Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied
a Slovenská archeologická spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied

Redaktor: dr. Bohuslav Chropovský
Technický redaktor: Štefan Hrebíček

Vydané ako rukopis — 500 kusov — nepredajné

**Vytlačili Západoslovenské tlačiarne, nár. podnik, prevádzkárňa 08,
offsetová tlačiareň, Bratislava**

R-01-01063